І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У ДЕСЯТИ ТОМАХ

КИЇВ — 1968

І. С. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ТОМ ДЕСЯТИЙ

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ
СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ
ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ
ЛИСТИ

«НАУКОВА ДУМКА»

У1
Н59

Редакційна колегія:

М. Д. БЕРНШТЕЙН,
О. Є. ЗАСЕНКО, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. Є. КРУТІКОВА (голова), М. Є. СИВАЧЕНКО

Редактор тома
М. П. КОМИШАНЧЕНКО

Упорядкування та примітки
В. І. МАЗНОГО,
Ф. К. САРАНИ, Ф. Ф. СКЛЯРА

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

7—3—3
Передплатне

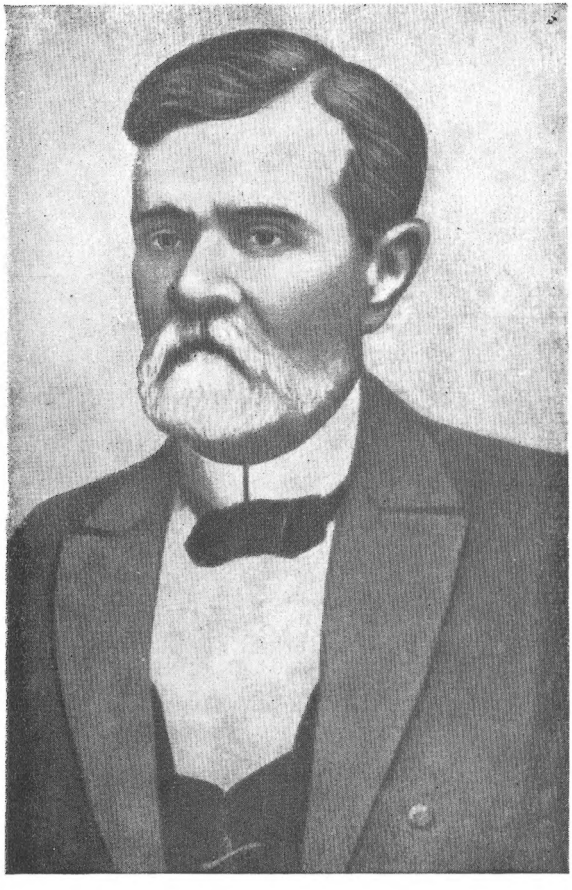

І. С. Нечуй-Левицький. Фото 1912 р.

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

ЖИТТЄПИСЬ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ), НАПИСАНА НИМ САМИМ

Я родився 13 падолиста 1838 року в Київській губернії, в Каневському повіті, в містечку Стеблеві. Стеблів лежить недалеко од Дніпра, в гористому та скелистому місці, і розкиданий по обидва береги невеличкої річки Росі. Серед самого Стеблева Рось зігнулась коліном; обидва її береги обставлені скелями, неначе стінами; за здоровим скелистим островом, на схід сонця од Стеблева шумить Шум на порогах, де між двома високими скелистими берегами вся Рось закидана здоровим камінням та помережена острівцями з самого каміння. Куди не повернеш очима, скрізь видно чудові та все інші картини, неначе в панорамі.

Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священником в Стеблеві, де був священником і мій дід, і прадід. В грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне. Мій батько був дуже заїкуватий і з великою силою міг говорити, але як читав або говорив проповіді, то зовсім не заїкувався. Він був дуже не швидкий на ході, непроворний, не любив господарства і було зачинить-ся в своєму кабінеті, лежить та все читає книжки та газе-

ти або пише проповіді. Малими ми не сміли ходити в його кабінет і бачилися з ним тільки за обідом та за вечерею; через це батько якось одіпхнув нас од себе, і ми вже й великими держались од його осторонь і не горнулись до його так, як до матері. Як ми повиростали, батько це примітив і було часто каже: «Що це таке, що до мене якось не горнуться діти? Я їх і люблю і у всьому їм настачаю, а вони неначе одвертаються од мене».

Батько мій любив рідний край, все було нам говорить, що на Україну дуже насіли польські пани та жиди, що московщина заїдає наш язик і національність, все розказував нам українську історію; було як їдемо з ним в Корсун, то все було нам показує Різаний Яр та могили під Корсуном, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки.

Щоб вирвати од жидів торговлю, він на братські гроші поставив дом і думав закласти громадські крамниці, але не встиг цього зробити, бо швидко вмер. Проповіді замолоду він говорив по-українській, записав їх і послав до митрополита. Митрополит оддав їх на суд в духовну академію Київську; в академії сказали, що язик проповідей не достоїн церковної кафедри. Перед його смертю я привіз йому зі Львова євангелію Кулішевого українського перекладу; він був дуже радий і казав мені дістати і українську біблію та привезти йому. В батька була українська історія Маркевича та Бантиш-Каменського, літопис Самовидця, котрі я поперечитував, приїжджаючи додому на вакації.

Мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвінських, була родом з Лебединського панянського монастиря, Чигиринського повіту. Мій дід, Лукіян Трезвінський, був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль в Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхетське прізвище Трезвінський, а брат його назвав себе Коцевольським. Мій дід оженився в Журавці з дочкою заможного мужика Гуменного і був священиком в Лебединському панянському монастирі. В селах Лебедині, Журавці та Матусові є й тепер багато моїх родичів, простих селян.

Мати моя була висока на зріст, весела, проворна, говорюча та співуча. Вона зросла коло самого монастиря, де коло монастирської стіни в лісі був дідів дом. Вона вчи-

лась у черниць, вміла читати церковнослов'янські книжки, любила читати житія святих і читала їх голосно, як читають прості люде, а ми малими слухали. Я пам'ятаю, як вона раз читала в житії Йосифа Прекрасного те місце, де брати продають Йосифа, і плакала; я слухав та давай і собі плакати. Через це і я малим, буваючи дома на вакаціях, любив читати житія святих. Мати моя була дуже богомільна; як часом через роботу не встигала до церкви на службу в великі празники, то плакала, постилась до плащаниці трохи не цілий день, а за нею і я малим постив і до плащаниці, і до святої вечірньої води і не їв до служби, поки перейшов в семінарію. На руках у матері було все господарство на дворі і в полі: вона всім порядкувала. За роботою все було співає українські пісні; по-великоруській мати зовсім не вміла говорити, і в нас в сім'ї говорили по-українській. Мати моя вмерла, як мені йшов тринадцятий рік. Вона мала дві пари близнят, котрі й зісталась живі з усіх дітей; це підірвало її міцне здоров'я, вона почала після того слабувати і швидко вмерла. Я найстарший з усіх дітей, і мати мене дуже любила.

Ставши на парафії в Стеблеві, батько купив в одного шляхтича невеличку хату, в котрій була маленька світлиця та маленька кімната, а через сіни — кухня. Я, брат та сестра малими спали в кухні на полу рядом з своєю нянькою, бабою Мотрею, котра приходилась далекою родичкою матері; мати привезла її з Лебедина. Баба Мотря казала нам казок, співала пісень, водила мене з собою по селу до людей, де тільки сама бувала, виводила по хрестинах і по весіллях та похоронах. Я скрізь бував з нею і змалку придивлявся до народного життя. І тепер пам'ятаю, як страшно плакали сім дочок-сиріт над своєю мертвою матір'ю, Радчихою, припавши до неї головами од грудей до самих ніг... В кухні дівчата співали за роботою, і я навчився всіх пісень, які тільки вони співали, бо сам дуже любив пісні.

Як ми почали підростати, батько спромігся пристроїти до дома ще дві кімнаті, і нас забрали в покої. Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом у пасіці в катразі, а зимою в кухні. Разом з тими хлопцями вчився й я. Але раз дізнався про ту школу польський пан, стеблівський дідич, покликав батька і сказав йому: «Як ви вивчите мужиків чи-

тати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити...» Пан звелів забрати хлопців в суконну фабрику.

На сьомому році мене одвезли вчитись до дядька, материного брата, Євтропа Трезвінського, котрий був тоді вчителем в Богуславі, в духовному училищі. Мене брала страшна нудьга за домом, за матір'ю. Було надвечір дядько Євтроп з другим дядьком Дорофеєм співають українські пісні. В обох були чудові голоси. Євтроп приграваз на скрипці. Вони співають та жалю мені завдають, а я в кімнаті було цілий вечір плачу за матір'ю. Я пробув там весну й літо. Євтроп оженився і став на парафії в Семигорах, недалеко од Стеблева. Восени мене одвезли в Семигори, і я вчився там зиму й літо вкупі з малим небожем дядини та її сестрою, Марією Михайловною Морочковською, котрої безталанна доля обписана мною в «Причепі» в типі Гані. Дядько умів вчити дуже добре і приготовив мене в училище.

На дев'ятому році мене оддали в Богуславське духовне училище в перший клас і поставили на монастирській квартирі. Монастирські квартири були луччі од міщанських, де стояли школярі. В монастирських квартирах хазяйками були сільські баби та молодиці, що йшли в монастир служити за спасення душі. Таких спасенниць в Богуславському монастирі було доволі; вони служили за хазяйок та куховарок на монастирських квартирах, де квартирували ученики, служили в монастирській кухні, що стояла в самому монастирі, і жили там, невважаючи на те, що монастир був чернечий, а не панянський. Ці спасенниці були одні правдивими спасенницями в монастирі серед дуже неспасенної чернечої братії.

На нашій квартирі була за хазяйку немолода вже молодиця, вдова Гапка Шульжиха з Карапишів, а за помічницю була її небога, немолода дівка Палажка Шульжівна. На їх руки здавалась уся харч для школярів, і ні одна крихта того добра не пішла марно. Вони варили й пекли для нас, обпирали нас, доглядали дуже совісно, щосуботи мили нам усім голови, обчісували, видавали сорочки, і все це робили без усякої плати од монастиря і од наших батьків. Їм од монастиря давали тільки свити та чоботи, та й годі. Вони доглядали нас, як може доглядати одна мати; ми їм давали до схованки навіть гостинці, що нам присилали з дому, і вони видавали нам видавцем і нічого не

зачіпали. В монастирі служила за спасіння душі трохи не вся сім'я Шульгів: три сестри і дві дівки, їх небоги. Одна з їх, Текля, низенька, дуже розумна й чесна баба, була за господиню над монастирською палатою, чи коморою; ігумен йняв їй віри більше, ніж ченцям-економам. Палажка та її сестра в первих Текля, хоч були вже немолоді, вивчились од нас читати і читали церковні книжки.

Монастирська квартира, в котрій я жив шість рік, була в монастирській ограді і одділялась од монастиря садком та городом. На нашому подвір'ї ставали богомольці та всякі психічно недужі люде, котрих привозили в монастир; пробува́ли странники та странниці в кухні. Між ними я пам'ятаю одного, Савелія, з того села, що й наша хазяйка. В його була чорна хороба, і він все ходив по монастирях та молився богу; він думав, що в йому сидить злий дух. Савелій був сухий, з темними, як огонь, блискучими очима, дуже похожий з лиця на Гоголя. Він усе жартував, все приказував та говорив віршами та все до рифми: таки так що було не скаже, то й виходить у його рифма й вірш. Ми йому давали перо та листи паперу, і він малював нам церкви та монастирі, які йому доводилось бачити: Київська лавра з дзвіницею, Софія, Андреївська церква — все в його виходило так достоту, що я по його малюнках впізнав усі собори, як вперве побачив їх у Києві. Раз він мене дуже перелякав уночі. Моє ліжко стояло коло самих дверей у пекарню. Двері були одчинені. Серед ночі я прокинувся од переляку: чую, щось важке упало з лежанки в кухні — то впав Савелій. Він страшно хріп та стогнав: з ним сталася чорна хороба. Я з переляку трохи не зомлів. Хазяйка встала і засвітила світло. Савелій лежав долі, і його корчило; він побився, розбив носа і покривавив себе.

Смотрителем в училищі був ігумен монастиря Феодор. Він вчив і латинському язику та катехизису в третьому класі. Ігумен Феодор був маленький, сухий «аскет», але злий та крикливий. Важка тоді була школа для школярів: тоді було царство різок та паль. Ігумен Феодор вчив добре, але був нетерплячий, палкий та любив бити різками за ніщо, од одної нетерплячки, як тільки було хто не дасть такого одвіту, як йому хотілось. Він часом спересердя посилав під різку цілі парти школярів. На наше щастя, він дивився в вікно або виходив з хати, як кого били, а цензор в той час лупив різкою по стіні або по помості. Каза-

ли, що він тільки страхав школярів, що він не такий черствий, як удає, але якби справді цензор бив різкою кожний раз, скільки він посилав під різку, то він повбивав би учеників. Він потім зійшов з ума через те, що йому прислали хрест, а не архімандричу митру.

Як я вступив в училище, інспектором був якийсь Троїцький. Він любив давати ученикам палі, але не лінійкою, а лозою та ще й товстим кінцем. Од тих паль у дітей пухли долоні. Цей Троїцький пив запоєм і був якийсь придуркуватий, а після запою ставав зовсім дурний. Раз він прийшов на нашу квартиру саме тоді, як ми полуднували холодець. Покоштувавши холодцю, він сказав, що холодець недосолений, вийняв з кишені березову табатирку і посипав холодець табакою. Ввечері, гуляючи між вербами, бив по вербах палицею: йому здавалось, що то стоять ученики, а раз в класі поставив усіх учеників на коліна на партах, але не на тій лаві, де сидять, а на вищій, де кладуть книжки, — мабуть, любив ефектні сцени. В клас часом приходив п'яний і в шлафроці і велів ученикам співати ірмоси замість латинської граматики. До служби, в той час як ученики йшли рядами до церкви через монастир, він сам рубав дрова коло своєї квартири, котра стояла в самому монастирі, і робив великий скандал для ченців та богомольців. Він кудись перейшов, а після його був інспектором один міський священик, дуже добрий і гуманний чоловік. На моє щастя, мені були учителі добрі люде; із їх було два, котрі зовсім не били учеників.

Наука в училищі була суха, мертва та абстрактна. Найбільше лекцій було латинських та грецьких. Нас силували вчити все чисто напам'ять, слово до слова. Приїхавши в училище, я зовсім не вмів говорити по-великоруській і вивчився в школі. Наука давалась мені легко, хоч вона була мертва. Щоб привчити учеників говорити по-великоруській, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: «за мужичі слова» (тобто українські); «як справить по-руській»; «за лайку»; «за сквернословіє». Кому чіпляли на шию ту нотатку, той мусив підслухувати, хто скаже українське слово або хто лаятиметься, потім записував в журнал українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українській, навіть звали один другого не прізвищами, але на

ймення, зовсім по-мужицькій: Грицько, Левко, Панас, Корній. В старших класах ту нотатку закидали на грубу, де вона й спочивала. Лекції тоді були дуже довгі, по дві години кожна. Учителі приходили пізно, а нас після дзвоника садовили за парти. З нудьги один з учеників казав казки, а всі слухали. Один ученик був чудовий оповідач і знав силу казок. Він розказав нам усі казки, які знав, та все привозив з дому нові, неначе яка нестомленна Шехерезада. Після таких лекцій грецькі та латинські лекції були ще нудніші.

Хоч наука в школі була важка, зате ж нам було де гуляти. Монастир і училище стоять на самому кінці города на крутій горі над самісінькою Россю. Кругом монастиря глибокий яр, а в яру чудовий лужок густо заріс вільхою, вербами та липами. Під скелею, вкритою зверху лісом, чудова криниця в камені, Кам'янка. Той лужок аж кишів школярами, там ми вчились та гуляли. Внизу за училищем понад Россю стеляться зелені луки. Було де побігати та погуляти. Школярі вигадали вигадку вчитись на здорових диких грушах, котрі росли по горах, примощували між гіллям дощечки і сідали там з книжками вчити лекції. Книжок для читання в нас не було, та нігде було їх і дістати, хіба хто привозив крадькома з дому. Один ученик привіз з дому номер «Библиотеки для чтения», в котрому була повість Апулея «Золотий осел». Ми того «Осла» трохи не вивчили напам'ять, читаючи його по разів десять.

Була ще одна кара в училищі: то квартирні старші, котрими були ученики старшого класу. Вони дуже обижали дітей, веліли собі прислуговувати, посилали в місто за дві верстві, скубли за чуба, за вуха і навіть били лінійкою. Всі менші ученики повинні були їх слухати, поважати і говорити до їх «ви».

З Богуславського училища я перейшов в Київську духовну семінарію, як мені було чотирнадцять рік. Сільські баби нарозказували мені багато дивного про Київ, а найбільше про «Лева» (фонтан у Києві на Подолі), про здорові дзвони та про давні церкви, а батько хвалив Дніпро та Лавру. Я до того часу не був ні в одному городі і їхав у Київ з напруженою фантазією, сподіваючись побачити всі ті дива. Одначе ні «Лев», ні дзвони, ні давні церкви, ні Лавра мені не сподобались. Темні старі церкви з темними закалубками та притворами, з гробницями навели на мене сум. Мене дуже вразив город з його домами та величезний Дніпро з зеленими берегами.

В семінарії було легше жити: там не було ні різок, ні паль, і наука була інтересніша. Одначе старі вчителі нічого не робили, давали лекції по книжках, назначаючи нігтем, а в класі або жартували, або питали в учеників лекції до самого дзвоника. Але в семінарію почали прибувати молоді вчителі; вони вчили добре, поясняли лекції і заінтересували мене до науки. Шкільні книжки були богзна колишні, дуже давні. Розумніші ученики тямили це і вчились для себе дома по новіших шкільних книжках, по котрих вчились в гімназіях, а для класу вчились по старих. Класичні язики тоді вже зовсім впали в семінарії. Учителі приходили в клас на старі язики за півгодини до дзвоника, а ученики сміялись з того, хто вчив латинський та грецький язик. Найпоганше стояла тоді математика, може, тим, що ченці нехтували нею і на екзаменах просто сміялись з неї перед учениками.

В семінарії трудно було доставати добрих книжок для читання. Для учеників першого класу з бібліотеки давали «Училище благочестия», «Опыты студентов» та допотопний журнал «Маяк». Для вищих класів давали все духовні книжки. Бувши ще в першому класі семінарії, я, в час контрактового ярмарку в Києві, примітив виставлені у вікнах магазинів ілюстровані французькі книжки. Мене дуже заінтересувала одна ілюстрація, де був намальований чудернацький чорт. Я зайшов в магазин і осмілився спитати про ціну. Книжка була хоч широка, але тоненька, а ціна була, як на диво, невелика: то був «Кривий біс» Лесажа. Я купив її і за поміччю лексикончика Шмідта прочитав. Книжка мені дуже сподобалась. З того часу я купував на ті гроші, що батько давав мені на гостинці, дешеві французькі ілюстровані книжки і дома на вакації читав їх. Після «Кривого біса» я купив «Павла та Віргінію», «Дон-Кіхота», Шатобріанову «Аталу», «Натчезів», «Християнство», «Божественну комедію» Данта і «Заздрість» Євгенія Сю. «Християнство» Шатобріана я не міг дочитати і до половини; більше всього мене вразила «Божественна комедія» грандіозними та фантастичними картинами. Вже як я був в останньому богословському класі, молоді вчителі літератури позаводили маленькі бібліотечки в кожному класі на наші і на свої гроші, і я аж тоді познакомився з великоруською літературою. Прочитав Пушкіна й Гоголя і зразу їх зрозумів. Перший Шевченків твір, котрий мені довелося прочитати, як я був в першому кла-

сі семінарії, була «Причинна». Батько достав у когось альманах «Ластівку», де була надрукована «Причинна». Я прочитав її з сестрою, і ми вивчили її напам'ять, так вона нам сподобалась.

В Києві мені довелося жити на квартирах на Подолі у дрібних урядників та міщан, коло канави, в самому нездоровому місці та ще в тісних квартирах. Як я був в богословському класі, на нашій квартирі пішла, неначе пошесть, гарячка. Ми, всі чотири брати, послабли гарячкою, і я, скінчивши курс семінарії, був такий ослаблений, що не мав сили далі вчитись, побув рік у батька, а потім був рік учителем в Богуславському духовному училищі. Сидячи дома у батька, я докінчив німецький язик і готувався до екзамену в духовну академію, в котру й перейшов, покинувши учительське місце.

В академії старі професори були дуже погані; вони читали лекції по старих, жовтих, як пергамент, листах або імпровізували самими фразами таку нісенітницю, що студенти перестали ходити на їх лекції і посилали по черзі по три чоловіка на лекцію. Класицизм зовсім упав, а єврейського язика ніхто вже не вчив. Зате ж були і дуже добрі професори, а найбільше молоді, котрі щиро працювали над наукою. Студенти жили в номерах, всі на скарбовому кошті; в тих номерах вони й спали і вчились. Студентам не давали журналів з бібліотеки, вони складались і виписували всі тодішні товсті журнали, а українці виписували «Основу». Тоді був гарячий час в руській літературі: вийшов «Базаров» Тургенєва і критика на його Писарєва. «Основа» розворушила українські питання. Студенти були дуже цим усім заінтересовані, і змаганням не було кінця. Українці пережовували свої національні та літературні питання, але стріли в великоруських студентах велику опозицію. Всі вони, окрім трьох, стояли проти права української національності та літератури. В мене з'явилась думка писати оповідання українським язиком для «Основи», але вона швидко потім перестала видаватись.

Студенти в академії працювали над наукою добре і щиро, але не над богословською. Героїчний період п'янства вже тоді минув для студентів. Правда, збирались по номерах на випивку, але я пам'ятаю тільки одного студента, що пив горілку кухлем або стаканом, інші пили вже по-людській, чарками; було вже багато й таких, що й зовсім не пили і на випивки не ходили.

Між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вона з'явилась на світ...»

Після скінчення курсу академії мене послали в Полтавську семінарію учителем словесності на жалування по 250 карбованців на рік. На таке жалування не можна було прожити. Я застав таку бідність учителів семінарії, що сім'я одного учителя по кілька день не мала чого обідати. Я почав готуватись до екзамену на учителя гімназії. Окрім того, в Полтаві я почав писати українську повість «Дві московки». Я знав, що мені не вдержатись в духовній семінарії, як я буду писати по-українській. Треба було з неї вийти заздалегідь. В той час виїхали в Польщу два професорі академії за начальників дирекцій шкіл в повіті на Підляссі, де жив український народ. Тоді на Підляссі виправджували з шкіл польський язик і заводили великоруський. З тими професорами перейшло на службу багато моїх товаришів і приятелів — киян та волинців. Я й собі попросився на місце учителя гімназії в Білу, де кругом живе український народ, де мені все-таки можна було чути українську мову і виучувати народну жизнь для своїх творів. Натомість мене послали учителем женської гімназії в Каліш, на саму прусську границю. Я заїхав в чужий край, між чужі люде. І город був гарний, і жити в йому було недорого, і директор поляк був для мене добрий, але я був зовсім одрізнений од України і свого народу. Я був в Каліській гімназії вчителем великоруського язика, літератури та історії й географії Росії. В той час ще всі науки в польських гімназіях викладали на польській мові, окрім тих, що мені довелося викладати, але вже була чутка, що всі науки будуть викладати на великоруській мові, як воно потім і сталося. Через рік я попросився, щоб мене перевели в Білу, але там місця не було, і мене перевели на Підлясся, в Седлець, в женську гімназію для греко-уніатів, тобто для українців уніатського закону, хоч в тій гімназії уніаток було мало. Там я служив шість рік. На шостому році поїхав я на вакації в Київщину, додому. Приїжджаю я з вакацій, а мені кажуть, що мене попечитель вже перевів на службу в Сувалки. Тими вакаціями йшла невелика реформа в гімназіях: викинули з гімназіального курсу натуральну історію і всемирну історію. Учителів тих наук попереводили на руський язик. Один учи-

тель з мужеської гімназії, Ів..., зістався за штатом, і попечитель перевів його в Сувалки; але йому схотілося доконче зістатись в Седлеці. Він почав інтригувати за моє місце і знайшов собі поміч в начальниці женської гімназії та одній класній дамі, старій дівці, дочці генерала, котра була закохана в того вчителя. Вони були дуже близькі до попечителя, хотіли, щоб той учитель зістався з ними, і почали інтригувати проти мене. Начальниця була петербурзька родом і дуже близька до попечителя. То була дуже недобра, капосна та попсована людина. Я її не поважав, хоч про те нікому й слова не говорив, але вона чула це духом і вгадувала.

Приїхавши в Седлець, я зараз поїхав в Варшаву до попечителя просити, щоб він мене зоставив на старому місці. Попечитель прийняв мене коло порога, говорив сухо і незвичайно, з криком, виказав ні за що, ні про що якусь неласку, так собі з доброго дива. І директор, і начальник дирекції були добрі й шановні люде, просили за мене, одначе нічого не помогло. Попечитель тоді полаявся з начальниками дирекції, попереводив з місця на місце багато вчителів, не розбираючи діла, навіть <жалування їх> декотрих перевів на менше жалування з доброго дива і наробив багато плутанини. Я подав телеграму в Одес і дістав місце в Кишинівській гімназії.

Писати повісті я почав ще як був на службі в Полтаві. «Основа» та «Кобзар» Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українській. «Кобзаря» я прочитав ще хлопцем, і він мене дуже вразив своєю високою поезією та народністю в поезії. З першого погляду мені здалося, що Шевченко записує народні пісні, а не складає свої; така народність в його поезії. Ще як я був малим хлопцем, я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять верстов од Стеблева. Я чув, як він пробував у Корсуні у свого родича Варфоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили з Корсуна навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах.

Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в «Правді» перші мої повісті.

УРИВКИ З МОЇХ МЕМУАРІВ ТА ЗГАДОК

В БОГУСЛАВСЬКІМ УЧИЛИЩІ

І

Початку сорокових років мій панотець почав вчити мене читати, писать та загадував мені вчити коротеньку «Священную історію» напам'ять. Саме в той час прийшов з синода указ, щоб оддавали дітей в духовні училища в вісім год, бо передніше, до того часу оддавали дітей в училища в 12 або й більше год. В тодішніх училищах було три класи: і н ф і м а, с е р е д н і й к л а с, в котором кінчали етимологію російської граматики, і с и н т а к с и с, а учеників звали так: інфімісти в першому і другому класі і синтактики в третьому класі з курсом по два роки в кожному класі. В синодальних духовних особ було на думці завести ще один нижчий клас, бо батьки багатьох дітей, диякони та дячки, були не здатні доладу вивчить своїх дітей для вступління їх в інфіму. Цей нижчий клас тоді назвали *заправляльним*, або заправляльницьким, а учеників звали *заправляльниками* [1].

[1] В Галичині до наших часів додержалось це назвище в назвищі «школа вправ», щось схоже на слово *заправляльний*. Як відомо, це слово народне: з а п р а в л я ю т ь с я рибалки та вловчі для вдат-

Ще мені не минуло вісім год, і мій панотець одвіз мене в Богуслав до мого дядька по матері Євтропія Лук'яновича Трезвінського заправлятись, котрий був вчителем в інфімі. Він вчив мене так добре, що я був заправлений надто добре для інфіми: я видержав іспит в інфіму, а не в заправляльний клас. З цього курсу зібралась все маленька дрібна, котрій було по вісім год. В заправляльнім класі був свій опрічний вчитель Черняк. В синтаксисі була добра половина таких великих синтактиків, що вони здавались мені вчителями. І вже мені второкурсники товариші сказали і витовмачили, що то не вчителі, і вони такі ж школярі, як і ми, але ми усі казали їм в и, а не т и, не тикали на них в розмові на квартирах. Нас набралось в інфімі 32 школярі, все дрібна малеча, і між нами був тільки один чималий ученик Стрижевський 14 літ, син нашого стеблівського диякона, котрий опізнився з заправлянням вдома свого сина. Але сливе через тиждень якось несподівано перед початком уроку ввійшов в клас смотритель ігумен монастиря Феодор Мислінський, сухорлявий, невеличкий на зріст, а за ним увіходить в клас якийсь парубчак, котрому, певно, вже стукнуло 17 рік, і стає рядом з ігуменом. На йому був короткий вовняний чорний халат, схожий на сьогочасне тепле пальто. Ми всі встали. Мені здалося й уявилось, що смотритель привів ще одного нового нашого вчителя, бо він був високий, поставний, гарний з лиця. Але смотритель звелів ученикам на передній парті посунуться, трохи стіснитись і посадив його на кінці парти, того вчителя. То був Яким Нетупський, син дячка з сельця Таращі за три верстві од нашого Стеблева, пізнюр по заправлянні в училище, бо його батько так

ності свого ремесла (?), що в нас у Стеблеві під церквою кують гачки на рибу і виковують олив'яні кулі саме тоді, як у церкві співають «Іже херувими», і, певно, задля того, щоб бог поміг вдатно ловити рибу та стрілять звірів. А відьми з а п р а в л я ю т ь с я тим, що на утрені, як вперше заспівають «Христос воскресе», держать в роті грудочку сиру й ковтають, певно, його, обертаючись за поміччю до якогось язичеського бога, щоб допоміг красти молоко од чужих корів. Ще з а п р а в л я ю т ь і горілку перцем та калганом, щоб вона поміцнішала. В народній українській мові нема навіть слова *приготовлять*, з котрого вивели теперечки слово *приготовчий* клас, а натомість єсть слова *готувати, наготувать* чогось або *заготувать* щось. Як кажуть у приказці: «Вміла готувать (обід, їжу), та не вміла подавати». Од цього слова колись давно й виведені слова *заправляльний* клас, *заправляльник* («приготовишка», по-російському, «ученик приготовительного класса»).

само опізнився з заправлянням сина. Він був між нами такий великий, що ми довго не знали, тикати на його чи викать. Але швидко оговтались з ним, пересвідчившись, що цей красунь панич — «одного поля ягода» з нами.

По одежі й по убранні ця уся громадка була схожа на збір селянських хлопчаків з паничами: половина їх була одягнута в козини (чемерки), одна частка була одягнута в сіртучки та халатики. З усього класу вмів добре говорити по-російській тільки один школяр Коломійцев, син міського протопопа, з міста Звенигородки, діти священиків трошки вміли говорити по-руській, ті, котрих батьки повиходили з нових семінарій. Решта школярів знала тільки свою рідну сільську українську мову і ма[ло] [нрзб.] й розуміла мову свого вчителя, як він виясняв і витовмачував якесь правило з «Русской грамматики» Греча, котру склав чехо-німець Греч (Gretsch), цю першу коротеньку граматику для школ. Школярам доводилось вчити заразом і науку, і чужу незрозуміливу мову, а це була надзвичайна труднація і гальмувала швидке рушіння в розвиткові й поспіхові школярів. Ми мусили вчити напам'ять усі правила з книжок, часто не збагнувши гаразд самої тями тих правил, і лепетали їх перед вчителем, мов сороки.

Мій дядько ще влітку оженився і став священиком в селі Семигорах. На його місце в нашому класі був назначений новий вчитель А. К....ий, людина здатна, але він був палкий на вдачу, гарячий, як присок, і дражливий. Високий на зріст, в шинелі з довгим дармовісом (коміром) на спині, що тоді за царя Миколая I носили офіцери, він трохи лякав малих хлоп'ят, котрі дуже боялись його, він був битливий, скуб за вуха й давав стусани й поляпаси по морді. З цієї причини постраждав мій товариш Дем'яновський, котрий незабаром і помер. К....ий виясняв і писав на дошці коло порога рядки цифр, показуючи, як їх складати. Він викликав до дошки Дем'яновського, щоб він написав цифри і повторював, як складати цифри. Цей хлопець був дуже смирний та несміливий і ще до того ніби заляканий. К....ий витовмачував йому, але він, певно, не розумів гаразд мови свого вчителя і все помилявсь. Вчитель зопалу, аж в нестямці ляснув Дем'яновського по щоці. Повна, пухка, але біла щока почервоніла. Він зблід на виду й з переляку витріщив очі на вчителя і тільки дивився просто в очі вчителя. Вчитель знов почав вдруге вияснювати, але, очевидячки, хлопець був так пере-

ляканий, що вже нічого не тямив. Вчитель знов ляснув його по другій щоці, а потім вхопив за вухо і стусонув по спині й прогнав за парту. Зараз після того хлопець заслаб. В його стала якась ніби гарячка. Йому уявлялась якась здоровецька постать, ніби чорна копиця, котра насовувалась на його і була напоготові ніби задушити його. Незабаром батько його, дячок, приїхав, узяв його додому, і бідне хлоп'я недовго нездужало і вмерло.

Усі менші вченики довго цурались та якось одхилялись од Якима Нетупського: трохи страхались, щоб він часом не телепнув кого кулаком по спині. Але другокурсники, котрі вже просиділи в цьому класі, швидко набрались сміливості, поєднались і навіть заприятелювали з ним. Згодом вони так здружили з ним, що стали поводиться з ним запанібрата й дали йому навіть прізвище, звали його в жарти дядьком Якимом або Якимом Нетупою. Але цей Нетупа був добрий на вдачу, не зобижався і навіть сам сміявся, бо в класі ці другокурсники незабаром надавали усяких різних прізвищ та назвищ тим школярам, котрі кидались в вічі якими-небудь видатними значними прикметами, та ще й смішними або чудернацькими.

Нетупський був здатний до наук, вчився добре, був кмітливий, слухав оповідання уроків вчителя вважливо, але він не знав гаразд російської мови, і це було великою притичиною, щоб гаразд втямить уроки. Тоді він просив другокурсників або й мене, як близького сусіди по наших рідних селах, і знав навіть мого панотця, і ми перекладали Якимові призначений урок на українську мову. Він був дуже вдячний за цю маленьку послугу, котрою користувалось частенько багацько школярів.

— Розкажи мені, Іване, оце правило з арифметики, то я принесу тобі з Тараща на Спаса на храм у вас груш-панянок та дуль з свого садка цілу миску, та таких смачних та червонобоких, що ти таких у своєму Стеблеві й не бачив, — було манить мене Нетупа. І ті червонобокі груші поохочували мене більше од усього. В мене аж слинка текла в роті, і я аж облизувавсь, уявляючи собі ті смачні груші.

Батько Нетупського хоч мав місце дяка в маленькому селі, але був людина заможна... Старий Нетуп був сім'янистий, ротів у сім'ї було багацько, але в Таращі і в околишніх селах серед крутих і спадистих горбів понад Рос-

сю, в Тараші і за Тарашею поля вирівнювались. Багацько громадських і церковних полів були вкриті такою чорноземлею, неначе вугіллям або ваксою, котра після дощу аж лисніла на сонці, мов чорне скло. В старого Нетупи було чудове напродиво родюче поле. Він брав в посесію ще клапті запасного громадського поля, засівав сахарськими буряками і спродував їх або в Стеблівську сахарню, або в близьку за горбом сахарню в селі Селищі і мав добрий заробіток. Взимку з нудьги він робив вози, бо був тесля й штельмах, гнув обіддя, виробляв війя, осі, лушні і всякі різні причандали до кінських так званих богуславських возів, обшитих лубком з позакругленим випнутим задком, складав ці нароблені частки двох возів на дві хурі і возив на продаж в недалекі звідтіля міста в Херсонщину на великі рокові ярмарки в Златопіль, Новомиргород і в Ялисаветград. Там ці візки цінувались удвоє дорожче і давали добрий заробіток старому Нетупі.

Село було невеличке. Приносин з парафіян до церкви, само по собі, небагацько. Але в Тараші хазяїни були заможні, бо в малих селах, котрі з давніх давен розростались з опрічних розкиданих по степах хуторів, полів було багато більше, ніж в старовинних давніх селах. Старий Якимів батько Демид падкував коло хазяйства, був запопадистий, з усього вмів добувати користь і з цієї причини мав по своєму дяківському становищі засіб такий, що спромігся найняти недорогу квартиру міщанина Івана Гурця, котрого оселя була над Россю на низині, під самою стрімкою крутою горою, де на самому шпилі стояв монастир. В старого Демида була думка, щоб син повчився в школі принаймні два роки і потім згодом міг зайнять його місце дяка в Тараші.

Яким Нетупський вчився непогано, був кмітливий і добре прилягав до книжки, вчив напам'ять усі уроки до слова, як тоді вчили звичайно усі школярі, і якось згодом таки оговтався з книжною мовою, потроху постерегаючи мислі й тяму вивчених уроків.

Вивчивши уроки напам'ять, ми вислухували один одного, щоб не пропускать слів і щоб напевно пересвідчитись, що ми вже повиучували усе гаразд. Яким спочатку прибігав до мене на моє житло в монастирській квартирі по другий бік монастиря і просив вислухать його, щоб пересвідчитись, чи знає пак він свій урок. Він лепетав, мов сорока, свій урок, заплющивши очі, й не минав ні одного слова.

— Прийди до мене завтра, я зроблю для тебе гарну гилку й цурку, бо до мого хазяїна вчора привезли цілий віз добрящої деревні на дрова. Я витешу тобі гарну гилку, будете грати в м'яча, в гилки та в свині, — казав він мені. — І він і справді витесав мені легеньку, але замашненьку гилку: з одного кінця широченьку. Ми, сливе усі первокурсники-новички, не вміли гаразд підчинять гусячих пер. Після обіду на третьому уроці завжди було в нас чистописання, і тричі на тиждень ми вчили співати церковні співи з «Обихода церковного пения» на вечерні, утрені та службі божій. Перед уроком чистописання ми обставали Якима навкруги, і він усім нам чинив чудово пера, бо він вивчився цього ще в батька. Батько його чудово вмів писати. Яким сидів за партою й з великою ввагою, але помаленьку, не хапаючись, чудово підчиняв нам пера, по черзі, неначе в його була якась майстерня або фабрика чиніння гусячих пер. Нас було багацько, але сам майстер робив своє діло з терпеливістю, бо був поміркований на вдачу й робив своє діло неначе з охотою й неначе заіграшки, неначе розважав себе з нудьги до початку урока, поки вчитель прийде в клас. Заіграшки й з охотою він робив нам млинки з дощок, котрі ми ставили в час дощу на течіях калюж, загативши воду гребелькою, робив нам замашні гилки, ще й гарно й штучно вирізував на держалнах якісь взорці для прикраси.

Але в його найбільший потяг був до якої-небудь хазяйської роботи, що буває в хлопців селян. Він з охотою брав заступ і копав в леваді Гурця, свого хазяїна, грядки, садив картоплю, хапав часом косу і скошував попід тином зелені бур'яни. Як хазяїн привозив віз деревні на дрова, він зараз брав сокиру й рубав на дрова колодки. Як часом траплялась сукувата колодка, він було наважиться доконче порубати її всю, розколював цупкі смолкі сучки на дрібні тріски й скалки, неначе задля того, щоб доказати Гурцеві свою наважливість в цій роботі. В цій наважливості, в цьому потязі до праці виявлялась його вдача простого селянина, як нащадка його давнього селянського роду. Інші школярі хапали сокиру й цюкали дерева тоненькі, дрібний хмиз більше для розваги. Поцюкають трошки та й кидають сокиру. Не так цюкав наважливий нащадок робітницьких предків селян, а може й козаків. Недурно ж він продражнив декоторих товаришів паничами, панками.

Ще як нас поприймали в інфіму, через два тижні смотритель перевів в наш клас з заправляльницького класу одного заправляльника Максима Коломацького, чи Масю Коломацького, як він звав сам себе. Цей Мася був так добре заправлений, що вчитель просив перевести його в інфіму. Цей хлопчик був якийсь чудний. Він був невеличкий на зріст, хоч йому вже було 10 год. Плечі в його були широкі, а голова дуже велика й стовбовата, зверху ширша, внизу ужча, неначе на шиї хтось поставив великий та високий вазон, вгорі дуже широкий. Як він часом було біжить, то голова коливається за кожним ступенем на обидва боки наперемінку. Ноги в його були короткі й малесенькі, як у дитини. Уся його постать була схожа на клинок, широкий зверху й дуже вузький, сливе загострений внизу. Він був слабкий, не дерзкий на ногах, так що, йдучи стежкою не рівною од бакаїв або по бакаюватій дорозі, він часто спотикався й падав. Як почалася влітку спека, після третього пообіденого уроку інспектор водив усе училище купатись до Росі, котра була близенько од училища, протікаючи попід самим шпилем, де зверху на шпилі був дощаний баркан кругом монастиря. Усі школярі купались по класах окроми один од одного, ділячись на опрічні купи нарізно. Більші ученики, цебто синтактики, купались під високою скелею, де було глибоко, і плигали з плисковатого подовжастого каменя на березі просто в воду. Інфімісти купались на плисковатому піскуватому березі, а за ними на мілкому місці дрібні заправляльники.

Інспектор ввесь час ходив вгорі попід барканом і наглядав над тим гуртом, щоб хлопці не дуже дуріли та пустували в воді, плаваючи далеченько од берега до виникаючого подекуди з води каміння. Ми, усі малі, звичайно, вчились плавати. Вчився плавать і Мася. Але як тільки він лягав поверх води й починав розводить руки й брьохать ніжками, то важка голова зараз пірнала на дно, а ніжки стирчали з води, неначе в жаби, як вона з ляку шубовсне в воду. Ми хапали Масю за ноги й витягали його з води. Очевидячки, в його середина ваги в постаті припадала високо вгорі, певно, під пахвами, і він у воді перекидався зараз униз головою і стирчав догори ногами.

Мася був дуже здатний до вчення і дуже швидко виучував урок, швидше од усіх на квартирі, так що всі дивувались. Наша монастирська перша квартира була за барканом монастиря, на кінці гори над самим шумом на Росі,

як у нас скрізь по Росі звуть спадисті водоспади по невеликих розкиданих каменюках од берега до берега. По крутій горі скрізь росли старі гіллясті та густі дикі груші поміж кущами глоду. Декотрі менші вченики любили вчитись в самотині, далеко од шуму й клекоту в кімнатах. Вони з книжками в руках вилазили на груші і сідали на гілках, де можна було притулиться на товстих гілках, і голосно вчили свої уроки, неначе на грушах щебетали або цвірінькали якісь невідомі птахи. Внизу попід шпилем, сливе понад Россю, вилася стежка в місто, куди звичайно ходили люди з близького села Хохітви, котре було за дві верстві за горою нижче по Росі. Молодиці часто спинялись на стежці й слухали, не знаючи, звідкіль і од кого йде те щебетання.

А Мася, вивчивши вже свої завдання, тільки походжав по покатій горі та грався м'ячиком з нудьги.

— Невже ти, Масю, повиучував усі уроки? — гукав з груші котрий-небудь хлопець. — Як ти так швидко вчиш уроки?

— Ого-го! Я знаю напам'ять усю псалтир, — гукав до них Мася.

— Не бреши-бо! Невже ж таки усю псалтирку знаєш?

— Усю! Од дошки до дошки знаю, — обзивався Мася.

Другого дня в класі йому дали в руки псалтир і показали пальцем на один псалом. Мася прочитав усей псалом без помилки. Я перегорнув кільки листків і тикнув пальцем на псалом. Мася переказав і той псалом до кінця. Перегортаю далі, аж на кінці, і показую йому початок псалма, — Мася прочитав напам'ять за одним духом. Ми тільки очі повитріщали з дива.

— Як ти її вивчив напам'ять усю до решти? — спитали в його школярі.

— Мене батько посилав читати псалтир по мертвих по хатах на селі, бо він дяк, і часом йому було ніколи в жнива читати над мерцями псалтир. Отак я й вивчив усі псалми, — казав Мася.

Таку напродиво велику пам'ять мають індуси, буддисти, як писав один вчений, бо є індуси, котрі знають напам'ять цілі санскритські святі книги; і якби якимсь випадком були знищені усі буддистські книги, то їх було б можна вдруге записати по пам'яті декотрих індусів.

Чи не мав пак відомий священик Ездра такої ж великої пам'яті? Бо в «Біблії» записаний давній переказ, що

як десь були загублені і втрачені святі біблійні книги, то Ездра сам їх писав ще й разом з тим диктував двом чи трьом писарям, щоб вони записували з його слів...

Але невважаючи на таку свою силенну пам'ять, Мася часто просив переказати йому, розтовмачить по-українському, що то воно значиться, що написано в шкільних книжках і що він його не втямив гаразд. Він, як син дяка в малому селі, зовсім не розумів російської мови, ще гірше, ніж Яким Нетупський. Він одповідав уроки до словечка, мов лепетлива сорока, ледве тямлячи, що він лепече, ледве постерегаючи, які думки та мисли замикаються в рядках мало зрозуміливих слів не рідної своєї мови. В ті давні часи починали вчити дітей по «Грамматиках» (букварях) на церковнослов'янській мові, де було багацько слів, котрі друкувались звичайно під усяковими різними титлами, добротитлами, ірцититлами, онтитлами й іншими вкороченнями слів (теперечки ця поведенція ще й досі зосталась в деяких українських книжках в словах з апострофами, як-от: *в сім'ї, б'є (бье), з'їзд, її (йіі)* і т. д.). Од цієї граматики з старовинною її мовою переходили до научаних шкільних книжок, писаних російською, так само незрозумілою для українських дітей, неначе старовинною. Це все страшенно тру́дило дитячий розум, заважало їм швидко вчитись і жваво розвиватися, робило шкільну науку якоюсь надто мертвою, дуже нудною, не зачіпало в дітей нічого живого в думках, нічого бадьористого. Усе це нагадувало науку стародавніх с е р е д н і х віків у Європі, коли треба було передніше вивчити латинську мертву мову, щоб опанувать усю багату класичну латинську літературу та щоб стати розвитішим і розумнішим, культурним, дійсно просвіченим чоловіком.

З цієї причини і українська школа, загалом, і наше Богуславське училище з його усіма підручними книжками на мертвих мовах, і латинській, і грецькій, і церковнослов'янській, і для нас — і російській була надзвичайно нудна, важка, без просвіту, і не цікавила живими думками нікого, мов середньовікова схоластика.

Вивчивши свої уроки, усі школярі кидались на грання в усякі забавки: грали в м е т и, гилки, свинки, в «р а й та п е к л о», в куці-баби, в кота й мишки і т. д. Скрізь по дворах квартир літали опуки, хурчали цурки в повітрі, хурчали скраклі, були викопані ямки для мети, свинки — м а с л о, більша яма посередині кружала, і д у́ ч к и —

маленькі ямки навкруги, де втикали грачі свої палиці, щоб не пустить в те масло опуки, котру гнав києм один поза кругом. Ученики весною, як линяють воли, скубли шерсть на коровах, котрі паслись понад Россю по крутих горах за барканом, збивали собі м'ячі, а декотрим старшим сусіди шевці навіть обшивали опуки тонкою шкурою. Рідко хто з учеників не мав своєї опуки. Старші ученики хвалились, хто б'є найвище опуку (звідсіль вийшла приказка: це такий митець, що б'є і котючу і летючу, цебто майстер на все).

Мася теж наскуб собі чимало шерсті з корів і збив собі доладну опуку. Але грати в мети або гилки йому було трохи трудно. Він, часом, натрапивши на мету — ямку або на дучку, часто падав, силкувався встать на ноги, але це силкування було трудне задля його: він ставав на коліна рачки й рачкував, поки хтось прискакував і підводив його. Усі ученики жартували з ним, але жаліли його, не сміялись з його, почуваючи в душі, що в його є якесь каліцтво зроду. Він постерегав те почування симпатії до себе і ласкаво осміхався до їх, ніби з подякою за спочування до його. Але самий осміх його був якийсь невеселий: в його карих гарних очах був примітний якийсь сутінок смутку, очі були журливі, хоч і ясні, добрі й блискучі. Він неначе передчував, що його вік не буде довгий та щасливий...

Ввечері, як було лягаємо спати, він роздягнеться, сяде на ліжку, підобгає ноги та сидить, похиливши ніби з журбою високу голову з високим лобом та високими тонкими бровами, і все ніби щось думає та гадає, та про щось міркує. І він сидів би, мабуть, довго, але в другій кімнаті було [хтось] дмухне й погасить лойову свічку, і Мася раптом шугне під укривало і закутається в його з головою.

II

Ще в той час, як мене одвезли в Богуслав до мого дядька по матері Євтропа Трезвінського, в житлі котрого я жив і заправлявся в інфіму, прийшов приказ призначити Канів, невеличке місто над Дніпром, повітовим містом замість Богуслава, котрий перед тим недавно вигорів всередині на горі сливе дорешти. Пожежа трапилась саме всередині, в крамницях з дьогтем та смолою. В Богуславі вулиці були вузенькі; єврейські домки та крамниці з різним

усяковим крамом були стіснені, неначе овечки в отарі. Місто збідніло дорешти. Євреї були доведені до одчаю й понабудовували домків тим часом з плисковатими покрівлями з насипаною зверху землею та глиною, де поросли бур'яни та трава. Повітовим урядовцям не можна було знайти пристановищ та догідного житла... Криві покручені вузенькі вулиці показували, що цей город, закладений на Росі ще Ярославом Мудрим в одинадцятім віку для захисту од нападу печенігів та половців з степів теперішньої Херсонщини, непридатний на повітове місто. Рось в цьому місті текла на південь далеко в Київщині і закручувалась, простуючи до Дніпра, вже недалечко од степу, тільки через один Звенигородський повіт. Ще як я не ходив в училище, перевозили в Канів повітовий архів, усякі купи давніх повітових «Дѣлъ», метрики й опис нашого училища, котрі були складені в дзвіниці однієї церкви в містечку, де серед скель коло порону стояла одна з міських церков. Бувший інспектор нашого училища протоєрей Ігнатій Мацькевич жив далеко од нашого училища й їздив в училище з міста, де було десь його житло, своєю наточанкою на баских конях. Мацькевич був не з духовного, а з дворянського шляхетського давнього коліна, котре колись мало свої маєтності в Липовеччині й навіть мало панщанних людей. Жінка Мацькевича була так само з роду липовецьких давніх зубожівших українських дідичів і пнулася в пани, їздячи на баских конях по місті. Отець Ігнатій був красунь, любив пускать в очі людям ману, нібито він багатир. Його погонич був убраний не в свиту, а в смугнасту чемерку й підперезаний широким одеським червоним поясом з довгими кінцями, котрі висіли й теліпались, маяли до колін на вітрі. Цей погонич не сидів на козлах, а поганяв коні, стоячи в передку, як переїжджали через місто, щоб виїзд був пишніший та шикарніший. З таких же дворян були й інші священики в нашій околиці, як-от наші стеблівські сусіди Марчевські. Стара Марчевська, вийшовши заміж в село Хирівку коло Стеблева, перевела в свою оселю щось з десяток своїх панщанних сім'їв, поставила в своїй садибі їм хати, дала огороди, щоб вони садили собі усякі огородні овочі. Ці кріпацькі сім'ї служили за робітників, наймитів і робили на полі усяку роботу. Але з плином часу вони сливе усі тікали в херсонські степи, ставали там на заробітки, потаєнці переклика-ли до себе свої сім'ї і врешті зникли десь, а в пані Мар-

чевської позоставались тільки старі діди, баби та каліки-ваті люди, нездатні до важкої праці.

Отець Ігнатій Мацькевич жив небагато в Каневі. Місто було мале. Його жінка була нехазяйновита, любила гостювати, любила світську і більше од усього офіцерську компанію, била байдики, шукала розваги, їздячи по селах в гості, на весілля та храми. Мацькевичеві довелось ховати нашого поета Тараса Шевченка, як на пароході привезли його в домовині в Канів. Мацькевич пошанував поета чудовою промовою, оповідаючи про його гірку долю в час його життя, котра не покидала поета до самої могили на Монастирській горі в Каневі, де в давню давнину були поховані три перші українські козацькі гетьмани.

Після виїзду Мацькевича на місце інспектора училища був присланий вже немолодий чоловік, якийсь Страхов. Здається, що він був засланий в нашу богуславську глушину на покуту за потяг до горілки з якоїсь далекої північної губернії. Це була людина неприємна, сувора, часом криклива, часом жартівлива. Він таки добре випивав і приходив до нас, одвідуючи учеників на квартирах, смикнувши з кварту горілки. Він був сухорлявий, високий на зріст. Широка сиза шинеля з довгим дармовісом (коміром) на плечах теліпалась на йому, неначе була напнута на кілок. Він скрізь ходив з товстою сучкуватою палицею в руках з міцного грушевого дерева. На виду він був жовтий, завжди ніби заспаний, і тільки його темні карі очі блищали, наче іскри під чорними тонкими бровами. Чорне кудлате волосся на голові й борідці, здається, ніколи не було зачесане, і з цієї причини він здавався нечепурним, не похожим на пана. Він мав житло в монастирі зараз за брамою. Вранці, як нам траплялось йти коло одчиненої брами, ми бачили, як він в халаті, підперезаний шнурком, рубав дрова навіть в неділю до служби божої, що нас малих дуже дивувало, а сільські баби й молодиці, що приходили з околишніх сіл говіть в монастирі, тільки очі витріщали з дива, що якийсь пан рубає дрова в неділю та ще й до служби божої.

Цей новий у нас інспектор карав усяких провинників школярів тільки в суботу щотижня: по давньому звичаю «давав суботників» тим школярам, котрих записував у журнал так званий «церковний старший», один з синтактиків, тих, що в церкві в рядах розмовляли або сміялись, або тих, що сам інспектор ловив у «лужку» коло самого

монастиря, де вони гуляли після уроків надвечір і не вчили уроків, сидячи дома. Страхов не вдоволявся поляпасами по морді та потиличниками й стусанами, як робив вчитель К....ий, котрий, одначе, ніколи не посилав учеників «до порога», щоб цензор (кат) дав там лозою кілька різок. Він в суботу після уроків викликав провинників в широкий коридор між чотирма класами, ставив їх рядком, брав лозу в цензора і сам «давав палі» по долонях учеників не тонким кінцем лози, а товстим кінцем міцно зв'язаних паличок лози, щоб було дошкульніше. Він лупив по маленьких долонях так, що школярі аж вищали, аж присідали од болісті. Як долоня ставала червона, він кричав навіжено: «Давай другую руку!» — і лупив по другій долоні. Менші школярі кричали на все горло. Усей довгий рядок заливався слізьми. Решта учеників по одчинених класах слухала ті крики, неначе в Дантовім пеклі крики тих грішників, котрі пеклись на червоних розпечених залізяках решотках. Скінчивши те катування, інспектор випускав з класів усіх школярів. Вони розходились по своїх житлах і голосно плакали, а квартирні хазяйки обливали їм долоні холодною криничаною водою, щоб вгамувать крики, стогніння й сльози. В декотрих долоні напухали так, що вони кілька день потім не могли писати й насилу могли за вечерею держать ложку в руках.

Недурно ж старші, синтактики, ті, що пам'ятали ще переднішого інспектора Ігнатія Мацькевича, згадували його й споминали його добрим словом за його м'яку, добру й делікатну вдачу. І справді, Мацькевич — це був, врівні з цим катом, ніби джентльмен, котрий ніколи не лупив би учеників сам та ще й таким нешляхетським струментом, як різка з лози... як лупив цей «Глек Макітрович» за якісь малі дитячі провини школярів-дітей ще недорослих, як за царя Миколая І офіцери лупили немилосердно різками солдатів. Недурно ж при цьому інспекторові чимало менших школярів тікало додому до батьків в ближчі села. Батьки привозили їх знов, а смотритель, ігумен Феодор, приймав їх і не дозволяв карати за таке школярське проступство, одсилав їх на квартири, напутивши ласкавим напутінням, щоб вчились та не втікали додому до батьків, бо треба ж доконешно вчитись у школі, щоб стать просвіченою людиною, а не зоставатись простим чоловіком на все життя, щоб не довелось потім згодом «пасти свині та вівці», як він казав.

Якось раз вже перед покровою хазяйка подала нам на полудень чималу миску холодцю з свинячих ніжок. Тільки ми сіли за стіл і всі десятеро почали їсти холодець, несподівано увійшов в кімнату інспектор в шинелі з товстою палицею в руках і в картузі. Ми всі встали й поклали ложки на широкий складчастий, з двома висунутими крилами по боках стіл.

— Усі вдома? — спитав він в високого синтактика, що був старшим на квартирі, Лисянського.

— Всі дома, — одказав Лисянський.

Страхов полічив нас, тикаючи пальцем на кожного, як лічать кури або качки в той час, як вони допались до свого поживку й натовпом похапцем дзюбають його й ковтають, заплющивши очі. Потім він придивився до миски і вгледів, що ми полуднуємо холодець.

— А вы едите холодец!... Но вы не солили его, — промовив він. — В вас на столе нет соли, а без соли он не вкусен. Вот я вам посолю его.

Він витяг з кишені в штанях табатирку, одчинив її й почав посипати холодець табакою. Потрусивши холодець по всій мисці, він зачинив табатирку й сховав її в кишеню та й пішов мовчки з хати. Ми всі повитріщали очі і тільки з жалем дивились на потрушений чорною табакою холодець. Старші ученики переглянулись і осміхались один до одного. Ми шкодували й скривились, бо пересвідчились, що наш смачний і тривний полудень пропав од якогось вередування нашого начальника.

— Чи пак він не п'яний часом сьогодні, що вчинив таку штуку? — обізвався з сміхом Лисянський.

— Може, й п'яний, а може, це в його такі жарти, — сказав хтось з-за стола.

Покликали хазяйку. Вона зирнула в миску, придивилась і побачила, що табаки так багацько зверху, що й ложкою не можна її зібрать. Ми мовчки дополуднали шматками хліба, що зостався на столі, не потрушений табакою. Хазяйка з злістю викидала холодець у помийницю, тільки здвигнувши плечима од таких примхів інспектора. Мабуть, він хильнув горілки так, що в його голові змішалося докупи уявлення солі й табаки, що йому здавалось, ніби в його кишені в табатирці й справді була сіль, а не табака.

Вже була осінь. Після дощів, туману та сльоти й негіді почались маленькі морози й випав маленький сніжок. На пилипівчані заговіни була чудова погода, суха, з малень-

ким бадьористим морозцем. Заговіни трапились в суботу. Наша хазяйка, богобояща удова Гапка Шульга, з своєю небогою Палажкою, вже дохожалою дівкою, зготували нам вечерю: наварили холодцю з свинячих ніжок з часником і напекли млинців на салі і, як звичайно робилось, подали до млинців кожному з нас присмажені шматочки сала. Ми посідали за стіл, їли млинці, хапаючи їх з великої миски й прикусюючи для присмаки подовжасті чималі шматочки ніби вишкварок. Після цього вона поставила на стіл холодець. Ми усі згадали переднішу оказію з холодцем і з тривогою поглядали на двері. На нас усіх найшов острах, що от-от несподівано одчиняться двері, і в покої ускочить інспектор з страшною табатиркою в руках і знов збавить нам другу смачну потраву та ще й останню до самого різдва. Старший квартири Лисянський похапком підвівся з стільця, прожогом кинувся до дверей і защепнув защіпкою двері. Як тільки защіпка клацнула, неначе зубами, усі ми стали бадьористі, забезпечені од страшної табатирки, й уплітали холодець, аж за вухами лящало од напруження в щелепах.

Після вечері й молитви вже ми всі пороздягались і думали лягати спать. Але в той мент між старшими синтактиками почалась розмова, щоб пробігатись та трохи протруситься після важкої вечері, щоб лучче спалось після млинців. У двох других покоях було поночі, в одчинені двері сипався світ повного місяця: там було ясно, мов удень, ясніше, ніж в нас у великій кімнаті, де ледве блимала світлом одним одна лойова свічка. Ясна ніч, місячне ясне проміння в вікнах двох інших покоїв, очевидячки, дратувало уяву старших школярів, вже сливе паничів кавалерів.

— А знаєте що? — обізвався наш старший, — а пробігаймось оце до училища та побачимо, як гарно світить місяць коло училища та в монастирі. Прогуляємось так, як сидимо, в самих сорочках і босі.

— А справді, побіжім на прогуляння. В цей час наш інспектор за брамою вже хропе на подушках на всі застави, — додав Василь Левицький Гаврилович, батько відомого в наш час Миколая Васильовича Левицького, що в Ялисаветградщині заводе кооперативні спілкові хазяйські товариства.

— А ну, усі гуртом! — гукнув Лисянський й раптом одчинив двері в сіни, а з сіней у подвір'я. Ми усі, як стоя-

ли в самих сорочках і босі, так і шугнули в двері за своїм приводцем, мов вівці за бараном, вибігли за браму й, мов та зграя горобців, побігли попід високим барканом стежкою до училища.

Стежка було потрушена дрібненьким сніжком, котрий попримерзав до тоненької кори з льоду. Було видно, як удень. Місяць був повний, білий, неначе висів високо, високо в темно-синьому небі, неначе одлип од неба й плив у небесному просторі. Над нашими головами біліли густі гілки берестів, висунувшись з-за довгого баркана з чернечого садка, й біліли легеньким інеєм. Ми катали швидко, прудко, мов шугали якісь білі птахи й миготіли темними тінями на помальованому баркані, неначе за нами [бігли] слідком чорні чортики.

Ми ніби на крилах долетіли до училища й спинились. Я кинув очима на низ од училища в темну долину, де під горбами був лужок, і тільки тоді опам'ятавсь і почутив, що мені холодно в босі підошви, що холод неначе коле в пальці, мов колючками, а я біжу по колючках. В здоровецькі високі вікна світив місяць так ясно, що було видно білі груби. Проміння сягало через класи.

— Як ясно всередині, в класах! — обізвавсь Лисянський нишком,— може, там оце злетілись відьми на бенкет на свої заговіни.

Я зирнув на ясні вікна, і мені вмить уявились відьми в білих сорочках, що п'ють молоко з дійниць. Це уявлення навело на мене страх. Я рушив ногами і втікав.

Ми раптом всі в одну мить повернулись назад, мов по чиїйсь команді, й дременули, з ляку од тих відьом, що було духу до квартири. Я тільки примітив, як на Росі на водоспаді в шумі по камінняхненаче плигали білі зайчики й стиха лисніла й булькала вода в глибокій долині в Росі. Холод ліз під сорочку й штанці. Ноги хололи й мерзли.

Тим часом хазяйка, сидячи в пекарні, примітила, що в покоях стало одразу тихо. Вийшла вона в сіни — сінешні двері стояли одчинені навстіж. Вона пішла в покої, там сидів тільки Мася Коломацький на ліжку і думу думав.

Вона вернулась у сіни й зирнула на подвір'я, де було ясно, як удень. В той час в одчинену браму несподівано влетіла, мов зграя білих голубів, [юрба], катала бігцем до дверей та шугнула в двері в першу кімнату повз хазяйку, навіть не примітивши її в темних сінях, й ніби нишком

розбіглась по покоях. Усі школярі неначе попадали на ліжка й позакутувались з головою в теплі укривала й притаїлись, бо їм аж [дух] забила прудка біганина.

Хазяйка увійшла в велику кімнату, де на столі горіла свічка і де спали старші ученики, і обернулась до ліжка, на котрому лежав старший квартири Лисянський, ледве одсапуючи.

— Де це ви були? Куди ви бігали? — питала вона в Лисянського.

— Та це бігали до училища на прогуляння після заговін, щоб протруситься трошки після млинців, — обізвався він голосно з-під укривала.

— Ой боже мій! Хіба ж пак вам дня мало? Хіба ж ви не нагулялись удень, щоб бігти на прогуляння ще й уночі та ще на морозі. Ти ж старший, а певно, дав привід і малим. А що буде, як вони, борони боже, оце послабнуть, — бідкалась хазяйка, стоячи коло порога, згорнувши руки на грудях.

— А хіба ж я звелів бігти за мною? Я й більші змовились пробігатись, а малі й собі поохотились бігти та так і шугнули за нами. Хто ж їм давав привід або загадував бігти за нами. Не поохочував же я їх до прогулянки. А як послабнуть, то я тому не буду винен, — виправдувався Лисянський.

— Боже мій милий, боже єдиний! Не дай, боже, як начальник (ігумен) дізнається за цей вчинок. Він же дав мені приказ, щоб я доглядала отих дітей, як рідних. Спаси ж їх од нещастя, од усяких слабостів, од кору й поговору, — сказала Гапка, перехрестившись до образів і важко зітхнувши, вийшла з кімнати й рипнула дверима в сінях, закрутивши завертку коло дверей.

Наша хазяйка й справді доглядала малих школярів і щиро піклувалась за них, як піклуються усі сільські молодиці своїми малими дітьми. Вона щосуботи, по народному звичаю, готувала митель, гріла окріп, кликала малих у пекарню й наливала митель у дві миски й вкупі з своєю небогою Палажкою мили нам голови й вичісували густим гребінцем, щоб не завелась нужа. Декотрі старші школярі вже нехтували цей народний звичай, але декотрі з них ждали своєї черги в пекарні й так само мили самі собі голову. Після того Гапка давала нам чисті сорочки. Палажка, як дівка, мила й собі голову, бо на селах усі дівчата щосуботи повинні доконче мити голови й заплітать коси,

але хлопці вже нехтують цей звичай, як і не молоді молодиці.

Гапка Шульжиха дбала за чистоту й чепурність покоїв, чепурила покої, щосуботи мазала діл і підмазувала білою глиною стіни коло кожного ліжка.

Нас харчували добре. Різник єврей в м'ясниці носив яловичину з містечка на борщ, а в неділі й на святки нам давали на другу потраву печеню з картоплею, а не кашу. Тоді за яловичину платили по три копійки за фунт, а за баранину платили одну копійку сріблом, цебто два шаги. На полудень давали шматок хліба й шматочок сала, а на вечерю варили куліш або галушки з салом. На снідання давали тричі на тиждень млинці з салом, а тричі варили куліш або давали лизанки, цебто варяниці з салом. Нас годували дуже добре. Батьки наші приставляли в квартири харчі натурою, кілька пудів борошна пшеничного та житнього, крупи, пшоно й сало. Усі хазяйки на трьох монастирських квартирах були надзвичайно чесні і богобоящі: вони не крали ні жмені борошна або крупів, ні сала. Усі вони були вже не молоді удови з близького села Карапишів з сім'ї Шульгів. Їх було три сестрі. Усі вони, як і їх небоги, не молоді вже дівчата, служили без плати за службу, тільки за харч та одежу, котру справляв для них економ на монастирський кошт. Усі вони давали обітницю послужить богові за спасіння душі, бо в монастирі можна було часто ходити до церкви, де щодня була одправа, правили службу божу щодня. Найменша з трьох сестер Текля була письменна й не схотіла виходити заміж. Вона довго була за хазяйку на монастирській квартирі, але була така хазяйновита й правдива, що ігумен настановив її за начальницю монастирської палати. Палатою звали велику дубову комору, котра була збудована за нашою квартирою в садку, великому, як парк, недалечко од ігуменського дому. В цій коморі з ганком з східцями, були засіки з борошном, крупами, пшоном, діжечками з медом, олією, з оселедцями, всім, що було потрібно для трапези, для харчі задля братії. Ігумен не дуже-то йняв віри ченцям, послушникам-слимакам, котрі часом потаєнці ходили в шинк до Берка коло греблі млина, і йняв віри тільки Теклі. Вона жила в пекарні, видавала провізію для чернечої трапези і всім правувала, що стосувалось до харчів у складі в палаті (коморі) й до готування обіду й вечері в трапезі. Довго послуживши в монастирі,

Текля постриглась в черниці в панянському Іржищівському монастирі, жила довго й не так давно вмерла.

Палажку, небогу нашої хазяйки, вивчили читати ученики, а найособливіше менші. Проказував їй буквар то один, то другий, і вона втямила цю премудрість письменства. До Гапки часто приходила на прощу, щоб говіть в монастирі, ще одна її небога, вже немолода Текля. Це була таки красуня з чорними очима, з тонкими, неначе намальованими на білому чолі, бровами, біла на виду, неначе панянка. Батько її був заможний. Багацько парубків сватали її, але вона не схотіла виходить заміж. Вона була письменна, читала дуже добре псалтир. Вона зав'язувалась чорною хусточкою, спустивши довгу товсту косу на плечі, бо, певно, мала природжений потяг до монастирського життя, святості. Цей світогляд опанував усю її душу й вів до вищого ідеального життя, котрого вона не знаходила в сім'ї свого батька. Сідаючи за стіл до книжки, вона кожний раз висмикувала з рукава хусточку й передніше стирала місце на лаві, а потім сідала й читала книжечку під заголовком «Сердце человека», де було на одному листку велике серце грішника, в котрому чорними силуетами обвідами були намальовані чорти усякових різних людських гріхів, з написами над кожним якогось гріха, а на другому листкові був попереду намальований янгол з крилами серед проміння навкруги його, а кругом його через лінії обвіда серця втікали чортики гріхів, неначе плигали через тин.

Ця красуня читала, а хазяйка й її небога сиділи коло стола й вважливо слухали, підперши щоку руками і обпершись ліктями об стіл. Ці чортики в серці були для нас малих дуже смішні, неначе рогаті кози, що ніби скакали й брикались цапиними ніжками на городі, і нам ці обтілені людські гріхи були зовсім не страшні. Старші школярі сміялись і навіть жартували й знущались, вигадуючи усякі смішні вигадки.

В той час, як ми прибігли од училища й лежали на ліжках, позакутувавшись з головою, мені було чуть, як хазяйка розмовляла з Лисянським, бідкалась та казала йому усякі нарікання і напуті, несподівано спало на думку, що то буде нам, як часом інспектор дізнається за наше прогуляння вночі. Адже ж нас ждуть його страшні палі лозою по долонях. Але я швидко нагрівся й заснув якимсь тривожним сном, і мені снились чудернацькі сни, ніби я

блукаю за барканом по горі й бачу якісь дивовижні картини на Росі й за Россю на широкій подовжастій горі. В шумі і далеко по Росі неначе плигали безперестанку білі зайці, неначе з дна виринали білі баньки та дрібні бульки, ставали зайцями й плигали за водою без кінця. Місяць котився високо в небі, неначе котився круглий золотий глобус. Гора була біла, а коло неї виступав високий круглий горб, мов паляниця, вкритий чорним лісом, а над лісом крутяться чорні галки та вороні. От я неначе йду в клас, одчиняю двері, а за партами сидять відьми в довгих білих сорочках. Коси в їх розпущені й спадають на плечі, а перед ними замість чорнильниць стоять дійниці з молоком. В вікна світить ясний місяць і обливає ці білі постаті золото-жовтим сяйвом. Мене бере страх. Я, певно, перевернувся на другий бік. Моє ліжко було маленьке, неначе колиска, а діл, певно, був нерівний, трохи спадистий, бо ліжко одразу перекинулось, і мене вкрили дошки з укривалом та подушкою. Я прокинувсь і не знав, що зо мною трапилось: чи відьми мене кудись кинули, чи завалився на льоду на скобзалці.

Ця третя кімнатка, де спав я та Петро Дашкевич, син товариша мого батька, і Мася, була рядом з пекарнею, довга й вузька. Двері в пекарню були одчинені. Стара хазяйка, мабуть, ще не спала з журби та неспокою через наш вчинок. Вона зараз увійшла в кімнату, куди через вікно світив місяць, і побачивши, що я перекинувся з ліжком, зараз поставила ліжко, помостила дошки й сінник, а я поклав подушку й ліг. Вона полапала мій лоб, чи він гарячий, і спитала в мене, чи я не заслаб. Я сказав, що я здоровий, і бебехнув на подушку та й заснув одразу так міцно, що мені вже не ввижались ні відьми, ні білі зайчики на Росі. Ми всі вранці повставали здоровісінькі. Ні в кого не було навіть нежиту в носі. Тільки в нашого старшого Лисянського кілька день боліло одно коліно й вище од коліна в кульші (ляжке), і він трошки, днів зо три [хворів]. Про наш вчинок ніхто не дізнався. Знала тільки про це стара хазяйка та повний місяць, але вони обоє за це нікому не сказали. Бовкнув дзвін в монастирі, і ми всі, вмившись, побігли в училище, щоб ставати в ряди та йти до церкви, бо до служби божої нам не готували снідання.

— Чи ти пак чув уночі, як я перекинувся з ліжком?— спитав я в Петра Дашкевича перед обідом, як ми вийшли з церкви.

— Нічогісінько не чув, як перекинулось з тобою ліжко. Я спав так міцно, що вранці через силу продер очі. Тільки мені все здавалось, що я спускаюсь вночі на саночках з гори; саночки перекинулись, а я все кочусь з гори кудись наниз, — промовив він.

— А мені снилось, що я вдома в садку рву червоні яблука та їм та й їм і ніяк не наїмся, — обізвавсь Мася з кутка.

— Оце значиться, що тебе вчитель виб'є різкою, — додав Дашкевич в жарти, — бо як комусь присняться яблука, то в той день доконешно виб'ють в класі різкою. Начувайся, Масю, заздалегідь, вчи уроки добре, бо буде тобі біда.

III

Одначе така біда не трапилась Масі. Наш вчитель К....ий зайняв парафію свого батька, оженився й поїхав до Києва висвячуватись на священика. Так ніколи нікого не бив лозою в класі, хоч був палкий на вдачу й скуб школярів за чуб та за вуха. На його місце перейшов в нашу інфіму з свого заправляльного класу вчитель Черняк, високий, чорнявий та з рум'янцем на щоках. Цей Черняк був тихий на вдачу та помірковáний — ніколи не сердився на школярів, не верещав, мов навіжений, як передніший вчитель. Він не вибив різками ні одного з нас, навіть не сердився, ніколи не скуб за чуб. В йому була примітна навіть якась тонка делікатність та звичайність заможного пана. Він сам на уроках співів по «Обіходові» співав гарним тенором і поохочував нас співать. Ми з охотою цілим класом співали, аж кричали усі, мов навісні дівчата на вулиці ввечері.

Повчившись ще рік у Черняка, ми усі перейшли в середню інфіму. Перевели в цей клас Якима Нетупського. Але згодом його батько взяв його з училища з тієї причини, що він став вже дорослим, а латинська та грецька мова не потрібна задля його як будущого заступника чи настоятеля на місце дяка в Таращі, як гадав старий батько. Його гадка справдилась, бо старий батько довго слабував, і син зайняв його місце ще за його життя. Ми всі шкодували, що не буде вже кому в класі чинити нам пера, як чинив їх дядько Нетупа.

В середньому класі було два вчителі: Креховський та

Лихнякевич. Креховський був вчителем грецької мови й катехизису й св. історії, а Лихнякевич — латинської мови й інших наук. На моє щастя, в училищі трапились гуманні й добрі вчителі. І ці два вчителі за ввесь курс класу (два роки) не вибили різками ні одного школяра! Обидва були зовсім культурні люди, гуманні вчителі, з охотою і вважливістю вчили кожного з нас, були ласкаві до нас, а особніше Креховський. Він був невисокий на зріст, чорнявий, з чорними вусиками, з карими чималими блискучими очима, такими добрими очима, з таким ласкавим поглядом, якого мені потім на віку не доводилось бачить. Але на виду він був блідуватий. Зародок якоїсь хвороби, певно, вже тоді був у нього... Лихнякевич був схожий на випещеного веселого пана, високий, гарний, з веселими чорними очима, з високими тонкими бровами, котрі при осміху неначе сунулись ще вище, як тільки од сміху блищали його білі рівні зуби. Він любив заводить в місті знайомства по сім'ях урядовців та офіцерів, і до його залицялись не тільки панни, але й панії і запрошували часто до себе в гості. Креховський любив самотність і все сидів за книжками, а ввечері влітку любив ходити понад Россю стежкою, а найбільше на широкі луки понад Россю, де попід лозами та вербами вилася стежка до самого села Хохітви. Йдучи проз наше житло на углі баркана, він часом мене й Дашкевича брав з собою і, певно, з нудьги балакав з нами, розпитував, з яких ми сіл, і, як вчитель географії, оповідав нам [про] зорі, про місяць, що зорі — це такі ж самі сонця, як і наше сонце, тільки вони так далеко од нашого сонця, що здаються для наших очей тільки блискучими свічками, що мигтять високо в небі, але кругом їх певно й без вагання можна гадати, обертають такі ж землі, як і наша земля. Ми обидва мало йняли віри цьому, бо не розуміли здогадів астрономії, до котрої ми ще розумом не доросли. Але як він показав нам вечірню зірку, велику, як м'ячик, що стояла на небі над Россю, і сказав, що вона така ж достоту, як і наша земля, сусіда нашої землі, ближ[ча] до сонця, ми пойняли йому віри, бо ця аврора була велика, як блискучий кулак.

Виясняючи на уроках уроки з ширшого катехизиса, Креховський навіщось одступав убік од катехизиса й навіщось розказав нам, в чому одрізняється од нашої православної віри віра католицька, в чому одличка й різнація їх. Він казав про найголовніші одлички католицтва в то-

му, що в католицтві за главу церкви христової вважається не Христос, як у нас, а папа римський, а по католицькому катехизисові дух святий виходить не од одного бога отця, а нібито од отця й сина, і що в католиків причащаються не вином та проскурою, а облатками, цебто прісними коржиками з борошна, спеченими на вині. Кілька уроків Креховський дуже широко розказував про ці одлички, ще й звелів написати на урок це усе по пунктах. Ми й понаписували це усе, як він звелів, і подали йому. Він перечитав наші [записи] дуже вважливо, подописував, що було невповні й дуже коротенько виложено, роздав, щоб ми вивчили свої писані одповіді на дальший урок, що ми й зробили. З цієї причини ліг в моїй пам'яті цей урок, як щось надзвичайне, причину котрого я втямив потім згодом, як пішов по вищих класах. Одначе дорослiші й розумніші синтактики дометикувались за ту причину.

Маєтність сливе на цілий здоровецький повіт в Канівщині, Васильківщині і т. д. першого графа Ксаверія Браніцького, подарована йому на Україні останнім польським королем Станіславом Августом Понятовським, вже тоді була поділена між трьома братами. Меншому Браніцькому дістався так званий «Богуславський ключ», найстаршому — «Білоцерківський ключ», найбільший, з багатьма селами, а найменшому — Ставищанський в Таращанському повіті за Россю. Менший Браніцький обрав собі за осередок, ніби за столицю, місто Богуслав, поставив в Богуславі гарний мурований костьол на найвищому місці міста поруч з двома дерев'яними церковцями стародавніми, маленькими, [неначе] сільськими. Він мав на думці збудувати собі палац за монастирем, недалечко од Хохітви, на горі недалечко од Росі, звелів насадить великий овощний садок алеями та рядками, насадив поблизу широкий парк до самого скелистого берега Росі, де шуміла вода на порогах, і поставив садовника коло квітника коло самого берега, де була купальня в глибшому березі. Далі на низькому березі він згодом збудував велику сахарню в Хохітві, де за горою поставив палац на Поташні для свого «рондзи», цебто задля головного управителя «ключа», і забудування для його канцелярії. Коло парку на горі, коло самої царини сельця Хохітви збудували прездорове забудування на три етажі, муроване, довге, неначе казарма задля солдатів, нібито призначене задля зсипання й складу пашні, й склад борошна нібито на продаж в околиці. Такі ж

самі здоровецькі та довгелецькі нібито «магазеї» були збудовані в м. Рокитні і трохи нижчі в Миронівці, на середині дороги до Білої Церкви, в самій Білій Церкві, ще й в Києві на Подолі, коло самої пристані Дніпра.

Довго, довго стояли ці «магазеї», здоровецькі, мов Колізей у Римі, без рам у вікнах, без дверей. Ніякої пашні в них не зсипали, ніякого сіна не складали. Вони через здорові вікна світились наскрізь. І всі в околиці казали, що це понаставлені казарми для жовнірів колишньої знов одбудованої Польщі. Богуславський Браницький навіть ніколи й не жив у Богуславі, а всім правував його «рондза» на Поташні. Я чув, що їх озія стоїть і досі. В селі Хохітві збудували здоровецьку сахарню й забудування для сахароварів, і в Рокитні з такої озії звеліли забрати цеглу на збудування церкви, а в Білій Церкві з такої ж озії скинули два поверхи й зробили стайні для коней кавалерії, а з цегли поставили рядок жител для офіцерів, ще й збудували довгелецькі на один етаж казарми для москалів.

В народі в околиці пішла поголоска про ці озії-магазеї, що пани ховають в них свої незліченні скарби, що внизу на першому етажі скрізь на стелях почеплені торби з червінцями та карбованцями, бо на вікнах були товстющі залізні гратки, що вночі там спали самі пани на ліжках і стерегли ті скарби.

В той час в цих маєтностях графів усі місця на сахарнях, на усіх інших фабриках і навіть питлях були обсаджені поляками, і українців приймали туди на службу, як бракувало своїх поляків. Поляків запрошували на службу з Польщі. Питлі й млини оддавали доконче багатим євреям.

Сливе усі станові пристави були так само поляки, котрі брали хабарі незгірше. Канцелярії головних управителів маєтності були повні поляків, а цих одділів канцелярії було, мабуть, більше, ніж в деяких невеличких німецьких герцогствах. В Богуславі й по містечках, у Білій Церкві усі євреї вміли розмовляти з панами польською панською мовою, щоб запобігти в панів ласки й вигід задля себе, скуповуючи пашню, борошно та сахар. На Волині і Подольській губерніях навіть священики розмовляли польською мовою з дідичами, а в Київщині в їх довго не виводився цей язик у Липовецькому та в межуючих з Волинню повітах.

Але дрібна «сірячкова» шляхта вже тоді почала вертатись до давньої своєї православної віри й почала ходи-

ти по містечках до церков. Ще давно більші польські дідичі пооднімали од них клапті поля, загарбавши їх і прилучивши до своїх полів, зоставивши їм на прожиток тільки оселі та городи, що вже вчинив великий дідич, перший Браніцький, польний гетьман Ксаверій, попаливши в камені документи на їх поля в околиці і зоставивши їм як власність, і то чиншову, садиби та городи. Так втратив поля і батько Сошенка, художника й друга Тараса Шевченка, як він був вчителем чистописання й мальовництва в першій київській гімназії.

Перед польським повстанням 1862 року наш стеблівський дідич просто-таки не втерпів і сказав моєму батькові, що по Дніпро повинна бути знов Польща, а отих гайдамак ми викинемо за Дніпро, нехай вони там заводять свою козаччину... Мій панотець раз якось зайшов в магазин суконної фабрики, де сидів за прикажчика якийсь старий ксьондз, втративший парафію. Коло його на столі лежала здоровецька купа польських букварів. Панотець зацікавився і розгорнув одну книжечку.

— Навіщо це ви накупили так багацько польських букварів? — спитав він у ксьондза.

— Та для тутешнього ж хлопа, для народу,— одповів він.

— Адже ж наші хлопці, наші школярі не втямлять і не розберуть їх,— сказав батько.

— Чому не втямлять? Ми їм розтовмачимо мову й навчимо їх. Це мені недавно їх прислали для стеблівської школи.

— Але в нас і школи нема для мужичих хлопців!

— То ми позаводимо й школи незабаром,— одповів старий ксьондз,— бо тут повинна буть незабаром Польща.

Мій панотець, не гаючи часу, зараз влітку завів першу в Стеблеві школу для селянських дітей в пасіці, в катразі. Набрав він хлопців в сім'ях шляхтичів та крестян. Вони почали вчитись вкупі зо мною в катразі щодня. Але дідич Зіновій Головінський покликав мого панотця і сказав йому: «Покиньте ви оту школу. Як ви їх понаучуєте, як вони постають письменними, то й ви, ксьондже, будете самі ходити в поле на роботу, й я муситиму ходить в поле орать та сіяти пашню».

Дідич зараз позабирав дітей панщанних батьків й послав в суконну фабрику, звелівши посадити їх до легшої

роботи. В школі зостались тільки діти дрібних шляхтичів, що були усякими майстрами на фабриках.

Креховський, певно, бачив у своєму містечку те, за що дізнався й мій панотець. З тієї причини він і вияснював нам дуже докладно різнацію між католиками й православними, щоб покласти в наших головах принаймні зародок, паросток для дальшого розвитку нашої свідомості в справах націоналізації й для напутіння на будущі часи нашого життя, щоб ми не чевріли і тільки животіли на світі несвідомо, а набирались досвіду й свідомості серед людей усякої масті в рідній околиці нашого краю, де якийсь польський дідич мав нібито якесь право вмикуватися в шкільні наші справи, а його прикажчик ксьондз готував вже польські букварі для дітей українських селян.

Як Катерина II одібрала в 1795 році од Польщі наш край і прилучила до Російського царства, як цар Микола́й I в тридцятих роках скасував в краї унію, справа, що стосувалась до віри, пішла правдивою давнішою стежкою. Дрібна наша шляхта знов верталась потроху до своєї давнішої віри, котрої держалася уся суцільна маса народу. В нашому Стеблеві почало ходити до церкви п'ятнадцять сім'їв сірячкових шляхтичів, здебільшого різних майстрів на фабриках. Коло Фастова в Білоцерківщині почалося таке ж саме рушіння. В Білій Церкві було те ж саме. Верталися до віри свого народу й дідичі й нащадки усяких дідичів, як-от, прикладом, Борис Познанський в Білій Церкві, дідич Рильський, проф. В. Б. Антонович і т. д. Наше духовенство, вважаючи на захист нашої віри од правленства, захист механічний з силуванням та усякронами, дрімало й куняло, забезпечене од нападів супротивників, котрих не вгамувала історія Хмельниччини і нічому їх не навчила. Наші дрібні шляхтичі незабаром знов почали переходити до католицтва...

Але в останні часи в добутку усього вийшов несподіваний результат, що стосується до віри в нашім краї. Де стикаються будь-які супротилежні течії думок та гадок, там вийде щось надзвичайне й несподіване задля обох супротивників: в нас вийшла в цім краї ш т у н д а, вона з'явилася й ширша́є й досі дійсно в цих краях стички вір: в Богуславі й околишніх селах та в Білоцерківському краї. Супротивники зачепили й порушили самий грунт, саму сущість справи віри,— і врешті виникла несподівана направа в душах та пересвідченнях народу, направа (на-

строение) критична, раціоналістичний потяг до критики обох вір, і штунда виникла не тільки в українських масах, але з'явилась і поміж католиками поляками в Білоцерківщині. Білоцерківські священики не так давно з'їхались на з'їзд в Білій Церкві, почуваючи небезпечність в справах віри, запросили на з'їзд і трьох ксьондзів і місцевого єврейського равина, бо й між місцевими євреями, а найбільше вченими, по школах, з'явився раціоналізм, вдивившись самого равина, котрий жалівся на байдужність євреїв до синагоги, що по суботах вона буває сливе порожня, бо єврейські «баріні» і паничі в час одправи в синагозі сидять на балконах й одпочивають од тижневої праці, замість того, щоб йти на молитву до синагоги.

В Богуслав в той час з Києва часто приїжджав відомий місіонер Скворцов для напутіння штундів й на пораду з місцевими священниками, але його силкування були сливе надаремні: релігійний грунт в масі порушився й захитався так, що й до цього часу він хилитається і по околицях Богуслава рушіння це не спинилося й досі...

IV

З нашим інспектором Страховим трапилось щось чудне. Часом старші вченики, смерком вертаючись з міщанських квартир од товаришів по стежці понад Россю, бачили, що [він] йшов з палицею в руках і спинявся коло старих верб, котрі росли понад стежкою коло Росі. Він спинявся сливе коло кожної товстої верби й довго лупив по вербі палицею так здорово, що аж кора лупилась і сипалась на стежку. Попобивши всмак донесхочу одну вербу, він згодом натикався на другу вербу і знов лупив її з усієї сили. Це здивувало нас усіх. Старші вченики гадали так, що йому верби здавались учениками, і він карав їх сучкуватою палицею, заганяючи додому. Але річ була простіша і втямнітливіша. Та стежка вела до греблі й до Беркового шинку, куди смерком часом простували й старі ченці з монастиря...

Через рік своєї служби Страхов десь зник, кудись виїхав, а куди він перейшов, ми так і не допитались. Замість його в нас за інспектора став міський священик благочинний Мирон Акимович, людина тиха, помирлива, з доброю вдачею, красунь такий, якого трудно було й побачить. Він викладав грецьку мову дуже добре й зрозумі-

ливо задля нас. Він нікого не вибив різками ні одного разу, навіть не сердився й не кричав на нас. Це було велике щастя задля нас усіх. Його делікатність нагадувала шляхетність давнішого Ігнатія Мацькевича. Було вже знать, що давня жорстокість в школі минулась, й запанувала гуманність давньої, дуже давньої культури історичної на Україні, що йшла, може, ще од князівської доби на Україні та од цивілізації візантійсько-царгородських греків, а не од Батиєвої дикої татарви.

Несподівано в половині мая смотритель оповістив в училищі, що в четвер, саме серед тижня, нас поведуть на рекреації в монастирський ліс на монастирському хуторі за три верстві за горою. Певно, вчителі просили смотрителя поновить цей давній звичай маївки, занедбаний і знехтуваний суворим аскетом ченцем.

Старші вченики, котрі ще пам'ятали останні рекреації в лісі, заворушились, на радощах голосно співали різних веселих пісень, дригали ногами, махали з нестямки руками, неначе знавісніли.

Регент хору, Билінський, ігуменів небіж, послушник в монастирі, розпочав співки хору, щоб повиучувати напам'ять старовинні канти й пісні, щоб співати їх для розваги вчителів та й школярів. Билінський по обіді сливе щодня скликав півчих в училище (я співав у хорі дискантом), і ми вчили під грання скрипки Билінського старовинні канти: «Проснется день, его краса, увижу божий свет. Увижу море, небеса, а родины уж нет» (вольний переклад початку поеми Байрона «Чайльд-Гарольд»), «Мы тебя любим сердечно» і т. д.

В четвер година була ясна й тепла, неначе влітку. Після раннього обіду нас вчителі поставили в ряди й повели навпростець через межі полів, проз величезну озію Браніцького, коло самої царини в Хохітві та через спадисту довгу гору до монастирського лісу. Ми забрали м'ячі, навіть цурки й гилки, щоб розважать себе в лісі, як нам дозволять. Поки ми дійшли до [лісу], смотритель і монастирський економ чернець диякон Меркурій були вже там. Смотритель в сизому кафтані та чернечій літній шапочці був зовсім не страшний, мов простий якийсь панотець. Він усьому давав лад. Під густими липами в тіні стояли коні, а на широкому возі білів довгий стіл та червоні стільці. Меркурій з погоничем поставили під липами стіл та стільці, поскладали на столі якісь пакунки й поставили блиску-

чий самовар, потім вийняли два заступи, закопали в землю два стовпчики й прибили цвяшками довгу дошку.

Поки вони порались під липами, усі школярі навкруги тієї прогалини визирали на те вештання з густих кущів, дивлячись та кмітячи за тим рушінням попід липами, мов за якоюсь сценою в театрі.

Надворі була спека. Сонце шкварило, як улітку. Нам остогидло дивиться на те вештання. Декотрі розпочали на близькій, просторій галявині грати в м'яча, в гилки, обравши дві матки і їх дітей і розділившись на дві ворожі партії: одну в городі, а другу в полі. Простір на галявині був широкий. Щоб бігати, було багацько місця.

Незабаром прийшли вчителі, прийшов і наш регент, а згодом прибули й сусіди батюшки з близьких сел, запрошені смотрителем на ті рекреації. Малі школярі позбігались і зорили по прогалині потаєнці й крадькома з-за кущів.

— Гей, ви! Зайчики! — гукнув на них веселий Меркурій, — глядіть лиш, не потолочіть та не поїжте нашої капусти та моркви на нашому огороді коло течії! — гукав він нас в кущі наздогад.

Ми нишком розбіглись на всі боки й реготались в кущах, що він дражнить нас зайцями.

Поки закипав самовар, декотрі вчителі прийшли до нас на галявину й загадали нам грати в кота та мишки, поставивши нас в широкі кружки й одібравши по двоє — котів та мишок. Потім поставили нас в рядок парами й звеліли грати в «Довгої лози», щоб передня пара розбігалась врозтіч і перескакувала через рядок нагнутих школярів, плигаючи через їх спини й нагинаючись на кінці рядка. Ця «Довга лоза» тяглася далеко через простір на галявині до самої густої стіни лісу.

Меркурій прийшов подивиться на ту «Довгу лозу» і з жартами напутював нас збоку:

— Та задирайте вгору ноги вище! Плигайте, як плигають кози в город через тин та прямо на грядки капусти та огірків.

— То покажіть нам, як плигають! — гукнули деякі ученики.

— Моє плигання вже минуло, бо якби плигнув, то заплутався б у полах та й бебехнув би на землю, — одгукнувся Меркурій з-під гілля липи, неначе перегукувався в лісі з нами.

Вже сонце стояло на вечірньому прузі й спускалося над лісом униз. На галявині з'явився регент Билінський й скликав півчих й повів до стола. На столі стояв самовар і спорожнений кошик з пирогами, начиненими рижом та просільним судаком. Пироги спожили сливе усі, і їх валялось на дні кошика кілька штук того сухого, не дуже ласого поживку. Вчителі, ігумен та три батюшки сиділи щільно за столом і вели веселу розмову. Хор поставили збоку в кущах ліщини саме проти стола. Передніше од усього ми заспівали старовинну пісню Григорія Савича Сковороди, відому в ті часи по всій Україні: «Бідну птичку уловили і в кліточку посадили навсегда. А вже ж мені не літати, тьох, тьох, тьох! А вже ж мені тут бути, ох, ох, ох!» Потім співали старовинні канти: «Суетен будешь ты, человек», інші, а нарешті заспівали кант во славу нашого начальника:

Мы тебя любим сердечно.
Будь нам начальником вечно.
Наши зажжены сердца.
Мы тебя любим, отца.

Рады с тобой веселиться,
Рады с тобой водки * напиться.
Этот налитый стакан
Выпей, начальник, сам, сам, сам.

Рады с тобой в непогоду!
Рады с тобой в огонь и воду.
Этот прекрасный наш край
Кажется нам рай, рай, рай!

Ніякого стакана з вином ми не бачили на столі, на що натякав цей облесливий для начальника кант. Стояли тільки стакани з чаєм навкруги самовара, з котрих вчителі сьорбали ложечками гарячий чай й закусювали смачними пісними пиріжками. Хохітвянський батюшка, вже літній і бездітний, нахилився позад себе, дістав крамну червону хусточку з чимсь, розв'язав її й вийняв з того червоного пакунка печеного каплуна, завинутого в листок паперу, та чималу паляницю, дістав з кишені ножика, покраяв це усе на шматки й запросив вчителів до полудня, котрий він «одняв од зайця» в лісі, йдучи з Хохітви через ліс, як звичайно приказують батьки до дітей, вертаючись додому з ярмарку.

* Замість слова *водки* регент звелів нам вставляти в спів слово *вина*.

Нас усіх зібрали докупи, поставили в ряди й повели додому вже при заході сонця. Старші вченики несли в руках товстенькі сучкуваті палиці, вирізані з гілля диких груш з держалнами, штучно й гарно повирізуваними ножиком мережками, певно задля того, щоб було чим оборонятись од лютих собак в подвір'ях міщанських квартир.

Ми усі були голодні, мов вовки, бо піснюкали в лісі довго, й кинулись на полудень з жадобою вовків, вже як сонечко стояло на заході. Поки гуляли, поти й голоду не почували, бо були ладні бавиться в лісі та грати в «Гуси та Вовки» хоч би й до пізньої ночі, як дівчата на вулиці під вербами співають та рóбять голосно пісні до пізньої ночі й сливе до світу.

Перед зеленими святками починалась літня спека. Після полудня нас мордувала така смага, а річана вода в діжці в сінях з Росі була тепла, неначе ми пили літепло. Ми, менші школярі, сливе перед вечором брали кухоль і бігли до криниці Кам'янки в Лужок, щоб напитись всмак холодної криничаної погожої води. Кам'янка була од нас недалечко, зараз за училищем, внизу під монастирською спадистою горою, звідкіль треба було [йти] через насипану ніби гребельку між двома ровами по обидва боки, бо гребелька була насипана через долину на мочарах до самої криниці. Криниця була під високою, рівною, мов стіна, скелею, котра висунулась з крутої «ламаної» гори, як звуть круті покручені гори понад Россю. З-під цієї скелі внизу була щілина, ніби печерка, а звідтіль дзюрчала товста цівка чудової холодної погожої води й спадала вниз в глибоченьку западину, ніби в яму з кам'яним дном вже в нижчому гранітному шарі, на котрому й стояла вища скеля.

Певно, що в дуже давній час хтось поклав з трьох боків і примостив три довгі кам'яні плити — надгробники, взявши їх з могил ченців, бо на цих плитах було ще знать сліди написів, виклюваних колись гострим молотком — клювачéм. Плити були обсипані землею і обкладені дерном, а вода з Кам'янки стікала в визубень внизу з-під поперечної плити й стікала вниз в мочар Лужка. Під скелею був поставлений рядок каменюк для сидіння на одпочинок.

Ми тут пили воду й розташовувались для довгого гуляння по Лужку. Сюди збігались в цей час й інші школярі з квартир, що були на горі за возвозом в крутій горі, й з інших ближчих жител на низині понад Россю.

Широка долина Лужка загиналась півкругом попід спадистою монастирською горою, й по другий бік її стирчали так само півкругом Ламані круті гори, вкриті лісом, де росли граби, липи та дикі груші. Певно, в дуже старовинні часи через цю мокру долину текла Свавілка (рукав) з Росі, бо така Свавілка в Богуславі є і в наш час, а в нашому Стеблеві така Самовілка тече з Росі кругом високого острова Замка, де за гетьмана Тетері, котрому польський король Владислав четвертий подарував як маєтність Стеблів [незакінчен.]. Але цей Лужок коло монастиря замулило мулом і по мочарах по куп'ї поросли вільшини та росла густими купами чорна смородина, а подекуди лисніли плеса води, обсипані зеленою ряскою, чи [багаті] безоднями, од котрих ми бережно одмикували, щоб не застрягнути в їх та щоб нас часом не поглинула навіки страшна безодня, як ми нишпорили в кущах смородини.

Дрібних пташок була тут незліченна сила! Вони тут вили скрізь по кущах свої гнізда і надвечір в пишні та ясні дні так щебетали, аж Лужок гуд[ів], ніби лящав од співу усякових пташок. Співали соловейки, щебетали щиглі, чижики, синички, снігурі, одуди викрикували своє туп-туп-туп, ніби тенори; чубаті сусідки-посмітюхи викрикували своє «під-підьом!», десь далі, над ставочком внизу Лужка дерчали деркачі в кущах глоду. А ще далі обзивались зозулі, кували одна за другою. В величезних осиках з білим листом спідсподу витягала співуча омелга свої м'які рулади, неначе десь грала делікатна флейта, виспівувала. Деркачі в кущах дерчали безперестану, неначе решето з брязкотьолами (бубон) брязкало на троїстих музиках на сільському весіллі. Ввесь Лужок ніби співав на радощах, мов справляв своє пташине весілля раз на рік в ці пишні ясні вечори над своїми гніздечками, котрих було повно в кущах та на деревах по крутих Ламаних горах.

Школярі, понапивавшись води, гуляли по стежці, що вилася по покатій горі через ввесь Лужок до ставочка. Раз ми застукали на стежці їжака. Він в одну мить вглядів нас, скрутився в клубок і ніби завмер, як ми перевертали ломакою. Він був такий шпичастий та колючий, що до його не можна було й доторкнуться пальцями. Цих їжаків було багацько. Попід грушами та кислицями вони, певно, живились своїм поживком, грушами та кислицями, що оббивав вітер на гіллі, і вони сипались на стежку. Ми поминули того їжака, і він це, мабуть, бачив, бо став на

ніжки й пошився в траву та й зник в кущах. А крик невгамований, галас пташиний, якийсь ніби навіжений, все тягся та аж лунав по високих Ламаних горах, неначе на прощальне привітання червоному сонцю, що скотилося на верби внизу над Россю, йдучи на свій одпочинок.

Менші школярі любили назнавать гнізда усяких пташок. Що стосується до пташиних гніздечок, то ці малі школярі були такі нишпорки, такі цікаві кміти, як закатовані вчені натуралісти, котрі любили сідати на засідки в кущах і кмітили за будь-якою пташкою в гнізді, як вона вертається до гнізда, як годує і яким поживком годує своїх дітей. Менші школярі в своїй прилюбності виявляли свою прилюбність до природи, бо ця любов до пташок єсть один з проявків любові до природи в кращих крилатих її виявках, [до] усякого птаства. Школярі знали, в яких кущах і в яких місцях пташки люблять вити свої гнізда. Гнізда довгохвостих плисок вони знаходили попід довгими каменюками, котрі лежали над Россю в лозах. Чижі, щеглы та снігурі вили гнізда в Лужку в гущавині кущів. Де на кущах глоду теліпались зверху довгі сухі порожні шкурки плазуючих (пресмыкающихся) животин, маленьких гадюк та ужів, там в кущах хлопці шукали гнізда деркачів, бо деркачі, певно, живляться цими плазунами, вбивають їх дзьобом й виносять і чепляють їх на колючому глоді й видзьобують усей їх м'якенький осередок, а шкури кидають почепленими на гілках. Раз один школяр знайшов в кущах над Россю в гнізді плиски здорове зозуленя, котре виросло в гнізді так, що позсовувало усіх голочереваньків додолу, а стара плиска годувала його одного. Школяр приніс нам те зозуленя, що вилупилось з яєчка зозулі, знісшої яєчко в чужому гнізді, щоб збутись клопоту годувать свою дитину. Зозуленя все настовбурчувало рябе пір'я, неначе бундючилось, роззявляло широкий дзьоб з червоним ротом та жовтими заїдами. Ми ловили в пекарні на столі жменею мухи й кидали йому в дзьоб, ліпили галки з хліба й засовували в його ненажерливу пельку, й воно ковтало й глитало та знов роззявляло дзьоб. Ми грались ним два дні та годували, а на третій воно несподівано пурхнуло в одчинене вікно і сховалось у гіллі береста. Менші школярі десь доп'яли навіть яєчка ящірки та гадюк і ужів, як вони казали: ці яєчка були м'якенькі, без шкаралющ, білуваті й кругленькі, мов білі м'які горошинки.

До одного ученика приїхав батько, сусід батька Масі Коломацького. Він передав нам сумну звістку, що Мася вмер. Як поїхав він додому на великдень, то вже не вернувся в школу, бо заслаб на сухоти, захирів, схуд та й помер. Усі товариші Масі спочували слабому Масі в його хворобі й неначе зажурились. Не справдилась надія Масиного батька, що з його вийде значний видатний чоловік і стане йому в пригоді на старості літ.

Наближались зелені святки, цебто свято св. духа та св. тройці. Старші школярі заворушились, міркували, де одрізувати густі гілки лип, кленків та чорнокленків на клечання, щоб убрати в клечання передніше од усього свій синтаксис, а потім й інші менші класи, середній одділ та інфіму. В училищі велася старовинна поведенція прикрашувати класи гілками клечання та квітками, неначе святі церкви. Вранці в клечальну суботу синтактики та більші інфімісти повставали дуже рано, сливе вдосвіта, забрали свої чималі ножики та з пекарні куховарські ножі й дременули в Лужок, де вони поназнавали ще напередодні рясні листом дерева й понарізували їх цілі оберемки. Йдучи коло Кам'янки, вони повмочали гілля в холодну воду, щоб гілля не пов'яло дорешти ще й на третій день святок, як вже будуть уроки. Клечання (стар[е] слово — *квѣтчення*) поставили коло парт по обидва боки класу по чотири гілки в синтаксисі, по троє в середньому одділі інфіми й по дві в нижчій інфімі й поприв'язували їх до ніжок парт. Менші школярі напелехали запашного чебчика коло каменів повні приполи й нарвали татарського зілля та осоки на мокрачáх, а малі школярі нарвали оберемки квіток: білих лісових ромашок, синіх дзвоників та липкої червоної смілки, повмочали в воду снопки й принесли в училище. Старші дбали за те, щоб усі прикраси й закраси були поставлені й розсипані на своєму місці. Столи понакривали дрібним чебчиком, татарське зілля розкидали скрізь по підлогах, навіть [в] коридорі меж класами. Квіти поставили в кухликах по столах по два кухлики на кожному столі. Почепляли менші гілки кругом образів.

Усі високі класи в цьому святочному убранні покращали, стали веселіші. Класи стали схожі на зелені алеї в Лужку, між котрими зеленіла трава. Двері в усіх класах були поодчинені.

Впоравшись і давши лад в прикрасах, школярі похапцем покатали в свої житла на снідання, несучи в руках

дрібніші зелені гілки та приполи, повні чебчику, щоб позатикать його по кутках та за свої опрічні ліжка. Вони снідали хапком, щоб не спізнитись в клас, і дременули до училища.

За промовляння вранці уроків ніхто й думки й гадки не мав. Як входили вчителі в класи, замість звичайного читання одним учеником по черзі молитви усей клас співав «Царю небесний!» Ученики співали, ніби в зеленому гаю, заслонені густим гіллям. На столі лежав обсмиканий журнал, кругом оповитий вінком з білих головок ромашки. Ця поетична святкова обстава звеселяла вчителів. Усі наче повеселішали, побадьорнішали. Навіть понурий та звичайно поважний вчитель ігумен наче повеселішав, наче й його веселила ця святкова обстава: його звичайно різкий, трохи крикливий голос ставав м'якіший та добріший.

Вчителі в той день викликали й питали завдані впереддень уроки тільки лучших, перших вчеників, бо, певно, добре дізнались, що поганші й слабкіші на тяму школярі не повторювали вранці уроків, пораючись та вештаючись в Лужку цілий ранок.

В цьому дбанні прибрати й очепурить свої класи виявилась велика любов до природи в школярів, велике почування краси в природі, в усіх її проявках і загалом природжений потяг естетичний до краси, до штучності (искусства) й художності: наші школярі, сливе усі, клеїли самі для себе дуже гарні пірники з паперу, щоб не носити в клас пер в книжках, а в пірниках, обклеювали ці пірники гарним кольоровим папером; старші робили собі з жовтого тонесенького дроту, змотаного, мов у товстий бублик, що купували в містечку в крамницях, намотували цей дріт, мов нитку, на товсту дротину й ножиком одрубували до камінчика кільця, зчіплювали їх докупи, й виходив гарний ланцюжок, котрий чепляли в петельку жилетки й носили на йому ключики од своїх скриньок, де вони складали свої сорочки та книжки, ховали яблука й різні овочі, привезені од батьків. Декотрі старші вченики, залюбленики пташок, самі робили гарні клітки й держали в їх співучих пташок, котрі вже були підлітками й часом випадали з гнізд додолу. Їх ловили руками й закидали в клітки. Декотрі доставали голубів туркотів з волохатими ніжками й держали їх на горищі в коморі.

Один грошовитий старий панотець Ковалевський з недалекого села дав обітницю поставити в монастирі му-

ровану велику церкву замість старовинної дерев'яної. Стару церкву знесли. Розпочалась робота, ворушня. Над Россю збудували цегельню з горном, де випалювали цеглу. На березі Росі в сірих міцних каменюках довбали й свердлили дірки, щоб розривати порохом каміння на дрібні шматки й закладати фундаменти. Приїхав і син Ковалевського з молоденькою дочкою.

Ми всі й навіть вчителі збиралися на високій горі, щоб подивитись на це диво. Молода жвава панночка, гарна з лиця, схожа трошки на грузинку, чорнява, з матовим кольором лиця та з гарними блискучими очима все вертілась коло нас. Її там углядів вчитель Креховський і познайомився з нею і її батьком. Він почав вчащати до панночки з одвідинами. Він припав панночці до вподоби, і згодом вони повінчались. Але недовго жив Креховський: все слабував, кородився на груди, п'ять год часто їздив в Потік до відомого в свій час лікаря Потабенька, котрий лічив травами, і нарешті помер од чахотки. Усі його вченики жалкували за цим добрим гуманним вчителем.

Вже й нова мурована церква була збудована, вже її й посвятили, як на монастир спало велике нащастя, неначе вдарив страшний грім. Ігумен Феодор поставив на Росі млин на троє коліс саме проти нашої квартири на кінці Шума, де на камінні на неглибоких місцях була перекинута гребля з тарасу та каміння на супротилежний порожній берег. Ігумен не спитав за це дозволу в «ржондзи» графа Браніцького, котрий жив недалечко за горою, бо ігумен був гордовита людина й не запобігав ласки в польських панів. «Ржондза» написав зараз за цей вчинок ігумена білоцерківському Браніцькому, унукові першого Браніцького Ксаверія. Граф звелів розпочати позов на ігумена. Монастир мав, окрім того, 300 десятин поля й лісу на своєму хуторі, де в давню давнину був збудований Богуславський монастир, потім перенесений на гору над Россю. Суд вимагав документів на той хутір, але документів не було, бо вони згоріли в час пожежі. Позов на суді вели в той час, само по собі, поляки й вони видали присуд одібрати од монастиря хутір і скинуть з берега кінець греблі млина, що була причеплена до маєтності графа за Россю.

Ігумен подав прохання до тодішнього митрополита. Але в той час з Браніцькими ще родалась царська фамілія, бо за Ксаверієм була замужем Олександра, дочка цариці Катерини II. Великі князі часто прибували до Білої

Церкви в гості до неї. В парку її над Россю на великому кружалі й тепер ростуть великі дерева, посаджені великими князями, і коло кожного дерева стоїть мусіндзова таблиця з написом, що такий-то великий князь посадив це дерево такого-то року своїми руками.

Київський митрополит не насмілився виступати на оборону монастиря проти такого дужого супротивника, бо тоді і вся канцелярія губернатора була повна поляками урядовцями. І виходило, що українців били поляки... московськими ж руками... бо віжками цих рук правували на Україні — поляки.

А млин против нашої [школи] молов, колеса крутились на всі застави. Коло млина все стояли вози, навантажені усякою пашнею, й застоювали своєї черги. Мірошник вештався коло млина під вербами, даючи усьому лад.

Але в один день вранці ми вийшли з двору з книжками під пахвою й попрямували до училища. Ми вгляділи, що за Россю на кінці греблі вештаються чоловіки з сокирами й рубають хворост і тáрас на греблі, скидають усе це в воду, і воно пливе за водою. Не втямивши цього чудного вчинку, ми мерщій й похапком побігли до школи. Вертаючись з класу, ми вгляділи, що гребля розкидана на сажнів два од берега, й шум вдарив в порожнє місце, а колеса спинились і стоять у воді.

Дивимось ми на луки, а на монастирському клапті огороду коло Росі люди косять зелену огородину: цибулю, часник, розсаду, бадилля картоплі, соняшники й пшінку. Це було щось схоже на давні заїзди чи наїзди старопольських панів на оселі сусідів, своїх ворогів, в їх небутності з дому, котрий вони руйнували й палили. На горі коло брами стоїть ігумен, дивлячись на ту польську з а к у ц і ю, потім він важко зітхнув, заломив руки і пішов у монастир.

Вже нам наша хазяйка витовмачила, що суд присудив розрубати й скинуть половину греблі, скосити огородину, щоб повернуть огород на графську сіножать. Ми дізналась вже потім згодом, що й хутір забрав граф Браніцький і прилучив до своїх полів вкупі з монастирським лісом. Монастир од того часу зубожів. Млин купили євреї, розібрали деревню й перенесли млин і поставили нижче на Росі в селі Хохітві, на графській землі за плату щорічного чиншу графові.

Монастир, одначе, втратив хутір з лісом не на довгий час. Один з моїх учеників Павло Іванович Клебановський,

збурений цією незаконною справою, скінчивши курс семінарії, перейшов в Київський університет, на юридичний факультет, і після скінчення курсу зараз поїхав у монастир, забрав усі документи по судовій справі за це діло, переглядів їх і розпочав позов з Браніцьким. Це вже діялось зараз після польського повстання 1861 та 1862 років, коли вже вияснилась роль другого Браніцького як володаря маєтності «Богуславського ключа». Як казав мені Клебановський, цей позов вівся незаконно й неправдиво по всіх пунктах. Усе було підставне й вигадане зумисно. Клебановський виграв позов, і монастиреві вернули і хутор з лісом і навіть той клапоть города, де колись «ржондза» звелів силувано викосити цибулю й картоплю. Клебановський так любив Богуслав і усі ті чудові поетичні місця в околиці вчилища, де промайнули його дитячі шкільські [літа], де він набирався сил й здоров'я, як він писав в своїх статтях про історію Богуславського монастиря. Це була його дармова безплатна подяка тим поетичним місцям, котрі викохали його сили й міць на будущі трудові часи адвокатства.

До його поетичної подяки я можу додати й свою подяку долі, що судила й мені прожити дитячі літа в цій чудовій околиці й набиратись в ній сили й поезії серед чудової обстави природи. Мені довелося знов пробути в цій околиці двоє літ і одну зиму, бувши вчителем в цьому училищі. Аж тоді я втямив гаразд слова пісні, котру співав наш хор смотрителеві: «Цей пречудовий наш край здається нам рай, рай!» Школи треба б закладати й заводити для дітей доконче в таких чудових місцинах, де природа гарна й чудова. Такі школи мені довелось бачити в Швейцарії в Цюріхові, де на горбу за містом над самим городом на пригорку під лісом поставлене велике забудування міської школи на зеленім лужку, з усяковими різними причандалами для гімнастики поруч з школою, де багацько простору, зеленого дерева. Такі ж самі міські школи я бачив і по інших містах. А в нас міські школи ставлять серед міста, де, як пише відомий педагог Ушинський, діти бачать перед собою тільки самий камінь; і в дворі камінь, і на вулицях камінь, з якої причини й душі виходять к а м ' я н і й ц е г е л ь н і, без поезії, без почування краси натури й її поезії.

1914 року.

СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД

Мотря Кочубеївна, драма в 5 годинах, мовою мірною, зложення Марка Онука. Полтава, 1864 р.

Послідній кошовий запорозький, малороссийская опера в 4-х действиях Д. Старицкого. Полтава, 1865 р.

Обидві помічені нами драми мають грунт історичний, взятий із часів козаччини. Грунт драми п. Онука взятий з часу гетьманства Мазепи, а діло драми п. Старицького діється за панування імператора Миколая I, в тих часах, як запорожці поверталися з Туреччини в підданство руське. Минувша давня історія України може бути невичерпаним жерелом не для одної драматичної української поезії. Перший приклад тому показав наш незабутній Тарас Шевченко, написавши свого Назара Стодолю, козацького сотника. Минувша велика слава старого княжого Києва повинна натхнути поетичним духом не одного прийдешнього поета України. В старому Києві цвіло широке історичне життя. Там була поблизу просвічена Греція, впливаюча своєю цивілізацією на тодішній Київ. До Києва плавали грецькі купці з чудовими виробами грецької землі. Візантія переглядалась, перекликалася з Києвом, своїм дитям, своїм сином, котрий був

украшений на вид Візантії, мав її собі за приклад до передражнювання. Розкіш візантійська не була невідома і в Києві, проходячи шляхом крамарства і торгівлі. Грецькі колонії чорноморські були не за горами. Наші архієреї, навіть священики були з греків, наші князі дуже часто ріднилися з грецькими імператорами, женили своїх синів на царівнах грецьких. Київ бачив не раз і не два послів грецької землі і був у стосунках дуже близьких з греками. Владимир Мономах коронувався в Софійському соборі золотою короною, котру привіз йому з Греції ефеський митрополит з посольством. Князі наші знали грецьку мову, читали грецькі книги і перекладали [їх] на старослов'янську мову. При таких дуже близьких стосунках історичне життя старого Києва може воскреснути у всяких поетичних творах разом з тодішніми стосунками до Візантії, з її двором, царями і царицями, дворовими інтригами, її восточною розкішшю, з тодішнім життям, яке воно було. З великим розумінням тогочасної історії, як грецької так і київської, наша давня епоха може бути широким історичним полем для поезії, а найбільше для поезії драматичної. Правда, що тодішнє розумове життя і вся література візантійська й київська була духовна. Всі розумові інтереси вертілися коло питання о ділах віри, о символах ісповідання, о єресях. Але не все таки життя обертала релігія; в тогочасних людей були і свої світові, хатні й інші інтереси...

Період української козаччини може бути полем для поезії ще ширшим, ще багатшим, ще більше зрозумілим для сьогочасних людей. Не дурно так багато українських писателів обертали увагу на козаччину і брали звідтіль грунт для своїх драматичних творів. Козаччина — то цвіт українського історичного життя, то самий показний період нашої історії, то час української слави, завзяття і лицарства. Породивши багатий, поетичний козацький епос, сама козаччина має в собі незвичайну поетичність, тхне духом волі, одваги, духом вольного степу, вольного моря, вольного повітря, мужньої боротьби, своєї віри, землі, своєї батьківщини — України. Самий дух вольного братства, рівності, правдиво демократичний дух, не гнучий шиї ні перед ким і ні перед чим; саме їх життя веселе, гуляще, безпечне, як життя піднебесного птаства, як гульня веселих дітей, все те огорнуло козаччину якимсь поетичним бляском, якимись промінням слави, волі й добра, якимсь незвичайним ореолом, котрий навіть притягував до себе його ворогів,

поляків, манив їх степовою поезією вольних дітей України. Великі мирові поети Гоголь, Пушкін, Байрон брали матеріал для свого творчества з козацького життя. Не один польський поет натхнувся поетичним духом нашої козаччини. Козаччина й буде родючим полем для квіту поетичного, а найбільше має в собі зачатків для драми і трагедії. Сама козаччина єсть об'ява страшної боротьби, єсть сама боротьба за оборону України від сусід, єсть тяжкий процес за історичне життя України між дужими сусідами, простягавшими на неї, безталанну, свої жадібні, заздрісні руки. Не одна путня душа того часу, прилягаючи серцем і розумом до тодішнього стану своєї батьківщини, переболіла й перемучилась. Не одна страшна психічна боротьба палала й згасла тоді в кращих, в щиріших душах українських, дбавших не об одній своїй особовій користі. Поетові українському треба тільки поблукати по тому минувшому пожарищі і своїм поетичним природником постерегти психічні тайни минувших наших історичних працьовників.

Як ми згадали попереду, не один поет український брався заглянути в ту манячу козацьку минувшість. Ми маємо вже не одну хорошу драму з козацького життя, але ні одна з їх не сягає до правдивої цілі історичної драми, як-от і помічені нами.

Чим повинна бути історична драма? Історична драма не повинна бути намальованням тільки правдивого історичного минувшого життя; не повинна бути тільки копією минувшого і дбати тільки об історичній правді осіб і подій. Для того єсть у нас наука історії, історична критика, археологія і другі науки, в котрих ми бачимо і вивчаємо минувше життя. Театральна сцена не мусить бути тільки ігрищем, де актори будуть в особах і в костюмах представляти які-небудь історичні школярські учебники та вчені історичні розправи. Ми це все знаємо з науки. Драматичні особи історичної драми не повинні бути тільки такими, якими вони обмальовуються в учених історичних системах. Минувше життя не інтересує нас само по собі в поетичних творах, а найбільше на театральній сцені. То мертва, перебута й пережита річ. Нехай над нею земля пером! Вже давно згасло й стліло те серце, котре жило тим життям, вже давно стліло те серце, котре збурювалося тим горем і тими втіхами.

Класична школа штучності тим не має тепер жадної ва-

ги, що вона стоїть за мертву, хоча й чудову минувшість. Те ж саме треба сказати і об чистій штучності, котра тепер так же втратила силу, бо не має ніякого прикладу до сьогочасності. Що нам з тієї давнини, з тих чудових образів з життя греків і римлян, коли їх життя було інше, давно поснуло мертвим сном? Що нам з єгипетських мумій, сухих, запорохнявілих, хоч і повбираних в багаті вбори, обнизані дорогим камінням? Життя їх було не похоже на наше і воскресити його в штучних творах все рівно, що витягати мертві мумії з египетських підземних катакомб. Нехай над ними земля пером! У нас тепер доволі свого горя, своєї недолі! У нас тепер своє щастя, свої втіхи, своє й безталання! Життя наше інше і поетична штучність повинна бути інша. Не вся історична минувшість має право виступати на театральну сцену, ставати грунтом драматичної штучності.

Але бувають у ступанні історичного руху часи дуже між собою схожі, і так багато схожі, що, здається, яка-небудь народність тільки перебуває вдруге пережите вже одним народом. Воно й правда, як згадаємо, що не всі народи разом розпочали цивілізацію, не всі народності йдуть поруч по дорозі просвіти. Цивілізація розпочалася на Сході, перейшла в класичний мир, а звідтіль в Європу Західну, а потім в Східну. Не дивно, коли один народ, ступаючи по слідах другого, приймаючи від нього підстави цивілізації, перебуває сам перебуте вже його вчителем. Є в розвитку народностей дуже схожі часи. Окрім того, випадають часами схожі історичні події, історичні обстави, серед котрих працюють дійники, схожі історичні ідеї, котрими хвилюється громадське думання. Та схожість має велику вагу для драматурга. Виставляючи в драмі яку-небудь історичну особу або історичну подію попередніх часів, поет тільки одягне співчасні ідеї в одежу минувшості. І тоді перед очами слухачів у театрі пройде не одна минувшість, мертва й давня, а сьогочасне життя сьогочасної громади, сьогочасні ідеї в образах і лицях, і часом повніше і лучче, бо в тих особах обмалюється не тільки ідея, але навіть її результати, її послід, її вплив. Тим-то в драмі має законне місце тільки така минувшість, котра має який-небудь приклад до сьогочасності, обмальовує в формах минувшого сьогочасне життя, показує сьогочасну ідею, розвиває її посліди, її кінці, її вплив, її виворотний бік, її недійшлість або її дійшлість. А те

можна ще лучче зробити в історичній драмі, ніж в якій іншій. З минувшим життям поет має право поводитись вільніше, ніж з сьогочасним. В образах минувшого можна легше і зручніше розвести яку-небудь ідею, показати її початок, її підстави і разом її маючий бути послід, вплив на людей. Тільки в такій драмі історичній люде будуть читати про своє життя, про свої інтереси сьогочасності, будуть плакати не чужими грецькими, римськими чи там якими пустими слізьми, а своїми власними, будуть сміятись не з давньої давнини, а самі з себе, з власного морального каліцтва. Такі історичні драми Шіллера, німецького поета. В давнє життя вкладав він зачаткові ідеї свого віку, розводив їх в минувшому життю. В своєму «Вільгельмові Теллі», «Дон-Карлосі», «Жанні д'Арк» він розвив ідеї протесту проти деспотизму й натиску сім'яного, государнього, громадського,— ті ідеї, котрі вже зачиналися в тодішній громаді і виспіли в голові й серці великого поета. Тільки такі історичні драми можуть зворушити чуття в душі сьогочасних читачів. А один виклик на сцені минувшого, ні на що не цілячого життя зостанеться без живого впливу на слухачів, не потривожить ні розуму, ні серця, зостанеться таким мертвим, минувшим, яким воно [є] й справді. От як Островського «Минин», «Василиса Мелентьевна» і драми графа Толстого. Рідко хто видержав, щоб прочитати до кінця таку мертву штуку, як «Минин»! Все таке підроблене, сухе, тхне архівними паперами, неймовірно скучне. П. Толстой в своїх драмах «Смерть Ивана Грозного» і «Федор Иоаннович» одстоює своїх героїв тільки своїм талановитим пером, своєю легкою плавкою мовою. Але не можна їм пророкати довгого бування на сцені, бо ті драми не мають ніякої сьогочасної ідеї або дуже слабо нагадують про деякі недостачі нашого часу, тільки об'являють минувше життя старого московського царства, як-от робиться в школярських історичних книжках.

В крузі так званої «чистої штучності», де поезія цурається всяких сьогочасних інтересів і має діло тільки з психічними силами людської душі, як великими, так і нікчемними, історична драма може тільки справуватись в однім разі, тоді як вона буде воскрешати великі історичні характери, значні або своєю високою душею, своїм серцем, або своєю нікчемністю. В кожнім разі в драмі повинна розвиватись яка-небудь психічна сила героя. Такі

історичні драми англійські Шекспіра. В його драмах розвивається одна психічна сила історичної особи — або добра, висока, або недобра, злодійна; любов батьківська і невдячність дитяча (в «Королі Лірі»), лютість женщини і честолюбність людська, слабість волі (в «Макбеті», «Гамлеті» і др.). Не можна сказати запевне, щоб і такі твори чистої штучності не мали ніякого прикладу до сьогочасності. Людська кровопійність, переступи, людська славолюбність і підлість, здається, ніколи не стануть дуже далеким минувшим, а людське добро й дійшлість розуму й серця не швидко стане певним сьогочасним. Велика боротьба психічного миру, змагання добра й зла, проливання крові ще довго буде мати інтерес свіжої сьогочасності. Історична драма матиме інтерес, як викличе з давнього минувшого які-небудь історичні особи з великими або дуже нікчемними характерами, з слабими або дужими психічними силами, видержуючи страшне змагання, сильну психічну боротьбу. Така історична драма не матиме сьогочасного інтересу в поєдинчості, але буде сьогочасна взагалі, як-от сьогочасні і до сього часу великі драми Шекспіра, викликаючі думку філософічну о недійшлості людської натури, о тому поганстві, яке загорнено в глибині психічного миру [і] не освічено й досі цивілізацією й просвітою. Така драма не буде мертвими кістками минувшого, бо наведе не одну душу, порушить не одно серце. Така драма буде сьогочасна в з а г а л і, в загальній вселюдській своїй ідеї.

Тепер гляньмо на помічені історичні драми. Чи мають вони який приклад до сьогочасності, якого треба ждати від історичної драми? Чи можуть вони мати інтерес сьогочасний для українського життя або хоч для вселюдського?

Грунт драми п. Онука ось який: молодий сотник Незбієнко, з часів Мазепи, повертається з київської школи додому. Там стрічає він Мотрю, дочку Кочубея, з котрою він кохався ще змалку, з котрою батьки зговорили його ще малими дітьми. Гетьман Мазепа, тоді вже на старості літ, закохався в Мотрі Кочубеївні, своїй хресниці, і хотів на ній женитись. Щоб не було жадного перепину на дорозі до цілі, Мазепа висилає Незбієнка в Росію в похід задля добуття слави й чину. А тим часом циганка вчащає до Мотрі, приворожує її серце до Мазепи і потім приносить звістку о смерті Незбієнка. Мотря не дуже сумує, бо прехороший гетьман своїми поцілунками запалює в неї не ко-

хання, а честолюбність. Вона зараз забуває про Незбієнка, марить о гетьманстві, об тім, як вона буде поруч сидіти з царем Петром, частувати його вареною, одягнеться в золоті кунтуші, надіне на голову кораблик. Потім з марами о гетьманстві з'являється і кохання. Мотря забуває Незбієнка і кохає Мазепу, кидає батька й матір. Після кари Кочубея Мотря блукає по Україні, з'являється в Києві на великім шляху, де запорожець гуляє і купається в шаплиці з дьогтем. Там вона споминає минувшу славу Києва, а потім вертається додому, в Батурин, і жде смерті, прохаючи отця Костянтина, хрестившого її, поховати її і молитись за її гріхи.

Який же сьогочасний інтерес має оце діло? Сміливо можна сказати, що ніякого. Перша роля тут належиться не Мазепі, а Мотрі, дочці Кочубея. Женщина часів козаччини була без жадної просвіти, без жадного впливу на тодішню козацьку політику. А Мотря Кочубеївна була звичайна молода дівчина, котра тільки вміла кохатись та туряти о золотих кунтушах, о сані гетьманші. Такий тип має першу ролю в драмі і конечне не може бути інтересним для нашого часу. В Пушкіновій «Полтаві» обмальовується дочка Кочубея душею люб'ячою, до втрати розуму, покидаючою батька і матір. То момент психічний дуже інтересний хоч і для драми. В п. Онука така властивість не об'являється в натурі Мотрі дуже видко і згадується тільки так собі. Що п. Онук мав на думці приклад до сьогочасності ідеал Мотрі, те ми бачимо в кінці драми, де Мотря на великім шляху в Києві, а потім в леваді говорить дуже довгий монолог, де вона згадує давню красу Києва, пишні палати князів, великі церкви, згадує взаємини України до Візантії, Батурин і гетьманщину, військо запорозьке. Але вся та річ ніяк не тулиться до цілого руху драми, не виходить логічно з попереднього діла. Так і видко, що все те пришито й прибито, все те зайве і його можна одірвати без попсування цілого. Признатись треба, трохи чудно, що дівчина, ніби яка пророчиця, говорить такі речі, котрі були б під стать поважному гетьманові і чесному патріотові, а не молодій коханці Мазепиній. Коли тодішні чоловіки не дуже дбали про славу України, а дівчатам було й потім. П. Онук зробив помилку, не давши першого місця Мазепі, особі дуже значній, куди не обернись. Його драма дуже багато була б видніша й лучча. Другі лиця не мають нічого ясного, що б стосувалося до сього часу. Один пол-

ковник, Неэлома, виступає яко прихильник Петра І. В загальному дусі драми, в характері дійових осіб нема нічого спільного з нашим часом, з нашим станом, з нашими думами, опріч думок Мотрі, котрі навіть виходять зайвими, не виступаючи природно з попереднього діяння.

Не можна сказати, щоб драма п. Онука була дуже значна на погляд чистої штучності. Тут не виступає яка-небудь одна історична особа з дуже значним психічним характером, з якими-небудь великими або нікчемними страстями. В цілій драмі ми не бачимо панування одної якої-небудь сили духу, одної страсті, на котрій була б збудована вся драма, котра б розпочиналась з початку діяння, уміцнилась, розвивалась і довела б діло до розв'язання, закінчуючого драму. Мотря Кочубеївна двічі міниться в любові і в характері: раз до Незбієнка, вдруге до Мазепи. Раз вона встоює за коханням, вдруге — за честолюбістю. Мазепа стоїть на дальшім місці і має твердіший і ясніший характер, але автор не дуже звертає до його увагу. Кінчаємо драму і не знаємо, чи любити нам дійових осіб, чи ненавидіти, чи жалкувати за похожими людьми, чи махнути на їх рукою.

Од того, що в автора не було одної ідеї, одної психічної сили на виду, котру він повинен був би розвести на цілу драму, од того нема в драмі цілини. Вся драма з початку й потім міняється, як міняється й сама Мотря. Вся драма є ряд кількох сцен, зв'язаних докупи механічними зв'язками, а не внутрішніми і несхибними, виходячими з самого духу перших дійових осіб. У першій дії виступає з Мотрею Василь Незбієнко, а далі в другій і третій дії — Василя нема, вже виступає Мазепа і Кочубей, а в п'ятій, зовсім зайвій, виступає нащось на великій київській дорозі запорожець-гуляка, танцює, точить жарти, сідає в шаплик з дьогтем і... там же стоїть Мотря і починає монолог про свою долю, про минувшу славу України. Першу половину першої дії і всю останню п'яту дію можна викинути, і ніхто з глядячих на сцену навіть не завважив би на страту цілини драми. Що стосується ще до форми, то не можна не сказати того, що монологи Мотрі незвичайно довгі, тягнуться на шість листів у третій дії і на сім листів в останній дії. Такими монологами можна приспати найуважливішу публіку в театрі. Є в драмі особи зовсім зайві. В третій дії (лист 57) виступає в садку Кочубея на розмову з Мотрею якийсь старець з поводатарем,

розказує їй про своє, в драмі непотрібне, життя, про своє козакування. Протопоп отець Костянтин виходить на сцену тільки для того, щоб прочитати з псалтирі кілька псалмів, ні до чого не стосуючихся в драмі. Признаємось, це перший випадок тому, що в драмі находимо так рясно псалмів, канонів і євангельських стихів, які читаємо в драмі п. Онука. Опріч о. Костянтина, котрому вже подобає читати псалми, говорить стихи з псалтирі і Мотря (л. 59), і Мазепа (л. 36), і старець, і Незлома, і двоє дітей малих (л. 120) за деревом співають з євангелія стих: «Приидите ко мне вси труждающиеся». Чи не мав собі на умі автор представити «Фавста» Гетого?

Драма п. Онука написана мірною мовою. Але то не стихи з ритмами; то проста, прозаїчна річ, котру автор нащось подер на шматочки і поставив стовпцями на листах один на другому! Там і сліду нема мірної мови! От приклад тому (л. 48), якою мовою Мотря туряє о величі Мазепи:

Під час веселий, його річі
Ідуть, яку він ласку має
На Москві — як його пораду
Приймає цар, і як шанує.
Той голос, мов дає одраду...

Чи не лучче б писати простою, прозаїчною мовою, ніж такою шматкованою, дертою! Сама мірна річ автора проситься в прозу і її лучче було б і читати, ніж такий чудний важкий стих. А од мірної мови вийшло те, що читати драму так тяжко, як мусиш плисти в густій медовій патоці...

Стрічаються дуже чудні вирази на вид отаких:

... І співають
В поході козаки, собі
Завдать одваги *щоб* против
Злих ворогів! Не раз і я
Їх чула од старих співак і *т. д.* (л. 6).

Такою мірною мовою наділяв публіку блаженної пам'яті Тредьяковський... Ні! лучче писати чистою, розмовною прозою, ніж стихами. В прозі драма п. Онука була б далеко лучча. Стрічаються місцями і великоруські слова і складання фраз, як, наприклад:

Один тільки *мелькнув* для мене місяць,
Зо дня окончання мого учення,
І рій товаришів моїх завзятих

З-за книг, із-за письма і зразу *вмчав*
У школу удалі й одваги,— мигом і т. д. (л. 1).

Все це великоруське, тільки трошки перекручене на український лад.

А що ми маємо за дуже вартовне, то недостача щиро народного українського духу в цілій драмі. Ні Мазепа, ні Мотря, ні о. Костянтин, ні полковники не мають в собі нічого українського. Мова Василя Незбієнка тхне школярством і класичністю. Йому, як київському школяреві, можна вибачити. Але о других не можна того сказати. З письом Мазепи до Кочубеївни (в «Історії» Маркевича) ми бачимо, що Мазепа був пропаханий духом українських народних пісень, думав по-українській. Козацька старшина часто сама складала пісні, котрі пішли в народ. А об женщинах нема й слова! То були такі ж дівчата й молодиці, яких тепер бачимо на селах. Не дурно ж пані Кочубеїха тиче дулі в драмі п. Онука! Чом же вона не говорить сільською, щиро народною мовою, коли виробляє такі простонародні штуки? Тільки луччі думки Мотрі й пісні нагадують про дух щиро народний, про характер українських пісень (л. 107).

Край рідний, край милий,
Долини з лісами,
Козацькі могили!
Уп'ять (знов) я, вп'ять з вами.
Уп'ять надо мною
Ти, сонце Вкраїни,
Гориш. (*Слова Мотрі*).

П. Онук зве г о д и н о ю — дію (действие), а вихід зве — д і л о м. Навряд чи прийметься в нашій літературі таке звання! Воно не відповідає добре самою суттю діла!

По всій цій мові не можна, одначе, сказати, щоб драма п. Онука була нехороша на театральній сцені. Не можна одрікати того, що у автора є вміння легко й природно розвивати драматичне діяння, викликати до виходу дійові особи, зв'язувати їх докупи. Тільки автор не приймає їх з сцени за часу і неволить їх довгими монологами. Середні дії будуть хороші на сцені, з природним ходом розвиття драматичного діяння. А історична значність дійових осіб, повсюдна їх значність, дуже цікаві психічні підстави, водячі першими дійовими особами, Мазепою, Мотрею, — все те обіцяє, що драму приймуть на сцені з приємністю. Опріч того, невважаючи на мірну мову п. Онука, ми зна-

ходимо чимало місць у драмі хороших, написаних з чуттям, з серцем і навіть з поезією. Такі деякі слова Мотрі і других осіб.

Гляньмо тепер на «Кошового запорозького» п. Старицького.

Сидір, волосний голова, своїми здирствами доїпроваджує сім'ю Йосипа до бідності. Сам Йосип мусить кидати край рідний і тікати за Дунай, в Туреччину, до запорожців. Писаренко, волосний писар, кохав Ганну, дочку Йосипа, заступався за Йосипа, виплачував довги своїми грошима. Але за таке заступання голова присилував і Писаренка тікати в Туреччину до запорожців. Швидко Йосип став кошовим задунайських запорожців, а Писаренко його писарем. Звідсіль і починається дія опери. Писаренко сумує і тужить за рідною стороною, за Ганною, в Туреччині, благає бога, щоб повернутись на Україну, тоді як його кошовий Йосип навіть не знає о його коханні з [його] дочкою Ганною. А тим часом російське військо стояло за Дунаєм, коло Ізмаїла. Кошовий Йосип побував там, бачив москалів, бачився з російським царем. Цар побалакав з ним, розпитав про його сім'ю, про дітей, про жінку і здався Йосипові дуже добрим, таким моторним, розумним, хорошим, що якби зібрать докупи султана турецького і пашу єгипетського, то вони б і вдвох не зрівнялися з ним (л. 10); не тільки що один їх государ-султан. Після цього кошовий взяв думку оддатись білому цареві з повинною головою, просити прощення за зроблені гріхи і вернутись в московське підданство. Свою думку кошовий виявляє Писаренкові, а потім на раді і запорожцям і потайно передається москалям, перепливши Дунай. А тим часом Катерина, жінка кошового, і Ганна, дочка, дійшли до страшної бідності і заробляли хліб пряжею. В останню лиху годину той самий голова хотів висватати Ганну за свого сина Василя, зовсім дурного, приніс багаті подарунки, невважаючи на те, що Ганна щиро любила Писаренка. І тоді як Ганна мусила обрікти себе на жертву за свою бідність, нежданно повертаються кошовий і Писаренко додому: кошовий в козачому полковничому мундирі, а Писаренко в офіцерському. Жінка й дочка довго не пізнавали своїх у такій благодаті, а далі пізнали, обнімались, цілувались. В кінець всього приходить голова, падає навколішки і прохає помилування за свої гріхи, за свої шахрайства. Писаренко жениться з Ганною, і всі гуртом виїжджають до

Азова, де запорожці перевернулись на козаків азовських.

Вся опера чи драма збудована з анекдоти, ходячої в оповіданні. Яка ж головна початкова ідея закладена в опері? Та, що запорожці, чи гайдамаки, чи козаки (у п. Старицького то все одно) звикли тільки рабувати, розбивати, шкодити (л. 19), самоволити, не слухати старших. Саме лучче для запорожців було в тім, щоб іти до москалів з повинною головою, каятись у своїх гріхах (чи не в обороні краю від ляхів?), похилити голову перед білим царем, передягтись в солдатські шинелі, а старшині в офіцерські мундири, взагалі перевернутись москалями чи солдатами... Автор цією ідеєю очевидячки не має за законне давнє козацтво і Запорожжя, радіє о перевертанні козаків у московських солдат, не признає за протестом козаків жадного права, і саме зламання козацьких прав, саме перевертання їх на московський вид солдатчини виглядає з його драми як коханий ідеал, може, проти волі й переконання самого автора. Полковничий мундир і офіцерське убрання грають в його драмі дуже ефектну ролю, морочать бідних жінок і стають їм у таку дивовижу, як би викопаний скарб або негаданий талан! Словом сказати, в драмі п. Старицького перевертенство українців у москалів, яке й тепер панує в наших вищих станах горожан чиновного, а особливо воєнного люду, і солдатська шинеля з'являється неначе янгол-благовісник з неба, віщуючи якесь незвичайне щастя, з'являється як рок, доля грецька εἱμαρμένη [1], розв'язуюча драму!! Запорожці й гайдамаки маються автором за розбишак, за злодіїв, і то після чудових «Гайдамак» Шевченка і «Коліїв» Куліша [2]. Вони й були потім такими, як сила побила їх і розвіяла по лісах. Але не таке було призначення! Так погано дивляться на запорожців і гайдамак тільки поляки, потрійпуючи їх розбійниками! [3] Але відома річ, чому гайдамаки не любі ляхам! — Бо вони були спасителями своєї батьківщини і ворогами своїх ворогів! Така початкова ідея драми п. Старицького, пронизуюча всі дії з початку до кінця.

Пишучи драму на українській мові з такою ідеєю, автор перечить сам собі, сам одрікає свою працю. Навіщо було час тратить, коли солдатська шинеля стоїть як зна-

---

[1] Доля, талан (*грецьк.*).
[2] Дивись «Хата».
[3] Дивись драму «Hajdamacy na Ukrainie» і Поля «Mohort».

мено! Ми в певній надії, що сам автор не мав такої думки, що вона вийшла в його випадком, дякуючи вибран[ому] сюжет[ові], допровадивш[ому] діло до солдатчини. А як ні, то годі компонувати драми та треба мерщій кутатись з головою в солдатську шинелю та й годі!

В розвитку драматичної дії є чимала недостача. Із чотирьох дій, друга і четверта — зовсім зайві. В першій дії кошовий і Писаренко згоджуються передатись Москві і підмовляють запорожців. Писаренко тужить за Ганною. В третій дії жінка кошового Катерина й дочка Ганна бідують в нужді на Україні. Голова присватується з синомдурнем і приносить багаті подарунки. Що ж би ви думали діється в другій дії? Показується, як кошовий і Писаренко вертаються додому! Вертаються люде дуже звичайно! Або водою, або пішки, або кіньми. Не лізуть же рачки! В другій дії кошовий вертається човном Дунаєм, доїжджаючи до другого берега, перекидається мовою з офіцером, а Кучугурий (курінний) з донським козаком. Ми вважаємо, що в самім процесі вертання нема нічого пригідного до драматичного діяння! В третій дії ми бачимо, як кошовий з Писаренком входять в хату в офіцерських шинелях, де їх не пізна[ють] мати й дочка. Цього самого було б і доволі! А то автор замостив вертання в другій дії дуже незначними і скучними розмовами. Так, кошовий розмовляє з офіцером про пашів турецьких, про якогось Бурян-пашу та Гурієль-пашу, котрим можна з халявами в рот влізти, котрим і в вічі стріляй, а вони й бородою не кивнуть! Очевидячки, що ці паші з бородами так потрібні в драмі, як п'яте колесо в возі! Так же само розмова Кучугурого з донським козаком про своїх начальників, про ведмедя кошового та про московського главнокомандуючого, про кохання Кучугурого — зовсім не туляться ні до чого! А вкінці козак з Кучугурим ще переспівуються піснями про своїх-таки начальників, заївши такою закускою попередню нісенітницю! Вся друга дія так сама й проситься з драми навтікача!

Офіцер і донець ведуть розмову по-великоруській. Такі латки дуже шкодять драмі українській і немило б'ють в вічі. Пора б нам перестати мішати в літературі горох з капустою, хоч наше життя ще й досі перемішане й переплутане. Не здається ж нам чудно, як в переводних творах і французи, і німці, і англічани ріжуть по-великоруській на нашій сцені! Нехай же не буде чудно, як в україн-

ській літературі бодай дійові особи з великорусів і поляків, не говорячих ніколи по-українській та ненавидячих цю мову,— будуть говорити по-українській, щоб драма не била ушей латаниною!

В кінці третьої дії Катерина й Ганна пізнаються, обнімаються, цілуються. Саме діло проситься на кінець. Так читець і думає собі. Аж ні! В четвертій дії Ганна ні з сього, ні з того одвертається од Писаренка, а він од неї! Чого б то ви думали? А тим, що вони поставали вже великими панами. Вона тепер, по царській милості, дочка полковника, а він офіцер! — велика тютя з полив'яним носом! Він не сміє доступити до дочки свого полковника і комизиться! Зараз видко, що офіцерська шинеля мала чарівничу силу перевернути голови простих селян в один мент і вбити їм в мозок погляд сьогочасного пролетаріяофіцера і пиху інститутки полковничої дочки!! Але розпитавшись одно одного, молоді знайшли свої голови й душі ще на своєму місці і ніяк не дошукались до тих думок, котрими хотів наділити їх автор. Вони побачили, що Писаренко і в шинелі таки волосний писар, а Ганна сільська українська дівчина «з серцем простим, не спесивим», які, хвалити бога, і теперечки з'являються навіть між інститутками і пансіонерками, загублюючими в школі і народність, і любов до своєї народності. На кінці виходить ще голова, падає навколішки і просить вибачення у пана полковника азовського, всемогучого карателя людських провин. Скажемо, що четверта дія зайва й дуже неприродна, а голова, коли йому припала охота каятись, нехай би вийшов у третій дії, і діло було б добре.

В розкладі діяння драматичного, в самих дійових лицях — вся драма п. Старицького є чисте передражнювання «Наталки Полтавки» Котляревського, а Василь-дурень є копія Стецька Основ'яненкового. Самостійного ми не находимо нічого. Катерина й Ганна — то Горпина Терпелиха і Наталка Котляревського. Обидві так же бідують, працюють, заробляють хліб. Сама сцена, де вони обидві розмовляють, роблячи діло, дуже нагадує сцену із «Наталки», де Терпелиха з дочкою розмовляє про своє бідування. До Терпелихи входить Виборний і сватає Наталку за Возного, а тут до Катерини вступає в хату голова і сватає Ганну за свого сина придуркуватого, Василя. Діло діється так похожо, що не пізнав би, дивлячись на сцену, яка оперета грається. У Котляревського Петро, Наталчин

милий, блукає по світу і вертається після заручин Наталки за Возного. У Старицького Писаренко теж блукає за Дунаєм і вертається в офіцерській шинелі, тоді як старий з дочкою трохи не згодились на сватання. Замість Миколи, приятеля Петрового, з Писаренком приходить сам кошовий, батько Ганнин. Особи, як бачите, ті ж самі, розклад діяння той самий, тільки в іншім трохи порядку. Тільки й іншості у п. Старицького, що вертання додому кошового, розмова про Бурян-пашу та московське начальство в II дії, та чарівничий вплив солдатських шинель в остатній дії — все те, що зовсім зайве і спиняє природний розвиток драматичного пливу діла. Ми не докоряємо п. Старицькому за передражнювання. Рідко в якого писателя перві твори не мали на собі жадного сліду передражніння. Навіть [такий] великий поет, як Пушкін, не втік од цього духу.

Після всеї нашої мови не можна не сказати, що «Послідній кошовий» написаний дуже хорошою мовою, за виємом кількох великоруських слів і надписання (действие, явление і ін.), навіть мовою чистою, народною; читання йде легко, плавко, без запину. Драма була б на сцені дуже нескучна, з викидом II дії, котра дуже псує гармонію цілої штуки. Як згадаємо, якими великоруськими драмами частують нас частенько в наших театрах, то згодимось, що помічені нами драми, сповнені з доброю хіттю, з талантом, з розумінням щиро народного життя, на наших театрах були б багато луччі і займаючі для серця, зачіпаючі рідніші струни нашого серця.

18 червця 1868 р.

ОРГАНИ РОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ

Всі великоруські журнали і газети цього часу можна розділити тільки на дві категорії: на європейську, або ліберальну, і на московську, або консервативну. Ще недавно в Росії ліберальніші журнали звалися «западническими», а люди того прямування — «западниками». Московська невеличка частина журналів звичайне зветься в Росії «славянофільською». Ми в «Правді» ще попереду перемінили те слово на правдивіше, назвавши московську партію «слов'яноїдською», або «восточною», ще лучче «азійською».

Ми ділимо всі великоруські журнали тільки на дві частини, бо в Росії ще нема органів усяких партій, як то буває в Європі; а нема газетних органів тим, що нема і самих партій; принаймні вони ще не виявили себе в літературі. Тяжка цензура, тяжкий уряд, недостача правдивої науки — все те наполягає тяжким каменем на громадську мисль, пригнічує її, не дає виявитись їй вільно й

широко в газетах і журналах, хоч вона вже й є в людських головах. Тим-то ми звемо більшу частину великоруських журналів європейською. Вона пересаджує європейську мисль на землю Росії і прямує до зміни старих давніх порядків. Московська маленька частина газет хоче повернути життя Росії до старого життя колишнього Московського царства.

Європейська частина великоруських журналів складається з товстих щомісячних журналів, котрі видаються в Петербурзі. Ось вони: «Вестник Европы», «Отечественные записки», «Дело», «Всемирный труд». Ці журнали виходять щомісяця по одній товстій книжці. До цієї категорії стосуються сатиричні журнали: «Искра» і «Будильник», котрі виходять зошитами. Найважніша газета європейського прямування «Санкт-Петербургские ведомости». До цієї ж категорії належиться ще чимало газет, як-от «Киевлянин» (видається в Києві), журнальчик «Неделя» і інші.

Московську, чи консервативну, частину журналів складає один тільки товстий журнал «Русский вестник», та й той тепер тоншає, бо виходить далеко меншими книжками, а колись його видавали по дві книжки на місяць! Органом старої, чи московської, партії служить газета «Московские ведомости». Прихвоснем її (як звуть в Росії) служить «Голос», газета в Петербурзі. Є ще, окрім упом'янутих, один товстий журнал «Заря», але він, як кажуть, ні до бога, ні до людей, ні до Петербурга, ні до Москви! Те ж саме можна сказати і про декотрі газети і газетки, столичні й провінціальні: вони не мають ніякого добре омежованого прямування, а так собі, подають звістки політичні і літературні. Між невеличкими газетками дуже витикаються дві: «Новое время» и «Весть». Обидві видаються в Петербурзі, обидві прямо звуть себе консервативними. Ми їх лічимо між газетами азійської, або московської, категорії, бо вони тхнуть дуже старим московським духом, хоч і виходять в Петербурзі.

Всі журнали й газети європейської категорії мають собі ціль пересаджувати європейську просвіту, європейську науку на російську землю. Центром європейського впливу в Росії давно став Петербург. Ще від царя Петра I, котрий прорубав вікно в Європу, построївши Петербург, і справді полилася швидше й ширше просвіта з Європи в Росію, іменно через Петербург. Море вкоротило далеку

дорогу з Європи, морем швидше наплило чужоземців в Петербург, котрі, обрусівши там, змішалися з тамошніми руськими і далеко підігнали наперед просвіту в Росії. Між пишучими в газетах петербурзьких, навіть між редакторами, є чимало людей з прізвищами німецькими. Петербург з своїми журналами і газетами став в опозиції з старою московською літературою. І до цього часу між ними тягнеться лайка та колотнеча на папері, бо й досі петербурзькі і московські письменники ні в чому не згоджуються між собою. Тепер та боротьба ще прибільшується, бо Москва відстоює й досі за старе життя Московського царства і ставить собі за ідеал XVII вік московського життя, а Петербург хоче переробити те старе життя по європейському ідеалові. Ладу й миру між ними не може бути.

Щоб лучче познакомити галицько-українську публічність з духом і прямуванням великоруських журналів і газет, ми попереду скажемо гуртом про ті підстави, на котрих вони стоять, про ті ідеї, що пронизують наскрізь ті журнали, а потім вже покажемо, що путнішого з'явилося в журналах за минувший рік.

«Вестник Европы», полемізуючи проти ненависті «Московських ведомостей» ік усьому європейському, в одній своїй книжці сказав, що теперішня Росія не повинна ставати боком до європейського життя, бо вона сама стоїть вже по коліна в Європі. Воно й правда. Все, що тільки вигадала Європа в цивілізації, все те переходило ік сходу сонця, посуваючися далі й далі до Уральських гір і навіть за гори Уральські. Всі ідеї, що в теперішнім вікові заворушили європейську громаду, всі ті ідеї потрохи входять в великоруські ліберальніші журнали, і можна сказати, що вони гаразд міцніше і лучче прийнялися в громаді, ніж вони виявляються в печатнім слові, в журналах.

В теперішньому вікові європейські літератури почали скидати з себе тяжку і негарну одежу класицизму і романтизму, почали освіжати себе народними красками. Німецький письменник Ауербах написав кілька книжок повістей з народного життя; Беранже своїми піснями вніс у французьку літературу народний дух. Скрізь у європейських літературах запахло пахощами поля й лісу, сіножатей і польових квіток. Причиною тому було саме європейське життя. Ширше й глибше пішов скрізь по Європі дух демократизму, дух любові і прихильності до меншої бра-

тії, дух рівності і рівноправства. Європейські літератури втягували в себе народні мотиви, бо саме життя почало рівняти вищих і нижчих, городян і селян, хазяїнів і робітника. З того часу і в великоруській літературі повіяло народним духом. В літературі великоруській, попереду (навіть з Пушкіним, Лермонтовим, Гоголем) чисто панській, почав пробиватись новий дух народний. Сказати правду, новий народний дух попереду проявився в літературі старої московської партії, хоча конечне під впливом європейським. Так звані московські слов'янофіли попереду почали інтересуватись народними піснями, почали збирати їх, записувати, як-от Безсонов, Киреєвський, Буслаєв і др. Тільки московські слов'янофіли перейшли вже були міру, поставили билини про Іллю Муромця і др. врівні з «Іліадою», швиргали тими билинами, дуже негарними і не поетичними, до лиця європейської цивілізації і тепер, як побачимо потім, скінчили на тім, що одступились від народу, бо вони приступали до його з якимись химерними ідеалами, а партія московська виявила всю свою силу в аристократичних своїх органах, і показалась слабою в демократизмі. Очищені здоровою критикою результати збирання народної літератури московськими патріотами знайшли собі тепер [прихильність] в ліберальній, петербузькій літературі, маючій перед очима на прикладі в європейських літературах міру користування народними творами. Але це так сталося дуже недавно. Ще за років шість, сім деякі петербурзькі журнали, як-от покійний «Современник», не зрозуміли добре ідеї національності, сміялися з неї, ставили науку і просвіту вище неї і проповідували прямо якийсь космополітизм. Може хто пам'ятає, як той «Современник» звав національний рух в Галичині нашій національною безтактністю...

Одначе той дух космополітизму вже видихався з петербурзької журналістики, і може тим так швидко, що він був викликаний протестом проти консерватизму старої московської журналістики, котра викидала знамено національності. Тепер в петербурзьких ліберальніших журналах повіяло духом народності, яким ще попереду повіяло і в Європі. В минувшім році (1869) в тих петербурзьких журналах, про котрі ми згадали вище, виступили автори зі своїми поетичними творами, в котрих малюється життя простого, темного великоруського народу, московського непросвіченого і темного, по-варварському деспотичного в

сім'ї, купецтва. Таких письменників, котрі звернули увагу на життя великоруського народу, в останній час з'явилося чимало. З сьогочасного життя великоруського народу вигортають сюжети для своїх творів петербурзькі поети: Островський, Некрасов, Николай Успенський, Гліб Успенський, Щедрін, Слєпцов, Решетников, Левітов і др. Некрасов пише свої твори віршами, а всі другі — прозою. Вони належать до ліберальних петербурзьких журналів. Всі згадані нами письменники своїми творами дають народний дух ліберальнішим російським журналам і переробляють навіть самий сьогочасний літературний великоруський язик, наближаючи його до народної мови і відсовуючи його, час від часу, далі від слов'янщини церковного язика. Хто тільки читав старіших великоруських письменників, як-от Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, і прочитає твори згаданих нами письменників, той зразу зрозуміє, що язик літературний у їх не однаковий. У письменників 40-х років язик тхне болгарщиною; в віршах Некрасова, хоч і не зовсім, але все-таки можна постерегти дух народної пісні, приказки, казки, пословиці, можна знайти слова і фрази щиро народні, вхоплені з живих уст народу, а не з псалтиря болгарського. Островський, драматичний письменник, заставляє говорити в драмах своїх московських купців і купчих їх хатнім щиро народним язиком, котрого часом трудно й зрозуміти для українця, навіть знакомого добре з великоруським язиком. Герої Решетникова, великоруські селяни й бурлаки волзькі так само говорять своїм сільським язиком в повістях. При такім народнім характері поетичних творів, очевидячки, вже змінюється і літературний великоруський язик, поновляється живою хатньою мовою селян і міщан. Наперекір московським слов'янофілам, котрі думають зміняти великоруський літературний язик, втягуючи в його елементи слов'янських язиків, сам язик зміняється зовсім другою стежкою, ще далі відступає від болгарщини церковного язика і слов'янських язиків, бо народна мова сама твориться, не наближаючись до слов'янських язиків, а відступаючи від них далі й далі.

З язиком письменників народного прямування змінюється і самий дух літературних творів. В журнальних поетичних творах виступають селяни й міщани, бурлаки й робітники, з своїм життям, з своєю нуждою, горем, з бідностою та злиднями; виступають купці з дикарським, звір-

ським деспотизмом в сім'ї; виступає «темное царство», як назвав його критик, покійник Добролюбов, розбираючи комедії Островського. Вже не самі за себе пани, князі та графи інтересують письменників і читачів, а в поетичних творах стали вже на листках журналів рядом з панами і мужики, часом обірвані, босі і голодні, навіть не зовсім християни, як описує Решетников одне село за Волгою.

Коли в поетичні твори журналів петербурзьких вклюнувся такий народний дух, то конечно з великою прихильністю загомоніли про народ і прозаїчні твори, научні, соціальні. Згадані нами вище петербурзькі журнали виявляють свою прихильність до народу щирим своїм прямуванням. З великою симпатією вони розбирають все, що тільки стосується до получчання народного буття, що тільки потребується для народної просвіти, до луччого і правдивішого збирання податків, до рівноправства перед законом, перед судом. «Петербургские ведомости», «Киевлянин» і другі все встоюють за український і білоруський народ проти польських поміщиків на Західній Україні, в Білорусії і на Литві. В Остзейськім краю вони оступаються за латишів і естів, котрих пригнічують німецькі поміщики, якраз так, як польські пани українських, білоруських і литовських хлопів. Всі ліберальні журнали й газети обороняють народ, народний волосний суд від нападання аристократичних газет як петербурзьких, так і московських. Емансипація народу має за себе в тих журналах заступців, котрі хотять і бажають якнайскоріше злити народ і вищі стани в одно тіло, розпустити просвіту якнайширше, якнайглибше в маси темного народу. І можна в певній надії сподіватись, що ті журнали й газети будуть д е м о к р а т и ч н и м и органами, вироблять демократичну партію, як тільки дадуть більше волі для преси, для мислі і діла. І така надія може бути певнішою тим, що письменники в тих журналах всі повиходили з простого народу, з міщан, з духовенства, і вже за собою потягли і панів. В демократичних журналах петербурзьких вже можна знайти не одне княже ім'я (князь Юрій Голіцин, князь Салтиков, граф Кушелев-Безбородко...).

В Європі тепер, час од часу, приймає більше сили діло робочого люду, а найбільше в тих царствах, де класа робоча розрослася в велику масу. Питання про робочих, про їх заробітну плату, про стосунки роботи й робочих до хазяїнів, до капіталу ввійшло тепер там в науку, в газети й

журнали. Скрізь по Європі почали складатись асоціації робітників, почалися протести проти фабрикантів, змовки всіх робочих проти своїх лихих і скупих хазяїнів. Згадані нами вище петербурзькі ліберальніші журнали й газети почали пересаджувати те питання і на російську землю. В їх подекуди з'являлися звістки про той рух в Європі, про научну сторону того діла. Якраз під той час в Росії настало визволення кріпацького народу з підданства панам (19 лютого 1861 р.). Цензура тоді дуже жорстоко слідила за тими журналами, не пропускала нічого того, що тільки ходилось о робочих людях, об асоціаціях робочих. В тодішніх журналах «Современнике» і «Русском слове» те питання з'їжджало на комунізм. Звісний великоруський емігрант Бакунін, котрий і тепер, в 1869 р., був послом на конгресі робочих від орлеанських робочих, держався комунізму, спільного розділу добра і землі між людьми. В тодішній так званій «подпольной литературе» в Петербурзі і Москві проповідувались комуністичні ідеї Бакуніна і Герцена. Російський уряд дуже боявся тих ідей, боявся бунтів селян, різні, гайдамаччини над панами, і після стріляння Каракозова в Олександра II ті обидва журнали було заборонено видавати, бо в їх проривалися вже ідеї комуністичні. Так, в «Современнике» Чернишевський печатав свій роман «Что делать?», де його героїні Вірі снився сон, ніби на якихсь диких пісках Росії, під палким сонцем, стала родюча і пишна сторона: там пани, дуже гарно й просто повбирані, всі гуртом жнуть на полі хліб; над ними від сонця розіпнуті шатра з полотна; вони роблять досхочу, а ввечері йдуть в громадський чудовий дім, де всі їдять за одним столом, всі співають, грають, танцюють, паруються і виходять в бокові кімнати... За такі сни своєї Віри Чернишевський одкупився Сибір'ю. Одначе та мисль, що сільська громада повинна мати спільну землю, не покинула й тепер революційної великоруської літератури заграничних великоруських емігрантів. А питання про робочих, про їх асоціації за границею і тепер проявляється в ліберальніших журналах, наскільки попускає тяжка цензура. А все-таки вже можна вгадати, що в тих журналах і газетах тепер тільки починається, а колись зовсім затвердиться прихильність до робітника, до наймита, до бідного обідраного бурлацтва, а не до пишного панства. На який спосіб розв'яжеться те питання, тепер ще трудно вгадати [...].

Замовляючи слово про емансипацію простого народу, ліберальні журнали почали оступатись і за права жінки. Вони почали писати про емансипацію жінки, бо в Америці і в Європі не тільки вже писали про те, а навіть давали жінці деякі права нарівні з чоловіками. Питання о праві жінки на вищу науку, на урядову службу заворушило найбільше громаду в столицях. В 60-х роках, тоді як в Великоросії студенти і всякі молоді хлопці і навіть чоловіки почали вбиратись в національний убір, в червоні мужичі сорочки, в кафтани, а на Україні почали носити сиві шапки, вишивані сорочки і широкі козацькі шаровари (то була проява демократизму і ідеї народності), тоді молоді дівчата в столицях почали підстригати коси по-хлоп'ячи, а деякі і вбирались пополовині в хлоп'ячий убір. «С т р и ж е н і б а р и ш н і», як їх дражнили «Московские ведомости», хотіли тим тільки показати, що їх доля дуже негарна, важка, що вони хотять чесно заробляти хліб, хотять тих прав на науку, на життя, які мають чоловіки. Дівчат, одначе, тоді не пустили в університетські авдиторії; їм не хотіли дати права на яку-небудь службу, і вийшло те, як розказують, що в сім році, в ділі революціонера Нечаєва і студентів московського університету вмішано чимало жінок і чимало їх арештовано і закинуто в Петропавловську кріпость в Петербурзі. І треба сказати, що тим журналам повинні дякувати жінки в Росії, що їм вже буде можна служити коло телеграфів, що для них відкритий в Петербурзі вищий курс науки в залі Міністерства внутрішніх діл, як писали в газетах.

Всі ліберальніші журнали і газети проймає дух р е а л ь н о ї науки, той дух, що тепер панує в Америці і в Європі. В Європі, після ідеалістичного філософа Гегеля, зовсім занедбали ідеальну філософію. Недавно померший філософ Шопенгауер, ідеального прямування, був названий в петербурзьких журналах остатнім ідеалістом... Найновіші філософи, як Бюхнер, Фейєрбах, Мілль, стоять уже на реальній основі, не витягають своїх метафізичних тезисів з ідеї, з логічної, спекулятивної думки, а підпирають свої думки фактами очевидячки ясними, узятими з історії, з наук природних. Найновіша філософія носить в собі дух матеріалізму, знає одну матерію, взнає духа тільки результатом органічного розвиття живої сили природи. Бюхнер прямо зве наперекір ідеальній філософії і самій богослові, зве одну матерію — безсмертною, вічною, незмінною,

неділимою, живою... Фейєрбах в своєму « Das Christenthuni » і в « Das Wesen der Religion » дійшов до тієї думки, що чуття релігіозне — то чуття природи; що язическая релігія була поклонінням природі, а християнський бог—то сама душа людська з своїми силами, котрій і кланяється християнин і боготворить її, создавши сам собі свого бога з себе ж самого... Така матеріалістична філософія в Європі, такий реальний дух в вишукованню істини дуже мав вплив на розвиття природних наук в Європі і на занедбання старого класицизму... В Німеччині, в Англії сипнули книжками популярними і вченими о природі, як: Дарвін, Фогт, Молешотт, Люїс, Циммерман і другі. Досвід і вивчення природи запанували над класичними греками і латинами, над теологією...

Той дух реального прямування в науці з Європи пройшов і в пом'януті нами ліберальніші журнали. З найбільшою увагою і любов'ю ті журнали прихиляються до реальних наук, мають їх за потрібні для людського життя. З заграничних книжок найбільше перекладено на великоруський язик творів по натуральній історії і другим природним наукам, хоч конечне ті журнали більше працюють над теорією природних наук і не гурт-то дбають об тім, щоб прикласти ті науки до самого діла.

На ідеальну філософію ті журнали поглядають з смі-хом, а над богословією злегка кепкують, наскільки можна в Росії над нею насміхатись. Зате в Росії духовні і інші люди консервативної московської партії звуть ті журнали матеріалістичними, нігілістичними, безбожними, як і саму молодіж великоруську звуть безбожниками, матеріалістами. Духовні навіть гримлять проповідями в церквах проти нечестивого духу сього часу, конечне, хто вміє гриміти проповідями. Одначе, правду сказати, ті журнали нічого самостійного, свого, не зробили й не вигадали по природним наукам і по тому матеріалізму, за котрий їм так достається; вони тільки знакомлять російську публічність з тим реалізмом, котрий вже панує в Європі, і потрохи пережовують системи Дарвіна і інших учених європейських натуралістів.

Скажемо тепер про погляд ліберальних журналів на політику всередині імперії. В Російській імперії, хто не згоджується з політикою урядовою всередині імперії, тому небезпечно мати свій власний погляд, небезпечно вимовлятися перед людьми на словах, а ще стра-

шніше виявити свою мисль в журналі... В інших царствах, на Заході, принаймні вільно говорити і писати, хоч уряд і не слухає громадської думки і карає письменників тюрмами і арештом. Одначе ніяк не можна рівняти цензури заграничної і цензури в Російській імперії. Той письменник, що де в іншому європейському царстві одкупився б тільки кількома франками за сміливу мисль, в Росії заплатив би половиною свого віку в тяжкій каторжній роботі в Сибірі. В Росії часом уряд накладе «предостережение» газеті або журналові за такі безвинні слова і мисли, що читач тільки здвигне плечима, прочитавши в журналі покаране місце...

Уряд зовсім заборонив видавати деякі петербурзькі журнали за їх «направление», а те н а п р а в л е н и е тільки ловило і подавало в Росію тисячну частину хіба однієї луни, а не то що самої цілої європейської ідеї! * Вже минуло літ п'ять, як ліберальніші журнали мовчали, як німі, боялись словом заїкнутись, що тільки не згоджувалося з урядом. Одні консервативні «Московские ведомости» тоді панували, мали вплив на уряд, карали журнали, які їм були невгодні, і помогли заслати не одну безвинну душу на Сибір своїм шпигунством.

Після польського повстання політика урядова всередині імперії попереду трошки бувши ліберальнішою, ніж за Миколая, знов круто і швидко повернулася назад. «Московские ведомости» професора Каткова видумали мисль про «обрусение окраин империи», мисль невидана за царя Миколая. Ми не будемо говорити про результати тієї ідеї, бо вони звісні теперечки по всій Європі. В нас на Україні був виданий вже попереду у к а з завести український язик в народні школи. Ще й не встигли завести навіть шкільні книжки на народній мові, як другим указом вже і заборонили теє, вигнали наш язик з народних шкіл, заборонили видавати євангелію на українському язикові, а цензура пропускала може двадцяту українську книжку, і то нікчемну. Швидко потім з Польщі забрали виділи міністерств до Петербурга, завели великоруський язик в урядові місця, в гімназії, в університет варшавський. Те ж саме було зроблене в «Остзейській краї» з німцями і латишами. Запанувала політика «обрусения», маючого на

* «Современник» «Русское слово» заборонено видавати в 1864 р.

самім краю ціль скасувати всякі інші народності, де тільки їх захопила границя Російської імперії...

До цього часу ліберальніші журнали мусили мовчати. Ніхто не смів слова пікнути, а найбільше після того, як Каракозов вистрелив в імператора Олександра II в воротях Літнього саду в Петербурзі. Тільки в кінці минувшого (1869) року, вже після «слов'янського з'їзду» в Москві, журнали почали дещо закидати навздогад, несміливо, більше про слов'ян і про слов'янофільське діло московської консервативно-національної партії. Потім піднялися голоси трохи голосніше. В кінці минувшого (1869) року «Вестник Европы» (октябрь) перший сміливо почав докоряти «Московским ведомостям» і «Голосові», що їх погляд політичний сам собі перечить. Де ходилось про діло австріяцьких слов'ян, про німецько-мадьярське давління слов'янських національностей, там вони виступали ніби ліберадами, стояли за оборону слов'ян, за збереження їх національності, їх країв. А де тільки хоч трошки ходилось про слов'ян, тих, що жили під російською державою, про поляків, про українців, і про німців, фінляндців, там вони зміняли, як той аспід, свою фарбу і кричали, щоб побити на смерть всяку національність між російськими границями, і поляків, і німців, і нас, українців, і литовців, щоб всіх поробити великорусами... Було там промовлене слівце і про слов'ян австріяцьких, що вони їздили на «виставку» в Москву, щоб тільки морочити людей, піддурювати хитрощами політики самих же москалів, баламутити людей в Росії (на лихо луччій часті громади російської і на шкоду самим же слов'янам, котрі живуть в Росії,— скажемо від себе).

Тепер, в 1870 році, як почала вже падати московська партія і її журналістика, всі ліберальніші журнали кинулись на «Московские ведомости» і їх редактора Каткова, опали його і, здається, якби можна, рознесли б його на шматочки. Всі вони дишуть великою нелюбовію до московської партії, всі вони тепер сміливо підняли на сміх і справді смішні (якби вони не були такі лихі і гіркі) принципи «Московских ведомостей»; всі прямо почали сміятись з того «обрусения окраин» і кепкувати над ним. Конечне, ніхто не сміє прямо встоювати за невеликоруські інші національності, бо то була б річ проти імператорського указу. Але за те ж достається Михайлу Никифоровичу Каткову і Леонтьєву! Здається на їх одних хо-

тять помститись, зігнати всю злість, всю перекипілу жовч. В 18 номері «Петербургских ведомостей» (1870) якийсь «Незнакомец» пише прямо лист до Михайла Никифоровича, де прямо глузує над ним, сміється з його і, оглядаючи його темну, пекельну роботу в його газеті, не знаходить в ній ні однісінького путнього діла, ні одного правдивого, нефальшивого погляду на все, що тільки зробилося доброго в імперії. Він не радів визволенню кріпацьких людей з-під панщини, не замовив за селян ні словечка, стояв проти реформ і тільки й його діла, що він роздражнив окраїни Росії, переніс «ржонд» з Варшави на береги Неви і Москви, шпіонив, заслав сотні безвинних людей в Сибір, а тепер сам падає й падає, тратить пренумерантів і добру славу в очах всіх... Таким тоном заговорили тепер і інші ліберальні газети. Сатиричні журнали вже пищуть «бюллетень предсмертной болезни» Каткова і його «Московских ведомостей» і дуже комічно обмальовують його смертельні останні літературні і жандармо-поліцейські муки.

Який же погляд самих ліберальних журналів на політику всередині імперії? Чого б хотілось їм самим? — спитають нас. Чого б їм самим бажалось, про те в Росії не можна писати... Погляд ліберальних журналів на внутрішню політику можна тільки постерігати з їх тяганини з консервативними газетами, де, часами, проявляється власна думка якого-небудь журналіста. А ще більше зостається нам вгадувати їх погляд тільки по аналогії... Ліберальні журнали почали піднімати на сміх «обрусение окраин империи»; це певно, що вони не вірять в те «обрусение», а коли не вірять, то виходить, що вони оступаються або готові оступатись за вільне розвиття кожної національності між границями імперії, за національності побиті, за народ на Україні, в Білорусії, Литві, за латишів, за фінів, а з цього можна вже вважати, що їх принцип — рівноправне розвиття кожної національності, так, щоб жодна не давила, не вигублювала другої. Вони не вірять в «обрусение», але зате дуже судять і феодальні середньовікові права німецьких баронів, котрі німечили і нівечили латишів, і не плачуть за польською шляхтою, котра не попускала в себе, в Польщі, нічогісінько для свого ж народу, визволеного від панщини тільки російським урядом. Коли вони не оступаються за поляків, за остзейських баронів німецьких, то тільки тим, що ті журнали — демо-

кратичні і не люблять аристократії польської і феодалів німецьких в остзейських губерніях за те, що вони так само, як і «обрусение», давили, ополячували і німечили білорусів, литву, латишів, естів. На яку позицію до кожної національності стануть колись, при вільнішій пресі, ті журнали, те трудно тепер вгадати.

Скажемо ще кілька слів про погляд ліберальних журналів на важніші діла всередині імперії, а іменно на школи.

Попередній шкільний устав для гімназій і духовних семінарій був доволі реального духу: там не дуже багато вділяли годин на класичні язики, а в семінаріях вчили навіть зоології, мінералогії, сільському хозяйству і медицині (популярній).

Теперішній міністр просвіти граф Толстой, за поміччю консервативної московської партії Каткова, змінив шкільний устав, попереробляв майже всі гімназії на класичні, зменшив натуральні науки, наставив в устави десятки годин на латину і на греку, так що ученики тільки те й роблять, що барабанять латинську і грецьку граматику. Ціль урядову тут можна бачити всю: уряд хоче вигубити дух реальний, а з ним разом і дух ліберальний, маючи його за духа тьми, а греками та латинами хоче заморочити голови молодому поколінню і повернути його мисль не вперед, а назад, в часи Греції й Риму, щоб зробити її консервативною.

Ліберальним журналам, з їх реальним духом, дуже не подобається новий гімназіальний устав, в котрому ввесь час, ввесь курс шкільний напакований тільки лекціями класичних язиків і великоруського о т е ч е с т в е н н о г о язика.

І так як петербурзька вища громада подала недавно міністрові прошеніє, щоб він визволив їх дітей з того класичного пекла, то прямо можна сказати, що ліберальніші журнали тільки передають луну громадського голосу про той класицизм.

З такою ж самою енергією говориться в тих журналах про все те, що тільки ходиться об народі: о просвіті народу, о народних школах, об народних театрах, сільських банках, народних школах майстерства, сільській управі, а найбільше про земства.

Земства закладені недавно імператором по визволенні селян од кріпацтва. Кожна губернія і кожний повіт

має своє земство: в йому збираються вибрані посли від усіх станів — дворянства, духовенства і простого народу. Земства мають свого п р е д с і д а т е л я і своїх членів.

Їм дано право старатись о народній просвіті, народнім здоров'ї (лазарети), об шляхах, о правдивім збиранні податів. Тут вперве всі стани сіли на одній лавці і почали говорити лицем до лиця. Ліберальніші журнали дуже прихилились зразу до земств, бо там давався початок рівноправства мужикам врівні з панами. Деякі журнали почали вже закидати слівце про розширення прав земства, на приклад, мабуть-то, сеймів... За такі речі уряд був закрив петербурзьке земство...

Ми сказали про дух і прямування ліберальних, або європейських, журналів дуже загальним поглядом, бо дрібніші розділи на партії ще не виявилися в тих журналах, може тим, що в Росії ще не сформувались і самі партії, які ми бачимо в Парижі, в Відні, в Мадріді. Ми сказали, що ті журнали прихиляються до народу... А як вони хотіли б надарити народ і яким добром, про те трудно теперечки вгадати... То певна річ, що в ліберальних журналах повіває демократизмом... Але який то демократизм? якої масті, якої фарби? Чи там вигляне початок республіки, чи демократичного монархізму, про те не можна нічого й сказати... Сама та журналістика дуже молода, років десять, як почала вбиватись в палки, ставати на ногах, набиратись національного і народного духу, хоча він і давненько вже проглядав в Великоросії в творах Кольцова, Некрасова, конечне далеко в слабіших силах, як у нас на Україні в Шевченкові і у всіх наших письменників.

Такий-то загальний дух і прямування ліберальніших великоруських журналів і газет в теперішній час,— а тепер оглянемось на загальний дух журналів противної партії і поставимо їх врівні з ліберальними, щоб видніше було їх обох з їх думками і прямуванням.

К о н с е р в а т и в н о-н а ц і о н а л ь н а, м о с к о в с ь к а, або, як її звуть в Росії, слов'янофільська (розумій — слов'яноїдська) партія має тільки один товстий журнал «Русский вестник»; видається він в Москві Катковим. Другий журнал товстий «Заря» трохи тільки зачіпає ідеї Каткова і не має в собі такого заїлого поліцейсько-шпіонського духу. Найвартовніша слов'яноїдська газета

суть «Московские ведомости» так само Каткова. В Петербурзі «Голос», газета Краєвського, і «Биржевые ведомости», звуться в Росії, шануючи прав. сонце, прихвостнями «Московских ведомостей». Органів консервативної московської партії, як бачите, не дуже багато. Колись попереду, років з 30 назад, слов'янофільська література була саме в цвіту. Москва була (як і тепер є) тим вертоградом, де вона зійшла, виросла, цвіла і де вона тепер одцвітає і на наших очах вже посихає. Щоб лучче зрозуміти тенденції теперішньої московської журналістики, ми повинні вернутись трохи назад, бо тоді ті основи московського слов'янофільства були пряміші, ясніші; слов'янофіли не церемонились тоді ні перед ким і сміливо вигадували і писали свої системи.

Місто Москва з своїм чисто великоруським залюдненням, з своїм сорок сороків церков, з своїм старим Кремлем, додержала до цього часу основи історичного життя Московського царства XVI і XVII віку. І тепер в ній ще живе і дише той старий дух національної гордості і самопохвали, котрий мав колись свою Москву за третій Рим, вважав одну Москву за місто щиро православне, дивився на неправославних як на нехристів, на європейців-німців і інших як на нижчу расу, противну, близьку до жидівства і бусурменства. Стара Москва з своїми церквами, монастирями, великими дзвонами, з своєю гидливістю до просвіти і любов'ю до церковної болгарщини, до церковної літератури, з давніх давен дивилась сторч на Європу, цуралася європейців, з гордістю відпихала од себе європейську цивілізацію. Той самий дух виявився в московській слов'янофільській літературі років з 30 назад, тоді як європейська просвіта з своїми ідеями почала напирати з Петербурга все дужче та дужче. Широко тоді розкоренилася вона, бо тоді з'явились люди з великим розумом, хоч і з темним консервативним антиєвропейським духом. Хомяков виступив тоді з двома томами богословії православної, хоч сам був чоловік не духовного чину, Киреєвський виступив як слов'янофільський філософ, Аксаков як поет того ж прямування. Не будемо тут розбирати їх писань темних, трохи містико-богословських, а скажемо тільки про основи їх вчення.

Запад (Європа), говорили вони, гниє і швидко зовсім згниє, розвалиться з своєю гнилою цивілізацією.

Причина тому та, писали вони, що Європа сливе вся католицька, неправославна; Європа несамодержавна, не має твердих основ государства й гражданства. Царства Європи роз'їсть революція, католицтво заступило людям дорогу до вічного спасіння, європейські літератури ступили на стежку безбожжя. Європа розсипається і розсиплеться, бо не має під собою твердого грунту. Філософія німецька не доволі релігіозна, не має сили віри, не має в собі сили тривної для чоловіка... Зате ж на Москві повинне зійти і вирости нове життя, нова цивілізація на руїнах Європи. Киреєвський в своїм писанні «О необходимости и возможности новых начал для философии» дуже наївно вимовляється, що в Москві тільки повинна виявитись нова філософія на грунті православія і духу великоруського народу. Новицький (проф[есор] Київ[ського] унів[ерситету]) в своїм «Постепенном развитии религии...» так само правує тією чудною думкою...

З яких же первопочатків складається те нове московське життя? — спитаєте ви. Нова, восточна (слов'янофіли навіщось себе мають за Восток) цивілізація повинна скластись на грунті московськім; в неї увійдуть елементи: православіє, самодержавіє, великоруська національність з її язиком; все те запечатається духом народним. Такі елементи нової московської цивілізації, бо таке було життя старого Московського царства, з візантійським грецьким догматом, з самодержавієм царів московських. Поклавши такий краєугольний камінь нової восточної цивілізації, московські світські письменники стали богословами, підіймали до небес візантійство, почали збирати великоруські народні пісні, казки, духовні стихи, билини... (Безсонов, Рибников, Киреєвський, Афанасьєв і інші назбирали великі томи народної літератури). Московські поети стали писати богословські вірші, романісти чванилися стародавнім життям, малювали його і підмальовували, становили XVII вік (дуже варварський в Москві) за приклад, до котрого треба б вернутись, щоб нова цивілізація була пахуча; хвалили стару московську Русь за її смиреніе перед царями.

В кінець усього московська партія з своєю літературою лаяла Петербург, звала й тепер зве його німецьким городом, ненавиділа европейські ідеї, европейську науку,

хоч сама вона нею вигодувалась, на ній вивчилась навіть писати і думати.

Тепер можна легко зрозуміти, за що так полюбила московська партія слов'ян австріяцьких і турецьких, за яку любов і дістала собі прізвище слов'янофільської партії. З цілої Європи тільки ще не згнили зовсім слов'яни, говорила старомосковська партія, бо одна часть слов'ян держиться православної віри, як серби, болгари; їм тільки треба ще дістати од Москви єдинодержавія і великоруської національності, щоб зовсім уже зробитись людьми. Друга часть слов'ян-католиків не пропала зовсім тільки тим, що їх народність ближче до руської, ніж німецької; їм не трудно вивчитись по-великоруській, прийняти літературу од Москви. А щоб вони не зовсім згинули без сліду в історії, їм доконче треба перевернутись на православіє, пристати політично до московського єдинодержавія, змінити латинську азбуку на слов'янську, покинути свій язик, свою літературу і якнайскоріше приймати великоруську літературу і національність.

Московські слов'янофіли мали певну надію, що всі слов'янські національності зіллються в великоруському морі; як не тепер, то колись втягнуть в себе ті пресловуті елементи московської цивілізації по добрій волі, доброхіть прийдуть в об'ятія московських братій... Одначе, невважаючи на свою тверду віру в свою цивілізацію, московська, старша в Слов'янщині, братія вже давно почала даватись на хитрощі, щоб обморочити і піддурити меншу слов'янську братію; вже давно вона запрошувала в свої університети бідних слов'ян, давала їм субсидії, купувала їх — сказати інакше... Пригнетені чужоземцями, забиті слов'яни кинулись доброхіть до матушки-Москви, а деякі вчені філологи між слов'янами і справді покумались були з московськими вченими слов'янофілами, конечне, поперед усього тільки на грунті чисто научнім...

Такі були первопочаткові основи московської старої партії, такі вони зостались і тепер. Перед роком 1863 московське слов'янофільство було вже почало падати. Петербурзька журналістика почала підіймати його на сміх, бо бачила в ньому темну ретроградну силу, бо примічала в ньому велику охоту «поглощать» — їсти слов'янські національності незгірше самих турків. Російська гро-

мада була вже одвернулась зовсім і навіть забула про те слов'янофільство, як трапилось польське повстання, а потім — діло Каракозова. Російський уряд знов оперся об московську партію, і «Московские ведомости» знов кинули рукавичку Європі і заговорили про слов'ян, конечне, маючи при собі силу не громадської думки, а силу свого впливу на уряд.

Чого ж хотять теперішні журнали й газети московської слов'янофільської партії?

Газети й журнали московської слов'янофільської партії роблять прямий контраст петербурзьким журналам і газетам. Між ними не було ладу і, мабуть, ніколи й не буде, бо обидві партії стоять на грунтах зовсім противних: одна встоює за ліберальні ідеї європейські, друга хоче встояти на основі життя старого московського государства, зовсім противного всьому європейському. Чого хоче Петербург, того певне не хоче Москва; що любить Москва, те ненавидить Петербург. Теперечки московська партія — мала й має найбільший вплив на політику всередині Російської імперії; об ній ми вперед усього поговоримо.

Початок панування теперішнього імператора російського, до польського повстання, був ліберальніший від миколаївського. Олександр II зніс панщинне право, визволив народ від кріпацтва, заклав земства як основу для самоправства всіх станів, скасував зайві канцелярії. Першим указом наш український язик був заведений в народні школи. В українських городах розпочалися громади, котрі загомоніли о просвіті народу. Російський монархізм, бувши за Миколая аристократичним, починав трошки приймати масть демократизму, почав трохи ставати на європейський грунт, прихиляючись до ліберальніших журналів. Але трапилось польське повстання за автономію Польщі. Російський уряд злякався своїх дуже скупих реформ і знов здався на «Московские ведомости» Каткова. І з того часу вся політика всередині імперії круто повернулася знов назад і все йде тією стежкою, під ретроградною рукою московської партії, котра все лякала і насмерть перелякала уряд цілосвітньою європейською революцією і польським повстанням... До того часу нікчемна губернська газета «Московские ведомости» почала від 1863 року підноситись вгору, чванитись своєю силою над урядом.

Катков знов викинув старе побите знамено московського слов'янофільства: що Європа гниє, що цілосвітня анархія і революція покладе додолу весь Запад з його цивілізацією; через європейські ідеї на Москві прийде таке саме лихо і в Росію, а через нього заметиться вся Росія; та європейська іржа переїсть, погризе здоровий московський організм; почнеться те страшне лихо від країв Росії, від Польщі, од остзейських німців, від України, від Грузії, і розпадеться вся Російська імперія; а потім той звір залізе і в саму Москву і, як та чума, заморить давні великоруські основи історичного життя. Щоб спастися від європейської чуми, треба повернути Російську імперію не вперед, а назад, до життя XVII, XVIII віку... до страшної централізації давнього московського государства; треба побити на смерть провінції: Польщу, Литву, Україну, Остзейський край, Грузію; треба заморити невеликоруські національності. Найкращий спосіб для того — великоруський язик. І від того часу, від 1863 р., Катков вигадав термін, незнаний попереду,— «о б р у с е н и е». Великоруський язик, великоруська національність повинна для Російської імперії ніби зробити якесь чудо — закрити Росію якимсь чудовним покривалом од європейської чуми. З того часу настали в Росії часи австріяцького Меттерніха; з того часу в Польщі, в остзейських німецьких городах завели адміністрацію на великоруськім язиці, забрали з Варшави міністерство, потім вигнали польський язик з польських гімназій і других шкіл, з варшавського університету; вигнали український язик з тих народних шкіл, де він був уже заведений, позакривали українські г р о м а д и. Думка тут така, щоб великоруськими школами скрізь повбивати невеликоруські літератури, а потім попсувати і самі національності і в кінці всього з усіх поробити колись москалів, великорусів. Конечне, Катков думає, що з язиком його скрізь піде його мисль, що як поляки, німці, українці заговорять по-великоруській, то вже й стануть думати по-московській... І тоді тільки Росія стане міцна, тверда, стане одна, ціла, велика на півсвіту, і ніколи не розпадеться, бо буде міцно зшита адміністрацією на великоруськім язиці, великоруськими школами і великоруською літературою.

Як бажали «Московские ведомости», так тепер і зроблено. Всяке життя о к р а ї н Росії побивається тепер з надзвичайною енергією і поспіхом; уряд дуже хапається

зробити діло «обрусения». На поміч великоруській адміністрації, школам, язикові, посилається ще на окраїни неправославної віри «православие». В польських городах скрізь строять православні церкви. Московські газети приймають під свою оборону православних латишів і естів, а «Голос» недавно (1870) писав, що йому було б дуже мило, якби латиші вивчились по-великоруській і звали себе русскими. Таке діло дуже налякало німців-протестантів і допровадило уряд до гніву з римським двором. Як би не маскувався Катков, а все він не може втаїтись з тим, що йому хочеться поробити православними католицькі, протестантські і всякі окраїни і православієм стягти міцно, як залізними обручами, «матушку-Рассєю».

Своє діло московська партія не хоче спинити границею Російської імперії. За границею живуть слов'яни-браття, і московська партія знов наново підняла з домовини вже померше своє слов'янофільство. Один слов'янофіл, Ламанський, в «Журнале министерства просвещения» за минувший (1869) рік прямо сказав, що російський язик, заведений в Польщі, вже доторкнувся і до самих заграничних слов'ян і що настав вже час подумати, погадати, як би надарити тим язиком і всіх слов'ян. Ламанський забуває тільки про одне дуже просте діло: що великоруський язик не сам дійшов до границі імперії, а його допхали туди сотні тисяч російського війська, тюрми та Сибір, а за границею імперською, в землях слов'янських великоруський язик повинен вже йти без війська, без пушок і Сибіру, а сам по собі, доброхіть. Як би там не було, а московської партії люди, користуючись волею для своїх ідей і неволею для ідей ліберальної преси, знову загомоніли про слов'янських братів. Деякі газети, як «Москва» і «Русский» Погодіна, говорили трохи церемонно, хоч і дуже хитро, запрошували слов'ян прийняти великоруський язик, писати на ньому вчені книжки, дозволяли навіть слов'янам змішати свої язики з великоруським і зробити новий, спільний для всієї Слов'янщини язик. Сміливіші і гордіші слов'янофіли, як-от Щебальський в «Русском вестнике», прямо з гордістю говорили, що великоруська література од всіх слов'янських літератур, зложених докупи, краща, що слов'янські язики слабі, добре не вироблені; що слов'яни — їх братія, але гаразд менша від великорусів, і для того всі

слов'яни повинні покинути свої язики, одцуратись від своїх національностей, своїх дрібних літератур, зараз таки обміняти все те на великоруське і стати, разом з Москвою, одною нацією великоруською.

Врешті, в Москві був задуманий і зроблений слов'янський з'їзд, чи «этнографическая выставка», куди з'їхалось багато слов'ян, окрім українців і поляків, добре знаючих московські братерські о б ъ я т и я. Москва багато дечого сподівалася від того з'їзду, та слов'яни тепер стали вже далеко розумніші, ніж були колись,— розумніші навіть од Москви.

Московська партія не цурається думки завести православіє і на Слов'янщині. На празник Гуса в Празі вони посилали чехам як відрізняючу прикмету православія. І тепер скрізь позаводили слов'янські комітети — в Москві, в Петербурзі і в інших городах, збирають гроші, кличуть в російські школи слов'ян, щоб вони потім розносили «о б р у с е н и е» скрізь по Слов'янщині. І вони сподіваються, що слов'яни так оце і покинуть все своє, приймуть все великоруське, і зробиться одна велика імперія, хто його знає, кому потрібна і для чиєї користі, а така велика, що с о н ц е в н і й н і к о л и н е б у д е з а х о д и т и, як сказав один галицький наївний поет (п. Стебельський). За слов'янами слов'янофіли хотять забрати К о н с т а н т и н о п о л ь, і для того їм дуже хочеться, щоб Росія вмішалась в «восточний вопрос».

Велику перепону в імперії для себе московська партія бачить в ліберальній літературі, в європейських гуманних ідеях, котрі загально побивають насмерть кожду ідею слов'янофільської партії, бо домагаються вільного розвиття, вільної мислі кождого народу, кождої національності, як тільки вона не має охоти гнітити слабішу національність; бо домагаються прав для цілої громади, а не для кількох людей урядової адміністрації. Московська партія дуже ненавидить ліберальнішу петербурзьку партію, котру вона зве «молодим поколінням, м о л о д о ю Р о с і є ю». Взявши в руки російський уряд після польського повстання і після стріляння Каракозова, московська партія почала душити молоду партію, скільки мала сили, користуючись своїм страшним впливом. Вона давила і давить її усяким способом: шпіонством, наговором; лякала й полохала уряд, чим можна було тільки налякати його, щоб побити насмерть молоду партію. Російський уряд дуже

налякало повстання в Польщі і діло Каракозова. Катков в своїх «Московских ведомостях» вхопився за теє обома руками і зробив з польського повстання і якоїсь цілосвітньої революції якусь дуже страшну мару, котрою і тепер не перестає полохати боязких урядових людей. Розуміючи добре, яку силу має та страшна машкара для уряду, Катков почав набріхувати, що всі ідеї в петербурзьких ліберальних журналах, всі ті ідеї, що недавно заворушились в російській громаді,— все то діло польське, все то ніби польська інтрига варшавського народового ржонду, котрий розпустив по всій імперії ліберальні ідеї, щоб насторочити молоде покоління і петербурзьку літературу проти уряду, щоб збунтувати самих-таки росіян, розпочати революцію в самій Росії, а потім покористуватись тим часом для своєї польської справи. Хто не знає і не пам'ятає, як «Московские ведомости» кричали, ніби наше українське діло, ніби наша українська література — то так само діло польське? І російський уряд повірив і почав давити нашу літературу і наших письменників, конечне, на радість полякам, котрі на вічний сором своїй нації і самі показували урядові на наше діло як на революцію проти Росії, показували урядові, що в могилі Шевченка сховані — ножі! А тепер тільки Катков мусив признатись, що українське діло не мало нічого спільного з поляками... Як Каракозов стріляв на імператора, «Московские ведомости» репетували: «Нет! он не русский! он не может быть русским! он поляк!» В «Русском вестнике», того ж самого Каткова, торік надрукована повість «Панургово стадо» Крестовського. В тій повісті все молоде покоління, весь ліберальний європейський рух в російській громаді — все те назване Панурговим стадом,— ділом польським. То була б велика честь і слава для Польщі, якби все, що зроблено і що робиться в Росії ліпшого, якби все то було діло польське. Тільки, конечно, в ліберальнім прямуванні в Росії винна Європа, а вже Польща, як кажуть, ні сном ні духом тому не винна. Катков назвав все те ділом польським, щоб розізлити уряд на ліберальних людей, щоб опаскудити прогресивну мисль в громаді і руками уряду вислати в Сибір кого треба, а потім і зовсім побити ліберальне європейське прямування.

Романіст І. Тургенєв в одній своїй повісті «Отцы и дети» намалював тип молодого, нового чоловіка Ба-

з а р о в а, котрий гудить всі старі російські звичаї, порядки, гудить аристократію, осміює старого простого батька-матір, не визнає кохання, браку... Таке прямування Тургенєв назвав н і г і л і з м о м (nihil). В тій самій повісті є одна дівчина К у к ш и н а, теж нігілістка: вона підстригає коси по-хлоп'ячій, п'є шампанське з студентами і живе собі вільно. Катков ухопив те слово — н і г і л і с т и, охрестив ним ліберальну молоду партію, і стало в нього слово «нігіліст» те саме, що й «революціонер». І Катков знову зробив з того нігілізму якесь страшне опудало, якогось страхопуда для російського уряду, лякає ним адміністрацію, а «с т р и ж е н ы м и б а р ы ш н я м и» полохає Росію, ніби якимись страшними «а м а з о н к а м и», що от-от колись наступлять і поб'ють Російську імперію!!

Щоб зовсім побити молоду партію, Катков зробив свою газету жандармо-поліцейським органом. «Московские ведомости» без сорому шпіонять, як жандарми, на все ліберальне, що тільки з'явиться де в газетах. Ніколи вони не забувають тикнути пальцем, показати для уряду на кого їм треба, хто їм стоїть на дорозі. Так робить тільки той, хто не надіється на силу своїх ідей, хто потребує сили з боку, сили поліцейського кия, солдатського кулака. В цім таки році (1870) студенти московського університету не хотіли ходити в клініку на лекції проф. П о л у н і н а, бо він дуже старий і нічого не розуміє на роботах операцій. Студентів повиганяли, забрали деяких з солдатами. Газета «Архив судебной медицины», видавана на скарбові урядові гроші, почала встоювати за студентів і лаяти професора, котрий лікував людей по методі 1830 ще року. «Московские ведомости» зараз і показали урядові, що, мов, на скарбові гроші та сміють в газеті оступатись за студентами проти професора (хоч і дурного). Так у них усе. Катков ніколи не минає брехні і жандармського шпіонства. Від 1863 року «Московские ведомости» давили ліберальну літературу руками уряду, виказували на молодих письменників, наговорювали на них. І не одна ні в чому неповинна душа залетіла в далекий північний край і в Сибір! Не одну українську і таки свою, великоруську, душу «Московские ведомости» з «Голосом» зігнали з світу!

Хоча Катков і Краєвський (редактор «Голоса») кричали, що всі нові ідеї, всі нігілісти і стрижені панни —

все то діло польської інтриги, однак же вони добре розуміли, що тому не поляки винні, а Європа і XIX вік, реальний і матеріальний. Катков почав репетувати, що треба загородити стінку від того з л о в р е д н о г о духу, не пустити його в російські школи і заново почати вчити молоде покоління по такій програмі, котра б загатила на віки-вічні міцною греблею вплив європейського революційного духу. Катков нараяв урядові помостити таку греблю з класицизму, з грецького, латинського язика. І безневинні греки і латини стали, самим собі навдивовижу, тою страшною довбнею, котрою Катков хотів побити європейські ідеї! Катков добре знав, що класицизм може стати консервативною гнуздечкою, котрою можна загнуздати молодіж, повернути думку молодого покоління назад, а не вперед, в давній мертвий класичний мир, дуже бідний соціальними, національними і іншими ідеями, хоч і дуже гарний в поезії; заставити молодіж зривати квітки на полях щасливої Аркадії, не вмішуватись в діла царства, не набиратися нових європейських ідей, запроваджуючих до цілосвітньої революції. Уряд повірив Каткову, поставив міністром просвіти графа Т о л с т о г о, закоханого в класицизмі. Написали новий устав для гімназій і поробили їх майже всі класичними, з одним або й з двома класичними язиками. Реальних гімназій зоставили дуже мало. Лекцій тижневих по класичних язиках постановили велику силу. Вся російська молодіж мусила не вчитись, а с к л о н я т ь і с п р я г а т ь всякі деклінації і кон'югації. Катков неначебто вже й почав потішатись, бо греки і латини вбивали насмерть не тільки всяку мисль в молодих головах, але й здоров'я школярів. Реальні науки, натуральну історію трохи зовсім не вислали з гімназій, бо їх мали за джерело революції. Надаремне всі жалілись на той новий устав, непотрібний для теперішньої Росії, вся петербурзька громада подавала «прошение» міністрові, що діти тратять дурно час і здоров'я в гімназіях. Надаремне навіть «Голос», кум Каткова, писав проти класицизму,— один Катков на всю Росію встоював за класицизмом. Уряд не послухався цілої Росії, а послухав одного чоловіка! В Москві Катков заклав «ліцей», чи «лікей», як його звуть насміх, де вчать тільки класицизму панських дітей, бо плату з пансіонерів Катков поклав на 900 рублів срібних!!! Не знаємо, як то московський н а р о д зможе покористу-

ватись таким «учреждением» слов'янофільських московських патріотів!

Таке славне діло в імперії зробила московська слов'янофільська партія! Вона побиває урядовими силами всі національності, хоче їх поробити великоруськими, хоче повбивати всякі літератури великоруськими школами, великоруським язиком в адміністрації, в неправославних релігіях, хоче забити ліберальну, свою ж, журналістику, європейські ідеї в ній, повернути Росію назад до давнього життя Московського царства, побити молоду мисль класичними школами і як тільки можна держати в імперії інституції status quo, а потім те саме зробити і в усій Слов'янщині...

Велика слабість і нікчемність тієї системи так ясно кожному чоловікові кидається в очі, що не треба нам дуже й розводитись об тім. «Московские ведомости» хотять на все життя вже таки справді європейської Росії повернути назад... Ми прямо скажемо, що в тієї партії (і в самого уряду з його міліонами війська) дуже мало сили, щоб зробити таке страшне діло, шкідливе для цивілізації і, в кінець усього, все-таки недовговічне. Перевертання навіть фіннів і татар в Сибіру на руських цілими масами — вже перестало... Об тім вже говорять і пишуть самі великоруські учені. Фінни мають свої газети і свою літературу... «Обрусение» на Україні йшло через адміністрацію і великоруські школи і ввійшло тільки в вищий стан, городян і урядників; навіть воно не зачепило ще духовенства, не тільки що народу. Сила того «обрусения» України була в недостачі своєї української літератури, котру ще до того забороняв уряд, і в тому, що була ще слаба ідея національності...

Тепер ми хочемо мати свою українську літературу, бо вона потрібна для просвіти народу і має право розвиватись, як всяка література на світі, по таких самих законах,— на основі потреби розвивати свої власні особності, які лежать глибоко в природі нашого народу, які показує наша національна психологія, психологічна будівля українського духу, особливості української фантазії, серця, розуму, щиро українського гумору, сміху, про котрого вже знає наука, знають люди. Наша література вже доволі виросла на підставі народних дум, пісень, і буде рости, і має право рости все вгору та вшир, доки їй покаже міру — не хто інший, лиш вона ж сама. Ми маємо більші

і багатші джерела для поезії, для драми, для комедії; ми маємо багатіший язик народний, ніж хто інший, язик поетичний, плавкий, м'який і текучий, як кринична вода, що виливається з жолоба і тихо плине між зеленою травою. Окрім того, ми маємо тверду ідею національності, котра була й досі дуже слаба в нашому племені. Ту ідею розвила в нас європейська наука, любов до свого доброго, нещасного народу, любов до своєї милої України з її синім небом, зеленими степами, зеленими дібровами, з широким Дніпром, любов до нашої минувшої історії, до благородного, хоч і дикого, Запорожжя і козаччини, вільної, як Чорне море, протестуючої проти польського деспотизму. Українську нашу ідею вже держать чудові пісні Шевченка, його пам'ять, його висока могила над Дніпром; її вже буде держати європейська цивілізація, і в тім багатім джерелі ніколи не загине мисль про нашу літературу, наш язик.

«Московские ведомости» своїм нападом на нас, на наш язик, на літературу, тільки роздражняли нас і тим ще більше затвердили нас в нашім ділі, роздражнивши навіть тих людей, що попереду і не дбали про свою національність. Всякі репресалії над нами тільки викличуть од нас більший протест, як і скрізь буває на світі. Ми прямо і сміливо радимо російському урядові дати нам волю розвивати свою літературу, вироблювати свій язик, коли хотять знайти в нас своїх прихильників. Хто ж з нас буде любити того, хто зв'язує нам руки, суне нам свою мову, виганяє з України нашу українську національність, забороняє нам любити свій народ, дбати о його просвіті? Хто ж подякує за таку ласку? Хто ж подякує за те, що євангелія на українській мові, перекладена Морачевським, лежить в «Святейшем синоде» швидко років з десять і не діждеться права йти на Україну благовістити нашому народові Христове слово!!! Тільки одні єзуїти в середні віки забороняли перекладати святе письмо з латинського на живі народні язики. Ми не хочемо ні «обрусения», ні ополячення, ні мадьяризації; хочемо зістатись русинами-українцями і не попустимо знущатись над нами, робити експерименти всякої пропаганди над п'ятнадцятьма з половиною мілионів нашого українського народу.

Про Польщу нічого й говорити! Тепер поляки страшенно ненавидять москалів! Ненавидять великорусь-

кі школи, ненавидять самий великоруський язик. Та ненависть обхопила вже і городян, а через духовенство входить і в народ. По царському указові поляки не повинні служити навіть в самій Польщі, але все-таки приймають на службу і поляків, бо нестає вже руських учителів і урядників, щоб ставити їх в Польщі. Великоруські школи і адміністрація в Польщі стоять тільки воєнною диктатурою і держаться сотнями тисяч війська. Польща має іншу віру, інший язик, багату літературу, багаті історичні традиції, а щонайбільше — має вваги й сили. Польща має тверду ідею національності, котра вже аж через міру перехвачує на Галичині і Білорусії, Західній Україні і Литві, і те, конечне, дуже шкодить і шкодитиме самій же Польщі, готуючи їй ворогів. А сама Великоросія ще слаба в національній ідеї, в національній літературі: петербурзька журналістика тільки недавно почала себе звати молодою національною партією. Те ж саме треба сказати і про остзейських німців, котрі злякались того «обрусения» і почали пригортатись до Пруссії. Росія поробила з них собі ворогів...

Велика помилка московської партії та, що вона думає, ніби з великоруським язиком скрізь піде і московська ідея. Вона забуває, що язик — язиком, а думка — думкою; забуває, що язиком великоруським можна проповідувати всякі європейські, і польські, і німецькі, і українські, і грузинські ідеї. Чеська національна ідея народилася з німецької науки; і перші чеські народовці писали понімецькій, як і наші народовці українські почали возвіщати свої мислі великоруським язиком. Час натурального перевертування вже минув для пом'янутих народів. А силування до язика великоруського і воєнна диктатура для «обрусения» тільки наробить лиха для Росії, бо скрізь розворушить революційний дух, ненависть, протест проти деспотизму і поробить ворогами для Росії ті народи, які попереду не були ворогами для неї.

Ще більше нашкодили «Московские ведомости» для російського уряду, силуючи його придавити лібе́ральну літературу, затулити міцно рот, тоді як самі вони мали право говорити, що їм тільки подобалось. Ліберальніша громада в Росії не мала де і не сміла виявити голосно свої думки й гадки, і вона кинулась в еміграцію, завела еміграційні колонії коло Женеви, почала видавати революційний журнал «Народное дело». Вкінець всього з'явився

в Петербурзі Каракозов, а в Москві недавно виявилась революційна партія Нечаєва, котрий втік в Швейцарію і пише тепер (1870) в «Марсельєзі» Рошфора в Парижі... Так то московська стара партія дуже пізно взялася за своє діло, для котрого вже минув час в Росії... Користуючись переполохом уряду, «Московские ведомости» встигли зробити своє страшне діло, зробити початок побивання всякої національності сміливо й раптовно, водячи рукою й пером царським. Стара партія вже поклала подушку під голови і хотіла відпочити, сподіваючись, що через кілька десятків років не буде ні України, ні Грузії, ні Польщі, ні фіннів і Литви. Катков збирав уже витязів, розпускав стязі, щоб воювати Цареград і забирати Слов'янщину... Він побив усе, коли оглядівсь, як побачив, що під ним провалився грунт, і він упав сам в безодню. Катков упав з своїми газетами, з своєю невеличкою старою партією...

Російська громада, опам'ятавшись після польського і каракозовського діла, подивилась на світ божий аж в 1870 р. і побачила, що в Російській імперії запанувала смерть: смерть мислі, смерть європейських ідей, смерть літератури. Московські професори з Катковим почали вже аж надто дуріти, почали з солдатами арештовувати тих студентів, що не хотіли слухати лекцій старих і дурних професорів (Полуніна і др.).

Своїм шпіонством, класицизмом Катков дійшов до того, що його газети і журналу («Русского вестника») не схотіли пренумерувати і читати. Сього року (1870), 12-го января, був празник закладин Московського університету. В той день звичайно були на громадському обіді в університеті всі професори, всі давні колишні студенти московської almae matris до 500 душ. Тепер професори кликали до себе гостей, і ніхто не пішов на той обід. 400 душ москвичів зібралися на той празник обідати в клуб «Аристократического кружка». З усієї Росії в той клуб слали телеграми. Професори обідали самі... і не дістали ані одної телеграми! Громада разом одхилилась од «Московских ведомостей»! Класичні гімназії почали порожніти. Тепер петербурзькі газети говорили так сміливо проти Каткова, що якби вони так заговорили рік назад, то не втекли б од Сибіру. «Московские ведомости» вже мають в 1870 році одне «предостережение» від уряду; уряд побачив, що непереливки! В 43-м номері «С.-Петербургских

ведомостей», в переднім слові, розбирається система «обрусения», з котрого нічого не буде путнього, а буде багато шкоди для Росії. Сатиричні журнали вже підіймають на сміх стару московську партію, пишучи передсмертні бюлетені Каткова. Ліберальна мисль, задержана від самого польського повстання, тепер тільки починає знову прориватись з великою злістю. На Каткова і Краєвського так страшно нападають в газетах, що, здається, розірвали б їх на шматочки, якби тільки було можна. І в той час, як ліберальні газети і журнали набираються сили, дістаючи собі молодих письменників (і деяких старих навіть), дістають собі більше й більше пренумерантів, «Московские ведомости» і «Русский вестник» Каткова тратять і письменників і пренумерантів... «Московские ведомости» тепер (квітень 1870) на п'ятнадцять номерів опізнюються врівні з другими газетами, бо не достарчають їм матеріалу *. А «Русский вестник» ледве виплуганивсь з першою книжкою, як другі журнали вже видають книжки третього місяця 1870 року! Так-то московська партія хотіла побити все живе в Російській імперії, коли оглянулась,— аж вона сама лежить на смертельнім одрі і вже помирає!!

Що ж доброго зробила стара московська партія для слов'ян? Що вона зробила для свого народу, которого національність вона приймає?

Ми вже сказали, що московська партія сподівається загарбати собі Слов'янщину, запровадити там свій язик і літературу і навіть свою православну віру, побиваючи разом з тим слов'янські національні елементи. Для такої цілі стара партія заклала в Москві «Славянский благотворительный комитет», котрий має виділи в Петербурзі і інших городах... Члени складають гроші і «благотворят» слов'янам... Тільки, на лихо слов'янофілам, російська громада і вся Слов'янщина дізналася, що ціль того благотворительного комітету дуже злотворительна. Тепер той комітет ледве скрипить... Членів у нього найбільше з єпископів і духовенства, котрі більше правлять служби та молебні в соборах за слов'ян, ніж дають гроші... Капітал

---

* Не можна не пожаліти нещасних читачів львівського «Слова» Дідицького, котрий годує своїх пренумерантів такими новинками з «Московских ведомостей», котрі навіть в Росії маються за дуже не нові і спізнені врівні з іншими газетами. — *Авт.*

комітету, як бачимо з самого ж «прибавления» (додатку) до «Московских ведомостей» — «Современной летописи», дуже невеличкий. (Шкода, що «Слово» Дідицького не всі звістки з «Московских ведомостей» подає для галицько-української публіки!). За теперішній (1870) рік комітет має в себе білетів внутреннього займу (позички) (номінальна ціна білетові — 100 руб. срібн.) і 2000 з лишнім рублів срібних! Всього на 3000 рублів!! З тих грошей 500 руб. послано в Галичину (мабуть, в звісну редакцію!) і в Відень, а часть роздана по рублів 30, 20, 10 і т. д. молодим слов'янам, що вчаться в російських школах. Невеликі гроші! За їх Слов'янщини не купити. Та й Слов'янщина тепер розумніша і хитріша від Москви! Недурно ж самі «Московские ведомости» в своєму додаткові признаються вже, що їх чехи не люблять! Було б чудно, якби любили! Тепер Слов'янщина з своєю європейською наукою, з європейськими ідеями, з пресою, далеко вільнішою від російської, стоїть гаразд вище від Росії. Навіщо ж їй здався Катков з своєю теорією «обрусения»! Що він дасть Слов'янщині? А відібрати від них він хотів би багацько дечого!.. Пропали дурно ті гроші, що московська партія розсипала по Слов'янщині! Московська слов'янофільська партія була тільки опудалом, котрим слов'яни хотіли налякати Австрію — та й годі!

Ніякому слов'янському народові більше не нашкодила московська партія, як галицькому. До 1862 року журнали в Галичині і газета «Слово» стояли на правдивім грунті народнім, хоч «Слово» і тоді писалося не знати яким язиком старої київської академії і держалося допотопної Ноєвої правописі.

Московська партія вплинула на редакцію «Слова», і з того часу «Слово» почало наближати свій язик до великоруського, замість свого народного україно-галицького. Інтерес Москви став від того часу для «Слова» вище інтересу свого народу і своєї галицько-української (малоруської) народності. «Слово» почало пропагандувати великоруський язик, виписувати письма з «Московских ведомостей» і «Голосу», і — по наказу з Москви — почало підпускати ті самі штуки, що і Катков; почало наговорювати на молодіж свою, звати польським все, що йому не подобалось, почало лаяти українську щиро народну партію в Галичині, накидати на неї тінь польщини, щоб обговорити її перед публічністю і народом. Російське міні-

стерство просвіти під впливом слов'янофільства почало забирати до Росії професорів з Галичини і тим способом зробило ще слабішою невелику україно-галицьку інтелігенцію. Члени «Слов'янського комітету» їздили скрізь по Слов'янщині, підмовляли слов'ян, закуповували, старалися скрізь посварити їх між собою, де було можна, щоб лучче користуватися ними, говорити в Слов'янщині орації і доказали тим не раз, що вони навіть не вміють двох слів зліпити докупи,— а в кінець всього побачили тепер своїми очима і дізнались, що з їх праці не буде ніякої користі.

Якого ж добра бажала московська партія для свого великоруського народу? Ми сміливо скажемо — ніякого! Московські консервативні газети не держали переду ні в однім питанні, близькім до народу, до народної просвіти, до нових ліберальних реформ в імперії, як-от: голосні суди, земства, визволення народу від панщини. Все те з дорогою душею розбиралося в ліберальних газетах, а Катков все отягався, зоставався позаду, все говорив, що народ дуже темний, що нема де взяти народних учителів, судій для нових судів. Катков не зрозумів земства як основи провінціального самоправства... бо йому хотілось побити все провінціальне і скріпити централізацію. А до народу «Московские ведомости» не горнуться, бо та газета є органом аристократичної частини старої московської партії. Від народу та партія бере тільки язик великоруський і національність, а самий народ їй зовсім непотрібний. Хто не пам'ятає, як «Русский вестник» Каткова в минувші часи носився з британською аристократією, як дурень з ступою? Хто не пам'ятає його англоманії? Його любові до англійської форми уряду? Хто не знає, що в «Русском вестнике» і до цього часу писали все графи, та князі, та генерали? Нижче чином генерала-письменника там було тяжко знайти. Там граф Толстой писав свій роман «Князь Серебряный» (з старого московського життя); там знайдете «Записки генерала Єрмолова» про «Лорда Пальмерстона» і т. д. «Московские ведомости» пишуть про своїх князів, неначе про яких коронованих осіб! Там минувшого року раз я читаю в «Московских ведомостях» про якогось князя Владимира... Катков дуже його вихваляв! І мені здалось, що мова мовилась про київського св. князя Владимира! Коли дочитуюсь, аж там говориться, що

той славний князь Владимир вчився в сьомому класі гімназії! Дивуюсь я та й читаю далі, аж то говорилось про князя Гагаріна, що втонув десь, купаючись, за границею разом з батьком своїм. «Петербургские ведомости» часто говорили, що в катковської московської партії однакові государственні ідеали з польською аристократичною партією, тільки їх не зводить докупи одна національна ненависть *.

Одначе «Московские ведомости» дуже обережно робили своє діло. Вони знали, що тим собі дужче пошкодили б, і для того вони не виступали дуже сміливо з своїми аристократичними тенденціями, щоб не одвернути від себе читачів, як тепер робить газета «Весть», орган російської і разом польської аристократії.

Є ще друга часть московської партії — демократична. Органом її був колись «День» Аксакова, потім газета «Москва», потім була газета «Русский». Їх тепер уже нема. Верховодить тією партією Погодін, дуже старий чоловік. Та партія і любить народ, але якось ідеально; більше любить народність, ніж народ. Вона більше любить язик і народну літературу великоруського народу, ніж самий народ; вона чваниться якимись сокровищами, захованими в великоруському народі, але то тільки по ненависті до Європи. Їй тільки хочеться дістати в своєму народі нові основи цивілізації; для неї народ — грунт, та й годі! Так вона поставила великоруські билини про Іллю Муромця врівні з «Іліадою» Гомера і... заспокоїлась, викопавши таке сокровище. Конечне, всі письменники, котрі не хотіли держати народу в його патріархальній нерушимості, щоб не попсувати його національності європейським духом (як того хотіли демократи-слов'янофіли), всі письменники, котрі хотіли поліпшити соціальний стан народу по законах європейських соціальних наук, ті письменники цурались слов'янофільських демократичних газет і приставали до петербурзьких. Тим-то московська демократична партія має тільки старих письменників і все зменшається. Старі тенденції слов'янофільства: православіє, самодер-

* Недавно газета «Новое время» оповістила, що Катков в 1858 році писав письмо в Вільну до білоруса Яна із Сливина, редактора «Teki Wileńskiej» на польському язиці і клопотав «о сближении великорусской и польской литературы»! Ян напечатав письмо Каткова в своєму польському журналі.

жавіє відпихають від тієї партії молодих людей, котрі більше горнуться до ліберальних органів.

Який же суд дамо ми об московських слов'янофільських журналах і газетах?

Московська стара партія з своїми газетами, з своїми тенденціями простує до замирання, бо держиться старих основ давнього історичного життя і загороджується від всемогущого впливу нового європейського життя. Вона проповідує православіє, а теперішній вік — то вік індиферентизму в релігії. Вона встоює за самодержавіє, тобто за абсолютний монархізм, а тепер скрізь в Європі річ іде о децентралізації: громада в Європі хоче правити сама собою. Стара партія шукає якихсь нових основ великоруської цивілізації в великоруському мужикові, тоді як Європа вже знайшла в собі ті основи прогресивного життя, котре є й буде однакове для всього світу... Московські теревені про боротьбу Востока і Запада, котрі знайшли навіть місце у львівському «Слові», живучому позиченим розумом московської партії, теперечки зовсім смішні і по-дитячи нерозумні. Восточні патріархи тепер зробились прохачами; російські ієрархи почивають, ситі й п'яні, на м'яких возглавіях і не думають ні про Восток, ні про Запад. Римський папа вже нікого не перелякає буллами і анафтемами і ледве держиться на престолі як політична іграшка Наполеона III. Життя великоруського народу буде поліпшуватись не билинами про Іллю Муромця і інших богатирів, а просвітою європейських наук. Саме будування імперії буде діятись не по ідеалах слов'янофілів, а по ідеалах європейських. Всяка національність в Росії хоче жити своїм власним життям, годуватись і виростати при своїй літературі і своїм язиком. Стара партія московська падає вже... Час її настав... Само собою розуміється, що і прихвосні московської партії, «Слово» Дідицького в Галичині і «Світ» ужгородський повинні в швидкім часі згаснути з своїми ретроградними, обскурантними прямуваннями.

Є ще одна часть великоруських газет, котрою виявляє своє прямування одна партія в Росії. В Петербурзі Скарятін видає газету «Весть», а Кіркор видає газету «Новое время». Ці газети служать органами аристократичної консервативної партії в Росії. Консервативною вона зветься тільки тим, що хоче вернути той порядок, який був до 19-го лютого 1861 р., тобто до визволення селян з

кріпацтва. Словом сказати, видають ті газети і читають пани-поміщики всякої масті, дуже злі на те, що від них відняли мужиків... Показані нами газети страшно злі на мужиків, на земства, де поміщики повинні сидіти нарівні з мужиками, на самоправство сільських волостей і судів. В кожному сливе номері тих газет ви знайдете, як лають мужиків, звуть їх п'яницями, «лапотниками» (лапоть — личак), народом темним, не здібним собою правити, завзятим і т. д. Натомість вони прославляють аристократію і кажуть, що нібито одні пани повинні всім правити, судити, над всім порядкувати... Словом сказати, між російськими панами є партія, котра противиться демократизмові теперішнього царя і хоче конституції, похожої на англійську. Ті газети не жалують адміністрації, де трапиться, стоять проти «обрусения», бо не мають ніякої ідеї національності, як звичайне буває у великих панів. Найбільше читачів ті газети мають межи польськими поміщиками на Західній Україні: на Волині, Поділлі, в Київщині, в Білорусії і на Литві... Один польський поміщик пренумерує «Весть» на 1000 руб. сріб., всього 90 екземплярів, а другий — на половину менше!

Ми огляділи найвартовніші газети й журнали світські з їх прямуванням. Про духовні журнали ми не згадуємо. Їх є багато, тільки всі вони «одним миром мазані», як-то кажуть; всі вони мають один православний дух, всі держаться православних догматів і не мають і гадки розпочати яку-небудь самостійну думку! В діла мира сього, в політику духовні журнали і не вмішуються, бо їм і не можна вмішуватись. Православна церква роздавлена зовсім монархізмом, і «Святейший синод» — вірний слуга мирської власті.

Не можна не згадати тут про літературу релігійного шарлатанства, яка знаходиться в Росії. Віктор Аскоченський видає в Петербурзі «Домашнюю беседу», невеличкий духовний журнальчик, брошуркою в кілька листочків. В своїм журналі Аскоченський без сорому видумує сам чуда, пише про них і обдурює темне купечество і письменних мужиків. Так, наприклад, він писав, що Темза має вже каламутну воду, тим що сам господь вже карає Європу, карає Лондон карами єгипетськими... Аскоченський має так багато пренумерантів, що — бувши безштаньком — він уже купив мурований дім в Петербурзі — на гроші темноти людської! Ім'я Аскоченсь-

кого стало сміховищем в літературі. Одна духовна особа назвала його псом православія!

Тепер згадаємо коротенько про найвартніші письма, які заявлялись в великоруських журналах за минувший рік (1869) і за початок сього року (1870).

В теперішнім часі «Вестник Европы», безперечно, стоїть на першому місці між усіма великоруськими журналами і займає високе місце по коштовних письмах історичних і поетичних. До «Вестника» пригорнулись всі старі письменники ліберального духу, котрі не хотіли зістатись в катковському обозі. Редактор його — Стасюлевич, попереду професор Петербурзького університету. Помічники його — Миколай Костомаров, Спасович, Пипін, В. Стасов і т. д. «Вестник Европы» найбільше журнал історичних наук, і поклав собі ціль познайомити публічність з історією царювання імператора Олександра I. Найвартніше діло в «Вестнике Европы» минувшого року було: «Последние годы польской Ржечи Посполитой» М. Костомарова. Воно протягується через усі книжки за цілий рік і написано так талановито, як і інші письма дуже звісного автора. Деякі місця аж надто широкі і повні дріб'язків, трохи втомлюючих читача, хоч і заслуговуючих великої наукової уваги.

Автор вивів на сцену всю тодішню Польщу з її магнатами, сеймами, з столицею і провінціями, з нещасним народом, з політикою Росії і Пруссії, з тодішньою просвітою, норовами і звичаями — з п'янством і розпустою шляхти, з безхарактерним останнім королем. Причину погибелі Польщі, окрім політики Росії і Пруссії, Костомаров знаходить в самій Польщі, в тодішньому шляхетському урядові і в самій шляхті, котра показує незвичайний приклад деморалізації. Шляхта останніх часів Польщі втратила всі свої давні добродітелі, давній міцний дух. Просвіта в Польщі стала схоластичною. Шляхта п'янствувала разом з духовенством, дуріла, як тільки можна було дуріти. П'яні шляхтичі бігали по улицях голими, влізали в бочки з горілкою, різалися за не знати що! Не тільки великі пани, але навіть дрібні шляхтичі щомісячно брали від російського уряду і від Пруссії поставлену плату червінців і очевидячки продавали свою о й ч и з н у. Катерина II мала право сказати, що вся польська шляхта в неї в брильянтовім намисті і що в Польщі варто тільки нагнутись, щоб знайти що-небудь. Голос патріотів

був ледве примітний, і шляхта продала Польщу. Одна партія шляхти не згодилась віддати часть своїх прав королеві, щоб уміцнити центральну власть, і — сама ж таки пристала до Росії і навела в Варшаву російських солдат... Шляхта не хотіла зрівняти з своїми правами права городян, міщан і набратися сили в масі народу. А король Станіслав-Август не мав характеру, не мав доволі енергії, щоб сміливо стати проти натиску москалів. Російські посли тягали його на сейми, як вола за роги, і загадували підписувати, що тільки їм хотілось. Маючи по шию багато довгів, король бажав як найбільшого щастя — дістати грошей і їхати до Італії доживати спокійно віку. Шляхетський уряд не мав війська; шляхта не заохочувалась ні в однім ділі для добра своєї батьківщини. Катерина кождого разу мала за кого і за що вчепитись, щоб зробити свою партію в Польщі і через неї кінчати своє діло розділу Польщі. Замість того, щоб зразу розділити Польщу, Катерина II навіщось протягувала політичну інтригу в Польщі, мабуть, для людського ока... Катеринин посол німець Сіверс зганяв в останній час шляхту на сейм; солдати загорожували колюгами дорогу тим шляхтичам, котрих не треба було впускати або випускати з сейму; в сеймі вже сиділа ціла лава узброєних московських офіцерів, тоді як Сіверс звелів самим же шляхтичам відірвати Познань для Пруссії, а Литву і Україну — для Росії.

Невсипучий наш історик М. І. Костомаров, скінчивши свої «Последние годы Ржечи Посполитой» в минувшім (1869) році «Вестника Европы», в теперішнім (1870) році знов написав двоє діл, вже зовсім скінчених. Одно діло з титулом «Южная Русь и козачество» надруковано в «Отечественных записках» в январі і февралі, а друге діло «Костюшко» знаходиться в перших трьох книжках «Вестника Европы». Через свою широку вченість і невсипущу працю п. Костомаров мав силу разом працювати задля двох журналів! «Южная Русь и козачество» починається коротким оглядом залюднення Східної Європи слов'яно-руським плем'ям, минає історію варязько-київських князів, а просто переступає до початку козаччини, скінчивши останнім повстанням Павлюка і Острянина перед Богданом Хмельницьким. Костомаров спочатку говорить, що українське плем'я займало з давніх-давен наддніпрянські сторони. Часть відірвалась від нього і в не-

запам'ятні часи осілась над озером Ільменем, заклавши Новгород. Плем'я кривичів було білоруське, а великоруське плем'я зробилося через мішанину посунутих на північ українців, новгородців, білорусів, слов'ян-лехитів, радимичів, і вятичів, і обрусівших фіннів, і татар. Початок української козаччини Костомаров бачить в козаччині татарській, бо давно вже були козаки азовські — татарського племені. Може й так, тільки треба сказати, що татари дали для нашої козаччини тільки ім'я і форму; не стали ж азовські або перекопські татари-козаки козаками черкаськими або канівськими! Наша козаччина мусила тільки скластися по готовій формі татарського козачества, але була сама по собі слов'янсько-українська, хоч попереду, конечне, вбрала в себе бродяг степових — печенігів, половців, торків, котрі злились з нашим народом в одну народність.

О перших козацьких гетьманах, до ворогування з ляхами, Костомаров оповідає трохи; зате ж дуже широко розказує він про страшний гніт польський на Україні, про панів і католиків, що силували наш народ до панщини і до унії. Мужики повинні були платити панам д е с я т и н у від усього: з зерна пани брали, перед великими празниками, тричі на рік, о с и п; з пчіл — о ч к о в е, з скоту р о г о в е, за право ловити рибу — с т а в щ и н у. Пан женив сина, давав дочку — з мужиків брали подать; їхав пан в Ченстохову на богомілля — з мужика брали гроші й підводи. Пани виїжджали за границю і орендували жидам маєтності з усіма своїми шляхетськими правами — так що жид робився чистим паном і мав право карати мужиків смертію! Жиди з маєтностями орендували разом і православні церкви... і мужики мусили платити жидові за хрестини, за похорон, за плащаницю... Письменник того часу, Старовольський, мав право сказати, що навіть під турком було лучче жити, ніж у Польщі. «В Турції ніякий паша не посміє напакостити мужикові... у московитян думний боярин, у татар — мурза і високий улан не посміють так обижати простого хлопа, хоча б і іновірця, бо кожний знає, що його за те можуть повісити. Тільки в нас, у Польщі, можна все витворяти в містечках і в селах. Азійські деспоти за все своє життя не замучать стільки людей, скільки їх замучать кожного року в вільній Ржечі Посполитій...» Притому скрізь на Україні шляхта позаймала уря-

дові місця, єзуїти і уніати одіймали у православних силою церкви й монастирі, обернули на унію Київський собор св. Софії, тільки Печерська лавра і зосталась в руках православних. Про повстання Гуні, Томиленка, Павлюка, Острянина п. Костомаров говорить широко. Павлюк трохи не зробив діла Богдана Хмельницького! Бо в його руках була і Запорізька Січ і реєстрові козаки-городяни. Та не настав ще тоді час визволення України. Під Кумейками, на ріці Росі, ляхи розбили Павлюка. Реєстрові козаки видали Павлюка (Гудзана,— він був хрещений татарин) живого; йому стяли голову в Варшаві. Острянин втік ік Лубням, одначе мусив утікати до Московщини.

«Костюшко» в перших трьох книжках «Вестника Европы» за 1870 рік написаний так чудово, неначе яка поетична повість. Костомаров розказує життя Костюшки, розказує про його план визволення Польщі, про його війни і його полон. Вже в Варшаві було повно російського війська, вже пруссаки зайняли собі Познань, як Костюшко вернувся з Америки і розпочав повстання з Кракова. Польський король Станіслав-Август сидів в Варшаві і тільки дивився з вікна своєї палати на війну на варшавських улицях. Спочатку Костюшці служило щастя: він розбив російське військо коло Кракова, а один міщанин в Варшаві, Кілинський, піддуривши російського посла Ігельстрома, підняв революцію на улицях варшавських вночі, в чистий четвер. Кілинський з міщанами вирізали багато москалів і вигнали російське військо разом з Ігельстромом з Варшави. Костюшко постановив у Варшаві «Найвищу Раду» і почав розкидати по Польщі свої універсали. Він оповістив визволення простого народу, велів зменшити панщинні дні, закликав хлопів до бунту, просив шляхту йти в військо і вислати рекрутів, і все те діло Костюшки скінчилось нічим... Його взяли москалі в полон під Маційовичами, а Польщу сусіди поділили поміж собою.

Причиною невдачі Костюшчиного діла Костомаров становить те, що він не мав під собою ніякого грунту для повстання. Польща стояла так, що мусила сама розпастись; і шляхта, і Варшава навіть ждала, щоб їх хтонебудь забрав і постановив кінець тодішнім ділам. Костюшко закликав до повстання народ, а народ був обдертий, прибитий панами; він і не розумів Костюшчиного ді-

ла, був радий, якби його тільки не зачіпали, і скоріш піднявся б проти самої шляхти, якби його хто зумів підійняти.

Нічого й казати, що на Україні і Білорусії шляхта аж тряслася від переляку від гайдамаччини. Під Люблін пани прислали Зайончкові (Костюшчиному генералові) кілька тисяч русинів, а вони першої ночі всі повтікали... Костюшко звелів шляхті визволити мужиків, прислати йому рекрута, платити 10-й, 20-й і 30-й процент з маєтностей, а шляхта мужиків не визволяла, рекрута давала мало, плату замість себе накидала на мужиків і дивилась на таке порядкування Костюшки як на стоптання своїх давніх шляхетських прав, котрих вона не хотіла відступити навіть королеві. Одним універсалом з Кракова необережний Костюшко закликав до повстання одну шляхту і відпихав міщан, думаючи тим догодити панам. Зате міщани розсердились, докоряючи шляхті, що вона запродала ойчизну. Вони мали право так казати, бо тільки міщани, за проводом Кілинського, вставали в Варшаві і найбільше підіймалися для оборони Польщі. Кілинський послав до Костюшки депутацію, а він не прийняв її... Окрім того, у Костюшки не було добрих помічників, добрих генералів. Публічність боялася такої якобінської різанини, яка була тоді у Франції 1789 р. у велику революцію... Багато шляхти разом з королем тягло ік Росії. Діло тим скінчилось, що як Суворов узяв Прагу (передмістя Варшави), то Варшава згодилась впустити військо Катерини II. Пани сиділи в своїх будинках позамикавшись. Благородний Костюшко був ранній для Польщі з своїм демократизмом європейським, з французькими гуманними ідеями, з своєю чесною душею... і Польща загинула... В кінці свого писання Костомаров каже, що згубила Польщу не республіканська форма уряду, найлуччa сама по собі, а страшна деморалізація зіпсованої шляхти, котра зросла на грунті хлопського рабства, котру можна було купувати, хто тільки схотів. Окрім того, Польща стала жертвою дипломатії тодішніх кабінетів, котрі мали ні за що правду, правдивість і закон в ділах політики. Сама ж Польща хитрощами і присилуванням загарбала собі і Литву, і Україну, і Галичину, і Білорусію і знущалась над ними, як хотіла.

Визволення України і Білорусії з-під польсько-шляхетського ярма Костомаров має за діло Катерини дуже

законне і правдиве. Сам народ гуртом хотів того і приставав до москалів, бо він би пристав і до татар, не тільки що... Тільки дуже шкодує Костомаров, що наш український народ даремно покладав свою велику надію на Катерину і на Росію. «Росія не була правдива до українського народу і дала перевагу темній політиці. Росія тільки користувалась любов'ю нашого народу, щоб тільки робити з тієї любові один з найвартніших орудників проти Польщі. І того мало. Росія покинула наш народ в ярмі тих самих польських панів, від котрих він хотів спастися, котрих він ненавидів. І як довго йому судилося терпіти попередню долю! А яка була та доля, нехай нам скаже сам народ» (Мар. 1870 р., л. 193). І Костомаров прикладає пісню, що він записав на Волині:

Наступала чорна хмара, настала ще й сива:
Була Польща, була Польща, та стала Росія!
Син за батька не відбуде, а батько за сина!
Живуть люди, живуть люди, живуть слободою:
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочку: помагай нам, боже
І святая неділенько, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати — гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж оконом іде.
Приїхав він до ланочку, нагай розпускає:
— Ой чом же вас, вражих людей, по троє немає!
Ой зачав же їх оконом лаяти та бити;
— Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?
А в нашого оконома червоная шапка;
Як приїде до панщини, скаче, як та жабка.
А в нашого оконома — шовкові онучі;
Плачуть, плачуть бідні люди, із панщини йдучи.
Пооблізли волам шиї, бідним людям руки...
Ой ярини по півтори, а зимини копу —
Треба стати, поправитись хоч якому хлопу,
Змолотити і звіяти, і в шпіхлір зібрати,
А ввечері, по вечері, та на варту стати.
Прийшли вони до шинкарки: дай, шинкарко, кварту;
Вип'єм з жалю по стакану та й станем на варту!
Ходить попик по церковці і книжку читає:
— Ой чом же вас, добрих людей, у церкві немає?
— Ой як же нам, добродію, у церкву ходити?
Від неділі до неділі кажуть молотити!

Після цього Костомаров каже, що нам (українцям) великоруські поети (Жуковський, Пушкін і інші) воспівали торжество «верного Росса» над «кичливим ляхом», а народ співав, як «кичливий» лях бив «верного» росса нагайками; в нас пробуджували патріотичне умиління ті-

єю думкою, що наш р у с ь к и й народ від Польщі прилучився до своєї батьківщини (хоч Катерина прилучила попереду Литву і Білорусію, як Україну), а той р у с ь к и й народ казав, що йому все одно, чи Польща, чи Росія, ніби дві хмари: «одна чорна, друга сива». Сонце йому ще не показувалось. Річ Посполита щезла з географічної карти, а для українського народу ще була довго жива стара шляхетська Польща під російською короною. Так скінчує Костомаров своє діло, признаючи за Росією повинність просвітити наш народ.

Тепер скажемо про вартніші поетичні твори, котрі були написані в журналах. В поезії ми знаходимо більше імен поетів, ніж вартовних творів поетичних. Великоруські старі поети, от як Іван Тургенєв, Гончаров, Писемський, вже виписались і доживають віку, даючи часами для публічності свої твори, пропахані дуже старими і консервативними ідеями. Нові поети, виступаючі з народним і національним прямуванням, ще, як кажуть, не вбились в палки. Окрім того, між ними нема ані одного талановитого, як треба б! В «Вестнике Европы» в минувшім році Гончаров писав свою нову повість: «Обрыв». Вся публічність багато дечого сподівалась від того «Обрыва», бо Гончаров писав хоч мало (він написав «Обломова», «Обыкновенную историю» і «Обрыв»), але дуже штучно. Вийшло так, що публічність дурно тільки сподівалась. «Обрыв» написаний місцями дуже добре, з великим таланом, місцями дуже розмазаний і скучний. А щодо ідеї повісті, то Гончаров показав, що він чоловік дуже нерозвитий, старий і не розуміє сьогочасного прямування. Він збився на обскурантну дорогу московського слов'янофільства і почав воспівати старину і лаяти новину, так що «Вестник Европы» надрукував його «Обрыв» тільки за його штучність, а не за ідею. Найголовніше дійове лице в «Обрыве» — Райський, приволзький поміщик і житель Петербурга. Райський не має ніякої роботи, закохується в жінках, і йому здається, що він — художник, і родився для того. Він вчиться малювати, але швидко те йому обридло,— він кидає пензель. Він береться за перо і хоче писати повість; і тільки надписує заголовок і — кидає перо. Потім йому здалось, що він родився скульптором. Райський приїжджає з Петербурга в своє село над Волгою. Там живе його Б а б у ш к а з двома його двоюрідними сестрами — М а р ф и н ь к о ю і старшою, В і-

рою. Бабушка — то любимий ідеал Гончарова. Що ж то за Бабушка? Вона — поміщиця, править всім добром, як добрий економ панський, держить в своїх міцних руках все; любить, щоб її всі поважали, щоб їй кланялись, їхали до неї в гості — навіть вороги її. В своїй сім'ї вона страшний деспот. Обидві дівчата, онуки, не повинні були нічого ні робити, ні думати без неї. Вона хотіла знати все, мати догляд навіть над їх душею, над їх серцем. Коли котра хотіла що читати, мусила спитати про те Бабушки; коли котра хотіла закохатись, зараз же повинна була розказати все дочиста Бабушці; інакше Бабушка дуже гнівалась! Мафинька так і робила; та не так зробила старша, Віра. В городі був якийсь студент університету Марк Волохов; його заслали туди за щось. Тим типом Волохова Гончаров хотів обписати сьогочасних молодих людей в Росії. А той Волохов у Гончарова обписаний як злодій, що бере чужі речі, чужі гроші і не віддає, краде в садках яблука і поночі лазить в чужий горох... Бабушка боялась його, як лиха, як смерті, а він, той Волохов, звів з розуму Віру, спізнався з нею і бачився з нею в обриві (в проваллі)! Віра довго не признавалась Бабушці, але Гончаров присилував її признатись, сповняючи старий звичай старої Русі Московської. Як дізналася об тім Бабушка, як обидилась, як вхопить шаль на шию, як побіжить на поля, в ліса́, на побережжя Волги! Бігала вона, бігала цілий день, нічого не їла, не пила і трохи не втопилась! Гончаров так високо настановив сю вовчу біганину баби, що зрівняв її з Марфою Посадницею Новгородською, з древньою Ієрусалимською женою, що боронила свою святиню! А Бабушка — дуже негарна, бо любила кріпацтво, була деспотом в сім'ї. В типі Волохова молоде великоруське покоління у Гончарова вийшло злодійське, нечисте в одежі, обляпане, обмазане, нечесне в погляді на жінку,— зовсім таке, яким його оббріхує Катков у «Московских ведомостях» і як на його дивиться вся навіжена московська слов'яноїдська партія.

Сатирик Щедрін (князь Салтиков) написав кілька гарних коротеньких поезій в «Отечественных записках». Ми познакомили галицько-українську публічність з деякими його творами перекладом в «Правді». Шкода, що другі його поезії, як-от «История одного города», не мають вже такого інтересу! Щедрін там описує губерна-

торів, у котрих у голові не мозок, а машина коліс і котрі роблять уряд в губернії одним магічним словом: «расшибу»! (рознесу на шматочки).

Некрасов, народний великоруський поет, пише стихами, пише в «Отеч[ественных] записках» нове діло: «Кому на Руси жить хорошо?» Це діло Некрасова дуже слабе, негарне по своїй формі — казки, в котрій він хотів розв'язати те питання. Раз мужики, зібравшись, балакали об тім, кому на Русі найкраще жити: чи мужикові, чи панові, чу купцеві товстопузому, чи бояринові, чи цареві? Пішли вони по світу роздивлятись на життя людське, на гірке життя мужиче; підслухали в шинку, як розказували про своє життя люди; повстрічали поміщика на дорозі, і він їм почав розказувати про себе. Така фабула Некрасова, в котру він загортає свою думку. Діло не скінчене, скучне і не так інтересне, як показує заголовок. Некрасов — поет ліричний. Невеличкі поезії його — гарні, добре написані.

Більше повістей, путніх, вартих уваги, не знаходимо в журналах. І. Тургенєв написав невеличку містичну повісточку «Странная история» в «Вестник Европы» 1870 р., а граф А. Толстой, автор драм: «Иван Грозный» і «Михаил Федорович», написав нову драму «Борис Годунов» в «Вестник Европы». Вона є копія Шекспірових драм, дуже скучна, так що можна заснути, читаючи її. Великоруські журнали сповняють себе перекладами романів Шпільгагена, Ауербаха, По, Гарібальді, Віктора Гюго... Своя поезія не багата, як не багата і наука.

Ми маємо за дуже пригодне діло сказати в кінець сього огляду про галицьку газету «Слово» Дідицького і угорсько-ужгородський «Світ», бо вони служать хвостиками «Московских ведомостей» і «Голосу» і повинні ділити, чи по волі, чи по неволі, долю своїх перводжерел.

«Слово» і «Світ» видаються в Австрії не тільки по ідеях і по духу «Московских ведомостей», але навіть по їх наказу, по їх інструкції. Скажемо більше: «Слово» просто виписує повісті з Гоголя, а політичний відділ з «Московских ведомостей», змінивши часом *что* на *що*, *как* на *як* і т. д. «Слово» Дідицького дише достоту обскурантним, словяноїдським, клерикальним, ультрамосковським духом, як і «Московские ведомости» або «Голос». Всі ідеї, все прямування остатніх можна знайти в першому. Тільки от що: поки «Слово» і «Світ» здужають погубити наш

український язик і літературу, нехай вони самі попереду вивчаться писати й говорити по-великоруській. Теперішній язик «Слова» і «Світу» — то таке чортовиння, така нісенітниця, яку може, не соромлячись, подавати публічності один тільки чоловік — р е н е г а т, котрому нема в світі ні совісті, ні честі!

На Україні виписують «Слово» і «Світ» як диковину, щоб нареготатись досить над такими чудовищами, врівні з котрими звісний поет Т р е д ь я к о в с ь к и й не тільки не смішний, але просто порядний.

Пани редактори! говорю вам певне, що ви краще вже й не вивчитесь по-великоруській. Ми вчились в великоруських школах змалку, не знали іншого язика, та й то так говоримо по-великоруській, що нас впізнає кожний через нашу мову, чиї ми сини і яких батьків діти. Куди ж вам змосковщити цілий край, коли ви себе не можете «о б р у с и т ь»?

В самій Росії вже падають ідеї московської старої партії. Уряд бачить, що не можна давити людей так страшно. А коли згасне ваше сонце, пане Дідицький, то вже настала й ваша пора згаснути навіки, бо ви — промінь того сонця... Язиком вашого «Слова» ніхто не говорить, бо він є мішанина усяких старих і нових язиків. Ідеї ваші йдуть, пруться проти шерсті всієї європейської цивілізації. Історія викидає за двері «Слово» і «Світ», бо вони їй непотрібні, бо не мають в собі нічого живущого, проповідують одну смерть і самі очевидячки помирають... Нам п о д о б а є т ь р о с т и, в а м ж е у м а л я т и с я!

З КИШИНЕВА

Українська трупа М. Старицького і Кропивницького, переїздячи з Харкова до Одеси на зимовий сезон, заїхала по дорозі до Кишинева. В недовгий час, од 15-го ноября до 1-го декабря, трупа дала в Кишиневі 13 спектаклів. Міський театр Гросмана невеликий, дає всього 600 крб. збору, що для такої великої трупи, та ще з своїм власним оркестром, дуже мало. На щастя, в Кишиневі є великий мурований цирк Флорера, приладжений і до давання театральних штук з сценою, з ложами та партером. Трупа найняла сей цирк і давала в нім свої спектаклі. Слава про артистів української трупи давненько вже дійшла і до Кишинева. На самий перед пішли на сцені «Наталка Полтавка» та «Сватання на Гончарівці», котрі не раз уже йшли в Кишиневі до того часу. Вже й на цих спектаклях було багато публіки. В неділю 18-го ноября пішов «Глитай» Кропивницького — і публіка залила й затопила театр. Приставляли стільці, де тільки можна було при-

ставити, а публіка розбирала білети. Брали білети, з-за недостачі місця, навіть за куліси. В касі збору було 1200 карбованців. Народу було так густо, що не було де повернутись. Для безпечності на будущі спектаклі, якби трапилось яке нещастя, поліція звеліла винести з партера 70 крісел, з балкона три ряди лавок та з галереї 140 місць на лавках. На всіх спектаклях було народу повнісінько. Білети треба було брати заздалегідь. З провінції, з повітових городів понаїздило багато людей. В трьох кращих гостиницях не зісталось ні одного порожнього номера, трудно було дістати обід. Між театральною публікою може була третя частина українців; можна сказати, що тільки половина публіки зовсім розуміла український язик. Друга половина мало розуміла язик штук, а все-таки йшла в театр: і молдавани, і греки, і вірмени, і жиди, і болгари, бо як говорили — артисти так чудово грають та співають, що навіть не розуміючи половини того, що говорилось на сцені, можна було любуватись грою та співами артистів. Після Києва, Одеси та Миколаєва Кишинів дав трупі найбільший грошовий заробіток. Ентузіазм у публіці великий. Пані Заньковецька та п. Кропивницький — се таланти перворядні. Заньковецька чудово грала ролі як драматичні, так і комічні; Кропивницький в комічних ролях викликав істеричний сміх. Ті два таланти стоять тепер на самому версі своєї артистичної слави. Дуже талановиті Садовський, Саксаганський, пані Затиркевич, пані Вірина і п. Грицай завсігди викликали енергічні «браво» та оплески. Декотрі п'єси, як оперету «Утоплена» та «Невольник», не можна було ставити на такій малій сцені, бо для них декорації дуже великі і не пригодні для малої сцени. Трупа Старицького—Кропивницького зіставила по собі в Кишиневі гаряче співчуття та жаль за її виїздом, невважаючи на мішану людність того міста, де, як кажуть, що чоловік, то й інша національність. Бажаємо, щоб трупа ще коли завітала до Кишинева.

В КОНЦЕРТІ

Був концерт... не концерт, а генеральна репетиція Лисенкового концерту в київському театрі. Я люблю ці генеральні репетиції. Вони виходять кращі і вдатніші, ніж концерти. Кожний артист грає і співає не для других, а ніби сам для себе; співи ллються вольно, як вольна річка по лугах, як вольний теплий вітер по степах.

В театрі поночі й порожньо. По ложах, по партері дене-де мріють люди, ніби сховавшись по закутках. Але сцена освічена, аж сяє од світла. Хор співців в українських убраннях. Залита світлом сцена, декорації, артистки й хор в театрі ефектно сяють, неначе на чудовій картині часом виступає десь далеко в лісі або на воді ясно освічене місце на темному фоні і притягує до себе очі.

Я осторонь сиджу собі й думаю. Музика почалась. Я заплющую очі. Мотиви ворушать мої нерви. Гарно мені й приємно, неначе легкі хвилі коливають помаленьку човник, підкидають мене, гойдають в темному повітрі. Дум-

ки згасають і неначе притаїлись. Я не правую ними. Думи без моєї волі самохіть ворушаться. От перед моїми очима виступають якісь картини, ніби туманом повиті. Картина за картиною, постать за постаттю манячать, зміняються, десь зникають. Ніби з густої імли виглядають якісь обличчя. От виглянуло чиєсь лице пишне, дівоче, задумане, з чорними очима, глянуло мені просто в очі і десь зникло в імлі, а за ним з'явились інші, то молоді з осміхом на устах, то сивоусі, поважні. За ними йдуть ніби перед очима цілі сцени, неясні, невиразні, плутаються, як павутина по квітках. Над ними якесь не наше небо. Навкруги то ліси зелені, то луги, то якісь дивні річки в фантастичному світі... Картина йде за картиною, як у дивному сні. Я милуюсь ними, задивляюсь на їх, неначе бачу їх в своїй уяві. А музика ллється, мов тиха вода, колише мої нерви, заспокоює, тішить, повіває ніби теплим вечірнім вітром, і наводить чарівні мрії.

Полилась класичная музика. Почалась Бетховенова «Sonata apassionata». Загриміли акорди, міцні, як сталь, дужі, глибокі, як море. Гук лився, переливався дужими хвилями. Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді. Сумно, темно. Думка спадає ніби в якусь темряву. Бачу якийсь хаос, ніби до сотворіння світу. Бачу, ніби кругом мене хвилюють збурені стихії. Не то море, не то земля. Небо червонувате. Хмари кров'ю облиті. Акорди клекочуть, і передо мною ніби клекоче море, освічене червоним світом. На чорних скелях та горах стримлять якісь велетенські ліси, досягають верхами до чорних хмар. Акорди пішли в нелад,— і спинились, наче струни разом порвались: і мені здається, що луснули й розсипались гори, скелі зникли в морі.

А далі знов полились вже дивні мелодії, співучі, глибокі та ясні. Мелодії стали виразні, неначе пісні. Вони часом виринають з поетичного неладу, як сирени з хвилі. Клекіт втих, і неначе ясне сонце виглянуло з хмар. Блиснуло синє небо. Море втихло. Гори й ліси ніби засміялись. Полилась виразна мелодія, торжествена, велична. Щось високе почулось в тих мелодіях. Здається мені, що я в якомусь храмі. Якась велика базиліка, якийсь готичний храм. Світ ллється через червоні та сині шибки, ледве мріють стіни. Орган грає торжествені гімни. Мелодії ллються попід склепінням, лунають десь високо, високо й летять у небо. Чую в тих мелодіях гаряче кохання люд-

ського серця, щастя, любові... А струни сумно гудуть, знов пішли в нелад. Я неначе бачу якихось замордованих людей, почуваю горе їх серця. До мене виглядає бліде лице молодого Вертера. Рвонувся акорд і порвався. Порвалось серце молодого Вертера й затихло навіки.

І знов тихо вуркочуть багаті, густі й сумні мелодії, неначе передсмертні мрії Вертера, неначе нудьга й сум другого великого генія того важкого часу, Байрона. Почуваю серцем його сум, його тугу серед розпусти, нікчемності суспільного життя того темного часу.

Бувай здоров, краю, мій краю коханий!
Твій берег в імлі сизій зникає...

Чується мені пісня Байрона, що покинув свій рідний, але ворожий, розпусний край і пішов блукать по світі, шукать спочинку для свого розбитого серця. Наче намальовані, встають передо мною всі картини, всі місця, де Чайльд-Гарольд розважав себе в лютому горі: то встає передо мною розкішний Ліссабон, то Рим, Венеція, Албанія з своїми горами та скелями. Пишний Босфор майнув золотим пасмом з мечетями, мінаретами. А там встають Альпи. Над Альпами грім, блискавка. Гримлять гори, тріщать скелі, а над горами піднімається дух Манфреда, проклинаючого нікчемних людей свого часу. Одного щастя бажаю я: забути, забуть все на світі, забуть гидкий час, нікчемних людей! — ніби говорять мелодії великого поета-композитора, але не можу забути, бо люблю людей безталанних, задавлених... І знов музика ясна, як погожа вода в криниці, ллється виразною мелодією пісні, гарячої, промкнутої коханням. Співає безщасна душа, що хоче щастя, рветься з неволі на вольний світ божий...

Мелодії стали, ніби вмерли, і картини десь ніби закутались в туман: і сумні згадки про ті важкі часи ніби вмерли й щезли, неначе туман перед ясним сонцем.

Сцена освітилась. От виходить на сцену український хор. Народні костюми свіжі, нові, гарні. На дівчатах аж сяють квітки та стрічки. Вишивані сорочки, червоні черевички, намиста аж сяють. Повіяло рідним духом України. На сцені заворушилась сила молодих людей. Свіжими молодими голосами полилась Лисенкова кантата: «Б'ють пороги».

Загув оркестр прелюдію. Загуркотіли баси. Полився голос чудового баритона:

Б'ють пороґи, місяць сходить,
Як і перше сходив.
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив,
Нема Січі... очерети
У Дніпра питають:
Де ж то наші діти ділись,
Де вони гуляють?

Нема Січі! Одно слово генія, кинуте в мелодію,— і ніби чарами розгорнулась передо мною картина. Пустиня. Українські степи мріють без краю. Вечір. Червоне сонце сідає й заливає степи. Дніпро лиснить червоним сумним світом. Очерети дрімають. Верби стоять непорушно. Десь далеко понеслась моя думка понад лиманом. Вода лиснить в лимані. Тихо. Глухо. Січ лежить в руїнах, неначе давня Троя. Ніде ні живої душі; все замерло на Україні.

А чудовий баритон ллється, переливається; а в мотивах неначе чути, як гудуть дніпрові пороги, як реве Ненаситець серед мертвої степової тиші. Сумна, поважна, глибока й народна мелодія. Здається, ніби давній кобзар голосить на руїнах Січі, ніби пекучі сльози запорожця ллються разом з мотивом. Місяць сходить, неначе золоте, червоне коло. Темнішає. Степи й лиман криються фіолетовою імлою. Тихо й мертво. Тиха задума наполягла на мою душу.

А мелодія плине, як дніпрова вода. Починається тріо: «Чайка скиглить, літаючи, мов за дітьми плаче». І здається, чуєш серед тієї мертвої тиші різкий, пронизуватий крик дніпрової чайки...

«Де ви забарились? Вернітеся, дивітеся!» — високо піднімає голос тенор. І перед моїми очима ніби по Дніпрі заворушились козацькі чайки, зашугали птицями по воді, миготять, як стріли.

Ніч. Один тільки місяць ллє тихий світ. Оркестр гуркотить тихо на басах. Акорди ллються то вгору, то вниз. Здається, десь б'є хвиля, здорова, дужа. Це не дніпрова хвиля. Це Чорне море грає. Хвилі плещуться не то об скелю, не то об берег. Піднявся місяць вгору. Серед моря стоїть турецька галера, ніби скеля стримить в темряві. Високе сопрано в тріо впало, неначе блискавка, і освітило море, ніби вогнем.

Кругом галери козацькі човни. На човнах сидять рядками козаки з довгими вусами, загорілі, з дужими плечима. Я ніби бачу, як виступають їх лиця, ясно освічені блі-

ками, неначе на темних картинах Рембрандта. На галері рядки невольників-козаків, прикованих до ключин. Між ними турки стоять в пишних уборах, в золоті та сріблі. Все стоїть і не ворушиться. Я бачу ніби живу картину серед моря. Хвилі бігають, мигочуть.

— Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі;
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти!

«Слава не поляже!» — заспівав дівочий хор, полився ніби з хмар граціозний гомін. Цілий хор дужими голосами підхопив — «Слава не поляже, а розкаже!» І картина ніби ожила перед моїми очима. Човни рушили до галери. Козаки заворушились. От вони вже на галері. Блискають шаблі, миготять криві турецькі ятагани, ніби блискавка мигає по галері...

Впали турки. Розковані вже невольники. Галера заворушилась і поплила в лиман. «Слава не поляже!» — заспівали козаки, і лиман зрадів, заколивався. Загув Дніпро, вітаючи своїх гостей на Україні. Впала темрява ночі. Запалало небо вогнем. Сонце одразу викотилось на небо. Виникли й ніби ожили береги. Заклекотали орли в степу. Зашугали чайки. А козаки пливуть і співають. Дніпрові хвилі грають. Вода гуде, пороги стогнуть.

«Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» — гукають козаки. Їх очі блищать. Торжествено пливе галера лиманом. От загув Дніпро. Виникли ніби з води береги, обставлені скелями; над водою верби тонуть в промінні пекучого сонця.

Широкий Дніпро грає, лиснить іскрами. А торжественна пісня ллється, переливається. Чути силу України в тих дужих мотивах, силу велику, незломну...

«Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» — ще раз співає хор. І перед моїми очима ніби сяє ще один славний день України, день майський, але гарячий; то був май України після сотні років лютої зими, після сотні років польського ярма. Ніби бачу той день над Корсуном.

Ліси зеленіють. Квітки цвітуть. Гаряче сонце сяє. Рось в долині лиснить, неначе потрушена золотим порохом. Поляки розбиті, втікають.

Замовк хор. Самі чоловічі голоси вдарили: «Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало». Оркестр виразно вибиває такт на басах. Хор гримить, одбиває мелодію одрубчато; чую марш, торжествений, славний, дужий, як морська хвиля, і разом з тим радісний: щось славне вчинилось на Україні... От неначе перед моїми очима Богдан Хмельницький з золотою булавою вступає в Корсунь. На козаках сяють червоні жупани. Народ натовпом заливає вулиці, майдани. Скрізь натовп, скрізь невимовна радість. Радіє народ, співають козаки: встала сила України, ожила, воскресла.

Пісня скінчилась. Баритон заспівав соло жалібну пісню: «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле?» Ніби через сон чую слова: «Круг містечка Берестечка на чотири милі мене славні запорожці своїм трупом вкрили...» Смутна мелодія ще не дійшла до серця. Ще лунає радісний мотив, ще бачу перед собою ясний, гарячий день, але не над Корсунем, десь далі, серед поліських лісів, над зеленими, як оксамит, поліськими луками та лугами. Бачу, військо козацьке, ніби чорна хмара, наступає. Над ним мають червоні корогви; поруч стоять татари. Біла ханська здорова корогва високо в'ється, мов білий лебідь лине в синьому небі. По другий бік польське військо в дорогій зброї. Сонце грає на золотих уборах, на дорогих кунтушах. Між ворогами зеленіє широка болотяна низина. З ранку до півдня стоїть військо й не ворухнеться. А сонце сяє, грає маревом над золотими шишаками, блищить на списах. Богдан в червоній горностаєвій мантії, з золотою булавою, обсипаною алмазами, наче літає перед козаками на страшному баскому коні.

Загриміли гармати. Рушили поляки. Вдарили на їх козаки. Зрада в козацькому війську! «Почорніло ти од крові, козацької крові»...— долітає до мого вуха жалібна мелодія. І рушилась козацька сила. Татари зрадили. Хан держить Богдана в своєму наметі й не пускає в битву. Виговський поїхав в Чигирин, щоб привезти викуп за Богдана...

Ніч, темна ніч. В зеленому ханському наметі сидить Богдан, похиливши голову. Роєм літають його думи. Чути гуркіт гармат. Козаки гинуть. Хан держить в неволі розум України. Подались козаки назад на Україну...

І знов виступає передо мною інша картина. Стара вікова волинська діброва. Козаки сидять кругом багат-

тя. Старі дуби чорніють, як скелі. Світ пронизує зелене гілля, миготить на потомлених, осмалених козацьких головах. Бачу втомлені очі; виразно виступають з темряви високі задумані чола, неначе в темряві на картинах Рембрандта. Коло дубів лиснять наконечники списів. За дубами виглядають силуети козаків, прив'язані коні, неначе тіні. Старий вусатий кобзар сидить коло вогню, грає на кобзі й співає: «Клюють очі козацькії, а трупу не хочуть...» Я неначе бачу його сумний вид проти вогню, його довгі сиві вуса, бачу сльози в очах. Пісня його, ніби на похороні України... І ту пісню ніби слухають віковічні дуби. Похилились од горя зелені віти, капають не росою, а слізьми, кров'ю. Мертво, тихо кругом. Сумують козаки. Сумує діброва... «Ти знов будеш зеленіти, а ми вже ніколи»,— чую я, і сльози підступають до очей.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! багато ти, батьку, у море носив козацької крові, ще й понесеш, друже!» — знов починає баритон Лисенкову багату мелодію; а я все ніби бачу того кобзаря, неначе давнього пророка, що пророкує будуще України,— кров, ріки крові за вольну волю: ще її жде славна батова, Максим Залізняк, Гонта... Які сумні, які страшні події! Нелегко вмерти Україні.

І все бачу я ту саму картину в діброві. Картина ніби стоїть перед моїми очима, мов намальована пензлем Рембрандта. Бачу іншу велику діброву десь коло Чигирина. Багаття жевріє. В лісі тихо. Запорожці ледве виступають з темряви. На їх загорілих чолах, на вусах, на червоних кармазинах бігають ярі іскряні червоні бліки. То блиснуть здорові чорні очі і неначе згаснуть; то блисне чорний довгий вус; то вирнуть десь густі чорні брови і десь сховаються. Як червона блискавка, мигне промінь по червоному жупані і десь ніби впаде в траву. Листя на дубах жевріє, як жар. Дуби чорніють. Коло багаття грає на кобзі й співає вже не старий кобзар, а молодий Ярема Галайда: «Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!» — ллється його голос сміливий, голосний. Потомлені запорожці та гайдамаки то сидять, то лежать, підвівши голови й спершись на руки, і слухають ту мелодію: «І цю ніч, Дніпре, напʼєшся шляхетської крові!» — співає Ярема, а його чорні очі блищать, сиплять іскрами. Чоло підняте вгору, лице дише сміливістю. Співає вже не наймит польський, не попихач жидівський. Співає чоловік, співає вольне серце,

вольна душа, що затаїлась і сховалась од ворогів в густій темній діброві...

Коло дуба стоїть, обпершись, Максим Залізняк, високий, поставний, дужий, мов віковічний дуб. Лице повне, рум'яне, чоло високе, очі тихі, сині; русяві кучері хмелем в'ються на голові.

«Максим козак Залізняк, козак з Запорожжя; як виїхав на Вкраїну, як повная рожа»,— каже про його пісня. Як рожа, світиться його бліде лице, ясно освічене. Не тобі лити людську кров! З такими очима та кучерями тільки співать пісні про кохання при ясному місяці в вишневому садочку. Та горе гірке: Україна задавлена ворогами. Не в тобі, Максиме, причина пролитої крові, а в твоїх ворогах... А там далі, по густій діброві, між товстими дубами скрізь миготить багаття. Палає вогонь. Коло вогню сидять нужденні гайдамаки, що повтікали од польської панщини, сидять наймити, сидить обідрана голота. Одежа на їх драна. Вони босі, трохи не голі, нужденні, заниділі. Червоний огонь бігає хвильками по їх розхристаних худих грудях, по сухих запалих щоках.

І я бачу неначе картину з Дантового пекла; неначе виглядають на мене з розпечених аж червоних могил та домовин бідні душі, замордовані, розпечені в пекельному вогні... Вся діброва чорна, сумна, страшна, мов Дантове пекло. Туга й сум наполіг на мою душу.

Замовкла пісня. А картина не зникає перед моїми очима. Дотліває жар в багатті. Чорні дуби неначе вкриває туман. Все тоне в темряві. Полились нові граціозні мелодії. Почався мелодичний Лисенків дует: «І широкую долину, і високую могилу, і вечірнюю годину... не забуду я». Яка гарна, делікатна мелодія! Як вона доходить до серця!

Страшна картина в лісі щезла, неначе сон. Співають дві щасливі душі. Радість закоханого серця ллється в тих мелодіях. Передо мною ніби зелений гай. Ніч місячна. Місяць пливе серед неба. Під ним легкі, промкнуті наскрізь жовтим світом хмарки. Співає ніби Шевченків Ярема з Оксаною під гаєм... Тенор переплітається з сопраном, неначе дві срібні нитки, і вони дзвенять про щастя: розказують, що бачили колись широка долина, і висока могила, і червона калина любов чисту, молоду, чула вечірня година, чув місяць золоті слова молодого щастя... «Та що з того... Не побрались; розійшлися, мов

не знались...» — ледве чую слова. І мелодія задзвеніла елегією, смутком, але не важким, не тим, що вбиває душу, гнітить серце й накидає чорне покривало на очі. Чую ніби голос Яреми десь в лісі, коло панського палацу, чи під Лебедином, за стіною лебединського монастиря. Чую голос Оксани з вікна високого палацу, з неволі... Голоси затремтіли, от-от заплачуть. Жалібно, як голуб, загув тенор в граціозних переливах. І його голос тихо лунає десь під черешнями та яблунями і ллється під небо до ясного місяця. Чується розстання, але не навіки, не до смерті. Чуть надію в тих чудових мелодіях, як в співах пізнього соловейка надію будущої весни. І знов колись прийде весна, зацвітуть садки й заспіває соловейко, закує зозуля...

Ліс, огонь, кобзар, козаки, ціла картина десь ніби чарами зникла. Чуть музику Моцарта. Грають його сонату. Як перли, полились веселі акорди. Неначе хтось сміється весело, голосно, од щирого щасливого серця. Полилась мелодія-пісня, витяжна, граціозна, м'яка, як шовкова нитка. Неначе з неба ллється та чаруюча мелодія й манить серце, лащиться до душі, неначе літня хвиля лоскоче тепле тіло. І знов посипались дрібні веселі акорди, неначе забряжчало червоне намисто з золотими дукачами в гарної дівчини на шиї. Я чогось згадав Альпи, Зальцбург, де родився й зріс Моцарт.

Неначе чарами хтось вхопив і підняв завісу. І перед моїми очима став Зальцбург серед Альп. На зеленому гладенькому лузі неначе з землі висунулась тераса — скеля, довга, з рівними стрімкими кам'яними стінами навкруги. Понад скелями знов зеленіє луг, зеленіє розкішний садок. З одного боку на високому горбі стримить давній лицарський замок з баштою, де я давно колись стояв на самому вершечку й милувався Альпами.

День. Сонце, світ, радість. Я ніби стою на башті. Внизу під скелями бачу хрести церков та дзвіниць. Зальца шумить. А по другий бік замка зеленіє лука, аж очі бере в себе; а кругом неї гори стоять рядками й виглядають верхами одна з-за другої. Одні — високі, чорні, скелисті; другі — вкриті снігом; треті — ховають верхи десь у білих хмарах. Все залито сонцем, все дрижить в мареві. З глибоких долин чуть гук пастушого ріжка. Трелі ллються, сплітаючись з мелодіями Моцарта. Скільки життя! Скільки веселості в тих мелодіях! Яка свіжість! Не-

наче свіжа трава альпійських гір. Мелодія ніби та прохолода, той свіжий вітер, що повіває з високих Альп в гарячий літній день.

І перед моїми очима майнули, мов мрія, картини Макарта, що викохав свій талант в цьому самому місті, картини колоритні, іскряні, свіжі, як мелодії Моцарта: синє небо, сизі скелі, вода, зелені садки, квітчасті килими в галереях між мраморними колонами. А на тому фоні майне чудовий дівочий торс, пишне лице з огнястими очима, білі, як мрамор, плечі...

От почулась арія Мефістофеля з «Фауста»...

Ніби уявки бачу сцену з «Фауста». Мефістофель з гострим лицем, з піднятими кінчиками губів, з демонським осміхом на устах. За ним молодий Фауст, Маргарита...

І знову бачу я не сцену театру, а сцену світову... Знов ті ж таки пишні Альпи встають передо мною, ті гори, де сховалась людська воля од людського деспотизму. Але світ згасає. Поночіє. Ніч. Гори мріють силуетами. Найвища гора піднімається вгору в небо. На горі стоїть Мефістофель в червоному сяєві. Очі горять, як жар. Зуби блищать. Осміх насмішкуватий, сардонічний. Убрання на йому чорне та червоне. На шапці перо, обсипане алмазами, неначе зорями. Дух зрікання, критики показує Фаустові землю, людське життя, людей, з їх щастям, з їх горем. Гора вкрита людьми. Огні горять. Червоний світ ллється кругом жертовників. Кланяються сатані. Регіт, страшний регіт з людської дурості, людської нікчемності ллється з насмішкуватих уст Мефістофеля: то регіт вагання, критики, негації, регіт з людського деспотизму, звірючості. Регіт гримить, як грім над верхами Альп... І ніби чую я в тому реготі сміх з жовчю Берне. Чую, як сиплеться сміх Гейне, сиплеться дзвінкими перлами, але падає на землю залізними кулями, б'є на смерть людську звірючість, деспотизм, здирливість, нікчемність.

Чую, як крізь сон, не дивлячись на сцену: молодий голос артистки заспівав коротенькі пісні Вебера, Шуберта й Шумана. Прислухаюсь до мелодії: лине пісня Шумана «Місячна ніч» — «Неначе стало небо всю землю цілувать». Понеслись ніби попід Альпами тихі, романтичні мелодії. Бачу місячну тиху літню ніч. Місяць пливе серед неба. Рейн ллється в високих берегах. Замки ве-

лично бовваніють на скелях. Далекі Альпи блищать снігами. Ясно, тихо, тепло. Знов почуваю щастя й радість. Здається, на Рейні співає Лорелея десь на скелі. Привиджується мені, ніби феї, побравшись за руки, легко пливуть в місячному сяйві понад водою, понад горами, кружалами ворушаться над баштами замків. Чи вони співають, чи кущі рож та білих лелій? Пісня делікатна ллється ніби з ясним промінням місяця, сама тиха, як промінь місяця. Постерігаю любов мирну, лицарську, поетичну. Чую ніби гармонічну високу лірику Гете й Гейне в тих мелодіях; бачу, ніби гетевський Герман сидить під дубом коло криниці й дивиться на сині очі Доротеї. Он десь блиснув під горою світ: то печера освічена, там танцюють гноми. А місяць обсипає гори й долини. Вода лиснить в Рейні. А там високо, високо червоніє Брокен, червоніє Мефістофель. Ворушаться в червоному світлі люди. Пісня ллється з чийогось щасливого серця. Щасливий край, де виникла та мелодія, де хоч хтось не хтось зазнав щастя й волі! Тільки з щасливої, не на смерть пригніченої душі спромоглись виплинуть такі тихі, радісні мелодії.

Італіанська артистка вийшла й заспівала італіанську арію з «Вільгельма Телля», а потім з «Лучії». Задзвеніла італіанська музика, музика гарячого серця, палкого кохання.

Полились мелодії, граціозні, веселі, розляглися трелі, наче регіт молодої дівчини. В моїх очах десь зникла місячна романтична ніч, згасли вогні на Альпах. От-от погаснуть фарби картини, вже ледве притаїлись десь в потайному закуточку фантазії, ледве держаться на кінчику якогось нерва... Трелі мелодії сиплються легкі, жваві, як жарти. Неначе починається любов в чиємусь молодому серці. Неначе Данте вгледів свою Беатріче вперше. От вона зирнула на його великими карими очима, осміхнулась. Він не може забуть її осміху: заграло його серце, ллється його любов в солодких віршах «Нового життя». Граціозні нотки сопрана з «Лучії» ніби сміються; і я бачу, ніби Лаура сміється до Петрарки. Якесь живе молоденьке личко італіанки виглянуло до мене, наче з зеленого виноградного листя; очі закохані, веселі: в їх запалився вогонь вакханки. От вона кокетно сміється; білі зубки блищать, як перли. Вона грається, в'ється коло красуня, мов метелик кругом троянди, зачіпає її криль-

цями, заглядає, миготить на сонці та боїться впасти на квітку.

А дія йде crescendo, набирається палу. Мелодії розгоряються, ніби займаються вогнем. На моє лице неначе впав пучок проміння гарячого тропічного сонця. Інші картини встають передо мною, картини пишного гарячого краю, ярі, іскряні, неначе намальовані різкими іскряними фарбами.

Егейське море. Гарячий літній, душний день. Хвилі то сині-сині, як бірюза, то фіолетові. На морі ніби плавають грецькі острівці, неначе кошики з квітками та зеленим листям. Чуть сміх наяд на тих острівцях, десь в печері, коло струмочка. Хвилі теплі, лащаться до гарячих скель з білого мрамора. Співають ніби сирени в тих хвилях. От з синього моря виринають вони з синіми очима, виринають білі плечі. Сині краплі котяться по білому тілі. Голоси ллються, мов перли дзвенять. Чи сині хвилі шелестять, чи співають класичної краси головки сирен? Щось величне й гарне встає перед очима: давній Олімп з богами, прозорий, закутаний в сизу імлу. Через туман мріє краса, пишнота, якісь класичні форми краси незмальованої.

Чую, як крізь сон, дует з «Дон Жуана» Моцарта. До сопрана пристає тенор, плавкий, м'який та палкий. Музика ніби пашить палом серця. Це музика палкого кохання, музика гарячого серця. Ще гарячіші картини мріють передо мною. Десь замиготіли високі пальми. Запахло миртами, цвітом померанців. Засинів широкий синій залив коло Неаполя. Сонце на заході обливає кривавим червоним світом Неаполь. Місто неначе зайнялось, горить без огню... На синьому морі якийсь острівець, не то Іскія, не то Капрі. Гострі стрімкі скелі стримлять над водою. На горі якісь руїни, колони, вікна в стінах. Через вікна синіє ясне небо. Виноград в'ється по руїнах, по вікнах. Над берегом пишний садок. Пальми червоні, як кров, пронизані наскрізь червоним світом. Над морем тераси. Сходи полощуться в синій воді. Над терасою колони, обплутані виноградом. Коло тераси цвітуть померанці, мирти; як жар, червоніють здорові розкішні квітки кактусів. Душно. Садок пахне, розливає пахощі по воді. В тіні під колонами мріє якась чудова дівоча головка: чи Лаура, чи Беатріче? Молода італіанка сидить, жде й виглядає милого, й співає... Очі здорові й чорні, аж горять.

Лице біле, матове, уста розтулені; чорні локони розкішним хмелем в'ються по плечах. Пісня й поезія! Поезія в серці і в природі: в морі, в небі, в садках, в чорних очах. Здається, пишне небо, синє море мліють од тієї пісні.

Вона сподівається милого, не діждеться, поки впаде за фіолетові хвилі сонце. Сонце пірнуло. Запалало вогнем море. По морю лине човник, як селех. Чую,— теноровa мелодія долітає з човна, розлягається по червоному морю. Голос закоханого красуня з палкими очима неначе прилипає до сопрана, зливається в дуеті. Човник пристає до тераси. З човника виходить кучерявий хлопець. Пісня впала криком серця. Вона встала, впала йому на шию і вп'ялась, і прилипла до його устами...

Голоси переплітаються в дуеті. Молода дівчина мліє од щастя, умліває і без сили падає, мов мертва, на руки милого. Мелодія гасне, як свічка. Ніч вкрила й садки, й море, і щасливу пару...

Наприкінці концерту виступив Лисенків хор, і пішли українські народні пісні, і веселі, жваві, і витяжні, торжествені. Дужі голоси вдарили чумацьку пісню: «Гуляв чумак на риночку». Пісня торжествена. Оркестр загримів. І знов неначе чарами піднялась завіса. Знов бачу тебе, рідний краю!

Неначе чарами, розстеляється передо мною зелений степ. Хтось неначе розгортає пишний перський килим. Весна, ранок. Сонечко зійшло. Степ зеленіє. Трава припала росою. Червоні та жовті дикі тюльпани лиснять проти сонця, неначе помальований кришталь. Червоніють здорові плями з степового горошку; як картата плахта, синіють смуги матошнику; іскряно й яро червоніють цілі різи польового маку. Степ лиснить, цвіте, ніби живе й дише. Над степом шугають орли. В небі співають жайворонки. В траві дзвенять коники, ворушаться ховрашки, миготять вушками; гудуть бджоли на квітах. Отари овець сунуться по степу, неначе білі та чорні хмари. Степ пахне, дише, дрижить під маревом сонця, як дрижить молоде людське тіло пульсом, текучою в жилах кров'ю. Які пишні рідні степи! Ген-ген далеко в степу сунеться довга валка чумаків, і їх пісня ллється понад степом. А там далеко, край степу, мріє Чорне море; по йому бігають, неначе грають в хрещика, золоті скалки сонця десь далеко, далеко в сизій імлі; неначе реальний світ крадь-

кома міниться на фантастичний, зміняється на легку мрію й тоне десь в сизій далечі. І бачу я, що не загинула давня Україна, не занапастилась її сила, збереглася, заховалася в степах, в садках, в народі, і ніколи не загине. А пісня ллється дужа, мелодична, торжествена, виявляє дужу силу України, розлягається по тих степах, де колись тирса шуміла, де кров ворога текла, червоніла; де ховалася вольна воля, гуляла, складалась в свої оригінальні форми на вольній волі. Розлита козацька кров за волю України полила степи; з неї виросли червоні степові тюльпани,— виросла й дужа пісня народна.

Полилися веселі хорові пісні народні: «Стелися, барвінку, низенько! Присунься, козаче, близенько». Дівочі хори неначе граються, жартують, дражнять хлопців чудовими голосами, рожевими устами. Бачу на сцені народні убрання, ярі, іскряні, аж сяють на дівчатах. Хлопці ніби зачіпають дівчат. Ллється сміх та регіт сільської вулиці. Голоси переплітаються, мов лози винограду, бігають хрещиком.

І знов передо мною картина рідної України. Дніпро сяє на сонці в зелених берегах. Гори зеленіють. Луги й луки цвітуть. Села ховаються в садках. Білий рясний цвіт гне додолу вишні та черешні. Неділя. Весняне сонце ллє світ на садки. Десь над ставком в садку збираються хлопці та дівчата. Музики грають. Дівчата танцюють. Миготять на сонці червоні та зелені запаски; мають на головах вінки з квіток, пучки стрічок. Бряжчать на шиї червоні намиста та дукачі. А музики гудуть. Золоте сонце ллється крізь білий цвіт вишень та черешень. Рожеві букети вкрили яблуні, що й листа не знати; в цвіту ворушаться, гудуть бджоли. Білий цвіт обсипається на дівочі стрічки, на квітки, на синій ряст та зелений барвінок. Парубки в сивих та чорних смушевих шапках б'ють тропака. Пахне молодим животтям весни, грає молоде життя нової України, не вбитої, повної сили. А он за садком під вишнями виглядає з білого цвіту щаслива пара: хлопець, як явір, чорнявий, гарний, як гвоздик; дівчина, як тополя, гарна, як повна рожа; як її чорні очі виразно блищать між білим, срібним вишневим цвітом!

«Стелися, барвінку, ще нижче: присунься, козаче, ще, ще ближче!» — неначе кажуть її чорні очі...

Ще чуть одну чудову, щиро народну Лисенкову мелодію: «Туман хвилями лягає по степу німому; гей вже

сонечко сідає! час і нам додому». І я ніби бачу, як сонце сідає десь в селі на Україні. Торжествена мелодія переливається з дужих хлопчачих грудей, неначе ліс гнеться під вітром. Чуть втому в тих мелодіях. Ніби хлопці вертаються додому, співають ту пісню, а дівчата десь обзиваються за черешнями, примішують свої дзвінкі голоси. «Здорові, козаченьки! Ой, чи ви нас не забули?» І їх голоси пронизують цвіт садків, долітають до хлопців, сплітаються з їх піснею. А десь далеко, далеко в зеленому степу лунає дужий баритон вівчаря: «Ой не гаразд запорожці, не гаразд вчинили!» І лунає та дужа пісня з далекої давнини й досі понад степами, і буде лунать, не вмре, не загине...

Не загине, не загине... в'ється думка. Не загине Україна, не загине народ. Якась солодка радісна надія ворушиться в серці, оживає, вилітає на світ божий, літає над гарними степами, неначе вранішня зірка зоряє. Неначе бачу її, мов надію, всю убрану в свіжі квітки, в убрання з білих левкоїв, з гірляндою з рож та білих лелій через плече, в вінку з весняного цвіту на голові. От вона ніби лине на хмарі з вишневого цвіту, заквітчана, убрана, топче синій ряст та зелений барвінок червоними черевиками. Стрічки мають в синьому небі. Сині, ясно-сині очі надять і манять до себе, неначе очі дніпрової русалки... От вона плине по синьому небі, мов добрий геній України. А навкруги ллються пахощі лелій, левкоїв, рожі та м'яти,— і надія заспокоює серце, душу, вливає в серце радість із степовим повітрям.

Кінець концерту. На сцену виступив Лисенків хор. Десятків сім голосів почали Лисенків «Вінок з веснянок». Це один з найкращих вінків, які до цього часу Лисенко приніс Україні.

Сопрано й альт починають народну веснянку: «Ой весна, весна, весняночка!» Мотив народний. Неначе чуєш голоси сільських дівчат десь в гаї, в вербах над ставком. На мене повіяло духом весни. Пішли далі варіації на всі голоси. Сопрана ніби защебетали дрібно, дрібно та весело. Здається, чуєш, як ластівки в садку несподівано защебетали в такт під музику. І вчувається мені, що шелестить весняна вода на порогах в Росі, а вряди-годи шелест переривається: низькою нотою булькотить вода серед річки по камінні на порогах. Хор кінчає витяжну мелодію, ніби гімн русалкам, гімн весні. От пішла мелодія

pianissimo. Неначе вітрець подихом зашамутів вершечками очерету та осоки над теплою водою. І знов защебетали ніби пташки в садках, зашелестіла вода в струмочках. Я забув, що сиджу в театрі; на мене дихнула весна своїм теплом десь в селі над водою, в зеленому лузі. Чудова оригінальність мелодій неначе мене причарувала. І я ніби тільки що вернувся з якогось далекого краю, де довго блукав на чужій стороні. І знов бачу тебе, мій рідний краю! Бачу тебе весною в усій весняній красі.

1886 року.

РОСІЙСЬКА НАРОДНА ШКОЛА НА УКРАЇНІ

Народні школи на Україні заводять міністерство просвіти, земства і сільське духовенство. Міністерських та земських шкіл по селах так мало, що вони ледве примітні в загальному числі народних шкіл. В кожному селі сільський священик доконче повинен завести церковно-приходську школу: такий приказ святійшого всеросійського синоду. Усі ці школи залежать від міністерства просвіти і прямі їх головні начальники — інспектори народних шкіл, в їх руках уся офіціальна сила, офіціальний вплив, хоч церковні школи de jure мають ще другого духовного інспектора — наблюдателя-священика, але се так собі, ради пошанування духовної власті.

Почавши річ про народні школи на Україні, ми не думаємо розводитись про їх наукову просвітну вартість, про статистичні дати, про те потайне змагання між духовенством та світським міністерством за власть над народними школами, за вплив на їх. Ми маємо на думці

тільки сказати, яку просвітну користь дає народові російська народна школа на Україні і з якими трудностями сполучено се просвітне діло як для вчителів, так і для школярів.

Ще в час визволення нашого народу від панщини вийшов царський указ, щоб завести в українські народні школи російські шкільні книжки і вчити народ російською мовою яко викладовою. Українська мова дозволена вчителям тільки на перше півроку шкільної науки, доки хлопці не вивчаться читати. Потім далі на наступаючий час шкільних викладів вчитель офіціально не має вже права вживати народної мови в своїх викладах.

Побачимо тепер, як се діло робиться в народних школах de facto і яка користь виходить з того для народу і для урядового теперішнього пануючого в Росії принципу — о б р у с е н и я.

Мавши спроможність добре придивитись до теперішньої народної школи в селах на Україні, ми бачимо, що та народна школа складається з двох шкіл: одної української, котру ми назвемо у с н о ю, а другої російської к н и ж к о в о ї. Сі дві школи навіщось злучили докупи, і виходить так, що перша школа тільки й робить правдиве просвітне народне діло, а друга підставляє під неї гальму, гальмує її колеса на рівному шляху. Та друга школа, просто сказати, є п'яте колесо в возі, для воза непотрібне і тільки перебаранчаюче просвітному ділу. Перша, усна школа — для діла, друга, книжкова — для г о с п о д и н а і н с п е к т о р а, бо сей господин інспектор і візитує усі народні школи, приказує вчителям провадити діло російською мовою, нагадує їм про се, а в кінці року приїздить в міністерські школи на іспит, а на сих іспитах виступають і школярі з церковно-приходських шкіл, щоб держати іспит на привілеї по військовій службі «по третьому розряду» (їм зменшують строк служби в війську на два роки, коли видержать сей іспит). Для сього господина інспектора і треба навіть в церковних школах направляти педагогічну скрипку так, щоб його офіціальні вуха не вражали дуже різко тони й дисонанси української мови, бо його вухам даний наказ — тільки слухати й хвалити тони офіціальної російської мови, хоч він часом і сам з тим не го́диться, а совість і розум нашіптують йому, що та уся офіціальна педагогічна система зовсім-таки фальшива.

Розкажемо тепер докладно, як ведеться діло в сільських народних міністерських та церковно-приходських школах.

Першого півроку шкільного курсу вчителі по закону мають право вчити дітей українською мовою, доки не вивчать їх читати. І вчителі міністерських шкіл і церковно-приходських вчать дітей спочатку українською мовою, бо без сього способу вони ніколи на вивчили б їх читати. Не можемо при сьому не розказати про курйозні педагогічні помилки, які трапляються з деякими вчителями церковних шкіл. В церковних школах дістають тепер луччі місця скінчивші курс духовних семінарій. Декотрі між ними, а найбільше ті, що скінчили курс першими учениками та ще й набралися панського духу в городі, виглядають паничиками і вже нехтують народною мовою, зараз починають в народній школі професорувати: вчать сільських хлопців російською мовою. Ото з одним таким паничиком і трапилась така пригода. «Вчу,— каже він,— тиждень, вчу другий, а мої школярі анітелень! Ніяк не вивчаться читати. «Що за притичина така?» — думаю я,— каже він.— Ото раз, скінчивши свою російську лекцію, я й кажу до хлопців: «Дети, отправляйтесь завтракать!» Дивлюсь, хлопці сидять за лавками ані з місця! Я знов до їх говорю: «Дети, отправляйтесь завтракать!» Хлопці сидять ані поворухнуться! Тоді тільки я догадався, що моя аудиторія не розуміє моєї мови. Я тоді до їх кажу: «Хлопці, йдіть снідать!» Як схопляться мої хлопці та просто до дверей: трохи мене з ніг не звалили. Тоді тільки,— каже він,— я догадався, що хлопці тим нічого не навчились, що не розуміють моєї викладової російської мови. З того часу я почав вчити дітей по-українськи, і діло пішло, як по маслу».

Вивчивши хлопців читати, вчителі приступають до першої читанки чи до хрестоматії. Такою першою читанкою було попереду «Родное слово» К. Ушинського. Ся книжка хоч складена українцем, але складена вона не для української школи, а для російської. Сам Ушинський, як розумний педагог, писав, що для України потрібні шкільні книжки, писані українською мовою. На се «Родное слово» вже нарікали сільські вчителі, що вчити дітей по йому дуже трудно, бо воно написане народною російською мовою, і зміст його щиро російський, приспособлений для російських хлопців; в йому все говориться про російське

село, про російське селянське життя. Казки, приказки, пісні — все російські. Се була така читанка, що самі вчителі жалілись, що вони її мови подекуди зовсім не розуміють і мусять часто заглядати в лексикон та вишукувати слова, щоб самим їх зрозуміти. Тепер замість «Родного слова» завели в школи читанку під заголовком: «Приходская школа» Єрміна і Волатовського. Книжка добра, але... знов тільки для Московщини. І ся так само написана народною російською мовою, ще більше незрозумілою для українця, ніж книжка літературна. І тут ті самі приказки, пісні та поговірки російські. І тут обмальовується російська небілена ізба, з полатями, голбцем і ін., зовсім не схожа на українську, російські клєті, амбари, гумно (тік), рига (клуня) з піччю, як в цегельнях, де сушать снопи, а потім молотять. І тут обмальовується хліборобський російський побут, зовсім інший, ніж на Україні: соха, запряжена кіньми, не схожа на наш плуг та на рало. І тут бачимо ті самі хороводы, красные горки, радуницы і інше, не відоме нашим сільським хлопцям.

Словом сказати, і в сій книжці обмальовується «окружающая среда», знайомити з котрою дітей рекомендують російські педагогічні книжки. Але ся «окружающая среда» од українських дітей — за тридев'ять земель — і не тільки вони, але навіть їх вчителі ніколи не бачили тієї «окружающей среды». Вчителі жаліються, що тільки гаять дурно час в школі, виясняючи хлопцям, що то за полаті, голбці, риги, гумна, сохи і ін. Вчителі мусять не вчити і розвивати дітей, але разом з тим мусять викладати хлопцям російську етнографію і дурнісінько гаяти і без того короткий час вчення в школі. А тим часом своя «окружающая среда» так близька і так зрозуміла для наших хлопців, ніби закрита від них чорною завісою. Закрила сю розвиваючу й обгортаючу свою сферу нерозумна рука московських та петербурзьких обрусителей.

От стаття з російської читанки прочитана й розжована. Треба ж її хлопцям переказати своїми словами. «Ану, перекажи тепер своїми словами, що прочитав!» — говорить вчитель до хлопця. Хлопець пробує розказати і хапає тільки з книжки перші слова. Далі ніяк не може. Вчитель догадується, що хлопець навіть не розуміє, про що мовиться в статті, і починає розказувати сам по-українськи, про що там написано в статті, бо його педаго-

гічна совість підказує йому, що треба ж дітям розуміти те, що вони прочитали. Через свою мову діти зрозуміли офіціальну статтю. Здається, ціль вчення вже досягнута... Але... треба ж ще вдоволити... господина інспектора... Треба, щоб діти, хоч сяк-так розказали статтю по-російськи, бо буде біда... Для сього ж то господина інспектора вчитель і приказує хлопцям вивчити напам'ять собі дома прочитану статтю від дошки до дошки, як казали в старовину, «а всередині нітрошки»,— додамо ми від себе. Але се... бог з ним... Зате буде чим замазати очі господину інспектору на іспиті. І хлопці вчать напам'ять, зубрять статтю до слова, заплющивши очі, як роблять бурсаки в повісті Гоголя «Вій». Се все для офіціальної книжкової російської школи.

Така сама процедура провадиться і на лекції арифметики. Вчитель завдає так звані задачі з російського підручника арифметики Лубенця або Гольденберга. Сю задачу по-російськи повинні вивчити напам'ять до словечка, але вчитель вияснює школярам усе діло по-українськи, вставляючи (для того ж господина інспектора) російську термінологію: *сложение, вычитание, сложить, вычесть.* Терміни рябіють в українській мові школяра, як білі нитки на чорному шитві, але про се байдуже: все-таки мова школярів має пофарбовку російську — а сього і треба для господина інспектора.

От читається лекція Закона божия, себто релігії. Батюшка велить дітям розгорнути книжку «Закона божия» Смирнова і загадує одному школяреві читати, що завдається на лекцію. Сей «Закон божий» Смирнова написаний такою мудрою російською мовою та ще й пополовині з церковною, що, сміливо скажемо, школярі не розуміють з неї нічогісенько. Сю книжку можуть зрозуміти добре хіба аж семінаристи та гімназисти. І як на лихо батюшкам, нема ні однісенької шкільної книжки «Закона божьего», писаного популярною простенькою російською мовою! Батюшки наче змовились не популяризувати науки релігії... Законовчитель примічає, що школярі нічогісенько не розуміють з книжки, і починає їм товмачити та вияснювати російські слова й фрази по-українськи. На се йде багато часу і йде дурнісенько, бо се виходить не лекція релігії, а лекція російської мови. Але ж батюшці треба зробити своє педагогічне діло — навчити хлопців релігії: він починає розказувати лекцію своєю

мовою. Діти чудово промовляють за ним, повторюють. Здається б і ділу кінець, але... треба ж мати ще на думці господина інспектора. Для сього ж премудрого господина і батюшка, як і вчитель, дає дітям додому лекцію з релігії, щоб вони визубрили її напам'ять від дошки до дошки, від слова до слова, як сороки. Се, бачите, для іспиту.

А скільки зайвого часу гаять в школі вчителі й батюшки ради того господина інспектора. Українською мовою лекція дається годину, а друга марно йде — ради того ж страховища — господина інспектора. На самій рідній мові сьому всьому можна вивчитись вдвоє швидше і краще, а зайва година, і не одна година марнується — ради російської мови та російських шкільних книжок.

А скільки то бідні мужицькі діти гаять часу дома, щоб визубрити ті російські статті? Подумайте собі, як би то нам легко було, коли б нам загадали вчитись по книжках болгарських або словінських, та ще й загадали вчити їх напам'ять! Під загадом вчителя хлопці мусять се робити, бо в народі вже є потяг до вчення. Виходить, що теперішня російська школа для народу така важка, як важка була праця невільників на турецьких каторгах, тільки що тепер в школі, хвалити бога, нема червоної Волги, котрою катували турки невільників. Хвалити бога хоч за се...

От в маї починаються іспити в школі. Приїздить господин інспектор, а від духовної власті — наблюдатель церковних шкіл — батюшка. Вчитель загадує дітям читать з «Приходской школы» Єрміна. Діти читають, а потім, згорнувши книжку, луплять статтю напам'ять, заплющивши очі. Господин інспектор радий, що діло (обрусение) йде добре. Відповідаючи з арифметики, школярі мішають українську мову з термінами російськими, і се нічого: тхне офіціальністю і указ не порушений. Мова відповіді така чудернацька, така мішанина гороху з капустою, котрій могла б сміливо позаздростити газета «Червоная Русь». І се нічого: то знак, що обрусение йде потроху. Інспектор усміхається, церковний наблюдатель усміхається... Тільки не усміхається нещасний вчитель та законовчитель: вони одні знають, яку каторжну роботу завдав їм покійник граф Толстой, звеліви їм везти воза з немазаними осями, та ще й загальмованого... російськими підручниками.

І яка ж в результаті користь з такої російської школи на Україні? Може тінь Толстого і його побічники зраділи ють, що «обрусение» вже йде в українському народі? Дурнички се! Більш [як] двадцять років минуло, як заведена така школа на Україні, а мова народу як стояла, так і стоїть, чиста, не заплямована, ще навіть органічно йде вгору, йде в зріст, бо з'являються нові слова і слова вищого ряду. Школярі закидають по-російськи, говорячи з вчителем, і то доки вони в школі і доки не підростуть. Солдатська російська пісня, здається, дужча від російської школи Толстого, бо пішла в народ, але вона пішла ще за часів Миколая І, а не за графа Толстого і обрусителів. Петербурзькі обрусителі забулись, що народна маса густа, цупка і навіть інертна, та ще й дуже здорова й широко розкинута. Це не те, що невеличке сословие дворян, котре можна було обрусити гімназіями та російськими університетами. Але дворяни — це інша річ: тих можна навіть і пофранцузити... бо вони майже усі вміють говорити по-французьки. Щоб хоч не обрусити, а навіть трохи покалічити мову нашого народу, треба не тієї крапельки шкіл, яку дає петербурзьке міністерство, а треба такої скількості шкіл, як їх заводить Саксонія або Бельгія. А на се в петербурзького міністерства... грошей нема, та воно ще до того й не бажає просвіти народних мас і ворожим оком поглядає на самих демократів, прихильників народної просвіти.

Каткови та Толстиє та їх побічники кричали, що треба ж, мов, щоб український народ читав Пушкіна та Гоголя (про Шевченка вони промовчали); треба дати йому спроможність дістати тієї російської культури. Скажемо просто, що ні в одній бібліотеці при міністерських школах нема ні одного примірника ні Пушкіна, ні Гоголя. Щоб наш народ читав Пушкіна та Гоголя, треба їх купити та відвезти на село, та дати в руки селянам. А сього обрусителі на свій кошт ніколи не зроблять, не зроблять і через те, що й не бажають просвіти народної... При церковних школах бібліотек нема ніякісеньких, а при міністерських є, правда, в бібліотеках по сотні-другій дріб'язку, маленьких брошурок. З тих брошурок, як ми власним досвідом звірились, хлопці беруть читати найбільше книжечки— про Суворова та Кутузова... Може це є той Пушкін та Гоголь... по думці та по гадці обрусителів... Сум бере тебе, як придивишся до сієї усієї педагогічної комедії, котра діється

в європейському нібито государстві, котрої система вигадана все ж таки людьми не з Туркестану або з Бухари, а людьми, котрі чомусь вчились, були в Європі і знають Європу... Примішувати політику до школи й до педагогії — се не тільки радикальна помилка, це просто абсурд, велика дурниця якоби мудрих політиків. Школа поперед усього повинна бути школою та й годі... Вчити дітей азбуці і разом з тим російській мові — се щось таке чудернацьке, на що будуть брехати з дива навіть європейські собаки, не то гомонітимуть порядні люде. Ми бажаємо від щирого серця щоб знайшлися як можна швидше в Петербурзі розумні люде і змінили той дивовижний учебний устав, надиктований премудрими політиками і немудрими педагогами — графом Толстим та Катковим. Українські шкільні книжки вже давно готові: їх треба тільки запровадити в народні школи. І в бібліотеки при народних школах треба так само вкладати як можна більше популярних книжечок, писаних українською мовою. Тоді народна школа буде ганятись не за двома зайцями, а за одним зайцем і, доконче, його впіймає. Але... але... про петербурзьких політиків ми можемо тільки сказати: дай, боже, нашому теляті вовка впіймати...

ПЕДАГОГІЧНА ПРОЯВА В РОСІЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ ШКОЛІ

одное слово" Ушинського, перша книжка, читанка для народних шкіл після азбуки, вже давненько заборонена для вжитку в народних школах в Росії, само по собі, через те, що в неї мало елементу церковного, релігійного та офіціально-патріотичного. Натомість директорами народних шкіл була заведена в школи «Приходская школа» Н. Єрміна і А. Волатовського, а після неї «Книга для чтения... в начальных школах» А. Баранова. Сі обидві книжки щодо змісту й російської мови дуже годящі для шкіл. Зміст їх добрий, багатий й усяковий. Вони дають відомості для дітей і про людей, і про натуру, дають багато відомостей з історії й етнографії Росії. Але сі обидві книжки негодящі для українських та білоруських народних шкіл ще більше, ніж «Родное слово», бо написані чистою московською, народною, сільською мовою, котрої місцями трудно втямити без лексикону навіть для самих сільських вчителів, не тільки то для сільських хлопців. Передавати зміст прочитаного в сих книжках для наших хлопців просто діло неможливе: хлопці пикають-микають і нічого не можуть розказати.

Офіціальним педагогам здалося, що й сього мало: їм прийшла думка неначе зумисне ще більш потемнити педагогічне діло в народних українських школах, бо в згаданих вище книжках нема нічого церковного, а офіціально патріотична думка не проведена і не показана дуже ясно. І от якийсь нетяма звелів в останні часи завести в народних міністерських школах як першу книжку після азбуки книжку Вікторина, бувшого єпископа кам'янецького, під заголовком «Азбука русского и церковнославянского языка». Ся книжка «окромішним виділом Вченого комітету Міністерства народної просвіти» рекомендована «для тих священослужителів, котрі займаються вченням дітей». Одначе якісь нетями в останній час завели її в народні міністерські школи як обов'язкову.

Книжка єпископа Вікторина — се є та сама стародавня відома церковнослов'янська «Граматика», по котрій колись починали вчитись читати в наших школах, тільки поновлена декотрими додатками, часом дуже вже оригінальними і зовсім-таки непедагогічними. В цій книжці є ті самі склади, нагадуючі нам склади давньої «Граматики», такі як «тма, мна, здо, тло, тию, нию, тмо, тля», ті ж самі молитви, псалми, з додачею ще багатьох ірмосів, тропарів, кондаків на великі празники. Декотрі псалми та читання з євангелій надруковані в паралелі на двох мовах: на церковній й великоруській. Багато більша половина цієї невеличкої книжки складається з церковнослов'янських молитов та усяких ірмосів. Поступ уперед проти давньої «Граматики» примічається в тому, що автор дав місце в своїй книжці великоруській мові і навіть (от великий уступ для сучасності!) світській поезії. Але як мало сторінок припало цій нечестивій поезії та ще й якій поезії!

Великоруською мовою в книжці єпископа Вікторина написані взірці для читання після азбуки й складів. Усі вони складаються з коротеньких стрічок, взятих з церковної історії та з лексикону «московського кислого патріотизму». Більшенькі уривочки — знов та ж сама коротенька церковна історія. Тільки одним одну сторінку (27) займають коротесенькі «Правила життєвої мудрості в сільському побуті та в господарстві», нагадуючі щодо форми правила стародавнього «Домостроя» пана Сильвестра, як напр[иклад]: «Не йди додому з свого лісу, з свого поля або з своєї луки з порожніми руками. Палицю

або поліно, або оскомелок — все неси додому. Поле й луки будуть чистіші, та і в хаті буде зайвина на опал. Не клади ніколи залізних струментів — сокири, пилки, долота на вогке місце» і т. д. Таких правил прописано усіх 14. Не думаємо, щоб діти дуже розширили свій світогляд та своє знання світу й людей через ці чотирнадцять куценьких практичних правил.

Відділ п'ятий в книжці дуже цікавий щодо педагогії. Він зміщається на п'яти сторінках і має претензію познайомити дітей з поезією. Автор спочатку говорить, що то таке є поет, і каже, що поетами звуться ті письменники-утворники, що складають вірші, а потім вияснює дітям, що зветься рифмою віршів, що зветься я м б о м і х о р е є м у віршах! Взірці віршів автор починає перекладати, начинаючи з віршів трохи не допотопних, з віршів Ломоносова «Науки юношей питают, отраду старым подают...» (Чом би вже не почати з Кантеміра?). Після сих «наук», що годують юношів, йде гімн Хераскова «Коль славен наш господь в Сионе», потім Жуковського «Песнь русскому царю», далі «Стрекоза и Муравей» та «Чиж и Голубь» Крилова, потім «Песнь пахаря» Кольцова і за ними «Нива», «Роза», «Лилия» — три невеличкі вірші. Оце уся світська література в книжці єпископа Вікторина! Тільки й «пекла й варила» про сей нечестивий реальний світ! Ну, то й багато ж відомостей про світ, про людей та природу наберуться діти з сеї книжки в народних школах, книжки, з котрої так і тхне старою семінарською «риторикою». Після такого незвичайного уступу сучасності в книжці стоїть відділ «Про співи й про ноти» з уривками, взятими з церковного «обихода». За ним маленький відділ про цифри арабські, слов'янські і ще й римські з табличкою помноження і з арифметичними завданнями. І се все зміщується на двох сторінках! На кінці книжки приложені на нотах гімни «Коль славен наш господь в Сионе», «Боже, царя храни» та гімн св. Кирилові та Мефодієві, ще й «для охочих», як каже автор, на шести сторінках «О латинской азбуке» і «О греческой азбуке» з складами, з правилами латинської та грецької вимови та з уривками І гл[ави] євангелії Йоанна, що читається на великдень латинською й грецькою мовами. Сей останній додаток — є чиста педагогічна проява! Латинська й грецька мова в «Азбуці», хоч би вона була призначена навіть задля «священнослужителей, занимающихся обуче-

нием детей»! Диво та й годі! Діти священослужителів починають вчити латину в першім класі духовних шкіл, а грецьку мову — в другім. Навіщо здалася ця латина та греччина сільським хлопцям в народних школах, про се певно відав тільки сам покійний автор книжки, котрий на стор. 59 пише, що грецька мова «весьма способствует умственному развитию учеников». Ото розів'ються наші школярі, переглянувши в книжці усякі азбуки! Чом би було авторові не додати ще до сього всього єврейської азбуки вже для повного й усебічного розумового розвитку! На щастя сільських вчителів та школярів, московські нетями, запроваджуючи цю прояву в народні школи як обов'язкову, не заборонили вживати читанок Єрміна та Баранова і дали спроможність, де можна, обминати цю прояву, «способствующую» не для розумового розвитку, а більше для розумового потемніння. Сам покійний автор книги був великий ригорист і навіть аскет, і через те його аскетичний напрямок промикує всю книжку від дошки до дошки.

На стор. 16 автор змістив коротенькі молитовки свого утвору, а поміж ними коротенькі напутництва, коли треба читати ті молитовки. Випадає в автора так, що школярам треба читати молитви, прокинувшись вранці на ліжку, вмившись, перед вживанням страви, після вживання, в хаті, перед виходом з хати до школи, після виходу з хати на вулиці, потім в школі перед вченням, після вчення, ввечері перед сном і т. д. Ця програма нагадує монастирський устав. Але що годиться для ченців, те не годиться для сільських хлопців. Про імператора Миколая I кажуть, що він хотів віддати усю Росію в солдати. Треба сказати про автора «Азбуки», що він певно мав на думці віддати усю Росію в монастир або в бурсу, та й то не він, а більш того сучасні московські офіціальні напутники педагогії, котрі певно не мають ніякого втямку про правдиву педагогію. Замість того, щоб запроваджувати в народні українські школи найновіші педагогічні книжки, писані українською мовою, вони повертають назад в XVI або в XVII вік уже певне не для «скорішого розумового розвитку». А сказати правду, час би вже завести в гімназіях та в семінаріях виклади української мови та літератури. Невже нам не дадуть в школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського через 100 років після написання «Енеїди»?

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА, УКРАЇНСЬКА АРТИСТКА

Четвертого дня великодних свят, 31 марта сього року, розпочала свої вистави в міському оперному київському театрі українська трупа д. Садовського. Трупі д. Садовського дозволено дати тільки десять вистав: дев'ять українських і одну великоруську, але перегодя на прохання артистки трупи д. Заньковецької дозволено в тутешньому театрі ще п'ять українських спектаклів. Перший спектакль, даний 31 марта, грали на добродійні цілі — на користь товариства «Червоного хреста». Од сього часу трупа д. Садовського поставила на сцені «Назара Стодолю», «Циганку Азу» д. Старицького, «Глитая» та «Дві сім'ї» д. Кропивницького, «Никандра Безщасного» д. Садовського, «Ой не ходи, Грицю» д. Старицького, «Лес» Островського і «Лимерівну» Мирного на бенефіс д. Заньковецької. Ми не маємо на думці широко розводитись про поставлені на київській сцені драматичні утвори, ні цінувати грання усіх артистів. Ми маємо на думці коротенько схарактери-

зувати взагалі артистичне грання Марії Заньковецької, згуртувати докупи виявки й ознаки таланту цієї найбільшої зірки усіх українсько-руських труп в жіночому персоналі, котрої не може поминути будуща історія українського театру.

Найпримітніше й найпоказніше виявляється артистичний талант М. Заньковецької в двох п'єсах: в «Циганці Азі» та в «Глитаї», хоч вона однаково вславилась своїм артистичним грапням і в інших драмах та оперетах. В цих утворах талант її виявляється найпоказовіше і виявляється в зобвидженні жіночих вдач багато неоднакових, обдарованих неоднаковим темпераментом. Циганка Аза—молода дівчина, швидка, проворна, жвава, як метіль, в'юнка та гнучка і дуже нервова. Вона гарна на вроду і симпатична: до неї так і липнуть і парубки, і навіть липне до неї сам старий голова циганського табору, циган Апраш. Молода Аза закохалась в молодого цигана Василя. Вона знає силу своїх чарів і вміє штучно вживати свої чари: вона кокетна і здатна запаморочити хлопцям памороки. Але її врода не легка, не поверхня: в неї кипить південна гаряча кров; вона здатна на палке кохання, на кохання без міри, без кінця. Уся її гаряча вдача, усей пал серця й кокетства вихвачується в неї швидкими несподіваними пориваннями, вихватом огню, що раптово й несподівано схоплюється й шугає полум'ям.

Д. Заньковецька незвичайно артистично передала цей дівочий тип південного краю, близький, сказати по правді, до вдачі декотрих наших сільських українок, проворних, швидких і дуже нервових. Аза покохала молодого гарного цигана Василя і починає жартувати з ним та залицятись до його. Як чудово д. Заньковецька вдає ці жваві жарти та кокетство молодої Ази! Вона вибігає на сцену, на майдан перед шатрами, з бубном в руках. Молоді цигани її зачіпають, ганяються за нею. Аза бігає, крутиться, неначе метіль, дражнить хлопців, то сяде долі, то схопиться і поженеться за хлопцями, одного вдарить бубном, другого пхне, знов сяде — наче кулею впаде, знов схопиться, знов дражниться з ними, тричі обкрутиться перед старим циганом Апрашом. Почування любові в серці наче наддало їй крила. Вона весела, як може бути веселою молоденька дівчина, в'ється, як метелик, пурхає, як пташка. Яка жвавість в її молодих ногах, в молодому тілі! Її руки дрижать до самих плечей: вона тріпоче ними,

неначе ластівка крилами. Вона уся ніби затріпалась од огню, що пройняв її серце! В неї на думці причарувати молодого цигана Василя: в її серці запалилась вже та страшна пекуча любов, од котрої, як сама навпісля признається, вона готова згоріти, мов од огню.

Але Аза довідалась, що Василь, хоч любить і її, почав вчащати до дівчини Галі, дочки селянина Наума Лопуха, удівця і недужого чоловіка. Почувши це, Аза стривожилась. Ще д. Заньковецька в'ється, як метелик, але в її голосі вже можна чути, що її серце заохкало. Крізь веселість та жарти виглянув смуток. Вона вже готова заплакати і, тричі обкрутившись, вона не сідає, а ніби падає на лаву, як підстрелена птиця. Її голос, недавно такий веселий, все більше і більше дрижить і переходить в смутний тон. Д. Заньковецька виявила тут великий талант вміння несподівано переходити з одної психічної ситуації до другої, зовсім супротилежної. І це все виявляється в неї так просто, так натурально, так легко дається їй, як артистові, котрий тільки що переграв веселу жваву мелодію і зараз вдарив по струнах і заграв смутну п'єсу в мінорний тон.

Циганський табір одійшов од села і перейшов десь на друге місце. Василь оженився з Галею. Його хатина й кузня за селом, за цариною. Він щасливо жив собі з молодою жінкою і почав забувати про циганське кочове життя. Але той самий циганський табір знов з'явився на старому місці, коло села. Василя потягло до табору. Цигани задумали переманити його до себе: це люди ще кастові, їх збурив і розлютував виступ Василя з табору. Серед табору Василь углядів красуню Азу. В йому прокинулись кочові незамерлі ще інстинкти. Він забув, що вже жонатий і не встояв проти чар красуні Ази і признався їй, що любить її більше за все в світі. Він обнімає Азу. Аза кидається йому на шию і сідає поруч з ним.

Д. Заньковецька з великим артизмом зобвидила сцену палкого кохання молодої Ази. Вона мліє, умліває в Василевих руках. Палке кохання ніби забиває в неї дух. Вона ледве може говорити; в неї самий голос ніби пригас. Вона одкинула голову; очі підвелися вгору. Почування любові душить її, прибиває в серці; видно, що її душа вщерть повна коханням, і в неї ледве стає сили знати його. Пал серця стає вже мукою для молодої душі і му-

чить її огнем Астарти. Здається, що от-от її нерви не видержать й зомліють, зомліють од кохання.

Але Василь все-таки схаменувся і вернувся до своєї жінки. Йому жаль кидати свою Галю. Він вже осівся в селі, оговтався з постійним місцем, звик до села. Аза доходить до одчаю і од кохання і од ревнивості. Д. Заньковецька одіграла коротеньку сцену ревнивості з великим талантом. І ревнивість, як і кохання, виявилась в неї швидким пориванням, майнула гарячим вихватом. Вона задрижала, затріпалась, як сполохана птиця в клітці, крикнула диким голосом до Василя: «Вбий свою жінку і свою дитину! Переходь до табору, тоді я буду твоя!» Для Василя така жертва була занадто велика. Він зашамутався, запинився. Аза знов починає своє залицяння. Як чудово д. Заньковецька передала цю сцену самого тонкого кокетства дикуватої Ази! Як вона дратує Василя: то наближиться, то одскочить, то привернеться, то одвернеться од його, то тихо промовить до його слово, ласкаве, любляче, то крикне на його. В її голосі чути і кохання, і злість та ревність. Ці почування ніби переплітаються докупи, чергуються в її душі, щоб доконати Василя. Вона кидається йому на шию, обнімає його, в'ється кругом його, заманює, дражнить почування, спокушує його душу. І палкий Василь, допроваджений до одчаю, до несамовитості ввиванням коло його Ази, жаліючи жінки й дитини, хапає ніж... хапає Азу і кидає її додолу. Спокусниця впала мертвою.

Очевидячки, ця драма написана д. Старицьким спеціально для д. Заньковецької. Це не перший приклад, що драматична роль пишеться для якої-небудь артистки або артиста. В цій драмі, ніби складеній з поодиноких ефектних картин, мало суцільної щодо драматичного змісту до поступіневого розвитку його, на першому плані витикається роль Ази, в котрій згуртовано усякі психічні положення, які так чудово вміє передавати д. Заньковецька. Цих психічних положеннів так багато в драмі, такі вони усякові, що їх стало б на кілька драм, якби кожну з їх нарізно пустити на почастковий і повний окроміший драматичний розвиток в сценах. Але для такого усебічного таланту, яким обдарована д. Заньковецька, дуже складова ця роль, дуже показна і вдячна. Д. Заньковецька з великим артизмом перемогла усі трудності, усі ті трудні психічні ситуації. Навіть в сцені вихвату гніву

та розсердження вона була дуже натуральна. Старий циган Апраш не встояв перед чарами Азиної краси і хоче її сватати. Аза розсердилась і, як кажуть, «накрила його мокрим рядном». Те «мокре рядно» в д. Заньковецької вийшло таке енергічне та завзятуще, що старий Апраш подався назад перед гнівними наскокамиАзи... і зараз покинув думку сватати палку Азу: певно «мокре рядно» зразу погасило в старому огонь похітності. Д. Заньковецька виявила свою здатність і в цій сцені гніву та пересердя з старим Апрашем і показала себе здужною в відограванні сцен колотнечі та змагання не згірше за д. Затиркевичеву.

В «Глитаї», драмі Кропивницького, д. Заньковецька виступає в іншій ролі: вона зобвиджує молоду молодицю Олену. Тип Олени, відносно вдачі, супротилежний типові молодої дівчини, циганки Ази. Олена, дочка убогої удови Стехи; це сутнота безщасна, прибита ще на цвіту. Олена, дочка дуже бідної удови, вийшла заміж за убогого парубка Андрія, котрий швидко мусив покинути молоду жінку, йти на зарібки в далеку сторону. Сільський процентщик, глитай та жмикрут, багатий Йосип Бичок покохав Олену, як вона ще була дівкою. Давши грошей в позику старій Стесі, зарятувавши її в біді, старий глитай заплутує в свою павутину Стеху і Олену: він перехопив лист Андріїв до Олени, підсунув їй інший лист, ніби Андрій покохав на чужині іншу, кращу за Олену й багату. Бичок через саму таки Оленину матір переманив до себе Олену.

Молода Олена — це тип спокійної молодиці. Вона зазнала багато горя на своєму віку і тільки й зазнала радощів, що кохання з милим. Олена сутнота поважна, задумна, нешвидка, навіть длява, але на вдачу вона симпатична, нервова, з почувливим серцем, здатним і до глибокого завсідного кохання, і до великої ревнивості та помсти. Це та тиха вода, що греблі рве; це річка тиха, але глибока. І Олена здатна порвати навіть своє життя і поламала його, як виявляється в кінці драми.

Роль Олени дуже драматична, але й трудна для одігравання: це роль стражденниці й нещасливої сутноти. Д. Заньковецька виконує цю роль з великим артизмом. Вона виходить на сцену вже засмучена, бліда, задумна, бо урядник забирає в свекрухи останню телицю на заплату податків, а в Олени забрав з її скрині усе, що вона

заробила й придбала важкою працею. На блідому виду тільки дуже виразно блищать великі темні очі. По її обличчі видко, що вона людина нещаслива, не зазнала на своєму віку щастя-долі. Незабаром вона дізналась, що Андрій найнявся на заробітки в багатого міщанина Павловича і мусить її на довгий час покинути. Андрій іде в дорогу, прощається з Оленою. Олена плаче, вбивається в тугу. Правдиві сльози течуть з очей в д. Заньковецької при цій сцені прощання. І жаль її бере за милим, і вона ніби начувається великого горя. Усе горе, уся туга виливається в її смутному голосі, в його музичних інтонаціях. Слухаєш і неначе чуєш якусь смутну музичну мелодію, котра то затихає, то піднімається вгору, то вихвачується ніби криком, котрий виявляє відчай. В д. Заньковецької виходить цей смутний, жалібний тон, не плаксивий тон ординарних актрис в схожих на цю ролях, тон вивчений, сухий і нещирий; в неї це тон голосу, що виходить з самої прибитої душі, з самого щирого серця, коли од його течуть в артистки сльози. «Не грай, моя дитино, з таким огнем, бо це тобі буде шкодливо для здоров'я!» — не раз говорив славній артистці Віардо її ментор. Ці слова не раз приходили нам на думку, як ми дивились на патетичне грання д. Заньковецької. І справді, перших років артистичної діяльності д. Заньковецької таке щире гаряче грання шкодило для її здоров'я, бо вона грає і ніби перебуває й переживає те життя, те горе й ті радощі, які зобвиджує в ролі на сцені. Д. Заньковецька незвичайно гарно та виразно вміє грати очима. Її чималі темні очі виявляють дуже виразно страждання й муки душі. Вона спустить віка, слоняє віка, розплющує очі і втуплює їх в одно місце, в один ніби пункт. В цьому длявому повертанні очей виявляється в д. Заньковецької таке горе, такий одчай, такий смуток, що, здається, йому нема і не буде ні полегшення, ні кінця. І не диво, що д. Заньковецька викликає в глядачах ті ж самі почування, які перебуває й почуває в своїй душі вона сама, бо одна тільки щирість та правда в артизмі мають впливову силу і вдівають на людську душу, викликають спочування. Усяка підробленість буває суха й мертва і не впливова.

Олена перечула через людей і знає з листа, що Андрій покохав другу. Її ревнивість заворушилась в душі; на неї находить злість, лютість. Ревнивість допроваджує її до помсти, для котрої вона стає готова на все.

Почування помсти за зрадливість милого допроваджує її до якогось нестямку. «Стану чарівницею, перекинусь пташкою, знайду тебе, кате мій, зраднику мій! Геть сльози з очей, геть смуток. Смійтесь, очі!» — каже Олена і через свою матір запрошує до себе глитая Бичка. За гроші, за намисто, за перстені, за горілку, за багатство вона ладна здатись, од злості і віддається закоханому старому глитаєві. Д. Заньковецька з великим артизмом одіграла цю сцену, в котрій виявляється двоїсте психічне положення нещасної Олени. Вона заманює старого Бичка, горнеться до його; вона прикидається веселою, гуляє, п'є, обнімає Бичка, але через ці знадвірні веселі ситуації проглядає в неї потайне, приховане нещастя, визирають осередні великі муки, котрих не можуть приголомшити ні роблена веселість, ні співи, ні жарти, ні горілка; визирає те горе, котрого не заїси, не зап'єш і не заспіваєш, як би не наважувався це вчинити. З великим майстерством д. Заньковецька одіграла ту сцену, в котрій через сміх, жарти, гульню та співи світяться сльози, визирає приховане в серці велике горе. Постерегаєш, що це гульня великого одчаю душі нервової, палкої і мстивої. В цій дуже цікавій сцені ні на хвилину не забуваєш, що в серці молодої молодиці затаїлось велике горе, що двоїстість її психічної направи важка для її серця, що Олена довго не видержить такої страшної напруги, не закидає її грошима, не залле горілкою. Д. Заньковецька силкується співати пісню, але вона од горя ніби промовляє слова, хоч і хоче вдати з себе веселу і безклопітну, вона ледве одволить голос, в грудях чути задавленість, маленьку, хрипку. Вже заздалегідь передчуваєш, що Оленині нерви прибиті, втрачують жизність, втрачують своє нормальне життя, що кінець її буде смутний. В останній дії Олена вже стає божевільною од ненормальної нервової напруги. Д. Заньковецька з великим майстерством провела сцену збожевоління: її виразні очі ніби пригасають, криються туманом; видко, що вона вже ніби втратила свідомість, втратила самий тямок. Дикий, безтямкий погляд в неї все втуплений в порожній простір і ніби блукає десь далеко в просторі. Д. Заньковецька вміє грати очима навдивовижу вдатно й гарно. Вже зовсім збожеволіла, вона в нестямку вже ніби бачить Андрія перед собою і кидається на шию Бичкові, маючи його за Андрія. А коли Андрій несподівано вернувся і ввійшов у Бичкову хату, до неї знов на хвилю вертається самосві-

домість, вертається на одну мить і згасає в одну мить вкупі з її життям, викликаючи велике спочування в глядачах до безщасної долі безщасної Олени. Д. Заньковецька вміє з непорівняним майстерством зобвиджувати передсмертельні муки сконання і саме вмирання. Її «вмирання» на сцені таке фізіологічно правдиве, передсмертельні муки такі натуральні, що допроваджували до істерії й зомлівання не тільки слабконервове жіноцтво, але й декотрих мужчин.

Добувши собі слави великої артистки в драматичних смутних і інших ролях, д. Заньковецька виявила дружний артистичний талант і в комічних ролях і навіть в веселих жартовливих водевільних ролях. За яку роль вона не візьметься, все в неї виходить до ладу. В веселих комічних та водевільних ролях її великий талант настачає і веселості, і жартовливості, і незвичайної ворушливості та жвавості. І тут вона швидка, метка та проворна. Чи вийде вона на сцену молодицею, чи дівчиною, вона і «киває, і моргає», і в'ється, і пурхає, і пританцьовує, і приспівує, а очі так і зорять огнем залицяння, так і бризкають веселістю.

Артистичний талант д. Заньковецької великий; його становлять нарівні з перворядними талантами загальнозвісних європейських артисток. Талант її всебічний. Вона однаково висока й займаюча чи в драмі, чи в комедії, чи в легкій водевільній ролі. Талант д. Заньковецької ефектовний, колоритний, блискучий, показний; на йому знать одлиск південного колориту. Її артистична природжена вдача схожа на пишну кришталеву угласту та гранчасту вазу, в котрій грають одбивки й одлиски натури навкруги, з усіх боків, і грають квітчастими блискучими, ефектними барвами, одбиваючи звідусіль, з усіх боків правдиву натуру, яка вона є, яка сутніє кругом неї і обгортає її звідусіль. Голос в д. Заньковецької дзвінкий, альтовий, металічний і голосний; його чуть в найдальших закутках театру. Вдача її жвава і дуже нервова, і почувлива, через те й талант її нервовий, маючий найбільшу впливову, навіть заразну силу на сцені. Коли вона сміється на сцені, то сміється не сухим акторським сміхом, з котрого, а не од котрого сміються глядачі, а сміхом натуральним, щирим, веселим, а через те й заразливим, видко, що їй самій справді смішно, коли вона плаче на сцені, то сльози виступають в неї з очей, а через те й викликають сльози й жаль у

других. Коли вона грає, то ніби сама в своїх почуваннях, в своїй душі особисто перебуває й переживає долю зобвидженого через неї типу. Найвищий талант д. Заньковецька виявляє в сценах смутних, в сценах страждання й одчаю. Смутний, жалібний її голос в смутних сценах доходить до серця, а крики одчаю розривають душу. Талант д. Заньковецької дано її зроду: його дала їй мати-натура, тим-то вона на сцені грає так натурально, так легко, ніби просто, без найменшої напруги. Але тонке й детальне її грання показує, що вона немало дбала про розвиток своїх природжених скарбів; видко, що вона все обміркувала, що вона втямлювалась в психічні ситуації зобвиджених на сцені типів, доки не втямила їх зовсім до найглибшого зворушення їх думок та гадок, їх вдачі, їх психічних часом дуже складових і глибоких ситуацій. В теперішні часи артистичний талант д. Заньковецької дійшов до повного розвитку, до повної сили. Вона дістала лаври і придбала собі велику симпатію і велику славу і теперечки на київській сцені.

Трупа д. Садовського грає в Києві з великим поспіхом. Театр сливе завсігди буває повний. Окрім д. Садовського та Затиркевичевої, давно придбавших собі артистичну славу, є в трупі д. Садовського чимало талановитих артистів, як-от Загорський, Василенко, Мова, а найбільше між ними визначається молода талановита артистка д. Ратмирова, котра мала добрий поспіх у Києві. Солісти, солістки й хор дуже гарні і сподобались публіці навіть після недавніх вистав київської опери. Власні декорації д. Садовського свіжі й мальовничі, з поетичними виглядами та картинами природи і села. Уся трупа знає й любить своє діло, як і попереду. Усі артисти грають залюбки, за яку роль не візьмуться, видко, що вони усі залюблені в свою артистичну справу. Це не ті актори, по більшій частці з міських людей, що не мають ніякого втямку про народ, про народне життя і вважають на своє діло як на неприємну і важку повинність; це правдиві залюбленики театру, усі беруть щирий і охочий суспіл в одіграванні українських п'єс з народного життя: очевидячки, вони знають народне сільське життя, як не можна краще його знати.

Драми, котрі виставляли в київському театрі, поцяьковані й прикрашені коротенькими етнографічними уставками й картинками. Ці новозаводини утворників українських драм та оперет дуже сподобались для публіки. І справді вони дуже ефектні, підсвіжають звичайну моно-

тонію перших дій драм, в котрих розпочинається зав'язь та розвиток драматичної дії, і підтримують увагу глядачів. В сучасних реалістичних драмах в Росії на перших діях публіка звичайно куняє і трохи не засипає. З початку драми звичайно на сцену виходять дійові особи, провадять буденну розмову, яку доводиться чути десь на улиці, або в салоні, або в столовій за чаєм, знайомляться між собою; словом сказати, тільки розпочинають заходитись коло готування драматичного обіду. Але поки розгориться в печі те полум'я драматизму, поки зготується та тривна й смачна драматична страва, дійові особи, приміром сказати, носять дрова, носять воду, носять тріски, а часом і сміття. А публіка куняє, дивлячись на ту чорну роботу, і прокидається, як уже розгориться полум'я десь в третій або в четвертій дії. Українські драматурги дали раду цьому лиху: на сцені в перших діях в їх утворах майже етнографічна картинка, дуже гарна й ефектна; то пройдуть селяни, вертаючись з поля, з піснею, то перейдуть через сцену старці-сліпці довгим рядком, побравшись руками за плечі і слідкуючи за одним поводатарем; то з'явиться коло криниці група дівчат з відрами на плечах; то вихопиться недовгий жвавий танець, а то часом сама драма розпочинається десь на вечерницях, на гулянці, на веснянках або в березі над річкою за пранням плаття. Публіка придивляється і стає вважливою і до самого розвитку драматичної течії. І ці картинки не заважають і не перебаранчають течії драматичної дії. Правда, трапляються і невдатні уставки, як, наприклад, в «Циганці Азі», в которій молодий, трохи пришелепуватий, парубок Опанас, потайний залицянник вже заміжньої Олени, приносить їй на даровизну на новому господарстві курку в пазусі; чом би йому не принести цієї хвостатої даровизни під пахвою або в руках, як її звичайно носять селяни? Не можемо не зауважити, що молодий залицянник Олени переборщив трохи. Ці гарні додатки в драмах не дають глядачам нудитись в театрі ні на хвилинку і не порушують головного руху драматичної дії. Вони такі реальні, що дивишся на їх, і тобі увиджується правдива натура, правдиве реальне селянське життя. Та й не диво: українські драми пишуть не кабінетні міські письменники, котрі часто компонують свої утвори по шкільних теоріях і не мають ніякого втямку про практичний бік цієї справи, про сце-

ну; їх пишуть автори, котрим і теорія відома і котрі самі пишуть, самі ж і грають на сцені, як вчиняв в кінці минувшого віку німецький Кропивницький, славний артист германський Шредер, котрий сам і приладжував до сцени Шекспірові драми, перероблював англійські комедії Конгріва, приладжуючи їх до німецької сцени, сам писав драми, сам їх і грав. Українські утворники драм знають добре сцену, знають і норови та смак публіки, бо вони самі і утворники, самі ж і здійсники своїх утворів, знають, як зайняти і чим зацікавити публічність. А цікавість сценічних вистав є найперша умова їх довговічності і їх посіху.

І справді, починаючи од перших грецьких драматургів — Есхіла, Софокла, Евріпіда і кінчаючи сучасним театром, треба признатись, що театр завсігди і в усі часи був попереч усього місцем одпочинку, розваги, місцем осолоди художніми утворами, поезією художніх (або й часом нехудожніх) ідеальних типів людськості, а потім вже його зробили місцем для проповідування усяких тенденційних високих, а часом навіть і невисоких ідей. В давній Греції драматурги виводили на сцену богів, півбогів та героїв... але греки ходили до свого театру не задля того, щоб стати спасенниками та святенниками, бо вже деякі Арістофанові комедії були вже такого несвятого змісту, що женщини вже не ходили дивитись на їх і не пускали дітей. Через усі середні віки в Європі на сцені тішать публічність романтичні лицарі, духи, усякі примрії, а разом з ними виступають на сцену розбійники, усякі пройдисвіти, злодії і навіть розпусники, кавалери, кокотки й усяка романтична погань, щоб чим-небудь натішити й потрясти цупкі середньовікові нерви грубого лицарства та бюргерства. В Англії од панування Карла II (1660 р.), найрозпуснішого з усіх королів, театр став місцем розваги скандальними і розпусними комедіями. Комедії Драйдена, а найбільше Вічірлі та розпусного, хоч і дуже талановитого, Конгріва були повні наглої неморальності та розпусти. На сцені просто й очевидячки показували, як найкраще піддурювати та заманювати чужих жінок та збивати з пуття молодих дівчат. Такі комедії підходили під смак розпусного двору і розпусного суспільства. Які грачі — такі й танці! Французький псевдокласицизм завів сцену майже двірську, звичайну, чистеньку, прилизану і гарно прибрану, але завів і мерт-

воту та нудоту в театрі, через що він і впав у Європі. А коли виник в Європі новоромантизм, тоді тільки в другій половині XVIII в. драматурги дали інший, арістофанівський напрямок театрові. Шіллер, бажаючи підвищити німецький театр, написав розправу «Про моральну й просвітну вартість театру». Але ще й до Шіллера перед великою французькою революцією Бомарше через свого «Севільського цирюльника» та своє «Весілля Фігаро» проповідував протест проти зловчинків та деспотизму аристократії; Вольтер, почутний до правди, користувався своїми драмами для протесту проти єзуїтів, релігійного фанатизму й усякої деспотії. Обидва вони завдали театрові політично-соціальні завдання і зробили з сцени місце навчання та проповіді проти деспотизму й тиранії дворянства та єзуїтів. В Германії Гете, а за ним палкі гетеанці періоду «Бурі й натиску» Ленц, Клінгер, Вагнер, Міллер-Маляр, а навпісля палкий Шіллер перешталтували старий розбійницько-лицарський романтизм на сцені і дали йому напрямок високої ідеальності, честі, протесту проти тиранії й деспотизму. Вони на сцені в своїх драмах зобвиджували титанічних героїв, почувавших в собі силу незвичайну, здатну перекинути увесь світ, силу, протестуючу і проти деспотизму, і проти усякої неправди, соціальної, сім'яної. Це були типи Базарових свого часу, багато сміливіших за його, тільки в романтичних формах німецьких Базарових, попередивших тургенєвського Базарова на сотню років. А матеріалістичний тодішній поет Гейне в своєму романі «Ардінгелло» виспівував і проповідував «вільне кохання», навіть гуртове, і договорився, як тоді висловлювались люди «Молодої Германії», до емансипації м'яса, себто базаровського «богатого тела». Найвиразніше це завдання виявляється в Шіллерових «Розбійниках», в «Дон Карлосі», в «Хитрощах та коханні». В Германії ці всі утвори XVIII в. мали вартість гоголівських «Ревізорів» для того часу. Г. Гетнер каже («Іст[орія] всесв[ітньої] літ[ератури] XVIII в.», т. III, стор. 359), що Едуард Девріон сказав правду в своїй історії німецького театру, «що в той час пиха, навіженість та беззаконність, перед котрими вдень треба було гнутись та принижуватись, ввечері при театральному світлі катувались смішками та злістю; актор став заступником пригноблених, судцем і помстивцем». Од того часу театр став і місцем одпочинку, розваги, осолоди поезією і міс-

цем проведіння гуманних ідей, принципів, тільки в більш реалістичних формах, яких потребує дух часу й напрямку поезії.

Сучасні українські драматичні утвори вдоволюють цим двом вимогам театральної сцени: їх драми щодо змісту реалістичні, але буденна, часом черства реалістичність в їх підсвіжена й прикрашена ефектними, колоритними коротенькими епізодами та уставками. Автори українських драматичних п'єс самі художники, самі артисти, а природжений український гумор та естетичність допомагає їм додавати красності в поставі п'єс на сцені. У їх на сцені все гарно, все красно; од їх вистав повіває поезією бадьорною, свіжою, а це немало причинилося до великого поспіху їх вистав в цілій Росії, окрім, само по собі, щирого й охочого артистичного грання. Головний напрямок українських драматичних утворів є народництво, а в багатьох з них увинуті і сучасні прогресивні принципи. Тілько горенько, що умовини сучасної цензури дуже суворі до українських драм з ідеями, з сучасними принципами...

Не можна не закинути трупі д. Садовського, що декотрі актори люблять без потреби «писати ногами мисліте» на сцені. Не можемо не зауважати на частенькі зловжитки на сцені чарками, та пляшками, та спотиканням напідпитку. Скажемо, що в дійсному житті буває усяково, трапляється усе, але збиткуватись цією неестетичною вихваткою на сцені не годилось би, бо через ці збитки коли б деякі п'єси не захрясли на сцені. Усякі збитки — шкодлива річ у всьому і скрізь. Взагалі тон українських драм та оперет поважний, трохи сумний, але цей сутінок згладжується народним гумором, котрим густо пересипані драматичні сцени, та цілими гумористичними сценками.

І. С. Нечуй-Левицький з своїми білоцерківськими приятелями. Зліва направо: В. М. Левицький, М. М. Дубовик, М. П. Левицький, І. С. Нечуй-Левицький, С. Л. Дроздов, Ю. С. Дроздов. Фото 1912 р.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД НАЙНОВІШОЇ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Найновіша руcько-українська література починається од шістдесятих років теперішнього віку. Од сих років почався ширший розвиток літератури, добре виявився й ясно обмежувався її напрямок. Цей загальний напрямок показали для неї літературні українські діячі попереднього періоду.

В Росії од шістдесятих років скрізь у всіх сферах соціального життя розпочався вольніший рух. Цісар Олександр II визволив селян од панщини 19 лютого 1861 року. Зайшла справа про просвіту непанщанного народу. По першому указові царя на Україні і на Білій Русі було дозволено вчити народ на його мові і було приказано складати шкільні книжки для народних шкіл на народній українській і білоруській мові. Саме в той час повернулись з вислання головні літературні українські діячі: Н. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський й інші. Всі вони гуртом заходились коло народної просвіти, користуючись царським дозволом. Костома-

ров подав заклик на Україну, запрошуючи до помочі полтавських та чернігівських дідичів, і швидко зібрав на видання народних книжок 4000 рублів.

Цей факт показав головний напрямок і симпатії давніших українських літературних діячів. Цей напрямок був демократичний. Він виявився теоретично ще в уставі попереднього Кирило-Мефодіївського товариства, де був параграф про визволення народу од панщини й просвіту селян. В шістдесятих роках це діло могло вже здійснитись і увійти в життя практично: українське товариство почало видавати книжечки для народу під назвищем «метеликів». Симпатії народовців старших горнулись до народу, до темних непросвічених мас. До цього допроваджувала їх сама чисто народна українська мова, з котрою вже ніби в самому сутті був сполучений обов'язок дбати про тих, котрі говорять цією мовою, котрі з свого народно-національного грунту возвели народну високу поезію, народний епос; до такої думки допроваджував і дух самої української історії, майже у всі попередні часи демократичний.

Найновіша руско-українська література стала і мусила стати взагалі демократичною. Засновком її стала народність і національність.

Цей головний засновок, ця головна прикмета найновішої руско-української літератури були не нові, вони стали тільки ясніші, свідоміші і виявились виразніше й свідоміше в літературних формах, бо вже од самого початку нової руско-української літератури, од часів Котляревського, нова руско-українська література взагалі була народною і національною. Навіть ще до Котляревського, в поздоровляльних великодніх віршах через образи святої історії виглядали реальні особи селян та селянок, а в «Енеїді» Котляревського герої греки та латинці виступали українськими селянами, переодягнені в українські убори. І в стародавніх віршах вже пробивався національний український дух, гумор, смішки, жарти, а геніальний автор «Енеїди» виявив через своїх героїв велику силу національного гумору, жарту й сатири. Але взагалі народність, національний дух свідомо стали виразним напрямком тільки в періоді найновішої руско-української літератури.

Обернувшись до народу поперед усього з практичними тенденціями, найновіша наша література стала ре а-

лістично-життєвою. І попередня нова література од самого початку була вже реалістичною, за винятком однієї «Енеїди» Котляревського, котра хоч не має в собі реального життєвого змісту, але в ній зате з великою силою виявився в перелицьованих типах щирий глибокий національний дух українського народу: через що «Енеїда» може вважатись за геніальний національний український утвір, і в тому її сила, і через те вона широко розповсюднена на Україні. Вона читається залюбки по всіх усюдах як геніальний виявок щиро національного українського духу, гумору, жарту й сатири.

Усі письменники нового періоду української літератури, як Квітка, Гребінка, Гулак-Артемовський, Шевченко, Костомаров, Марко Вовчок і інші, належаться до реалістичної школи. Цей найновіший тепер напрямок в європейських літературах виник в новій українській літературі сам по собі, природною стежкою, а не через теоретичний погляд і теоретичне дошукування. Літерати наші од самого початку обернулись до живої народної мови, брали зміст з живого народного життя і через те мусили прийняти живий реалістичний літературний напрямок, котрий сам давався їм в руки. Дуже мало ми знаходимо в цьому періоді літературних утворів і романтичного напрямку, таких як «Мертвецький великдень» Квітки, «Причинна» й «Утоплена» Шевченка, «Закоханий чорт», «Марко проклятий» Ол. Стороженка. Ці утвори не були добутком впливу цілої школи романтизму, котра тоді панувала в європейських літературах; це були утвори на підставі свого народного романтизму, ледве примітні в загальній течії літератури пануючого реалістичного напрямку — як випадкові утвори, як виняток в загальному напрямку.

З цього ж давнішого періоду зосталося чимало художніх утворів з історичним змістом, як, напр[иклад], «Сава Чалий» Костомарова, «Чорна Рада», «Михайло Чарнишенко», «Великі проводи» Куліша, «Споминки запорожця Коржа» Стороженка, «Назар Стодоля» й «Гайдамаки» Шевченка. Автори напрямлювали свій реалістично-художній погляд в минувшину, в давній козацький період української історії як період національний і народний, і шукали в йому сюжетів для своєї творчості, одповідаючих їх національно-народному напрямкові.

В найновіший період руссько-українська література стала виняткове реалістичною в поезії, в пові-

сті і в драматичних утворах. Цей напрямок, найближчий до сучасного життя, більше за все одповідав культурно-просвітнім тенденціям та завданням, які прийняли на себе сучасні просвічені народовці. Через те ми примічаємо в найновішому періоді одсутність і недостачу художніх утворів історичного змісту навіть до останніх часів: вся увага обернута на живе сучасне життя з причини тенденцій культурно-просвітніх.

До шістдесятих років наші письменники й поети списували тогочасний народ. Найновіші письменники після шістдесятих років так само продовжували цей художній приладок, списували життя народу на Україні, Галичині та Буковині, і в поезіях, і в повістях, і в драматичних утворах, обмальовуючи його становище і матеріальне і моральне, обмальовуючи й його добрі моральні виявки і недобрі, його доброчинки й злочинки, добрі, світлі й погані, темні прикмети національної вдачі, його темноту й непросвітність, через котру він мусив підпадати під усяку експлуатацію, не маючи ніякого втямку ні про свої соціальні, ні про свої людські права. Народ став в поезії і взагалі в письменстві об'єктом пильного навигляду й виучування.

Український народ розкинувся на дуже широкому просторі од Кавказу й Волги до Карпат і за Карпати; тим-то і соціальне його становище неоднакове. Обмалювати його становище по всіх закутках, зобвидити його в художніх утворах — це діло не одного покоління письменників. Але і в наші часи чимало вже зроблено для народу з цього боку; з художніх утворів ми вже можемо мати втямок про сучасне становище народу на Україні, в Галичині і на Буковині. Через свою непросвітність і лихе економічне становище народ часто підпадає під експлуатацію усіх тих верств суспільства, котрі стоять вище за його. Пригноблювання народу од жидів ми знаходимо в оповіданні Левицького «Рибалка Панас Круть», в повісті Ів. Франка «Боа-констріктор», в оповіданні його під заголовком «Слимак». Пригноблення народу од панів обмальовано в повісті Левицького «Микола Джеря», в оповіданні Франка «Ліси і пасовиська». Експлуатація народу процентщиками та жмикрутами вияснена в драмі Кропивницького «Глитай», експлуатація сільськими головами та писарями — в повісті Мирного «Повія» та в драмі Старицького «У темряві». Картини невдов[о]ль[н]яючого становища ро-

бочого люду на фабриках на Україні, в Карпатах і на Буковині, на бурякових і тютюнових плантаціях, на копальських шахтах обмальовані в повістях «Бурлачка», «Мільйон», «Боа-констріктор» Левицького та Франка, в повісті д. Кобринської «Ядзя та Катруся», в оповіданні Чайченка «Батько та дочка». Загальне становище руського-українського народу на Буковині зобвиджено з усіх боків в повістях Осипа Федьковича.

Сім'євий побут українського народу з його великим потягом до особистої незалежності й самостійності в сім'ї, допроваджуючої дуже часто до скрайнього індивідуалізму, а часто і до лайки, змагання й колотнечі, обмальований в повісті Левицького «Кайдашева сім'я». Непросвітність і велика охота до сварки, до змагання, непомирливість народу обмальовані в оповіданні Левицького «Баби Параска та Палажка».

Невважаючи на всі невдовольняючі просвітні й соціальні умовнини на Україні, ми не примічаємо, щоб особість народу була зовсім забита та пригноблена. Цікавий навиглядач примітить навіть у найбідніших і ніби пригноблених людях несподіваний проявок почування власної людської достойності, проявок гуманності й потяг до саможертви. Це непринижения душі в народу при деяких недобре сприяючих обставинах зобвиджено в повісті «Микола Джеря», в оповіданні Чайченка «Каторжна», в оповіданні Коцюбинського «П'ятизлотник» і т. д. В Галичині, де соціальне становище народу з давніх давен було недобре, народ виступає більше пригнобленим в своїй особості. Ця моральна пригнобленість галицького народу виступає виразно взагалі в повісті Франка під заголовком «В поті чола». В останні часи в народі вже намножилось багато безземельних і послідки цієї безземельності, недобре впливаючі на сім'єві відносини, обмальовані в повісті «Пропащі». (Сяка-така просвіта в народних школах в останні часи вже допровадила подекуди народ до морального й просвітнього піднятку його розуму, до ледве примітного більшого розвитку, до самосвідомості і до свідомості свого права. Це обмальовано в повісті Левицького «Не той став»).

До шістдесятих років нова руського-українська література була майже виняткова народна: в своїх утворах поети й повістярі обписували тільки народ і мовою чисто народною. Одна «Енеїда» Котляревського та другий том

«Кобзаря» Шевченкового витикаються з цього зачарованого кружка. Шевченко, як геніальний поет, почував тісноту цих рамок для свого генія, і, вражений кріпацтвом народу і усякими неправдами в тогочасному житті, утворив поеми, в котрих зачепив усякі соціальні, політичні й релігійні поступові питання, перевищуючі народний світогляд. Тільки од шістдесятих років в руссько-українській літературі почали зобвиджувати в утворах вищі верстви суспільства, дворян, духовних, інтелігентів, міщан і євреїв та українських поляків, або, ліпше сказати, католиків-українців.

У шістдесятих роках чимало вже намножилось української пересвідченої молодої національної інтелігенції,— з'явились народовці. Пішла тоді навіть поведенція одягатись в народну одежу: почали носити вишивані сорочки, смушеві шапки, червоні пояси, навіть свити, а молоді панни почали вбиратися в квітки, стрічки та намиста. Молода національна інтелігенція цим способом хотіла визнадворити свої пересвідчення, виявити свої симпатії, свої спочування до народу і самим видом хотіла ніби стати ближче до народу. З'явився новий тип народовців-демократів, котрі вже не цурались своєї мови, говорили нею прилюдно в товариствах, не нехтували нею як мовою свого краю, свого народу, і хотіли зробити її культурно-просвітнім органом і літератури, і науки, й просвіти взагалі. Од шістдесятих років в літературі почали зобвиджувати типи усяких народовців, націоналів і в поетичних утворах, не поминаючи, само по собі, і того кружка, і тієї осередини, серед котрої виникав і розводив свою діяльність обписаний в повісті народовець. Типами цих народовців служать — Павло Радюк в повісті «Хмари», Віктор Комашко в повісті «Над Чорним морем» Левицького, Петро Храпко в драмі Мирного «Перемудрив», Марко Кравченко в повісті Чайченка «Сонячний промінь», Юрій Горовенко в повісті Красюченка.

Ці всі дійові особи в показаних утворах виступають як народовці-демократи і націонали. Вони виступають прилюдно з народною українською мовою, вважають на неї як на життєвий орудник культури й просвіти на Україні, як на орган науки, через котрий наука й просвіта найшвидше може розповсюднитись і промикнутись в темні маси міщан та народу. Усі вони встоюють за свою національність, за її право сутніння й за право вольного роз-

витку на національному грунті. Усі вони обертаються з своїми симпатіями до народу, спочувають до його смутного становища, готові стати до помочі народові, допомогти йому піднятись і в просвіті, і в економічних тяжких умовинах. Павло Радюк, Марко Кравченко та Петро Храпко, пробуваючи на селах, навиглядають народ, придивляються до його життя, примічають світлі й темні сторони його життя, милуються його поезією й піснею, виучують народ з етнографічного боку, спочувають до його горя. Петро Храпко заводить приятельство з Грицьком, сином щетинника, і навіть сватає Пріську, батькову наймичку. Спочування до народу в тодішніх народовців і справді допроваджувало декотрих народовців до того, що вони, через саму ідею, женились з селянками, а панни виходили заміж за селян. Такі випадки траплялись в ті часи, що часами допроваджувало до сумних послідків в житті.

Спочуваючи до народу, народовці-націонали, одначе, не ставили народ на п'єдестал, не робили з його ідола, не становили усього народного життя ідеалом для усього суспільства, як робили великоруські народовці-слов'янофіли, котрі вважали народ за свій ідеал, а уклад життя в селі ставили за самостійний і самобутній, котрий треба навіть захистити од городянського європейського впливу для його самостійного дальшого розвитку в народно-національному напрямку. Українські народовці-націонали держались прогресивного, поступового напрямку і бажали на свій національний грунт пересаджувати усі найновіші добутки європейської культури й просвіти; вони не знижували себе до народу, а потягувались підв[иш]ити народ до свого становища в просвітніх, правових і економічних умовинах.

Вищепоказані дійові особи в прикладанні своїх теорій до практики, до життя стріли в адміністративних сферах і вищому суспільстві багато притичин та суперечок. Невважаючи на їх добрі й просвітні заміри, вони стали з погляду рядоправленства людьми «заздрінними». Їм не дали широко розвинути свою просвітню діяльність. Віктор Комашко був висланий на далеку північ. Юрій Горовенко, нудячись та тиняючись без дозволеної праці, не маючи спроможності здійснити свої заміри, прикласти до діла свої теорії, мусив піти в опозицію, пристати до скрайньої партії, кінчає життя самовбійництвом.

Виробка літературної руcько-української мови після шістдесятих років зробила великий поспіх і тепер майже доходить до свого кінця. Руcько-українська мова в Галичині й на Буковині вже стає органом вищої просвіти й вищої науки, а література по своєму напрямку стає нарівні з іншими літературами. Загальні соціальні прогресивні питання знайшли в неї одгук, як, напр[иклад], в утворах: «З вершин і низин» Франка, «Бен-Аль-Джугур» Заволоки, «Скривджені й нескривджені» Криницького, «Правда та Кривда» Мирного, «Нова громада», «Два брати», «Афонський пройдисвіт» Нечуя-Левицького, «Чума» і «Без праці» Франка і т. д.

Український театр з'явився всього десять років назад і зразу дійшов до чималого зросту. Драматичні утвори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Мирного, Гр. Григорієвича й інших були виставлені на сценах по всій Росії і відомі всім. Усі майже драматичні сюжети взяті з народного та міщанського життя — не по волі самих авторів.

В найновішій руcько-українській літературі нема зовсім течії чисто консервативного напрямку, яка скрізь сутніє в інших літературах. В Росії, на Україні усі консерватори зреклись української літератури через саму народну мову, од котрої одганялось вже демократизмом, і поприставали до російських консервативних літературних органів, шукаючи підпірки в здужній рядоправленській сфері, поминаючи нездужну й пригноблену сферу народницького письменства і ставлячи себе навіть в ворожі стосунки до його і до самих народовців. Ці ворожі відносини консерваторів і урядників з вищих кружків рядоправленства зобвиджені в повістях «Хмари», «Юрій Горовенко» та «Сонячний промінь».

СОРОК П'ЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Настають сорок п'яті роковини смерті нашого великого поета Тараса Шевченка. Німецький письменник Карл Францоз, цінуючи поезії Шевченка, сказав, що «Гайдамаки» — це єсть найвищий поетичний утвір в усій слов'янській поезії, а Шевченко як поет однаково високий і в ліричних, і в епічних, і в політичних утворах; і тоді як в німецькому письменстві навіть в кращих поетів політичні поезії вийшли слабкими й прозаїчними, в Шевченка ці поезії так само високі, як і ліричні та епічні. Можна думать, що причиною тому був винятковий трагізм історії безталанної України, опрічний од історії інших народів. Але все-таки треба сказать, що велика сила великого генія на всякому грунті покаже й виявить свою силу і свою вартість, хоч би той грунт не давав дуже придатного для генія матеріалу. Сила творчості генія в йому самому, в його душі та в його почуванні.

І справді, яка висока поезія в Шевченковому «Сні»! Які дивні картини! В високій височині, в небі під хмарами тиша; край неба палає, починається пишний весняний ранок. Не чуть там ні людського сміху, ні плачу, нема там ні власті, ні кари, тільки видно з високості пишні степи та лани, садки, тополі та верби, вмиті вранішньою

росою. А там внизу, в пишній країні, вже інша картина, картина людського горя, здирства, панщанної неволі та горя, покропленого не росою, а гіркими слізьми... І це горе, ці сльози викликають в поета крик серця: «Душе моя убогая! Чого ж ти сумуєш? Чого тобі шкода?» А сумувать Тарасові доводилось недоброхіть, невважаючи на всі пишні картини багатої й гарної природи...

І всі його політичні й патріотичні вірші дишуть такою ж самою високою поезією. В їх мало прозаїчних історичних фактів, опріч хіба значніших, він говоре не як історик нудними подіями, а співає про їх, як співають в народних думах, мішаючи докупи історичні факти і картини природи, як живої людини. Такі його вірші «До Основ'яненка», «Чигирин» і інші; в віршах «До Основ'яненка» Тарас згадує давню Січ. Але він не сам плаче за нею. І тепер б'ють пороги й місяць сходить, як і колись сходив, коли ще животіла Січ, але за цю славну минувшину питають в Дніпра очерети, питають в вітру степові могили, де то панують і бенкетують запорожці, і тільки чайка плаче, літаючи, мов за своїми дітьми, та кобза Основ'яненкова ще має силу викликать сльози в великого поета.

Дума про Чигирин — це дума про безталанну Україну, котра в наші часи заснула, мов пустиня, бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла ще й гадюк в холодне дупло напустила, і зосталась дітям України тільки надія, та й ту надію розвіяв вітер і хвиля морем рознесла... А думи прокляті рвуться запалити душу, не дають спати. І поет має надію на своє тихе слово (на письменство), виковує з його до старого плуга новий леміш та чересло, зорав переліг, посіяв там сльози, а зійдуть з того насіння обоюдні ножі, що розпанахають груди, випустять попсовану кров і наллють нового життя в українські груди, і зійде зелена рута і барвінок між тими ножами, і почнеться одродіння України. Ці високі політичні та патріотичні вірші своєю поезією нагадують суворі й величні картини Синайських гір з їх гарячим, огняним колоритом, звідкіль неначе от-от посиплються блискавки і вдарять громи. І такі громи б'ють з цих його віршів, у пекучих думах та чудових картинах, разом з плачем та слізьми. Так плакав Єремія на руїнах Єрусалима, цей пророк-політик, як назвав його відомий Ренан. Так плакав Тарас на руїнах Чигирина, але плач Тарасів ще гіркіший за плач Єремії.

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ

Досвітні огні. Збірка поезій і прози до читання й декламації. Упорядкував Б. Грінчепко. З портретами авторів і артистів, з музикою М. Лисенка та М. Левицького. Видання Є. Череповського. У Києві, 1906 р. Стор. 478. Ціна 1 р. 25 к. В артистичній оправі 1 р. 75 к.

Український декламатор «Розвага». Артистичний збірник поезій, оповідань в прозі, монологів, жартів і гуморесок найвидатніших українських поетів і письменників. Для читання й декламування на сцені, вечерницях, дома, в громаді, драматичних курсах і т. д. Уложив Олекса Коваленко. З портретами поетів, письменників і артистів. 1905 р. Київ, стор. 512. Ціна 1 р. 25 коп.

Ці обидві книжки чудово видані і дають читальникам багато дечого цікавого і для читання, і для декламації. «Досвітні огні» упорядковані д. Грінченком, великим знавцем українського письменства і досвідним в цій справі. Для збірника вибрано що й єсть кращого в українському письменстві й цікавішого і для читання, і декламації. В «Досвітніх огнях» у першому виділі поміщені поеми, балади й лірика; в другому — байки, вірші сатиричні, жартовні та юмористичні; в третьому — проза; суцільні оповідання деяких давніших і новіших письменників і цікаві уривки. В книжці зміщено 60 портретів українських письменників та артистів, а

перед трьома виділами заголовні листки з гарними фарбованими малюнками Є. та В. Маковських. На верхній палітурці перепльота зроблені гарні малюнки д. Шульгою. Книжка гарна, як цяцька і, сказать по правді, гарна й на зміст. Те ж саме треба сказать і про збірник «Розвагу», що стосується і до краси видання, хоч на зміст вона в деяких виділах багато слабкіша од «Досвітніх огнів».

В «Досвітніх огнях» зміщено багато найкращих ліричних та епічних утворів давніших поетів, як-от Шевченка, Котляревського, Гулака-Артемовського, Куліша, котрі завжди читаються й читатимуться з однаковою цікавістю, а найбільше тією широкою публікою, котра мало знає тих давніших письменників, навіть і самого Шевченка, бо й таких мені траплялося стрічать між молодими людьми... З письменників середнього й молодшого покоління вибрані найкращі й найвартніші вірші й невеличкі, але гарненькі на зміст і на мову прозаїчні оповідання. В кожного сливе з другорядних письменників знайдеться кілька таких шедеврів, котрі можна поставить врівні з творами більших або й перворядних поетів. Таких утворів менших поетів вибрано доволі багато. Але між ними найбільше цікаві і найпоетичніші вірші д. Кримського та д. Самійленка, за котрих при цій нагоді варто поговорити докладніше. Д. Кримський — це справдешній поет. Усе, що він видав в своєму «Пальмовому гіллі», промкнуто подихом чистої поезії, почуванням краси в природі, краси людського духу. Він любить природу так, як любив Гюї Мопассан, котрий пише: «Я люблю природу, люблю гори, ліси на горах; я неначе їм ті ліси, почуваю їх в себе всередині». Або як любив природу великий Байрон, що ночей не спав в Альпах над Женевським озером, коли в горах гуркотів грім, коли верхи Альп та Юри розпочинали між собою розмову:

Природо-мати! Ти мені прости,
Що я тебе виспівую так блідно;
Не змалював твоєї висоти,
Красот твоїх у мене і не слідно...
Бо я з твоїх красот усе п'янів...
Рука дрижала... погляд туманів...
Текла сльоза...

Коли в одного поета текла сльоза перед розкішними виглядами на Ліванські гори, коли другому реалістично-

му поетові аж заманулось їсти красу лісів та гір, то це знак, що вони справдешні поети. І справді, вигляди природи та пейзажі дають д. Кримському багато матеріалу для картин та порівнянніе у віршах, без чого вірші звичайно виходять абстрактними, прозаїчними думками, нагадуючими просто-таки звичайні статті в віршах. В віршах д. Кримського цього нема. Чи він співає про любов, про зраду, чи він виявляє смуток,— скрізь в його віршах береться гарненька картинка з природи або якесь порівняння, підхоже до психічної направи людини, і через те в усіх його віршах чуєш подих дійсної поезії і природи й людського духа. Д. Кримський поет суб'єктивний: чи він обмальовує проявки людської душі, кохання, зраду, смуток та журбу, чи задумується про долю рідного краю й народу, він скрізь близький до Гейне. Зате ж деякі його вірші такої ж сили і такі ж поетичні, як і в Гейне. Шкода, що в його часом трапляються вірші не гаразд оброблені. Що стосується до мови і форми віршів, то коло цього авторові треба б попрацювать.

В «Досвітніх огнях» зміщено чимало таких поетичних віршів д. Кримського, як-от: «Забрався я на шпиль», в котрому змальована картина з Ліванської гори, вкритої снігами... А нижче трохи синіє ряст. Пронизує сніг і горить на сонці тихенько, як і любов, що горить тихенько, але, й не палаючи, пропалює всі груди. Або от в віршах «Опівночі» (в «Розвазі») поет одної розкішної ночі бере лютню і грає сумної пісні. Садок притих, фонтан замовк, квіти слухають, але листки пальми слухали та й кажуть: «Не грай, чоловіче, усохнем з печалі». А на рожу-красу впала пахуча сльоза. Слухають маслини й кипариси, а магнолія молить: «Ой не грай, не грай! І нашого серця на смерть не вражай!» І так в поета скрізь в віршах проведено, ніби спочування натури до людини, а людини — до натури, скрізь картинки й порівняння, од чого подихає духом щирої поезії з усіх віршів, поміщених в збірниках, та й од усіх його віршів загалом в «Пальмовому гіллі». Його вірші взрушують серце й фантазію усякими картинами і викликають в душі багато усяких почуваннів. В суб'єктивній поезії, як-от, приміром, в Гейне, в його суб'єктивних віршах поет виливає свої особові почування, свої радощі, свою любов, свій смуток; через те його поезія щиріша, й колоритніша, і більше робить враження на почутливі душі читальників.

В обох декламаторах поміщено чимало віршів д. Самійленка. Коли муза д. Кримського нервова, палка, то про музу д. Самійленка можна сказати, що вона рівна, спокійна, в несатиричних та юмористичних віршах філософська, менше обертається до природи і більше любить обертатися до думок. В обох декламаторах поміщені його чудові вірші «Орел», котрий широким помахом своїх дужих крил піднявся вище од хмар, рвався та силкувавсь підняться до сонця, купався в світі проміння, але до сонця не долетів і, почутивши, що він син землі, мусив вернуться на землю і спустився на кручі. І на тих кручах його взяла нудьга за сонцем, за небом; йому зосталась тільки одна втіха — розказувать людям за небо, за сонце та блискучі зорі. І Орел почав оповідать людям про небесний простір, про світ сонця.

У своїх віршах під заголовком «Не вмре поезія» та «Україні» автор виявляє багато щирого почування й любові до рідного краю. Він згадує свої дитячі літа, коли його чарував веселий вид рідного краю, хоч він і знав про його тайні муки та його занепад і, почутивши своє одродіння, дає клятьбу посвятити усі свої сили й талант на жертву для одродіння України. В цих віршах ми примічаємо подих щирої душі й щирої поезії. Ці невеличкі вірші — це й єсть гімн Україні, в котрому почувається надія на її одродіння. Такі ж гарні та поетичні вірші під заголовком «Не вмре поезія» зміщені в «Досвітніх огнях».

В обох книжках поміщено багато юмористичних і сатиричних віршів д. Самійленка. Ці вірші таки доволі кількі для тих, до котрих вони стосуються і на котрих вони направлені, як-от: «Горе поета», «Ідеальний публіцист», «На печі», «Патріота Іван», «Te Deum». В цих утворах автор карає не тільки своїх українських лежнів та псевдопатріотів або тупиць, але й загалом усякий фанатизм та деспотизм. Деякі коротенькі сатирки нагадують жартовливі вірші Руданського й Беранже, а по силі не поступаються навіть перед утворами Беранже, як, наприклад, вірш «Божий приказ», як пан радить Іванові, щоб він не лінувавсь та працював, коли сам бог працював шість день і тільки на сьомий день одпочив. «То річ, мосьпане, друга: одно — творити язиком, а друге — перти плуга». «Скажіть же, що робив господь в день восьмий і дев'ятий?» — питає з жартом Іван...

Д. Кримський і д. Самійленко в наші часи — одні з найкращих поетів не тільки на Україні, але і в Росії. В віршах д. Самійленка мова народна, дуже гарна; форма віршів оброблена добре, вірші в його утворах скрізь гладенькі, плавні і читаються легко й плавно. В тих утворах де автор викладає свої абстрактні думки та усякі міркування, вірші трохи довгі і нагадують поезії класичні, вірші Горація. Але коли на автора находе натхнення, коли якась подія взрушує його душу, тоді вірші в його стають жвавіші, легші. А коли на його находе гумористична направа або коли він пише сатиру, тоді його вірші стають влучні, живі й жваві, мають колорит народний, як-от, приміром, в байках Глібова або й в «Енеїді» Котляревського.

В «Досвітніх огнях» багато є чудових утворів у віршах і прозі, котрі прочитаються з великою приємністю. Багато єсть веселих віршів, жартовливих і ідейних, небіжчика Руданського, которого вірші завсіди читаються без нудьги. З поезій Лесі Українки вибрані деякі гарні ліричні вірші, в котрих виливається почування розбитого, але й повного надій серця, як-от її вірші: «Горить моє серце», «Contra spem spero», «Соловейків спів навесні» й інші. Гарненькі вірші д. Романової «У сповідальні», епічні вірші д. Грінченка «Галіма».

В «Досвітніх огнях» зміщено чимало віршів соціального напрямку про безщасну долю народу і патріотичних, чи, як зве їх німецький критик «Кобзаря» Карл Францоз,— політичних. Є чимало віршів, в котрих поети виливають смуток та спобоління до важкої долі українського народу, до селянської бідноти. Цей ряд поезій, сказати по правді, найтрудніший і найнебезпечніший для поетів, бо... поети здебільшого співають про чуже горе, чужу нужду, а не про своє горе. Тим-то такі пісні, можна сказати, загалом виходять якісь роблені, холодні, викладаються здебільшого в теоретичних думках та гадках, а не виливаються в поетичних картинках, і вже чого, чого, а сліз не викличуть з душі.

Карл Францоз, розбираючи утвори Тараса Шевченка, сказав, що Шевченко однаково великий поет і в ліричних, і в епічних, і в політичних своїх утворах. Тоді як усі тогочасні кращі німецькі поети були нудні, й сухі, й непоетичні в своїх політичних поезіях. І справді, Шевченкова поема «Сон» — одна з [кращих] поем в «Кобзарі»,

бо він зумів виложить свої думки, виливши їх в фантастичних і в усяких картинах, ясних, колоритних та блискучих. Шевченкова поезія — це краса східного суворого, але й величного пейзажу десь на Сході, в гарячих сторонах; це ніби пишний вигляд Синайських гір з гарячим, блискучим колоритом, звідкіль неначе от-от посипляться блискавки і вдарить грім; звідкіль ніби сипляться його пророчі поезії громом та блискавками. Такі його утвори: «Кавказ», «Б'ють пороги...», «Чигирин» та інші. В їх скрізь пливуть думки в картинках з природи, в порівняннях. В віршах до Основ'яненка він не оповідає за історію Січі, як роблять інші поети, а освічує руїни світом місяця, додає до цього шум порогів; в його за давню Січ розмовляють очерети з Дніпром, а плаче за нею чайка на тих місцях, де тирса шуміла, де колись лилась кров, і за цю давнину питають тільки степові могили в буйного вітру... «Кавказ» та «Чигирин» — це гарячий проклін і гіркий плач за долею України, вищий і поетичніший за «Плач» на руїнах Єрусалима Єремії, цього пророка-політика, як назвав його відомий вчений Ренан. І коли Шевченко виливає сльози в пекучих віршах про безщасну долю бідноти й крепаків, то взрушує серце в читальників через те, що він сам перебув та перестраждав те лихо, за котре співає, сам перепечалився великою скорботою.

Покинувши рідний край, в Альпах, Байрон не спав ніч, слухаючи, як гримить грім, блискає блискавка, як розмовляють Альпи з Юрою громами, і сказав: «Ох коли б я міг вилить гуком все, що сховано в мені, дать вихід думам, мукам — всьому, що є в душі, в умі, всім снам, суворим ваганням, міг передать всю силу знання, весь пал кохання,— то був би громовий удар». Те ж саме міг сказать за себе й Шевченко. Які муки душі, які крики серця вилились в його політичних поезіях! «Душе моя убогая! Чого ж ти сумуєш? Чого ж тобі шкода? Заснув би я... так прокляті думи рвуться душу запалити, серце розірвати. Не рвіть, думи, не паліте! Може, верну знову мою правду безталанну, моє тихе слово... Слово моє, сльози мої, раю ти мій, раю!..» Тарасові було за чим плакать, варто було клясти і за обездолену Україну, і за крепацтво й панщину. Нема що й казать, що Шевченкові такі поезії в українському декламаторі займають винятковe, опрічне місце, окроме од усіх навіть найкращих віршів усяких новіших та й давніших наших поетів.

Але є між згаданими мною поезіями в «Досвітніх огнях» чимало теж гарненьких і поетичних, де поезія, почування вилились не в теоретичних думках та гадках, що нагадують прозаїчні статті соціал-економічного змісту, а в картинках або в фантазії ніби снів. Найбільше підхожі під цю мірку вірші д. Кримського «Весняна розмова». Надворі весна-красна, співають соловейки, конвалії й фіалки дишуть пахощами і звуть до любові; і сонце, й луки, і соловейко, й квіти кличуть до любові, а на думку чогось спадає щось інше, супротилежне: думки про забитий рідний край, про непросвітність і нужду рідного народу. Гарненька пісня з Шаміссо «Бабуся», перероблена Грабовським, ця безталанна удова, що цілий вік заробляла хліб для дітей, а потім розіслала їх на заробітки. Гарненькі вірші також ідеєю д. Коваленка «Мрія й божевілля» — мрія про щасливий і багатий український народ.

В третьому виділі зміщено чимало цікавих юмористичних оповіданнів у прозі та картинок усяких виглядів, якот д. Коцюбинського, Дніпрової Чайки, Федьковича, Стороженка і т. д. Сказати загалом,— у «Досвітніх огнях» юмористичний виділ доволі великий і інтересний. В «Розвазі» він менший, а в виділі між віршами зміщено чимало написаних прозою картинок — декадентських; це нібито поезії в прозі, в котрих немає поезії, а зате багато гарної гладенької риторики...

Прочитавши «Досвітні огні», не хочеться навіть йнять віри, що ці всі поезії вибрані з невеликої української літератури. Так багато в книзі високих і дуже вартних поезій, що дадуть читальникам і приємність, і вдоволення, й користь, неначе це все взято з великої літератури, коли стало поезій ще й на другий декламатор. Шкода тільки, що упорядники обох декламаторів не вибрали кращих і вищих поезій небіжчика Куліша з його «Марусі Богуславки», де є місця високої поезії, котрі можна поставить нарівні з кращими й високими поетичними утворами польського поета Словацького або й Лермонтова. Те, що зміщено в обох декламаторах, не дає правдивої міри для показання вартості поезій небіжчика Куліша, хоч і ті вірші служать окрасою обох збірників.

З тих зразків, що зміщені в обох декламаторах, можна бачити уявки, що в минувшому столітті українська поезія зробила великий поспіх у своєму розвитку, дала

багато чудових зразків в усіх виділах поезії: і в ліричному, і в епічному, і навіть в політичному чи патріотичному. Не поминула вона й соціал-економічного становища народу, бо в цьому дав направу наступаючим поетам великий поет, син безгласного панщанного народу. І з'явились потім гарні утвори в такому тоні, як-от, приміром, «Гей, воли!» Руданського і багато інших. В українських поетів виявилось багато потягу до ідеалів, багато бажаннів та надій на кращу долю України, народу та й загалом усієї людськості; в неї дуже примітний напечаток ідеалізму, природженого потягу до ідеалів в українських поетів.

Опріч того, в українській поезії є й своя одличка од поезій літератур інших народів: це багатство сатиричної і юмористичної поезії, жартів та сміху. Не дурно ж український народ породив з себе Гоголя та Котляревського, котрі поклали засновок реалістичного напрямку в двох літературах: в великоруській та українській. Бо гумористика й сатира, природжена загалом українському народові, можуть тільки розвиватися й животіти на реалістичному грунті, на грунті живого людського життя, а не помершого староття, мертвої романтичної трухлятини, що животіла тільки в мріях та в уяві стародавніх романтичних письменників. В «Досвітніх огнях» багато зміщено гумористичних зразків невмирущого Котляревського, а за ним Руданського, Глібова, Самійленка, Стороженка і інших. Цей жанр поезії прохоплюється і в багатьох наших поетів молодшого покоління. До такого гумору й жартів здатний і д. Кримський. Такі його вірші «До поета»:«Як на тебе найде віщий дух пророчий, то гляди не стався на людські очі...» Бо сучасні люди, чуючи пророка, зараз почнуть кмітить, чи є пак на йому мантія широка, бо людям важко дізнатись за вогонь та дух поезії, і їм хочеться чогось знадвірного, якоїсь мантії, а не реалістичні жилетки. Недурно ж пишуть, що тільки в англичан та в українців є правдивий гумор. І справді, тільки в англійському письменстві були такі гумористичні письменники, як Штерн в XVIII столітті, Шерідан, котрого комедію «Школа лицемірства» ставлять врівні з комедіями Мольєра, потім Чарльз Діккенс, Марк Твен і інші.

Ставлячи навіть поезію Тараса Шевченка окроме од усіх поетів, все-таки треба сказать, що теперішня укра-

їнська поезія зробила великий поспіх і вона з честю йде наслідці за високою українською народною поезією, за котру німецький поет, перший перекладчик наших народних пісень, значний поет Боденштедт писав, що українська народна поезія перша в Європі по своєму ідеалізмові, по моральності та по високих ідеалістичних потягах в поезії.

Другий декламатор «Розвага» теж упорядкований гарно, але він стоїть нижче од першого. В йому юмористичний виділ малий. Чимало поезій галицьких поетів, в котрих і вірші й мова трохи важка, ломовата, негаразд оброблена, а галицька мова неприємно вражає читальника. Краща мова з усіх галицьких поетів у д. Маковея, Шурата та в Буркутських піснях д. Франка. Видаючи галицьких поетів та й прозаїків на Україні, доконче треба потроху хоч подекуди виправлять їх пелехату провінціальну мову, бо їх читать важко, а широка публіка, непризвичаєна до такої мови, що вперше їх читає, не читатиме їх зовсім, бо не переможе трудноти тієї мови, через ті дивовижні слова й не менше того дивовижний синтаксис мови, нагадуючий або латино-польський, або давній київсько-слов'янський в наших письменників XVII та XVIII віків, як-от Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського і т. д., з котрими і не переривався генетичний зв'язок в Галичині.

В «Досвітніх огнях» коректура дуже добра. Коректор не зачіпав по нашому українському звичаю київських та й усяких видавців таких форм мови в письменників, які вони вживають в своїх утворах, тільки все-таки позмінював в їх слова *мині* на галицьке й наше стародавнє *мені*. Зате ж в «Розвазі» коректор повставляв всім письменникам галицькі форми, як-от *сей, ся, отсе, мені*, найвидатнійших, позначнійшало й іншу старовину. Повставляв він і в моєму оповіданні, само по собі, ні в мене, ні в других не питаючи. Цей поганий звичай замінять по своїй вподобі і підводить особово під себе правопис і народні українські форми мови завівся в нас на Україні і в Галичині вже давненько і дійшов теперечки до апогея. З письменниками зовсім не церемоняться і перероблюють правопис, як схочеться якомусь видавцеві або ще й на галицький лад. В віршах часом трапляються такі слова, як *пісчаная* (піскувата) *рівнина, камінючче, побережье* (камінюччя, побережжя). Останні форми слів, мабуть, друкарські помил-

ки, але вони дуже неприємні для читача. Сподіваємось, що й упорядчик і видавець у другому виданні «Розваги» покинуть цей шкідливий для письменства звичай і доручать коректуру не будлі-якому галіціоманові, а українцеві, котрий добре знає форми щиро народної мови і буде прихильний до українських форм живої народної мови, і видасть авторів так, як вони писали, а не як сам видавець пише.

«ДЕ ЛЮДЕ — ТАМ І ЛИХО»

Повість Д. І. Яворницького. 1911 року. Катеринослав. Ціна 1 р.

Сюжет цієї невеликої повісті взятий з недавно минувшого часу селянської ворохобні, котра недавно трапилась в Полтавщині. Саме в той час на берегах Північного Донця жила в своїй маєтності на селі княгиня Долинська з двома дочками, Ніною та Ольгою. Овдовівши перед тим, вона їздила за границю, вештalась по Італії, була в Генуї і в Римі. Тут недалечко од Колізею ця сім'я випадком стикнулась з одним художником, Моравським, котрий, сидячи за мольбертом, змальовував Колізей. Старшій дочці Ніні Моравський одразу припав до вподоби так, що вона не могла його забути. Але в Петербурзі, на балу в однієї багатющої княгині до Ніни почав залицятись красунь кавалергард Чагін. Саме в той час, як сім'я вже вернулась додому в своє село, почалась ворохобня в краї по селах, і в ту місцину була приведена сотня козаків під командою того Чагіна. Чагін, почувши, що там недалечко пробуває в своєму селі княгиня Долинська, почав вчащати до княгині, їздив до

неї в гості і незабаром закохався в Ніну так, що в його з'явилась думка посватати Ніну. Але молода Ніна одхилялась од багатиря й красуня Чагіна, бо вгадувала якось інстинктивно, що його ясні гарні, але ніби стальові очі, з стальовим холодним одліском, його неприємний погляд були виявком холодного й жорстокого серця. Ніна не помилилась. Тим часом ворохобня розкидалась по селах. Чагінову сотню закликали на села, де ворохобники грабували поміщицькі оселі, силою забирали з комор пашню й сіно. Лютий Чагін кинувся з сотнею козаків по селах і наважився нагнати страху на ворохобників; їх били різками так, що вони мліли, потім їх піднімали на вітер, і знов клали під різки і забивали до смерті; одно село запалили з чотирьох вітрів, хапали тих, котрі тікали по вулицях, клали й катували різками, замордовуючи на смерть. Як Чагін попросив в Ніни руку, вона мовчки вийшла з кімнати; страшний проявок Чагінової вдачі налякав її. Саме в той час прислали на поміч Чагінові другого офіцера — Валерія Моравського. Чагін зараз повіз його в гості до княгині. І мати й дочка несподівано впізнали того художника, з котрим вони колись випадком були познайомились в Римі. Ліберальний та симпатичний Моравський одразу покохав Ніну, згадавши за стрічу з нею в Римі й за її симпатичний погляд і на людей, і на естетику, й загалом на штучництво, в котрому і він сам дуже кохався. Вже Ніна призналась, що кохає його і радна одружитись з ним, як він несподівано десь дівся, десь ніби зслиз, зоставивши Ніні лист, в котрому він просить вибачити його, бо... він був в партії соціалістів, а потім був примкнув до бойової партії, мусив втекти на якийсь час за границю, пробув там довгий час, але... тепер він дізнався, що на його «направлена рулка рушниці»... і він мусить зникнуть, покинувши її на одчай. Ніну так вразив цей несподіваний вчинок, що вона впала в тугу, в меланхолію, а потім згодом впала у тихе божевільство. Це типи моменту, типи нашого ворушливого часу. Повістка написана жвавим гарним стилем і читається з цікавістю, невважаючи на несподіванку багатьох випадків, неначе вигаданих. Але в людському житті усякі несподіванки трапляються дуже часто, і часом вони мають велике значення в будущий час людського життя. В наш ворушливий час трапляються такі несподіванки, що на їх часом тільки очі витріщиш з дива. Люде виникають на сцені

життя несподівано, десь зникають, наче пірнають у воду, і знов виринають і зслизають... Тим-то й усі події в повісті д. Яворницького мені не здаються неймовірними. Найкраще й найсуцільніше обмальований тип молодої Ніни, котра не так розсудливістю, як своїм дівоцьким інстинктом одразу спостерігає людську вдачу й її хиби, цінує її дуже правдиво й не помиляється, маючи природжений потяг до гуманізму, до ідеалізму й естетизму. Тип Чагіна — катюги в лиці красуня з стальовими холодними очима вийшов так само добре. Такі ясно-блакитні, але холодні з стальовим одліском очі, як відомо, були в Наполеона I, котрий вигубив не одну сотню тисяч людей з холодною байдужністю, неначе зарізав сотню тисяч овець. Про таке катування різками на смерть в Полтавщині в свій час оповіщено і в газетах. Усі ці події в час ворохобні обписані реально й правдиво.

В повісті є кілька дуже гарних картин природи; на обписування їх в автора єсть здатність. Його картину місячної ясної ночі в великий мороз можна поставити нарівні з чудовою картиною зимньої ясної ночі в лісі д. Панаса Мирного в його оповіданні «Морозенко». Мова в повістях д. Яворницького скрізь, загалом сказавши, потрушена іскорками народного сміху і гумору в словах, в коротеньких фразах, часом добраних до рифми... Це форма гумору народна. Мені не раз траплялося чути розмову кількох чоловіків, пересипану словами й фразками, часом смішними, а часом саркастичними, ще й на кінцях фрази часом підібраними до рифми, як це трапляється в повістях у Квітки. Така форма гумору трапляється найбільше в англійських письменників, в Діккенса, Штерна, Шерідана, що піддержує в читальникові ввагу й цікавість, невважаючи на розтягнутість мови в усіх англійських письменників, навіть у самого Діккенса. Ці іскорки гумору трапляються і в останньому утворі д. Яворницького.

Повість написана гарним легким стилем, але що стосується до декотрих опрічних поодинчих слів, то мушу сказати, що меж ними трапляється чимало слів недоладних, то польських, то галицьких, то великоруських, як-от польські слова: *перешкодив* (заважав), *оточує, оточили кругом* (обстали навкруги), *страйк робочих* (змова, забастовка), *поліцаїв*, в *струменнях* Неви (в брижжах; *струменя* — по-польській — *ручьи*); або галицькі й велико-

руські слова, падежі й наголоски: *лише* тоді (тільки тоді), *не зуспіли* (не встигли), *перепон* (притичин, завад), *рішенець* (не розумію, що воно таке), *чутоба* (почування), *надхнення* (натхніння), *призначення* (призначіння), *для вдоволення ріжних примхів* (для вдовоління усяких, різних примхів), *при зарожденні* (при зародінні), *зрост* (зріст), *булавки* (шпильки), *дуло* (рулка), *закопчені* (задимлені), *перестроїв фронт* (переставив фронт), *за особим столиком* (за опрічним столиком), *юнак, юнацький* — сербське і через це чудне (молодець, молодецьке, паничівське); *Моравський накинувся на штуку* (взявся за штучництво, за художество), *крови, до любови, души, одежи* (крові, до любові, душі, одежі: п. сущ. на **в, ль, ч.** мають в род[овому] падежі кінець на **і**: до крові, «ти ж мені до любові», до мислі, од печалі, од жовчі, до печі, до груші, *зособна* (а найбільше) і т. д. Од вживання автором цих слів мова виходе нечиста, і ці усі чужі, нахапані з інших мов слова стають таки доброю завадою (помехою) при читанні повісті.

Слово *штука* в значенні «искусство» галичани взяли з польської мови. Тим часом у нас в народній мові слово *штука* вживається в значенні як частка чогось або як опрічна річ при перелічуванні поодинчих предметів, схожих загалом між собою. Штукою звуть часом якийсь смішний проявок штукарства: «Ото удрав штуку»,— кажуть за будлі-якого штукаря. Штукованими звуть речі не суцільні, а зроблені з часток або з шматків якогось матеріалу, як-от, прикладом, роблять кружки на діжки з варевом або на діжки й діжечки для води і суцільні, зроблені з широкої цілої дошки з ручкою зверху, і штуковані з двох півкружків; штукованими палицями звуть палиці священиків, в котрих верх [з] срібним набалдашником закручується й викручується, або сучкуваті товстенькі палиці, склеєні з двох половинок, щоб палиця на собак була замашна й дошкульна. Тим часом слова *штучний, штучно* народ вживає тоді, коли говорять за щось дуже гарно зроблене: ярмо вирізано зверху дуже штучно; на образах в церкві на рамах повирізувані штучні квітки, цебто дуже гарні. Слово *штука* надто загальне і не натякає навіть на щось гарне, а як замість його сказати *штучництво* (искусство), то я певний в тому, що селяни зрозуміють одразу і догадаються, що мова мовиться за щось гарне, прекрасне, як догадаються й одразу зрозу-

міють, як сказати їм про *штукарство*, хоч цього слова й нема в народній мові. Тим часом наші інтелігенти може й не догадаються, що то за *штучництво*, бо мало хто з них знає добре народну мову, та ще й до того по галицьких книжках я бачу, що галичани пишуть слово *штучний* в значенні *роблений* (искусственный), як-от роблені квітки і т. д. Решта слів: *умілість*, *мистецтво*, *гарність* зовсім не підхожі, і треба писати або *штучництво*, або просто *іскуство*, щоб не було плутанини в письменській мові.

Шановний автор, як я бачу, бере з галицької мови слова, які є і в нашій народній мові, тільки їх дублікати, або бере часом складені не до ладу, як-от зателепуваті слова: *зокрема*, *зосібна* (по-нашому вийшло б *закроми*!!). Це все одхилятиме українську публіку од української книжки і викличе навіть глум та смішки. Тим часом в останньому оповіданні автора «Драний хутір» мова чиста, чудова.

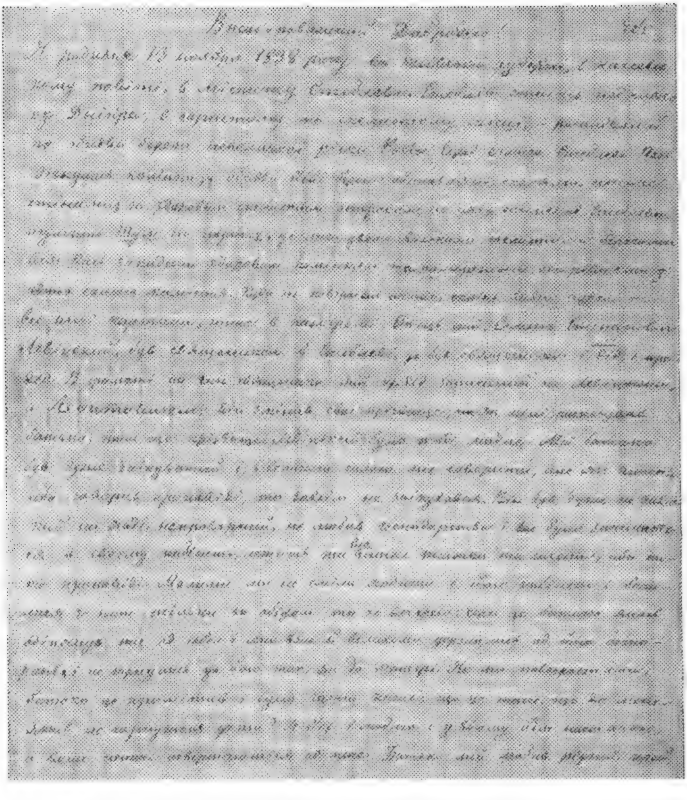

Перша сторінка автобіографії І. С. Нечуя-Левицького. Автограф.

УКРАЇНСЬКА ДЕКАДЕНТЩИНА

I

Нова українська література ще од часів «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» Котляревського, себто од 1819 року, розвивалась помаленьку, але потрапила на стежку правдивого й найкращого прямування, реалістичного, народного й національного. Трапилось так, може, з тієї причини, що Котляревський, як щирий українець, маючи великий природний потяг до народного гумору й українського жарту, задумав обернутись до народної української мови й народного життя ще в кінці XVIII віку, написавши свою славну «Перелицьовану Енеїду» українською мовою, щоб виявити й вичерпать усі скарби народної психіки, багатої на жарти, смішки, штукарства та загалом на гумор, ще часом і дуже сатиричний. Через те-то в українській літературі передніше, ніж у великоруській, письменники розпочали народну літературу, обписуючи в своїх реалістичних утворах народне дійсне життя. Потроху траплялись невеличкі одхиляння вбік до народних казок або козацьких запорозь-

ких легенд, як-от «Закоханий чорт» і інші оповідання Олекси Стороженка й ін. З'явилось кільки з романтичним прямуванням Шевченкових поем під впливом панувавшого тоді в Європі і в Великоросії європейського романтизму. Але українське письменство, кажучи загалом, в усій своїй сукупності стояло і встояло до цього часу на міцному грунті реалізму, народності й національності, може, з причини глибокого демократизму, промкнувшого усі сливе утвори з невеличкими одхиляннями й винятками в казках, фантазіях, снах, утопіях, народних легендах та поданнях. Але це така дріб'язкова річ, що за неї не варто й згадувать, бо це ми бачимо в усіх літературах, навіть в давній еллінській і в індуській.

Але в останній [час] у найновішу укра́їнську літературу, котра завсіди стояла на народному реальному грунті, почав промикуваться з інших літератур модний модернізм, декадентство в усяких його складових частках: еротизмом, символізмом, еротоманією, соромітчиною і сливе порнографією. Усе це якось поспіталось докупи і приплелось до ідеї визвольницького сьогочасного ру́шення як і в великоруському письменстві, [так] і в європейських літературах.

Ми маємо на думці, написавши ще передніше сатиричну повість-пародію з назвищем «Без путя, повість по-дєкадентському», ще й показати генезу й зародок, звідкіль розвилось і виникло це чудернацьке з'явище і стало якоюсь ніби д о к т р и н о ю, котрою вже заметилось чимало наших молодих та й не дуже-то молодих письменників на Україні і в Галичині. Через цю модну доктрину чимало українських письменників попсувало й зганджувало свої часом ціновиті й художні утвори, котрими й наша ширша публіка не нехтує і котрі читає з охотою.

Письменське декадентство з'явилось в Парижі серед молодих тодішніх поетів, котрі одрізнились од товариства старших поетів і ску́пились в опрічному клубі, бо були невдоволені їх дуже простим, мало ідеальним реалізмом. Вони почали собі шукати нових стежок, більше ідеальних і вольних, не питаючись поради в старших поетів і навіть і невважаючи на старі формальні звичаї й правила в поезії. Це було вже в другій половині XIX віку. Але це не була новина. Ще раніше, ще передніше, перед революцією 1848 року у Франції та Німеччині вже була виникла ця нова

доктрина в поезії й белетристиці серед молодих письменників у Німеччині в товаристві під назвищем «Молода Германія».

Ще з початку тридцятих років XIX віку в Німеччині вже виникло ідейне прогресивне рýшення з ясним потягом до усякого визволення розуму й людського духý од старих традицій, що в Німеччині ніби захолов і навіть не думав і рушить з місця уперед. Кращі поети й письменські діячі того часу — Гейне, Лунд, Гуцков, Мундт, Вінберг (котрий дав назвище «Молода Германія») й інші хоч жили нарізно по усяких містах, але поєдналисъ на з'їзді, скупились і, поміркувавши, склали загальну програму своїх прогресивних думок та гадок, которі вони згодились і були навіть повинні проводить і в поезії, і загалом у письменстві, щоб розбуркати й розворушить захоловше в старих звичаях і байдужне німецьке буржуазне суспільство. Товариство мало на думці збудити в ньому потяг до прогресу в усіх кругах життя, до швидшого визволення як політичного, так і морального й загалом життьового визволення од давніх старих буржуазних звичаїв, забобонів, старосвітських правил в житті. Між такими постановами та пунктами програми, як-от емансипація женщини, був зазначений пункт визволення Плоті, людського Тіла, як писав Гейне. А це з тієї причини, що стародавня ідольська релігія своїм культом надто сприяла розпутництву тіла, коханню, лицянню і т. д., а християнство своїм потягом до ідеалів духа, до монастирства й аскетизму вже надто заневолило й запанщанило тіло, навіть в своєму ідеалі силкується занапастить його й запагубить як щось низьке, не варте піклування, ніби якусь непотріб. Для визволення людського тіла треба добуватись того, щоб якось зрівноважить тіло й дух, щоб між ними не було ворогування, а щоб настало якесь рівноваження. А задля цього гурток постановив пункт, щоб поволі, потрошку направлять суспільство до пантеїстичної віри, цебто до тогочасного, панувавшого в літературі гегельянства. Ці письменники зараз і розпочали роботу, щоб здійснювать в письменстві свої тезиси про з'єднання двох полів в трохи вольніших стосунках їх обох, ніж дозволяв у той час пануючий звичай та й офіціальні правила й закони.

Але тенденції цього тезису впали на флегматичну холодну вдачу німецької раси. Сам Гуцков з такою тенденцією написав тільки одно оповідання «Валлі», вхопивши

сюжет з середньовікового віршового оповідання, як Валлі, одкаснувшись од свого убогого коханця Цезаря, дала йому обіцянку з'явитись йому перед самим вінчанням і показать себе голою на одну мить, щоб він принаймні побачив і помилувався красою її тіла. І Гуцков і справді пречудово обписав постать цієї красуні, що додержала-таки свого слова, давши одну мить щастя своєму любчикові.

Другий спільник цього гуртка Лаубе написав реалістичну повість «Молода Європа. Поети, воїни й громадяни». У першій частці цього утвору «Поети» Лаубе виводить багацько палких у коханні та лицянні красунів та красунь, хоч сливе голих, але все-таки в «мантіях». Але це й усе, що «пекла й варила», як каже приказка. Незабаром настав ворушливіший час розрухів, починалась революція 1848 року, і германцям було не до краси людської Плоті, людського Тіла. Це вже починалось відоме одродіння Германії.

Гуцков та Гейне почали здійснювать і інші пункти своєї програми визволення од старовини. Гуцков написав відому драму «Уріель Акоста», в котрій цей ліберальний єврей, зайда з Іспанії в Амстердам, заповістив і завідомив місцевій єврейській громаді, що він одступається од усіх непотрібних і чудних стародавніх звичаїв єврейської релігії й нехтує ними.

Гейне в своїх «Картинах з мандрівки» («Reisebilde») піднімає на смішки католицьких священиків. Це було за часів відомого Меттерніха, австрійського міністра-реакціонера, котрий мав на думці задушити й знищить саму ідею свободи й викоренить цей потяг в літературі.

Але поки вони проводили в письменстві ці пункти своєї програми, вже рушила велика сила поетів та повістярів «Молодої Германії» й виступила на письменську сцену вже для здійснення багато ширшої й радикальнішої програми, як-от Фрейліграт, Рюккерт, Фрідріх Геббель, Мейснер, Гартман, Едуард Меріке, Фрідріх Салле, Роберт Прутц, а потім Грег. Старші письменники — Гейне, Гуцков, Берне, Лаубе, Мундт — стояли осторонь, бо й жили сливе усі окроми од цього нового письменницького кружка, розкидані по усяких німецьких містах, але не одопрічнювались в принципах та потягах од «Молодої Германії» і мали спільництво в «Літературі рушення», сукупно з нею для праці коло одродіння своєї великої і широкої, але неворушливої отчизни. В час германського

визвольницького рушення виникли й виступили на перший план інші пекучі справи та завдання. Талановитий Роберт Прутц, забувши за визволення людської Плоті, написав свій утвір з назвищем «Політичне Родиво» (цебто родиво конституції), в котрому обписується картина, як якась красуня королева, завагонівши, прибула до доктора в лазарет і як вона обродинилась, то луснула й породила на світ цілу ватагу ченців, котрі пішли по майдані з процесією, а за ними слідком вийшли на майдан усякі урядовці та поети-романтики старої школи, котрі вихваляли ченців та усякі старі порядки в Германії. А в той час друга проста й убога молодиця, вже так само вагітна, назвала себе в лазареті королевою і породила конституцію. Це був утвір з типами «моменту», котрі мали велике значення для конституції.

Згодом потім у Франції, як пише відомий критик декадентської літератури Макс Нордау, з'явились переймачі й позичники принципів з програми Гуцкова, Гейне та Лаубе. Пізніше, ще за часів Еміля Золя й Доде в Парижі, з'явився кружок молодих поетів, котрих не вдоволяла поезія переднішої школи французьких передніших поетів. Ці поети одопрічнились й одрізнилися од старших, зібрались у кружок, поєдналися і завели свій опрічний од них клуб. Вони постановили за перший пункт своєї програми вольну творчість духа, фантазії, поетичних образів, мови, постановили вживати вольну од усяких звичайних книжних правил та форм, котрі тільки здержують вольність творчості і силують вкладати поетичні виявки духу й почування в вірші по відомих готових, скрізь прийнятих формах. Треба шукати нових стежок для виявлення духу поезії, нових оригінальних форм для її обобличення в нових свіжіших образах.

І ці поети постановили, як правило, виливати в віршах поезію, образи й почування так, як вони виникають в душі й уяві природно, самі по собі, і викладати їх в цих формах, а не зводити докупи, формувать частки, взагальнювать і стулювати докупи в одну суцільність; треба в поезії зоставлять усе, хоч би й штуковане, таким, яким воно народилось в душі поета.

І от у Франції, а згодом потім і в Англії і т. д. з'явились усякі демоністи, еротисти, естети, символісти, парнасці, містики, еротомани, сатаністи з чудернацькими віршами, з чудними купами картин, образів, поглядів, по-

чуваннів, навіть мовою. Старші поети продражнили їх декадентами, цебто поетами занепаду, виродіння поезії, і вони з гордощами згодились прийнять таке назвище.

Яка поезія народилась і виникла в декадентів, Макс Нордау дає у перекладі зразок цієї, сказати б, «натуральної», вольної поезії, в буквальному перекладі віршів Моріса Метерлінка з заголовком «Теплиця».

«Ой теплице серед лісів! і твої завжди зачинені двері! І все, що знаходиться під твоїми стелями! І під моєю душею в твоїх аналогіях! Думки голодної принцеси, нудьга матроса в пустині, духовна музика під вікнами слабого без надії. Йдіть у найтепліші закуточки! Можна було б сказати, жінка, що зомліла в час жнив; ці пошталіони в лазаретному дворі; в далечіні йде вловчий на лосів, що став сидільцем коло слабого. Огляньте при місячному сяєві! Ой нема нічого на своєму місці... Боже мій, боже мій! Коли ж, нарешті, буде дощ і сніг, і вітер в оранжереї?».

В цьому дивовижному утворі ні на який спосіб не можна постерегти головної ясної ідеї, за котру розводиться поет в чудернацьких образах та думках. Він нанизував неначе на нитку думки й чудні образи, як вони снувались в рядку ворушіння його асоціацій ідей сосні та собі, механічно, зачіпаючи через ворушильний нерв в осередковому великому скупчувальному мозку одна другу, сумежну з нею в тих звивках і гульках мозку, де утворюються з уявлень усякі міркування, метикування, думки, тямки й умовиводи. І вийшло щось таке чудне й дивовижне, ніби його утворив хтось сливе божевільний в той час, як збився розумом з пантелику. Це все одно, якби на таку тему, як прикладом, «Лихо», написати: «Душа моя все під покрівлею та під стелями. Ой душно, ой тяжко! Я коза-дереза, півбока луплена. Втекла од діда-ката з ножем в руках! Передо мною в лісі теплиця. Бо журилася ж попадя своєю бідою. Ой мені важко, що піп з бородою. Запрягаймо в віз коні, кури та індики. Катай до владики! Друга біда, запряжу я свиню в віз та поїду по рогіз. І рогозу не надрала, свиня віз поламала. Омелян, макогін, кобилячі клуби, а на клубах губи, а на лобі зуби, а на пузі очі, плачуть дні і ночі, а на спині другі для сліз, для подруги, а на литках карі, бо не живем в парі. Старий дід змалився й став раком, а баба сміється, і дивиться, й плаче. Коли ж буде сніг, дощ та вітер в теплиці під стелею в бідної кози-дерези, півбока лупленої?»

Є ще чудніші од цих віршів у Моріса Метерлінка, де стулені докупи такі картини: один брат лежить на полі битви, брат другий стоїть в дверях у пекарню, а черниця в ногах у безнадійно недужого чистить бутвину...

Як каже Макс Нордау, принцип визволення Плоті, Тіла Гуцкова, Лаубе й Гейне знайшов собі прихильників і переймачів у Франції, де він защепився на грунті палкої галльської вдачі. І в Парижі ця декадентська література швидко розрослась і буйно розкоренилась. Поет Бодлер перший почав своєю «Одою до Сатани» і написав якийсь молебінь до сатани. Слідком за ним пішли його переймачі й позичники: Верлен, граф Де-Ліль Адан, Барб'є, повістяр Жозефін Пеладен, Гюїсманс, Барес, Моріс Метерлінк, а потім англічани Уолт Уїтман, Оскар Уайльд й інші поети й повістярі меншої сили й вартості.

Усі ці письменники й поети шукали нових оригінальних стежок в поезії, в штучництві, бо їм буцімто надокучив реалізм і натуралізм передніших поетів. Сливе усі вони йшли в своїх утворах проти постанов та звичаїв життьових, релігійних та полових. Більше од усього вони люблять свободу загнуздяної і пригнобленої Плоті, запанщанного звичаєм почування любові й лицяння. Уїтман понаписував такі сливе порнографічні вірші, під котрими, як каже Нордау, поети не підписують свого дійсного ймення. Гюїсманс таки прямо зрікається усього природного й звертає свою вважливість та прихильність тільки до підробленого та вигаданого і в житті, і в штучності, і в поезії. Він каже, що йому надокучила природа, осточортіли самі картини живої природи і обписування її в поетичних утворах.

І Гюїсманс написав дивовижний роман «A rebours» («Навиворіт»). В цьому романі виводиться багатющий зневірений герцог Дез Ессент, котрому остогидло все — і людські звичаї, і реальна дійсна природа, і все дійсне й природне в поезії. Щоб одопрічниться зовсім од людей, він став одлюдком. Збудував на горбі в парку здоровецький дім по своїй вподобі. В домі світлиця була зроблена ніби в кораблі. Вікна в світлиці були пороблені якраз проти вікон в стінах корабля. Цей корабель він загадав сповнить водою, де плавали не живі, а пороблені рибки з бляхи в кушірі й осоці так само з бляхи. Світ сонця промикувався крізь воду й зелений кушир і був зеленуватий і мрійний, поетичний, який тільки й припадав до вподоби цьому одлюдкові. Герцог тільки вряди-годи виходив у парк та рід-

ко з'являвся між людьми. Вгледівши під вікнами хлопців, він узяв одного з них, годував вряди-годи смачними потравами, біфштексами, напував вином і водив до дівчат. Раз хазяйка дівчат спитала в його, на що він це робить з хлопцем, він дав таку одповідь: задля того, щоб викохать душогуба для нікчемних людей. Цікаво знати, чи довго видержав би сам автор, якби його посадить в ту мрійну світлицю на поетичну висидку.

В утворах цих декадентів та символістів є багацько чудернацького й дивовижного. Один поет оповідав у віршах, що як умерла його полюбовниця-красуня, він не поховав її, а почепив у себе в кімнаті на вікні, щоб милуватись нею до кінця свого життя. Оскар Уайльд — це той проява, що гуляв у Лондоні по парках в убранні XVI віку з здоровецьким, як гніздо, білим коміром на шиї, таки прямо каже, що естетика вище од моралі. Уїтман каже, що він молиться сатані, що він сам є бог, і до його належиться і Схід, і Захід, і Північ, і Південь — це усе його, богове. Цебто його «Я» есть бог. З усіх оглядів усякових декадентських утворів Нордау робить такі умовиводи, що по доктрині декадентів естетика й краса вище од моральності. Художній утвір повинен бути тільки гарний, і краса його повинна буть тільки в художній прекрасній формі, а за зміст їм байдуже, хоч би там було душогубство й розпутництво. Краса Тіла й вольне кохання, визволення Плоті — це повинно бути здійснене в утворах в гарних доладних формах, як потребує цього поезія. Без художності і краси утвори не мають ніякої вартості, який не був би високий та вартісний їх зміст та їх ідеї. Усякі гріхи — це пуста річ, аби тільки вони були обписані гарно, в усій красі. Передніше за все утвір повинен буть гарний,— каже Оскар Уайльд.

Мова й стиль у декадентів чудернацькі, хоч часом трапляються й оригінальні й кольорові в декого з них. Епітети й прикмети усяких предметів часом тасуються химерно, беруться од предметів зовсім іншого ряду й прикладаються до предметів зовсім інших, як горбатий до стіни, бо в цьому вони бачили повну свободу і од передніших звичаїв граматичних і навіть логічних. Вони не церемоняться писати так: моя любов рожева, а твоя любов стала жовта, зашкарубла; на зелених луках од заходу зеленіла сіножать, і там паслись червоні корови; моє палке серце посиніло од твоєї байдужості і т. д. Поезії Метерлінка скрізь потрушені викриками: «Ой!», «о!», «ох!», «ат!», «ет!», «гей!» для на-

значування навіженого галасу в його душі. Ф. Сологуб навіть вживає фрази по синтаксису наперевертъ: перевертає догори ногами цілі фрази по латинському або біблійному збудуванню, як-от прикладом: «В діброві люди з усієї тієї околиці й з фабрик найкращі хапком та гуртом в гущавині збирались». Усякою граматикою й значками спиняння він нехтує, як стародавньою ніби нісенітницею, й пише так: «Сел. Встал. Прошелся. Летел потом взгляд, где голубели небеса. На небе лил огонь Дракон, Змий (сонце)». Мова в декадентів поплутана, покручена, чудна. А французькі декаденти просто зловживали мовою, одкопували старі слова у письменників XVI віку або в словарях провінціальних чудних і смішних підмов, зовсім так, як наші молоді декаденти накинулись на чудніші галицькі, а то й польські або якісь сербські чи що, а Винниченко ще й до того — на великоруські, і вони цуприкують їх та пхають в свої утвори якихсь ю н а к і в і т. д.

Але у Франції знайшлись і хваленики і самих декадентських утворів, і їх мови, як-от критик Готьє, котрий каже, що в декадентських поетичних утворах думки й картини гарні й мрійні, бо схожі на тіні... І справді, навіть у Леоніда Андрєєва і Ф. Сологуба картини природи обписані так, неначе вони обмальовують тільки силуети, начерки, тіні або якісь міражі, а не живу натуру, живе життя, яке воно є. Та і самі чудернацькі їх типи виступають часом не як живі люди, а як привиди або тіні, що сливе світяться наскрізь, як привиди, так що не втямиш гаразд, чи воно люди, чи чорти, чи чарівники, як-от сам Анатема в Андрєєва або в «Навьих чарах» Ф. Сологуба, не розбереш, чи хімик, чи дідько той Триродов, що скинувся на якусь ніби нечисту силу, або на чарівника, або на якусь мару з людським обличчям.

В цій усій декадентщині ми бачимо не повертання на нові стежки нового штучництва в поезії, а просто-таки вертання назад, до часів переднішого романтизму Гюго, до повісті «Консуело» Жорж Занда, а найбільш до оповідань німецького романтика Гофмана (помер 1821 р.), у котрого не розбереш, хто дідько, а хто людина, тільки з додачею соромітчини та малювання краси голого Тіла, ще й часом потрушеного пудрою в деяких збляклих місцях, як-от в «Навьих чарах» та в «Мелкому бесе» Ф. Сологуба.

Як і стародавні передніші романтики, сьогочасні декадентські письменники й поети дають своїм героям ймення

не сучасних для їх людей, а беруть ймення з інших національностей, або дають ймення вигадані, щоб виходило так, ніби дія діється десь за далекими межами місця й часу, щоб вимкнути дійові особи з сьогочасних обставин та умовин та щоб вони не стояли на заваді їх вольній творчості в усяких дійових стосунках. Метерлінк, сам фламандець, але в своїй драмі «Принцеса Мілена», де дія діється в Голландії, надаряє своїх героїв норвезькими або шотландськими, або вигаданими ймennями й назвищами, як-от Уоліана, Годліна Вананс, ще й виводить на сцену давню старовизну передніших романтичних драм: штукаря, дурника, випадкових якихсь блукаючих пілігримів. Це все бачимо ми і в останній повісті Ф. Сологуба, де дія діється в одному опрічному од Італії царстві, на острові коло Італії, куди в столицю він переносить змагання й спотички в суперечках руських сьогочасних політичних партій. Це, певно, зроблено задля того, щоб обминути усякові притичини і щоб ніщо не стояло йому на заваді (помеха) в цей ворушливий та й небезпечний час в Росії, де він не був би в своєму утворі вольний од усякого нападання. Але загалом це єсть в наш час одродіння старого романтизму.

Макс Нордау в решті своїх дослідів та кмічення над усякими декадентами, з дисертаціями вчених докторів у руках доказує й робить такі умовиводи, що ті усі письменники й поети — люди не зовсім нормальні, з якоюсь ганджею в мозкових апаратах, з покаліченими нервами, і що їх треба лічити або й замикати в психіатричні пристановища для божевільних. Бо декотрі з них, як Гюї де Мопассан (еротоман), Бодлер, Ніцше таки й справді збожеволіли, а Бодлер та Оскар Уайльд одбували висидку в тюрмі за розпутництво. Але треба додати, що багато з цих декадентів пішли слідком за європейськими авторитетами, бо на такі утвори пішла поведенція, ніби якась письменська пошесть, і зайшла в останній час навіть і на Україну, хоч Брандес і правду каже, що в деяких людей є природжена ганджа в мозку.

Така ганджа в мозку та в нервах і справді буває в деяких людей природжена. Відома річ, що люди часом родяться сліпими або глухонімими. Це залежиться від якоїсь ганджі або в очах, в зіньках, або в вухах, в зорових та чуттєвих (слухових) органах, в проточинах та стежках од органів зору й чуття до мозку.

Така ж сама ганджа часом трапляється і в осередко-

вому великому скупчувальному (асоціативному) мозку, де вже діються не фізіологічні процеси, як в невеличких периферичних частках мозку зорового, чуттєвого, мовного і т. д., а психологічні. В цей дивний апарат, приметикований для мислі й думання, з периферійних мозкових часток ідуть вже готові усякові враження од знадвірних, околишніх (внешних) предметів і середини самого тіла, усякі уявління (представления), врази й напечатки, як матеріал... А в осередковому мозку вони скупчуються, і з їх утворюються усякі опрічні тямки (понятия), а з їх виникають міркування (суждения), метикування (соображения), думки, мислі, усякі умовиводи і цілі рядки асоціацій усякових ідей. Ця творчість духу має свої опрічні мозкові центри: звивки, гульки, неначе горбики. Ці центри чи пункти в декотрих людей часом бувають не розвиті гаразд, не дорослі, неначе недогони на буряках або на житах, де на лисинах полів вдруге насажають буряки або насівають жито. Через такий неповний розвиток цих мозкових недогонів люди бувають мономани, чудні, як і самі декаденти виходять чудернацькі в своїх утворах.

Може цьому й правда, бо й проф. Сікорський [1] каже в своїх дослідах, що в ідіотів та пришелепуватих людей мозок буває менший, як звичайно буває в інших людей, і неправильний. Але багато письменників-декадентів може і з нормальним мозком, тільки йдуть слідком за європейськими декадентськими письменниками, бо на це тепер пішла така поведенція.

II

Не минула ця негарна поведенція і української літератури і на Україні і в Галичині. В останній час і в нас в письменстві з'явилась декадентщина, спершу в Галичині, а згодом потім і на Україні. В Галичину це декадентське прямування промкнулось з німецького й польського письменства, в нас на Україні його перейняли усякі письменники од великоруських декадентів усякої масті та нахапались з перекладів з деяких французьких, німецьких і норвезьких утворів. У д. Кобилянської в її гарному оповіданні «Sonata apassionata» вже примітна якась примішка до реальних подій в житті двох панянок, котрі найняли собі су-

[1] «Психология с физиогномикой», Н. А. Сикорский.

купне житло, і одна прозаїчна на вдачу й хазяйновита стала за хазяїна в житлі і ніби за чоловіка в хазяйстві, а друга, артистична на вдачу, стала ніби за жінку й хазяйку. Ця артистка надто вже ідеальна: виграє дивні сонати при місячному сяєві в своїй горниці і літає думками в якомусь іншому світі, ідеальному, високому, забуваючи цей простацький зателепуватий світ. Цей ідеальний тип артистки дуже нагадує ніби ефірні, романтичні ідеалізовані типи Жорж Занд в її романтичних утворах: «Індіана», «Валентина», «Він і Вона» й інших.

Потім у журналах почали з'являтись її коротенькі оповіданнячка, ніби поезії в прозі, найчастіше і найбільше — символістичні. В одному з таких оповідань д. Кобилянська оповідає, як раз, вже в обляги, Вона лягла на ліжку в постіль, а Він, навіть не заповістившись і не завідомивши її, увійшов і сів на ліжку в її ногах, і між ними почалась розмова за щось і про щось, хто його зна й за що. Значення цих символістичних образів не втямив ніхто, не втямив і я.

Слідком за д. Кобилянською в коротеньких оповіданнях пішла й талановита галицька письменниця д. Кобринська, в котрої усі передніші утвори були написані в тоні реалістичному, живому й правдивому. І в цих «поезіях в прозі» із листя дерева, під котрим вона стояла в великому горі, вже плакало листя не дрібною росою, а крапало кров'ю. Але незабаром ці обидві талановиті авторки схаменулись і знов стали на реалістичний грунт.

І од того часу і в українському письменстві з'явилася сила таких модних «поезій в прозі», куценьких, коротеньких, в котрих часом нема ніякісінької ідеї, навіть ясної головної мислі й думки, нема ніяких почуваннів, а нанизана низка асоціативно якихсь уривків од образів, картинок, а більше низки слів, рядки фраз, правда, ляскучих, але сухих і таких пренудних, що їх певно ніхто не мав спроможності дочитать до кінця. В одного тільки д. Леон[іда] Пахаревського ці коротенькі «поезії» дають ясну картинку або коротеньке оповіданнячко в поетичних образках. Це простотаки виходила одна стародавня «риторика», котра наводить нудьгу й сонноту на читальника і не взрушує ніякого почування в читальників.

Справжнім декадентом був повістяр і поет Олексій Плющ, котрий недавно сам собі смерть заподіяв на двадцятому году життя з причини якоїсь нервової слабості, а

може й од завади (помеха) в коханні з якоюсь дівчиною, що він підмовляв їхати кудись з собою, а вона не згодилась тікати з ним. Як показують деякі його утвори, видані недавно в Одесі, він мав потяг та нахильність до декадентства. Плющ не писав опрічних коротеньких п'єсок, «поезій в прозі», але в своєму оповіданні «Плач шаленого» (навісного, божевільного) він вставляє ці «поезії в прозі» в самий текст оповідання як ліричні почування молодого артиста, «юнака» Петра Хмурченка, ученика Київської музичної школи, де він вивчився чудово грати на скрипці й фортеп'яні і вже вийшов з школи справдешнім артистом. Ці ліричні місця Плющ вставляє в звичайний стовпчик друкарського тексту трохи вужчими, коротшими од друкарського стовпчика, неначе обчиканими з одного боку, мабуть, задля того, щоб ці поезії здавались надрукованими ніби окроме од тексту, як щось опрічне, інше. В цих «поезіях», чи «віршах в прозі», замикаються ті думки й почування, котрі нібито на своїй музичній мові промовляють флейта, скрипка та рояль. Це нібито слова, підписані під нотами співу. Автор робить це на зразець звичаю в Шекспіра або Боккаччо в «Декамероні», котрі серед розмови дійових осіб звичайною прозою викладали віршами патетичні ліричні проявки почуваннів у дійових осіб. Але в Плюща ці ліричні значковані місця не мають ніякої поезії, ще й виложені тягучим, важким стилем, де слова потасовані на зразець латинського синтаксису, якраз так, як у мові Ф. Сологуба. От яку поезію промовляють мелодії роялю тоді, як артист Хмурченко доторкнувся пучками до клавішів:

«Якоїсь натхненної пóвні життя неслися мелодії чистої згуки, співали вони один до одного і потім, обнявшись, хвилями воздух проймали й зникали, лишивши тихесеньку та мелодичну луну. Струмочок крізь скелі біжить і бринить, а скелі луною голосною на теє бриніння ласкаве відгукують, так і високії згуки тихенькі крізь грізне роптання грімких проносились, уносячи рокіт їх та мурмотання важке за собою в чутку далечінь» (том перший, бік 48).

Це нагадує якийсь недоладний переклад уривка з Гомерової «Іліади» або іншого стародавнього еллінського й латинського поета.

Можемо запевнять, що такі декадентські «поезії в прозі» і насмішать і роздратують українську публіку. Мова небіжчика Плюща така нечиста й міщана, як в пізніших

утворах д. Винниченка. В неї напхані слова і великоруські, і ломоносовські, і галицькі (*перешкоджає, перешкода* — завада, *шаленство, завдають* і т. д.), і навіть чисто польські: *пивниця* (льох, погріб), «у пивниці, що була в помешканню під каменицею» (!!), *святобливий*, замість *ступенів* стоять польські *кроки, шалений, владали, владно, владати* (владеть), *став ся почувати, замисливсь*. І скрізь у його галицькі форми й слова: *сей* замість *цей*; *від — відвітив* (це теж викликає смішки), *стиснення, унесення* (стіснення, унесіння), «до сліз дітклива сценка» (?), *звідтам, оточає* (обгортає), *відтак, довкола* — це те все, що робить книжки смішними на Україні і що плямує часом гарні оповідання. Як видно з біографії небіжчика Плюща, він вчився в гімназії в Варшаві, то й не диво, що він там нахапався полонізмів і страшенно засмітив ними мову в своїх оповіданнях, часом цікавих і гарних на зміст та на сюжети деяких оповіданнів. Як філолог, він наче бавиться, розкладаючи по-галицькому суцільні слова й дієслова на їх складові частки: *бачити-ме, дивити-муть-ся, в гору, у низ* та ін. нісенітниця.

З самого початку книжки небіжчик написав «Заспів», яким звичайно в давню давнину починали свої утвори латинці й усякові псевдокласики, під заголовком «Моя муза», «Передмова до всіх моїх творів». Це ліричні «поезії в прозі». Тут одна і єдина дійова особа. Дівчина — муза нібито латинців. Вона українка, красуня на предиво, стоїть десь у лузі над Дніпром під гіллястою вербою. На її голові терновий вінок; по білому чолі стікають краплі крові. Од неї автор бере в високому натхнінні деякі напутіння: про безмірну любов до рідного краю й до усіх безщасних стражденників, убогих, недужих та безталанних людей.

Цей дуже гуманітарний заспів написаний зовсім в декадентському стилі на зразець стародавніх класичних утворів, а мовою нагадує переклад «Іліади» Гнідича або «Навьи чары» Ф. Сологуба. Довгелецькі періоди зумисне неначе перевернуті кінцем наперед; розклад слів в них латинський, ще й до того зумисне поплутаний, а найбільше в першій половині. І вийшло щось таке старомодне, цупке та глеюватe, така саламаха, в котрій трудно читальникові доплугатиться до кінця. Автор через свою тенденцію просто-таки зловживає українську живу мову і неначе покалічив її, погнув, покрутив на всі боки, якраз так, як робить

Ф. Сологуб. Ще й до того він заповзявся стулить докупи українську живу мову, галицьку підмову й книжну галицьку сьогочасну мову. Але з цієї мішанки вийшло щось не суцільне, а штуковане, ніби латане. Як і французькі декаденти, Плющ має прилюбність (пристрастие) до старих слів і слів провінціальних галицьких підмов, котрих вже не вживають в письменстві і самі галицькі письменники, ще й до того напхав багацько слів, котрі сам вигадав дуже-дуже невдатно, як-от, прикладом: *душа розриває-сь*, «я порух неначе вчуваю богині моєї», *вона схиляє-сь*; «от іскра па́де (падає) на серце»; «вона вкрилась своїм чароносним, чаробагатим покровом»; «срібнотканная місячна мрія»; «вони ледве движні»; «звідтам срібно-прозоре небо»; «зір—очиці, очи (очі)» і т. д. Ці на два етажі слова—це щось схоже на такі слова в «Іліаді», як-от: Гера волоока, Еос рожеперста. Окрім того, в цьому чудернацькому утворі сливе скрізь понатикані галицькі падежі, для українців чужі і смішні: *в помешканню* й форми: *до крови, до ночи* (ночі), *в неї очи* (очі), *бити-меть-ся, любити-муть* і т. д. Шкода, що автор не натрапив на старокостянтинівську форму (на Волині): в неї «оки» гарні. Було б ще оригінальніше, зовсім по-декадентському!

Ми примічаємо в цього автора виявок і справді чогось нездорового, психопатичного в цих велемудрих періодах та чудернацьких словах. Небіжчика Плюща можна залічить в число декадентів естетів, бо він мав великий потяг до краси в людях та в природі. Але чи думав так автор за українську широку й не широку публіку, пишучи свої утвори якоюсь мішанкою з усяких слів та форм, ще й роздираючи слова на частки? Його тенденція завела в якісь мовні пущі та нетрі, і в його вийшла якась карикатура на українську народну мову.

До декадентів належиться і д. Гнат Хоткевич (Галайда) в своїх останніх новіших утворах.

В давніших своїх оповіданнях д. Хоткевич виступає як песимістичний письменник. В давньому його оповіданні «Як тітка майстриха глечика скидала» (цебто ставила на животі баньки глечиком) він взяв сюжет з народного життя, з відомих народних ліків од болісті в шлунку. Це оповідання написане гарною чистою народною мовою, якраз такою, як Іродчук (П. Куліш) написав відоме оповідання «Сіра кобила». Такий самий реальний зміст і гарну чисту народну мову ми бачимо і в другому оповіданні — «Шлях

альтруїзму» [1]. Але потім згодом, 1902 року, він видав кілька оповіданнів в опрічній чималій книжці, котра надрукована не чорним чорнилом, а зеленим з зеленими малюнками в заголовках, що робить її схожою на фарбовані ботанічні видання. В цій книжці сливе усі оповідання написані вже в іншому тоні, в декадентському. В першому оповіданні під заголовком «Поезія в прозі» автор оповідає, як один добродій, на прізвище Лоріо, раз увечері гуляв з своєю знайомою якоюсь панною по улиці великого міста. В одному вікні магазину був виставлений чималий портрет красуні на предиво гарної. Вони прийшли до вікна й роздивлялись на той чудовий портрет. Лоріо, як великий естет, не міг одвести очей од тієї дивної краси. Тоді панянка сказала, що вона знає і ту красуню, котра звалась Іда, знає й за її роман, і що вона вже недавно вмерла, знає навіть її батька, котрий з горя став жити якимсь одлюдком. Лоріо закохався в той портрет так, що зараз допитався за житло батька-одлюдка, [який] десь стикнувся з ним, познайомився і почав одвідувати його. Батько, поховавши Іду, засумував так, що з туги неначе трохи збожеволів. Уся його світлиця була обвішана портретами коханої дочки. Вони вже вдвох журились і плакали за Ідою. Лоріо намовив батька піти з ним на кладовище і викопать поховану красуню та подивитись на ту дивну красу. Батько згодився, і вони удвох в місячну ніч забрали заступи, пішли на кладовище й розкопали могилу. Застукотіли та залущали дошки домовини, застукотіли кістки...

Вранці люди запримітили розкопану могилу: в могилі лежав мертвий батько, а в трупа Іди були одкушені два пальці на руці, неначе якийсь вовкулака їх одгриз. Сам Лоріо десь подівся й зник. Це оповідання за такі страховища написане неначе якимсь романтиком старої романтичної школи або й самим Гофманом ще сто год назад.

Решта оповіданнів у зеленій книжці не такі страшні і написані реальніше, навіть є гарні й поетичні картини природи, обписання краси людської; як і в декотрих декадентів, прикладом в Пеладана, трапляються місця в оповіданнях великої краси, але тон, колір цих оповіданнів одгонить фарбами, звичайними в декадентів. Д. Хоткевича ми залічуємо до декадентів естетів та еротистів. В його трапляються й деякі чудернацькі слівця, сербське — «юнак», а

[1] «Літературно-науковий вісник», книга 3, 1900 р.

часом і полонізми, перейняті з галицьких книжок. Мова вже трохи попсована. Значення їх і самий декадентський сутінок в них добре й правдиво були показані й оцінювані в свій час д. Єфремовим.

Але, невважаючи на сутінок декадентщини в утворах Плюща, на декадентський ярий колір в д. Хоткевича, їх обох можна назвати виявцями одної з прикмет загального національного українського типу — ідеалізму. У Плюща примітно великий потяг до ідеалу. Скільки ідеалізму в його ломоватому й зателепуватому по мові заспіві «Моя Муза»! Які ідеальні потяги й бажання, навіть при його невеликому таланті! В їх обох ми знаходимо потяг до краси, до любові ідеальної, а не матеріальної, животинної, як у декадентів Л. Андрєєва або Ф. Сологуба, Каменецького, в «Саніні» Арцибашева. В їх обох нема й сліду соромітчини, як, прикладом, в згаданих великоруських письменників, а найбільш у Ф. Сологуба, котрий безпремінно роздягає своїх героїнь або хоч заголює по коліна і обмальовує усі дріб'язки, ще й показує, де потрушено пудрою, а де ні, і через це їх утвори вийшли схожі до французьких же утворів декадентів і сливе порнографістів, а не до їх німецького прадіда Гуцкова. Бо в них ця д о к т р и н а — визволення Тіла злучена з визволенням і політичним, і соціальним. Такої доктрини краси Тіла нема й сліду ні в Плюща, ні в д. Хоткевича. Правда, що в Хоткевича мова попсована механічною позичкою з галицьких книжок, а в Плюща це ніби теж декадентська доктрина, щоб вживать чудернацькі слова, часом стародавні, часом забрані з галицьких старих підмов та говірок, як у французьких декадентів. Але видно, що хоч Плющ і був дуже добре освіданий [1] в українській народній мові, тільки він мав на думці хибний принцип — змішать докупи українську мову й галицьку підмову в книжній українській письменській мові, щоб догодить і нашим і вашим, як кажуть у приказці.

Але така думка хибна. Нігде й ніколи в європейських літературах так не робилось. Та й не один Плющ так думав. Такої думки держаться й інші наші письменники, держався й д. Грінченко, і тільки в останній час він випадком дізнався за свою помилку й тоді почав писати гарною чистою українською мовою, досвідчившись і стямкувавши, як іде справа скрізь і велась в літературах і як вона

[1] *Освѣдомленный* (Липовецький повіт).

повинна йти і в нас, за що дуже молодий та недосвідний Плющ певно і тямку не мав.

В латинських плем'їв та народів та і загалом і в інших націй довго писали книги латинською мовою, ще навіть в середні віки. В XIII віку Данте, сам флорентинець, перший написав свою «Божественну комедію» осередковою італьянською народною мовою, котра згодом потім і стала літературною італьянською мовою. У Франції наука почалась спершу в Провансі. І ще в IV віку візантійські принци, Юліян Одступник, Констанцій і інші вчились у школі в Маргені. Карл Великий, з початку IX віку побувавши в Провансі, звелів священикам говорити проповіді народові не латинською мовою, а народною, провансальською, бо дізнався, що народ вже не розумів латинської мови. В Провансі швидко розвилась література трубадурів ще з початку XI віку. Але столицею Франції стала Лютеція (Париж) на півночі, і там через сто год розвилась поезія труверів та менестрелів. Од того часу літературною книжною мовою стала північна мова — французька. В Німеччині, як Лютер в XV віку переложив біблію на центральну німецьку саксонську мову, ця мова, займаюча найбільший район, стала літературною. В Польщі спочатку книжна мова розвилась в Кракові, але мова в Польщі сливе скрізь однакова. В Великоросії літературною мовою стала центральна московсько-владимирська мова. В Англії так само книжною мовою стала південна, коло Лондона широко розповсюднена мова, а не шотландська. Нема що казати, що в нас на Україні літературна мова повинна буть наддніпрянська, бо однаковісінько говорять од Кубані й Воронежа до Хотина й Дубна, Бреста й Білої під Седлецем. Усякі підмови й говірки по Бузьких полосах на краях нації повинні поступитись своїми старими формами мови, часом чудними, вже вимираючими.

І справді, чи було б пак можна утворить граматику великоруської мови, якби в неї (та і в книжну мову) натикали отаких форм — орловських, курських та воронезьких, з їх формами дієслів та падежів: «Сястра мая едя са мною и кажа мне: я ня буду тебя слушать и ня сделаю, как ты хатишь. Трошки абаждём да й падумаем».

В усяких граматиках і без форм усяких підмов—багато правил, ще й безліч усякових вилучок (исключений) та винятків з правил і в самих центральних мовах.

III

Найвиразнішим виявцем декадентської доктрини в українській літературі виступив у своїх останніх утворах, надрукованих в III книжці оповіданнів, талановитий д. Винниченко.

Ми не маємо на думці робити огляд усіх утворів добродія Винниченка, надрукованих в передніших двох книжках. Усі ті оповідання неоднакові по своїй вартості й поетичності, як правдиво оцінював їх рецензент в «Киевских вестях». Ми маємо на думці поговорити за коротенькі оповідання, котрі недавнечко видані в III книжці оповіданнів.

Сливе усі ці оповідання живцем вихоплені з недавнього життя, з недавно минувшого часу визвольницького рушення. Тим-то вони сливе усі промкнуті, сказати б, одним духом, наведені одним кольором, ясними, навіть різкими [рисами]. Усі ці оповідання написані жваво, читаються легко і з великою цікавістю. Читальники не знайдуть в цих оповіданнях різких, виразно схоплених з життя індивідуальних типів, бо такі типи складаються й формуються не в один час, а цілими віками. Тим часом такий ворушкий час, який перебуло недавно наше суспільство, не тільки в нас, але і в інших націй, дає і літературу і навіть типи в оповіданнях і поемах тодішнього текучого ворушливого часу сливе однакові скрізь в державах, як, приміром, було в епоху сорокових років у Германії. Усі ці типи неначе одним миром мазані, як кажуть у приказці. Поети, й повістярі, й оповідачі в сорокових роках минувшого віку в епоху «Молодої Германії» чи в часи так званої «Літератури рушення» проводили такі самі, сливе однакові принципи й виводили в своїх утворах сливе однакові типи, достоту такі типи, які теперечки в наш запізнений для Росії час проводяться на Україні і Великій Русі в утворах письменників, тільки, само по собі, слабкіше, не так ясно й колоритно. Та й письменських діячів було тоді в Германії більше, може вдвоє, ніж в Росії. Їх там з'явилась сила! Поети Фрейліграт, Рюккерт, Отто Людвіг, Фрідріх Геббель, Мейснер, Гартман, а найбільший Едуард Меріке, з сутінком геніальності й гумору в своїй лірицї, рано померший Фрідріх Салле, написавший свої утвори «Євангелія мирян», «Требник мирян», «Мудрість брамінів» і багато інших, та Роберт Прутц у своєму найзначнішому утворі з назвищем «Політичне родиво», цебто родиво німецької конституції.

Починалось відоме одродіння Германії в кінці першої половини XIX віку.

Правда, що й трохи старше покоління письменників — Гейне, Гуцков, Берне, Мундт, Лаубе — звичайне залічуються до «Молодої Германії», але ці старші письменники ще стояли собі окроме і осторонь од інших, але не одопрічнювались і не одмикували в принципах та ідеях од молодшої плеяди, од «Молодої Германії» і загалом завжди мали спільництво в «Літературі рушення» сукупно з «Молодою Германією» для одродіння Німеччини. А такий дужий і ворушливий талант, сливе геній, як Гейне, не міг замкнутись в узький та тісний круг літератури «моменту», як потім замикались деякі письменники з кружка «Молодої Германії».

До такого письменства текучого часу, «моменту» належаться і сливе усі оповідання д. Винниченка в його третій, цього року виданій книжці.

Сливе в усіх оповіданнях, зміщених в цій книжці, ми не знаходимо опрічних головних типів, з своїми ймennями, як звичайно буває в усякових оповіданнях інших авторів. В цих оповіданнях мову веде тільки якесь *я*. Чи те *я* автор, чи хтось інший — це все одно, бо так часом роблять і інші автори вряди-годи, хоч кожний читальник певний в тому, що то автор тільки так каже, буцімто це все трапилося з ним. Так само думалось і мені, як я почав читати ці поетичні оповідання. Але дочитавши книжку до кінця, я зауважив, що те авторове *я* не скрізь однакове на вдачу й на темперамент. Врешті виходить, що в оповіданнях виступає двоє *я*, мало схожих одно на друге, а часом і супротилежних одно одному. Скажемо простіше: в оповіданнях під одним назвищем виведено два типи моменту. Бо той добродій *я*, що сміливо переходив потаєнці через границю («Момент»), і той проворний і сміливий, що сидів замкнутий у тюрмі і добрав способу якось утекти з неї й випручаться з біди («Щось більше за нас»), і той веселий штукар, що хитрощами через записну книжку одбився в волості од селян; і той зателепуватий, хамулуватий *я*, котрого Зіна ледве через силу тягла за собою скрізь по своїх справах («Зіна»), цього хамулу, цього пічкура, байдужного до її справи, і тільки випадком затягує його на мітинг в манежі; і той *я*, що, запаливши економію з волами за один поцілунок та обнімок ледачої якоїсь Іри, а потім цей страхополох з переляку аж пароки втрачує («Купля»,

цебто купівля),— ці всі особи не однакові, і не може буть, щоб ті всі події утворяв і витворяв один той самий добродій *я*.

Одним словом, в оповіданнях автор обмалював дуже поетично й гарно два типи діячів визвольницької ворушні, два типи «моменту», прилучаючи до першого дужчого типу й саму Зіну. Само по собі зрозуміливо, що бувають і такі людці, нібито й герої, але виходить, що це герої тільки в думках та на словах, а справді вони такі герої, як з клоччя батіг, або, як кажуть в приказці: молодець проти овець, а проти молодця сам вівця. Моя думка така, що краще було б, для одлички в різнаціях вдачі, давать інші ймення, назвища й прізвища цим усім, не схожим на вдачу героям, щоб не мішать в одній тій самій особості квіток з будяками в одному пучку. Як ці оповідання з'являлись в світ окроме, нарізно одно од другого, тоді ці усі хиби не кидались в вічі. Але зібрані докупи в одній книжці, ці оповідання одне по другому часом збивають спантелику вважливих читальників і дуже заважають ясності й виразності малюнків, при читанні оповіданнів підряд.

Звичайно, в усякових поетичних утворах автори часом просто списують з натури видатніші типи, як такі люди трапляються, або виводять типи людей з суспільства, скупивши докупи в один вид і околишні і нутрішні прикмети вдачі й темпераменту цілого рядка людей якогось часу. Ці типи, що складались віками в житті будлі-якої раси або плем'я, звичайно часом виходять дуже суцільні, мов живі, часом такі правдиві, що їх імення стає називальним йменням усієї верстви підхожих до того типу людей будлі-якої епохи або часу. Але трапляються ще інші типи в поетичних утворах в деякі історичні моменти людського життя, в час релігійних або соціальних масових рушеннів, коли виступають на арену діячі надзвичайної сили волі та вдачі, а часом і люди з розбурканим і роздратженим фанатизмом та з великою ненависністю. В такі історичні моменти часом з'являються діячі з надзвичайною силою волі, дерзкі (стойкие), часом нахабні, непохитні в своєму прямуванні й видержливі, котрі не знають і не хотять знати ніяких притичин, нехтують ними без страху і ладні накласти головами й принести в жертву своє життя. Це були, сказати б, рицарі своїх ідеалів. Так було в часи хрестових походів, в час крестянських войн в Германії, в часи Хмельниччини й гайдамаччини на Україні. В такі моменти і в

самому письменстві з'являлись типи, вихоплені з живого життя. Ці типи бувають часом з одними нутрішніми духовними прикметами. Це типи людського духу, й волі, й завзяття, дерзкі, наважливі, типи великої напруги енергії, здатні на жертви й навіть на саможертви. Такі типи трапляються в поетичних утворах письменників історичного моменту «Молодої Германії». Та відомий критик Брандес і самих письменників того моменту зве «людьми великого завзяття й саможертви, людьми з непохитними пересвідченнями».

В згаданих нами оповіданнях д. Винниченка ми бачимо типи теперішнього моменту в житті, типи духу й завзяття, типи непоборних пересвідчень і наважливості. Це більше психічні типи сливе з одними прикметами духу й пересвідчення в правді й праві свого потягу до здійснення своїх бажаннів і замірів. Автор не каже нам, якого вони роду й плем'я, не дає їм навіть йменнів. Але ми бачимо, що ці усі люди не хлопчики незмисленні, а люди вже дорослі, дійшлі розумом і становні, як кажуть селяни (цебто сформовані), люди з ясним світоглядом та пересвідченнями.

І всі ці типи в оповіданнях обчеркані й намальовані тонкими начерками, ніби пензлем щирого й здатного художника. В цих образах ми не бачимо таких типів, як гугенот Жан Кавальє в Дюма або Гонта в «Гайдамаках», людей великих і високих. Це більше мирні, звичайні люди, але одні з них з закатованою вдачею та наважливістю, а інші при своїх пересвідченнях зостаються тільки теоретиками, не вмикуються в ніякі реальні справи, малосилі, не здатні на подвиги, а коли виступають на сцену, то тільки тоді, як їх хтось підштовхує й веде за руку, наче поводатар. Такі люди не йдуть самі, як привідці мас, а тільки тягнуться за другими, підхожими до їх своїми пересвідченнями й потягом духу.

Найкращими, найтоншими фарбами намальований такий тип в оповіданні «Купля» (купівля), цей полохливий теоретик, котрому Іра дала обіцянку покохать його тоді, як він підпалить економію в маєтності своєї матері. Як гарно й тонко обмальована направа його душі після підпалу, тоді, як він утікав як можна далі од червоної смуги на небі од пожежі! Цей страхополох неначе втратив свідомість і механічно, несвідомо, мов причинувата людина, перейшов яр, увійшов у лісок і опам'ятався вже аж тоді, як ліг десь на полі коло рала й почав пригадувати, якого лиха

матері накоїв, що він вчинив якесь страшне проступство, трохи не душогубство. Він уявляв собі й неначе чув, як кожна гілка, кожний пеньок, кожний листок промовляють до його, бо знають за його проступство. Так само тонко обмальовані почування героя в оповіданні «Момент» в той час, як він сливе плазував потаємці через ліс, переходячи через границю в час утікачки вкупі з якоюсь панянкою, котра так само з якоїсь невідомої причини налагодилась мандрувать за границю. Само по собі зрозуміливо, що в цей небезпечний момент в душі мандрівця заворушились почування небезпечності і навіть виник в душі острах (опасение) за своє життя, якби граничні вартові часом вгляділи їх і почали стріляти на його з рушниць, що часом і трапляється. Це ворушіння думок та почуваннів в душі в такий страшний момент дуже правдиво й гарно передано автором.

Декотрі оповідання написані дуже гарно, і од них подихає духом справдешньої поезії, а найбільше там, де автор при нагоді обписує якусь гарну місцину. Од цих невеликих начерків повіває духом поезії, пахощами полів, степів, сіножатів та лісів. Сам автор ніби пропахався й натхнувся духом пахощів лугів та лісів. Загалом сказавши, його оповідання в III книжці і по легкому стилю і по духу поетичних картинок природи дуже підхожі до оповіданнів відомого Гюї де Мопассана, а в одному оповіданні «Рабині Справжнього» навіть самий сюжет в автора дуже схожий чи дуже скинувся на одно сороміцьке оповідання Мопассана, а в першій половині цього оповідання автор навіть ніби копіює це сороміцьке оповідання.

Раз в кружку товаришів, каже автор, зайшла розмова про те, що краще, чи дійсність, чи ілюзія в людському житті, чи людина буває більше щаслива в своїх ілюзіях та мріях чи в дійсності життя. Одні встоювали за щастя в ілюзіях та мріях, інші сперечались і встоювали за те, що своє щастя людина знаходить в реальній дійсності. Для розв'язання цієї суперечки один якийсь добродій розказав про випадок в своєму житті, як в своїх гарячих мріях та ілюзіях про кохання він утворив собі тип панянської ідеальної краси, котра припадала [6] йому до вподоби. Він вийшов на бульвар і вглядів і справді якусь панянку, дуже підхожу красою до його надуманої ілюзії. Він пішов назирці за нею й вислідкував її до самого житла. Вона одчинила йому двері і поманила на мигах. Але то була звичайна

бульварна повія, що жила в нечистій, запаскудженій кімнатці, сукупно з другою, якоюсь Дунькою... Незабаром він побачив, що його Ілюзія простяглася на ліжку в драній замазаній і заяложеній сорочці, ще й з діркою на животі. Лежала якась купа тіста, неприємна й гидка. Ця дійсність була далека од його ілюзії та мрії, як земля од неба. Він з ляку й огидливості мерщій втік з кімнати, і як ця Ілюзія схопилась і погналась за ним, він харкнув і плюнув їй харкотинням в лице, зневірений (разчарованный) в красі дійсності і ще більш пересвідчений в щасті од мрій та ілюзій.

Ця перша половина оповідання неначе списана або перефразована з одного оповідання в Гюї де Мопассана, в котрому один добродій задумав знайти таку «особу», щоб йому припала до вподоби. Він пішов в якийсь баль-мобіль і вглядів дуже приємну «особу» задля нього, підхожу до його мрії. Тільки кінець цієї огидливої історійки в Мопассана інший. Мопассан каже, що він побачив, що його ілюзія в одній сорочці була схожа черевом на гуску в той час, як гуска піднімається вгору, ставши на ноги й тріпаючи крилами, бо ця ілюзія була вагітна і згодом [зараз] таки ородинилась, так що Мопассанові довелось зараз-таки поклопотаться, побігти й привезти до неї повитуху. Тут кінець принаймні не без ефекту... В своєму оповіданні д. Винниченко і справді стає вже ніби позичником і переймачем, що стосується до сюжету, як і в своїй драмі «Щаблі життя», надрукованій в збірнику «Дзвін», бо сливе в усіх драмах Мопассана ми бачимо якраз такі самі сюжети про вільну любов, неначе кращих і вартніших він не зміг добрати в широкому людському житті. Та таки і справді цей пан не міг, бо в його вдачі ці сюжети були якоюсь манією. Відома річ, що він походив з сім'ї, в котрій божевільство було спадкове, тим-то й він, як нащадок тієї сім'ї, сам збожеволів.

Це одно тільки оповідання в III книжці, котре робить таку різку дисгармонію з рештою поетичних оповіданнів автора. В цьому оповіданні ми почуваємо, що автор натхнувся не пахощами лісів та полів, а смородом житла убогої нечупарної повії, букетом од смітника або шапликів з лугом та мйлинами, в котрих оджимальниці оджимають замазане, заялозене усяке плаття та шмаття. Яка несхожість, яка різнація цього оповідання з іншими в тому враженні, котре воно зоставляє в душі читальника! Мені здається, що,

не помилившись, ми можемо сказати, що в уживанні сороміцьких сюжетів і наш автор схожий на Мопассана, окрім хіба страшного песимізму, котрим наскрізь промкнуті деякі утвори цього великого французького поета-повістяра, цього виявця «галльського темпераменту» та галльської вдачі, як про його кажуть самі французи. Мені якось навіть не хочеться йнять віри, що ці «Рабині Справжнього» писав той самий автор, котрий утворив усі оповідання в третій своїй книжці, неначе це оповідання умкнув туди випадком або од помилки хтось інший, а не талановитий автор. І мені тим ще більше дивно, що українська нація зовсім не має в своїй психіці такої «галльської вдачі», бо наш народ дуже соромливий і не любить навіть сороміцьких оповіданнів, не знає й не має в своїй мові сороміцької лайки, окрім хіба фабрицьких парубків, що напозичались і нахапали цього паскудства од москалів та по селах в Великоросії, куди вони звичайно бувають покликані в полки на військову службу. Може буть, що цей неприємний потяг до соромітчини залежиться од особового темпераменту в автора. Але може буть, що така тенденція й зумисна, бо в великоруському сьогочасному письменстві виявився цілий рядок сороміцьких письменників, як-от Ф. Сологуб, Амфітеатров, Андрєєв, Каменський, Купрін і інші. Як бачимо, там животіє ніби цілий гурт письменників, котрий потягується до соромітчини зумисне, як доктрини, ще й приточує її якось до визвольницького рушення, навіть до політики, до політичної ворушні та завірюхи. Ми знаходимо вияснення й розгад цього письменського чудернацтва, поставивши його в аналогію з потягом і направою «Молодої Германії» в 30-х та 40-х роках.

В своїх драмах д. Винниченко ніби наважився й заповзявся (предпринял) витовмачити тільки полову справу, неначе од цього залежиться будуще спасіння й добробуття усього суспільства, неначе інші справи й пекучі питання задля його не животіють.

В оповіданні «Глум», «Листок із тюрми», де сидів хтось засуджений на шибеницю, ми знов натикаємось на одно чудне по мові місце, котре дуже нагадує мені одно з оповіданнів Андрєєва «Молчание», чудернацьке по стилю й мові і по навіть смішних останніх картинках на кладовищі, де була тільки що похована дочка одного сільського священика, що вернулася додому з столиці слаба на груди і вмерла, не сказавши батькові ні слова. Цей кінець в Анд-

реєва в оповіданні схожий на «поезію в прозі» з приспівкою на кінцях викриків батька на могилі — «молчание». В тому оповіданні д. Винниченка є місця, виложені ніби якимись викриками в опрічних словах, після кожного з них стоїть точка, як-от, прикладом: Диха Чорне. Паща. Чорне. Чад. Пусто. Ха-ха-х! (хи-хи-хи). Трапляються фрази й слова просто-таки чудернацькі і не тільки не оригінальні, а смішні, як-от: «І зуби слабіють... в покійницькій. Думки їхні (Його й Клари) — тепер ноги, з гнівом перестрибують через голову Чорного» й інші «дикі» слівця... І прийде ж чоловікові на думку така химерна, по-декадентському гарна й прекрасна картина, що те Чорне, та Паща має голову, а думки закинутих в тюрму стають ногами й стрибають, мов зайці, та ще й перестрибують доконче через голову Чорного. Чому ж не через хвіст або п'яти Чорного? А це було б ще оригінальніше й найновомодніше. Такі викрики й чудні картини зовсім-таки не будять в душі читальника спочування й спобоління (сострадания) до долі безталанних двох молодих людей, Його й Клари, а тільки смішать. Мова в автора виривається якимись уривками картин та образів, зовсім так, як у французьких декадентів. Мені уявляється, що автор був так збентежений, що втратив логічну течію думок і шпурляє на папір «думки й тіні думок та образів», які тільки промайнули в його голові в той час, як робив Метерлінк в своїх віршах. Мені так і здалося, що я читаю вірші Метерлінка, де купою побгані й накидані якісь чудернацькі образи й картинки, що тільки трохи приметиковані до головного сюжету якоюсь схожістю в чомусь, в якихсь прикметах, відомих хіба одному авторові. Але ж читальникам не відомо, як там «стрибають» думки, ідеї і образи в самій голові поета, в процесі творчості в його скупчувальному мозку, і їм цікаві й інтересні тільки добутки того стрибання й перестрибування думок у книжці на папері і доконечно в художніх формах, в котрих ці «стрибання» будуть виложені й упорядковані логічно.

Краси, поезії й доладності (изящества) в цих декадентських вихватках д. Винниченка нема ніякої, бо ці усі фрази виходять смішні, а в «Ілюзії й дійсності» та «купа тіста» з продертою діркою в сорочці на животі просто-таки негарна й навіть противна, як в картинах і образах Ф. Сологуба. Це зовсім не схоже на ідеалізацію краси в Плюща й д. Хоткевича або в декадента Оскара Уайльда, в котро-

го й «грішні» типи виложені і обмальовані і справді в красі поетичній, в формах доладних.

Добродій Винниченко певно йде слідком за Ф. Сологубом, бо в своєму оповіданні навіть пише, починаючи слова з великих букв такої «великої ваги» слова, як Щастя, Людськість, Любов, Ілюзія, достоту так само, як і один і єдиний письменник великоруський Сологуб пише Тіло, Дракон, Любов, як писав ще Гейне. Все це химерно й чудно й просто-таки смішно.

Мова д. Винниченка в оповіданні «Глум» дуже нагадує викрутаси мови й тіні образів, а не образи у французьких декадентів. Його Чорне, Безодня, Пащека, Людськість, Кохання — усе це скинулось на «жовту любов» у кавалера і «рожеву любов» у панни та на «червоні корови» в зеленому лузі й на зелених луках в мові французьких декадентів. Це усе схоже на відому українську смішну пісню «На городі бузина, а в Києві дядько; тим я тебе полюбила, що на п'яті перстень», або на таку пісню: «Омелько, макогін, кобилячі клуби; коли мене любиш, поцілуймось в губи».

Те прямування «Молодої Германії», що колись було назване в Німеччині епохою одродіння, у Франції таке прямування в поезії в гуртку декадентських письменників Нордау зве «епохою виродіння», і ці поети й оповідачі виходять справжніми виродками й моральною каліччю.

До котрого гуртка французьких декадентів можна прилічити д. Винниченка? Залічить його до естетів не можна. Його оповідання «Рабині Справжнього» і драма «Щаблі життя» не мають в собі нічого естетичного, не мають і сліду краси й доладності (изящества). Од оповідання тхне не красою, а смородом смітника. Повія в цьому його оповіданні хоч і гарна, але недоладна (не изящна), нечепурна й груба. Це купа тіста, прикритого драптям.

Д. Кобилянську по деяких утворах можна залічить до символістів, хоч у неї є такі символічні оповіданнячка, що їх значення ніхто не розібрав і не втямив.

Дрібні ліричні «Поезії в прозі», що тепер дуже розплодились в українському письменстві, не можна залічувать до якоїсь добре омежованої галузки з згаданих вже нами декадентів, бо вони написані часом на випадкові сюжети, котрі чимсь взрушили їх душу й почування. Але в цих ліричних утворах зовсім не примітно ні направи душі, ніяких т і н і в думок та образів, неначе в згуках роялю,

погано направленого невеликим митцем направщиком. Вони більше модерністи, люди нової поведенції, кокетного пишання. Прямування, якоїсь ідеї — в них і не шукай, і не питай. Самі ляскучі фрази та часом чудернацькі т і н і думок, але поезії ані крихти нема. Добродія Винниченка можна залічить до еротистів, до письменників еротоманів, як-от Мопассан, Верлен, Бодлер, Оскар Уайльд. Його еротоманія скинулась і на декадентську еротоманію Ф. Сологуба, Андрєєва й Каменецького.

Усі оповідання в III книжці д. Винниченка написані мовою легкою, жвавою. Стиль його дуже гарний, підхожий до жвавого, бадьористого стилю Гюї де Мопассана, котрий покинув звичайну у французьких письменників періодичну важку мову, як-от у Золя, що любив писати ніби латинськими довгелецькими, на цілу п'ядь періодами, і писав народною французькою колоритною мовою.

В своїх передніших оповіданнях мова д. Винниченка була чисто народна. Але в оповіданнях III тома мова в його вже інша, нечиста й така ряба, якої ми не знаходимо ні в одного з наших письменників, скрізь поплямована великоруськими словами та ще й зовсім непотрібними, як-от: *глупо, чудесно, жалкий* (жалка́ буває тільки кропива, а не людина), *сумніватись* (вагатись), *белбас* (одоро́бало, м'яло, мурло, мурляка), *підходящий* (підхожий), *завіряти* (запевнять), «одежа на вішалці» (на шибениці?), *ох* (ой) і т. д. Не кидає він багацько слів галицько-польських, як-от: *незграбний* (зателепуватий), *біль* (болість), *брид* (багно, грязь), *таких облич* (обличчів), невідоме на Україні — *окремий, окремо* (опрічний, окроми), *майже* (сливе, сливи, сливинь), *при відношенню, в життю* (в житті), *майбутній* (ймовірний — вероятный, а не будущий), *кроки* (ступіні), *ступні* (це не ступіні, а сліди од ніг людей та звірів у лісі на снігу).

Очевидячки він напхав цих слів зумисне, бо проводить і здійснює систему утворіння з української й галицької книжної мішаниці загальну книжну мову, бо, очевидячки, зумисне пише *укривало* (одеяло); так звуть на селі простирядло (простыня), чи тонке рядно, котрим багатші селяни вкриваються влітку, і зараз-таки потім вживає слово *колдра*, певно думає, що воно галицьке слово, а воно польське. Таке чудернацтво в мові трапляється ще в д. Кулжинського, котрий пише в своїй брошурці «Роберт Овен» раз польське *розпач*, а вдруге зараз-таки ставить украї-

ське слово *одчай*. Чудні плеоназми! Мабуть, д. Винниченко не знає, що в усіх європейських народів письменники брали за основу й грунт книжної мови центральну, осередкову мову. Данте ще в XIII віку перший написав свою «Божественну комедію» на осередковій флорентійській «мужицькій» мові, цебто на народній, а не на латинській, котрою до того часу писали в Італії, за що на його таки добре нападались старі письменники-латинщики. В Германії Лютер переложив біблію на німецьку центральну саксонську мову, котрою згодом писали самі родом шваби — Шіллер та Гете. У Франції за грунт письменської мови взяли паризьку північну мову, в Великоросії — владимирську та московську і т. д. У нас на Україні Ів. Котляревський писав осередковою наддніпрянською мовою, маюч[ою] район[ом] сливе усю Україну з невеликою вилучкою північної Чернігівщини та усієї Галичини.

Д. Винниченко в своїх гарних та поетичних оповіданнях, виданих в III книжці, натрапив на свій жанр, бо вони вийшли найкращі й найвартніші з усього, що написав талановитий автор. З його драм «На щаблях життя» та «Чорний Барс і біла Пантера» тхне декадентством та ще й таким, що його не варто й розбирати й цінувать. Остання драма, мабуть, навіяна сюжетом роману Золя «Художники» (живописці); навіть в тому романі Золя є в одного живописця слаба дитинка, котра швидко й померла. Тільки в романі Золя дія діється в реальному кружку живих людей, а в утворі д. Винниченка усі ті Барси й Пантери — українці — все це вигадка, усе не живе й не штучно обмальоване, а якесь мертве, ніби ворушаться роблені кукли з заводним механізмом, як в декадентських декотрих драмах Метерлінка.

Д. О. Олесь в своїх віршах стоїть на реальному правдивому грунті. Але в своєму передостанньому утворі «Трагедія серця» несподівано збився вбік од шляху і трохи повернув на декадентську стежку, на вигадки. Він в цих віршах не дає людям людських ні йменнів, ні назвищ, ні прізвищ, а зве дійові особи загальними предметними йменнями: Чоловік, Жінка, Дівчина. Так само роблять деякі декаденти-письменники, а декотрі, як-от Метерлінк, дає своїм дійовим особам не французькі ймення, а чужоземські, норвезькі або датські, щоб вилучить дійові особи з живої нації, з простору й відомого якого-небудь часу. І виходить так, що читальники не можуть навіть орієнтуватися ні з

місциною, ні з живим гуртом людей. Так робили й деякі стародавні романтики. Міцкевич у своїй «Небожественній комедії» поназивав дійові особи так само, як і д. Олесь: Старий Чоловік, Молодий Чоловік, Молода Панна. І як він в чудових віршах показав картини, як хтось обліг і взяв якийсь го́род (думають, що то Хотин), і що робили в тому місті завойовані городяни — той Чоловік, та Молода Дівчина, то все тобі в уяві вертяться уявління не ясні, не живі, а неначе декадентські тіні.

Такі ж самі неясні уявління діють і в Олесевій «Трагедії серця» і ті дійові особи: Чоловік, Жінка, Дівчина. Читаєш і сам не знаєш, до якої верстви українського суспільства притулить цих усіх людей, чи до селян, чи до городян, чи до панів, чи до мужиків. А сама мова наводить тебе на те, щоб приметикувать цю усю подію до селян. Чоловік закохався в Дівчину і не знає, як викрутиться з цієї біди. Терпів муку, і якийсь кінець вийде. Він задумав заподіять собі смерть. І він з одчаєм в серці каже до своєї коханої дівчини: «Біжи, нехай люди уб'ють тебе, а я знайду собі могилу. Проси людей тебе вбити!» Цебто виходить, що їм обом треба самим собі смерть заподіять.

З цієї драми серця вийшло щось таке, що тільки несамохіть здвигнеш плечима й не засмутишся, а засміємся, прочитавши вірші до кінця. Автор в цьому невеличкому утворі не показує цих перипетій, муки серців, не робить аналізу почуваннів в обох людей, котрі б і справді присилували їх до страти життя. А читальникові дуже цікаво було б довідаться за спотички того чоловіка в його сім'ї, та ще й у реальній дійсній обставі життя їх обох. В цих усякових спотичках (столкновениях) і замикається істинно важка драма серця, але автор самої цієї трагедії серця й не показує читальникові. І вийшла не драма серця, а тільки ніби суха схема або програмовий начерк драми, затаєної й захованої в душах.

А скільки таких трагедій серця буває в людському житті по селах! Скільки сюжетів дає людське життя для сумних драм, навіть мені добре відомих! От в одному селі у нас в Васильківщині парубок закохався в дівчину, але її багатющий батько не схотів видать дочки за нього, бо він був дуже убогий. Парубок засумував, впав у тугу, занидів, дістав чехотку й помер з горя.

В одного сільського священика син студент закохався в дівчину, його наймичку. Дівчину посватав парубок. Мо-

лоді прийшли до церкви вінчаться. Син довідався, кинувся бігти до церкви і кричав з одчаю, що одіб'є дівчину в церкві. Батько послав навздогінці за ним наймитів, щоб його впіймали й не пустили до церкви. Його вловили й силою привели додому. Але він пручався, кричав і одбивався так, що його мусили зв'язать, і батько замкнув його в коморі, а сам мерщій повінчав дівчину.

В Бердичеві один священик не дозволив своїй дочці виходити заміж за одного з її женихів, котрого дочка полюбила гаряче. Тоді дочка пішла в монастир і зопалу з горя зараз постриглась в черниці в Лебединському панянському монастирі. Як вона була з вчених, то її незабаром настановили за ігуменію. Але в той монастир згодом потім прислали священика-красуня. Молода ігуменія, мабуть, думала, що в неї навіки вмерло серце. Але вона помилилась, бо була недосвідна і не знала гаразд свого серця. В ігуменії прокинулось серце і знов зацвіло... Роман не втаївся і виявок його запримітили лепетливі черниці. Ігуменію-красуню заслали простою черницею в монастир на далеку Північ — на вічну покуту за її драму серця, сховану під чернечим клобуком.

Відомі мені ще сумніші драми серця на селі. От одна з їх трапилась недавнечко. Дочка одного псаломщика закохалась в парубка-красуня, але з того кохання нічого не вийшло, бо парубок був з убогої сім'ї, ще й батько його був сім'янистий. Вона мусила вийти за дяка, бо її батько присилував. Але згодом потім з того силуваного вінчання вийшла теж драма. Молода Шкурівна не мала сили викинуть з серця свого кохання, сливе щодня никала по тому кутку, де він жив, никала коло його оселі, щоб хоч угляділь його, хоч подивитись на його здалеки. Через кілька год вона стала якась трохи чудна. Було де знайде клаптик червоної або жовтої матерії у себе вдома або в містечку та пришпилить собі на голові й на плечах, та так скрізь і ходить. В містечку вона випрошувала в кравців червоні обрізки, навіть збирала на смітниках коло хатів кравців, і обтйкає голову й плечі тими прикрасами та й ходить по містечку на ярмарку. Зараз скрізь по околиці пішла поголоска за неї. Люди заговорили по селах, що проявилась в містечку якась чудна проява, котра ходить по ярмарку вся обтикана червоними клаптиками, неначе курка-шурпа з подертим кострубатим пір'ям. На усяке убрання вона потаєнці крала гроші в свого чоловіка. Раз якось поцупила сто

карбованців асигнаціями. Чоловік догадався, поліз на горище і побачив, що сувій асигнацій був засунутий за крокву й теліпа[в]ся кінцем униз. Чоловік бачив, що вона стала якась чудна, і вже добре кмітив за нею. Але раз якось у великий піст в церкві правили вечерню вже смерком. Ще лежав сніг. Людей було мало. Священик вийшов з олтаря, остовпів з дива та й став. В бабинці стояла посередині притвора Шкурівна гола й боса з розпущеними по плечах і по грудях довгими косами, згорнувши руки на грудях, як часом малюють Марію Єгипетську на картині. Може, в неї була думка, що коханий жаданий красунь буде в церкві і побачить її, і в нестямці це зробила. Священикові здалося, що це з'явище йому привиджується, й він кивнув на псаломщика на криласі й показав рукою на бабинець. Псаломщик як побачив жінку, то трохи не зомлів. В його затрусились ноги. Він скинув з себе хапком шубу, накинув на жінку й одвів її додому, бо його хата була поблизу од цвинтаря. Вона опам'яталась, але все мовчала. Але після того жінка стала здорова і вже більше не квітчала голови червоними клаптиками. Певно в неї вже до решти погас огонь драми серця, і той її дивовижний вчинок був останнім проявком тієї сумної драми серця. Люди незабаром забули за це усе й перестали дражнить її проявою та куркою-шурпою.

А от іще в моїй пам'яті та в моїх згадках зосталась і досі одна «драма серця», котру мені довелось бачить ще за дитячих школярських часів в Богуславі в монастирі. З одного села прийшла на прощу в монастир молодиця й привела з собою заміжню дочку. Вони зайшли ночувать на мою квартиру до куховарки, своєї землячки й родички. Дочка недавнечко вийшла заміж, а її чоловіка забрали в москалі на двадцять п'ять год служби, як тоді було. З великого горя, од важкої скорботи дочка стала ніби причинуватою (причинною). Молодиця висока була на зріст, здорова, огрядна, повновида і чогось надто вже червона на виду, мов упир. Вона сиділа на лаві в пекарні і все стиха говорила неначе сама до себе: «Я смерком вийшла з хати, пішла за клуню на город, а Павло стоїть за клунею і жде мене, та зараз простяг руки до мене, бере мене за руки, вхопив в обнімок та й дивиться мені в очі, а далі став говорити, та так ласкаво...»

— Так коли ж це, доню, було оте...— обізвалась мати й зітхнула.

— Та вчора ж смерком, вже лягома, він приходив до мене. Я бачила його на свої очі...

— Але ж його нема вже вдома півроку! Перехрестись лиш, дочко, та помолись богу,— сказала мати, жалібно скривившись. — Он образи! Перехрестись лишень до образів.

А молодиця все бубоніла стиха, неначе нічого й не чула й не бачила, та все ніби згадувала, мимрячи сливе нишком, як Павло викликав її за ворота, як розмовляв з нею, милував її; все бубоніла, доки дзвін бевкнув на вечерню. Школярі позбігались в пекарню, обстали молодиць та з дива аж роти пороззявляли, доки мати не повела її до церкви. У дворі наздогнала їх куховарка й подала слабій стакан з свяченою почаївською водою. А молодиця каже: «Цю воду вилийте в корито для свячених поросяток».

Другого дня мати повела її в монастир причащаться. В церкві вона стояла мовчки, але не хрестилась, потім запричастилась і вернулася на квартиру: в неї вид став вже блідий, рум'янець зник. Вона мовчала, навіть не обзивалась на усякі питання, але було знать, що вона трохи опам'яталася. Вона, мабуть, впала в тугу та в тиху меланхолію.

От які істинно живі трагедії серця, котрі доводилось мені на віку бачить. І чом пак д. Олесеві не взяти б за сюжет хоч одну з таких драм серця живого життя. А в його «Трагедії серця» декадентський Чоловік вийшов якийсь мертвий, а Дівчина — суха, як скіпка, а Жінка бліда, як тінь. А відома річ, що в тінях нема дійсно живого життя.

В усіх видатних декадентських поетів, як-от у д'Аннунціо, Оскара Уайльда, в Арцибашева, в програмі стоять три грунтових принципи: Любов, Краса і Смерть, про котрі вони все товчуть в своїх писаннях. І польський письменник Пшибишевський в передньому слові до своєї повісті «Сини Землі» з самого початку повісті каже: «Вартість цього життя — Любов та Смерть». І Пшибишевський, і Габріель д'Аннунціо в своєму утворі «Може — так, може й — ні» просто-таки проводять таку ідею, що Любов та Смерть — це сили космічні, пануючі в усій вселенній і в людському животті, і одна творча, друга руйнуюча усе, що животіє (существует) на світі. З причини таких пересвідчень вони... часто й [гу]єто здійснюють цей погляд в своїх утворах, силувано карають смертю своїх героїнь та героїв, хоч та-

кого сумного кінця і не могло б бути. До такого кінця допровадила ця теорія й героїв д. Олеся...

Іншим і живішим і поетичнішим духом повіває на мене останній читаний утвір «Над Дніпром». Дія цього поетичного утвору навіяна вірою українського народу в русалок, українською міфологією та історією. Дія діється весною, як минула люта зима і Дід Дніпро вирвався з крижаних ланцюгів та кайданів, поламав, потрощив кайдани і вирвався на вольну волю. Русалки, душі утопленицъ випливають на берег і між ними вийшла русалка-дівчина, од котрої одкинувся Андрій, і вона з горя утопилась.

Одна сцена намальована на березі Дніпра з гуртом русалок, а потім друга сцена, вже реальна, на селі, в час гулянки на веснянках дівчат та парубків. Потім з Дніпра виринають запорожці-козаки й виходять на берег в синіх та зелених жупанах. Русалки-дівчата одягаються на березі й рушають на вигін до дівчат на гулянку. З'являється кобзар та русалка-ворожка і ворожить дівчатам по долонях. Остання дія діється в хаті вже жонатого Андрія, в котрого колись покинута Андрієм Оксана, втілена в людському живому обличчі, наймається за няньку. В Андрія прокидається в серці почування ласки до неї. Усі картини намальовані ніби живими фарбами. Русалки, Дід Дніпро, козаки — усі ці дійові особи рушають од Дніпра на вигін, ворушаться по майдані, мов живі люди. Приходить сивобородий Дід Дніпро. Все тут гарно, поетично, й колоритно, й написано доладними (изящными) віршами й чистою гарною українською мовою.

Ця доладна й граціозна поема написана в тоні романтичної школи письменства. Але треба думати, що в міфології усякові міфічні особи, утворені народом,— це не зовсім мертві особи, бо народ втілив у них свої живі уявління й ідеї про живу природу, про її живі сили. Боги давнього еллінського Олімпу неначе живі особи, неначе й досі животіють ще, і, як пишуть, вони здаватимуться живими довіку, хоч і самі геніальні елліни, утворивши такі чудові гарні типи, вже не животіють і навіки зникли, а обобличені ними ідеї й уявління сил природи й людського духу в художніх типах зостаються ніби невмирущі, як невмирущі типи утворів Шекспіра й Данте.

Мені тільки чудно, що рецензент цієї поеми Observator ставить авторові за провину й хибу те, нібито в типах і в самій поемі нема нічого символістичного, цебто нема ідеї,

принципу. Рецензент не українець родом, певно не знає української міфології, та й навряд чи він знає гаразд українську історію. Тим часом за грунтову ідею ясно й виразно кажуть сивобородий Дід Дніпро та козаки: «До бою, до бою! За красну весну... Нас давлять кайдани, січуть береги... Вставайте, виймайте списи і шаблі, орлами, вітрами лётіть по землі. Ще доля не вмерла на нашій землі. Ой знімемось, батьку, високо, високо ...розіб'єм кайдани, розіб'єм тумани, знову світ настане, розпадуться ланцюги. Гетьте, дівчата! Гетьте, баби! Або всі вставайте до боротьби» і т. д.— кажуть козаки.

Загальна ідея, котрою наскрізь промкнута поема,— це пануюча думка в кожній міфології: боротьба двох сил природи, мов лютих ворогів: світлих і темних, літа й зими, а в міфології давніших народів — це боротьба обобличених сил людського духу: добрих богів і злих духів, світлого Ормузда і чорного Арімана, бога й сатани. А перекладаючи це все на сьогочасну мову, вийде завзятуща борня соціальна й національна.

Рецензента, певно, здивували козаки, що випливли з Дніпра. Мабуть, він і не читав моїх «Запорожців». Бо в народі додержалась така легенда, що Запорожжя не втекло в одну ніч за Дунай, як брав Січ Текелій з москалями, а пірнуло в Дніпро, і воно колись знов вийде з води.

Треба додати, що в д. Олеся в віршах трапляється чимало польських слів, нанесених галицькими книжками. Тим часом в цій його поемі мова чиста, окрім двох-трьох словець: *чуть світ, ах!, гудять* (гудуть) та того, що понаставляла йому галицька редакція: *очи, зима, від, осі* (оці), *відшукайте очи* («одшукайте очі») і т. д. Тим часом в його «Трагедії серця» напхана в мові така нісенітниця: *шалені, крок ступлю* (ступінь), *дотик кучерів* (доторкання), *прагнути* (жадать). Ці польські слова при читанні дуже заважають і псують гарне враження од віршів. Такі слівця попсували б навіть враження од віршів Шевченка й Пушкіна, якби хтось понатикав у їх вірші отаких гудзів та латок. Тим-то Олесеві вірші в великоруському перекладі без тих слів здаються кращими, і по силі враження вони схожі з поезією відомого Надсона. Я радив би авторові подбати за чистоту мови і не псувать такими словами поезії своїх утворів, а од поведенції декадентської треба одцуратьсяся, як од злого духа.

В великих європейських літературах, як у французькій

та німецькій, ця декадентська маленька течія ледве примітна. Це, сказати б, письменський закуточок, де працює якийсь опрічний оригінальний кружечок письменників, котрий стоїть окроми од усієї літературної загальної маси письменників. В Парижі ці усякові кружечки декадентів, парнасців, модерністів гордовито одопрічнились од сукупного загального письменського гурту, мають свої уподобні їм кофейні й ресторани, де вони звичайно сходяться докупи на пораду й розмову і з'єднання в поглядах. Великоруський критик Андріанов, розібравши й зробивши огляд декадентських повістів, оповіданнів та віршів відомих декадентських найталановитіших сьогочасних письменників—Леоніда Андреєва, Ф. Сологуба та інших, каже, що в великих європейських літературах декадентська література — це неначе розкіш, письменські збитки багатющих літератур, оригінальні й чудернацькі. Ми додамо, що ці збитки часом бувають і поетичні, оригінальні в своїй красі, по своїй доладності і оригінальності картин, які ми часом бачимо в тінях сну або в тінях синематографа, коли в цих утворах декадентів нема надто грубої й неохайної соромітчини, яку ми бачимо в утворах Андреєва («Бездна»), Винниченка й Сологуба в його грубо чудернацькій повісті «Навьи чары». У Франції деяка публіка забавляється цими новинками, як збитками багатої літератури або як казками й утопіями. Але в менших та в малих літературах ця декадентщина робить велику шкоду. Розібравши й оцінувавши утвори великоруських декадентів, д. Адріанов дійшов, нарешті, до таких умовиводів: Л. Андреєв та Сологуб своїми утворами: «Черные маски», «Анатема», «Бездна», «Навьи чары», «Книга очарований» і т. д. і соромітчиною заметили й інших, і таке письмацтво стало наче пошесним повітрям, захопило й інших багатьох письменників і страшенно знижує загальну вишину сьогочасної великоруської літератури («Вестник Европы», 1909, 6 кн.).

Якого ж то лиха накоять наші декаденти в українській невеликій літературі, де цю таку добру метку надто примітно в не дуже-то великому гурті наших письменників!

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

ЧЕРКЕСИ ВИМОЛИЛИ В БОГА ДОЩУ НА 10 КАРБОВАНЦІВ

В Кубанські області за річкою Кубанню влітку стояла велика суша та спека. Пшениця й жито саме красували, високі та густі, що й котові не пролізти. Од довгої суші жита аж пожовкли й зблякли. Козаки, журливі на вдачу, аж голови похнюпили од смутку.

— Треба дощу, треба б дощу, а бог дощу не дає,— аж гомоніли журливі українці, неначе розгнівались, що бог не змилосердиться та не дає їм дощу, щоб їх багатющі посіви не занапастились.

Козаки зібрались на раду й постановили просити священика, щоб освятив криниці, які були в станиці та в селі, а потім обійти з процесією загалом усі поля та й там одправить молебствіє, освятить воду в шаплику й покропить засіви свяченою водою.

Вранці освятили криниці, обійшли з процесією усі засіви навкруги в околишніх місцях, а перед вечером насунулись десь од Кавказьких гір сизі, аж чорні хмари. І одразу лиленув тучний, заливний дощ. Козаки і селяни перехрестились. Дощ звеселив усіх. Усі стали веселіші та бадьористі. Уся станиця пожвавішала, неначе ожила.

Але несподіваний тучний дощ пройшов полосою, хоч і широкою. За десять верстов од станиці жили м и р н і черкеси. Дощ обминув їх селітьби. Там стояла суша й спека. Черкеси були магометанської, турецької віри. Українці хвалились перед ними, що причина цього чуда була їх віра, й нараяли їм попросити до помочі батюшку, само по собі, за добру плату, бо батюшка не піде ж з процесією за десять верстов дурнички, з доброго дива просити в бога помочі для магометан. Черкеси з горя пішли до батюшки й по-

просили одправить молебствіє й на їх полях й освятити в їх криниці. Батюшка запросив за труда десять карбованців. Черкеси вийняли з кишень гаманці й одлічили десять карбованців і поклали на стіл. Перед вечером процесія з корогвами та хрестами рушила з церкви й попростувала на черкеські засіви. З процесією рушилась сливе уся козацька станиця навіть з молодицями й цікавими хлопцями, щоб подивиться, як то святитимуть черкеські засіви.

Черкеси молились своєму аллахові, слухаючи одправу, й, лягаючи спати, трохи повеселішали, сподіваючись, що християнський бог, може, й справді допоможе в біді, коли аллах розгнівався на їх. І справді, вже як розвиднювалось, од високого Ельбруса, од його снігів потягло холодним вітрецем. Несподівано покотились по небі чорні хмари. В небі загуркотіло так, що аж аул задрижав, і вікна аж торохтіли. Линенув не дощ, а велика злива. Аул неначе затопило повіддя, що лилося з неба. Огороди неначе потонули в воді, на низині стало ніби озеро. Хліви позаливало. Залива витолочила високі жита й пшениці; буря поламала гілля в садках.

Через годину хмари посунулись десь на Кавказ. Залива наробила багацько шкоди в селі й на полях. Полегла пшениця понахиляла колос й ніби уклякла, ставши на коліна та благаючи бога, щоб дощ пощадив її й не запагубив навіки.

— Ото горенько! — гомоніли черкеси.— За десять карбованців бог дав надто вже багато дощу. От ми й помилились. Доволі було б дощу й на п'ять карбованців. Ото була б саме міра. Та ба! Помилились, та й... самі собі наробили шкоди.

(Записано од художника Андрія Васильовича Даценка, котрий учителював в Кубанщині).

[ПІСНІ]

Васильков[ський] пов[іт], село Острійки.

1

Ой боже, боже! Що з мене стало?
Щось коло серденька затрепетало.
Чи щука-риба, ой чи ялина?

Борони боже, щоб не дитина.
Як щука-риба, будем ловити,
А як дитина, будем хрестити.
Як буде хлопець, оддамо в дя́чки,
Ой як дівчина, оддамо в шва́чки.
Будемо вчити шить-вишивати.
Як буде хлопець — то не мій клопіт;
Як буде дівчина — не моя причина.

2

Перебреду бистру річку, стану на пісочку,
Ой виперу-вимахаю козацьку сорочку.
Ой летіла зозуленька та й стала кувати.
Годі, годі, дівчинонько, сорочечку прати!
Бери серпи та йди в степи — пшениченьку жати.
Я ж не жала в свого батька і в тебе не буду.
Постав мені корчомочку — шинкувать я буду.

3

Журилась я, журилась я, а тепер не буду.
Ой чую ж я через люде, що не твоя буду.
Запрягайте бугая ще й рябу кобилу,
Ой поїду на Вкраїну вибирать дівчину.
На Вкраїні густо хати, вітрець не повіє.
Сама мати горшки миє,
А дочка не вміє.
Добрий вечір, свату, в хату!
Дай води напиться.
Хорошую дочку маєш,
Дозволь подивиться.
Стоїть вода в відьорочку,
Біжи та й напийся.
Сидить дочка край оконця,
Біжи подивися.
Стоїть вода в відьорочку
Чогось каламутна.
Сидить дочка край віконця,
Чогось вона смутна.
Стоїть вода в відьорочку,
Чогось филя збила.
Сидить дочка край віконця,

Мабуть, мати била.
Ой чи била, чи не била,
Та хвалилась бити.
А коли ж той же прийшов,
Що вірно любила.
Ой любила ж я, любила,
Та ще й поважала.
Напослідку він одходив,
Я й поцілувала.

4

Вчора була субітонька, сьогодні неділя.
Чого в тебе, козаченьку, сорочка не біла?
Ой як вона буде біла,— вже восьма неділя!
Мати стара, сестра мала, нікому випрати.
Ой мушу ж я, дівчинонько, в чорні пропадати.
Коли б же ти, дівчинонько, така добра була,
Взяла б мою сорочечку, вже давно випрала.
Ой як мені тобі прати, не хочеш кохати,
Щовечора підбігаєш до чужої хати.

5

Смутний вечір, смутний ранок.
Десь поїхав мій коханок.
Десь поїхав та й немає.
Серце моє умліває.
Він до мене листи пише,
Пише очень хорошо.
А я письма принимаю,
Розпечатую, читаю.
Розпечатала, читала,
Гірко плакала, ридала.
Одписала б, я не вмію,
Писарів просить не смію,
Та попрошу свого брата.
Він напише й запечата,
Щоб не знала й рідна мати.
Пише братічок листочок
Аж на Дальненький Восточок.
Сидить сестриця во скукі,
Береть перушко у руки.

Бере перо золотеє,
Пише письмо дорогеє.
Лети, лети ти, листочок,
Аж на Дальній крайненький Восточок!
Ти лети та залітай,
Нікому злому в руки не попадай!
Попадайся ти тому,
Хто рад серцю моєму.
І як будеш ти не рад,
Вороти моє письмо назад.
Я вишила цей платочок,
Цей платочок-виноград.
Кого люблю, тому рада.
Кого люблю, поцілую
І хусточку подарую.
Носи, носи, не теряй,
Цей платочок не теряй.
Цей платочок потеряєш,
Свою любов покидаєш.

6

Ой горе-горе калині при долині,
А ще горіше (гірше) сироті на чужині.
Ой горе-горе, що не рідная мати.
Лягла сирота не вечерявши спати.
Не вечеряла й не буду обідати.
Коли б бог поміг родину одвідати.
Полем ішла, долини не минала,
А в село ввійшла — родини не впізнала.
Тільки впізнала два братіки рідненькі,
Що напували коники вороненькі.
А старший братік коника напуває,
А менший братік з сестрою розмовляє.
Ой сестро, сестро! Чого ти стара стала?
Сини женила чи дочки оддавала?
Синів не женила, дочок не оддавала;
Сама я не знаю, чого стара стала.

Пісні записані од Олени Падляської. Село Острійки Васильківс[ького] повіту, коло Білої Церкви. 1913 року 2 серпня.

ПІСНІ-АКРОСТИХИ

1

На городі мак та петрушка;
Там стояла дякова душка.
Цур тобі, пек тобі, дяче!
Яке в тебе серце гаряче.

2

Ой так чумак дочумакувався!
Штанів нема, очкур увірвався.
Серце-чумаче, голубче!
Чом ти не робиш, як лучче?

3

Через греблю вода йде,—
Помий ноги, попáде!
Не помию,— нехай так!
Нема попа,— прийде дяк.

4

Прийшов милий чорнобривий,
Як місяць ясненький.
Я ж думала — куль соломи,
А то... ти, миленький.

5

Що хотіте, говоріте —
Мені лях на умі.
У червоні жупанині
Сподобався мені.
Ой лях, моя нене!
Люблю ляха, а він мене.
У червоні жупанині сподобався мені.

6

Не тупай, не тупай, ляше, ногою.
Не ляжу, не ляжу спати з тобою.
Хоч ляжу — не ляжу, не буду спати,
Не буду тобі я правди казати.

7

Ходила Галя коло провалля,
Кивала, моргала на пивоваря.
— Ой пивоварю! Чом пиво не грає?
— Серце Галюсю, хмелю немає.
Поїхав Охрім за сім миль по хміль,
Не купив хмелю, купив ячменю —
За сім золотих повную жменю.

8

Продай, мати, дві телиці,
Купи мені шнуровиці.
В мене циці трясуться,
З мене хлопці сміються.

9

Сім день — конопель, а ячменю—три дні.
Хто за дяка піде, то готові злидні.
Ой чия то жінка? То жінка дякова —
Цілу зиму боса ходить, горшком воду носить.

10

Ой ти, брате Харитоне!
Поміняймось на жони.
В тебе сліпа та висока,
В мене тонка та безока
Та без верхньої губи —
Поцілуєшся в зуби.

11

Омелга, макогін, кобилячі клуби.
Коли мене вірно любиш,
Поцілуймось в зуби.

12

Ой матінко ж моя рідна!
Під Корсунем Саморідня.
І Корсунська, і Стеблівська,
В середині — голяківська.

(Сміються так з того, хто все бідкається без причини).

13

Була в мене, моя мати, Потороча вночі;
В Поторочі чорні очі ще й сіртук на плечі.
Ой га! Личком-дра, по-волоський — джя!

14. Колядка

А в пана, пана собака п'яна,
Лежить на ліжку — задрала ніжку.
Лежить на санях — в червоних штанях.

15. Коляда

Колядуй, баране! — Не вмію, пане.
Тікай, баране! — Нікуди, пане.
Вікном, баране! — Коли роги, пане.

16. Колядка

Ой пішли баби колядувати.
Рачкинди.
Рачкинди-динди, греч — по коліця,
Завшинди.
Наколядували кішок аж повний мішок
Рачкинди...
А кишки дмуться, а баби б'ються.
Рачкинди.

17

Запряжу я бугая,—
Куди люде, туди й я.

Гей! Соб! Бугаю,
Та поїдем до гаю.
Запряжу я свиню в віз
Та поїду по рогів.
І рогозу не набрала,—
Свиня віз поламала.

18

Ой волошин сіно косить,
А волошка їсти носить.
Бодай сіно огнем сіло,
Волошином завершило.

19

Пристань, пристань до вербунку:
Будеш їсти з маслом курку;
Будеш їсти, будеш пити,
Довбешкою воші бити.

20

Не тупай, не тупай, ляше, ногою,
Не ляжу, не ляжу спати з тобою.
Хоч ляжу, не ляжу, не буду спати.
Не буду тобі я правди казати.
Не ходи, не люби, не залицяйся!
Не люблю, не піду — й не сподівайся.
Не ходи, не люби й не носи грошей.
Не люблю, не піду, бо — нехороший.

21

Ой вийду я за ворота. Гуляю й гуляю.
Кажуть люде, мені горе, а я розкіш маю.
Горе ж мені в світі жити з мею розкошою.
Куди я йду, що я роблю,— заллюся сльозою.
Ой піду я в ліс по дрова, хлопці дрова тешуть.
Їден стоїть, а два теше, ще й на мене бреше.
Їден каже — дівка гожа, другий каже — брава.
Третій каже — щоб коралі, була б мені пара.
А я тебе не питаю, що ти за кавалір,

А ти мене питаєшся за мої коралі.
А я в тебе не питаю, чи є в тебе хата,
А ти мене питаєшся, чи дівка багата.
А я в тебе не питаю, чи є в тебе поле,
А за мої коралики тебе колька коле.
Я за свої коралики грошики давала,
Нехай тебе колька коле, щоб не перестала.

22

Умер батько — байдуже!
Вмерла мати — байдуже.
Умер милий чорнобривий —
Жаль мені його дуже.
Я за батька дам воли,
За матір — корову.
За свойого миленького
Дам собачку рябенького.
Як до гробу йшла, то й обплакувала.
Як од гробу йшла, — то й підскакувала.

23

Батько сина оженив,
Хазяїном наставив,
Оддав воли і корову
Ще й дівчину чорноброву.
Посилає батько сина
В поле із волами.
Жінка плаче та ридає:
«Боюсь сама в хаті спати».
Вигнав воли на діброву,
А сам прийшов аж додому.
Постелився, положився
Іще й жінці похвалився:
«Наші воли на діброві,
Батьків кича (бугай) на оборі».
Як снилося, так сталося.
Що йдуть люде із ралами;
Я бігаю за волами.
Обросився, обмочився,
Прийшов батько, ще й набився.
Як став батько сина бити,

Стала мила боронити.
— Тікай, мила, через тин,
Бо як батько перелізе,
Буде бити, скільки влізе.
Батько сина покидає
Та невістку доганяє,
Зверху кием потягає.
— Через тебе, бестіє,
Наш кича не встає.
Поки була чужа — не наша,
Була кичі інша паша.
Брикав кича й гула * наша.
— Бодай тобі кича здох!
За що ти нас б'єш обох?

24

Пішла полька за русина,
За русином голосила.
Русин каже: полько, в поле!
Полька каже: колька коле.
Пішла полька в поле жати
Та забула серпа взяти.
Серп узяла, хліб забула —
Таки полька дома була.

Канівський повіт, м. Стеблів.

25

Полька, полька, полька — гіт
(по-єврейській — гарно),
Полька ходить без чобіт.
Якби полька робила,
То в чоботях ходила б.

Таращанський повіт Київської губернії.
Село Тетіїв Канівського повіту.

26

Кину кужіль на полицю,
Сама піду на вулицю.

* Кгуля (гула) — телята й бички, що не мають ще рогів, а тільки гулі на голові. Чоловік гулявий, в котрого на виду є гулі (буґорки).

Нехай кужіль миші трублять,
Нехай мене хлопці люблять.
Брязнула-дрязнула!
За все горе забула.
Кину кужіль, кину пряжу,
Сама спати піду ляжу.
Брязнула-дрязнула,
За все горе забула.

М. Тетіїв Таращанського повіту.

27

Ой гріх, синоньку, в неділю рано їсти.
А грішніше з сиротини насміяться,
Бо сиротина то ж хазяйська дитина —
Хто насміється,— поб'є лиха година.
Ой гріх, синоньку, в неділю рано води пити,
А ще грішніше сироту з ума звести,
Бо ж сиротина то ж божа дитина.
Хто з ума зведе, поб'є лиха година.

28

Ой боже, боже! Яка я вродилась:
Нема того дня, щоб я не журилась.
Ані того дня і ні тії ніченьки,
Щоб не плакали мої карі оченьки.
Вчора не було і сьогодні немає.
На третій вечір коником приїжджає,
Свою миленьку словами вговоряє.
— Ой ти, дівчино, ти пахучеє зілля!
Не брав я тебе, та прошу на весілля.
— Не проси ж мене, та проси свого роду.
Щоб ти женився щомісяця, щогоду.
Щоб ти женився — в селі дівок не стало б.
Щоб над тобою сонечко не світало!
— Бодай, дівчино, тоді ти заміж вийшла,
Як у степу при дорозі яра рута зійшла.
А дівчина догадалась, насіяла рути.
Як ізійшов дрібний дощик, яра рута зійшла.
Ой брехали воріженьки — дівка заміж вийшла.
Нехай брешуть, нехай брешуть! Я їх не боюся.
Росте коса до пояса. Женихів діждуся.

С. Острійки Васильківського повіту.

Ішов козак дорогою, запиляються глаза,
І оглянуться нельзя.
Ой ви, дівки, ви красавці! Тепер же нам не до вас.
Беруть у салдати нас.
Виряжала мати сина, ще й наказувала:
Служи, сину, до п'ятнадцяти годів.
А в п'ятнадцятім году приходь, сину, додому.
Прийшов братік до воріт;
Питається: де мій рід?
Отець-мати померла,
Сестра заміж пішла,
А зостався їден брат,
Та й холостой, не жонат.
— Де ж ти, брате, волочився (каже сестра),
Що і досі не женився?
— Ой тоді я оженюсь,
Як на лавці положусь.
Ой то ж моя молода,
Що сирая земля.
Ой то ж мої бояри,
Що на лавці поклали.
Ой то ж мої свашечки,
Що наділи сорочки.
Ой то ж мої музики,
Що задзвонять в дзвоники.

М. Тетіїв. Таращанський повіт.

НАРОДНІ СЛОВА

1909 р. <Не> подані в Словарі.

З у́ б р я — женщина с неровными редкими зубами. (Кан[івський] пов[іт]).

В и х а́ п л ю в а т ь — то же, что *вихоплювать*,— выхватить.

П о в и х а́ п л ю в а т ь, вать: «Як горів наш куток, то я ледве дещо повихаплювала з хати». (Василь к[івський] п[овіт]).

З и́ р и т ь — смотреть, надсматривать: «Як зайнялась

наша хата, от я й не винесла нічого, а тільки зи́рила за малими дітьми). (Василь к[івський] пов[іт]).

П о к р е п и́ т ь с я — попользоваться, успеть в чем-нибудь: «Не покрепився: ходив, та нігде не позичив грошей». (Канів[ський] пов[іт]).

Ч і п а́ т ь — то же, что *зачіпать*. Трогать: «Не чіпай мого відра». (Василь к[івський] пов[іт]).

Б р и́ ш к а — женщина капризная и ворчливая. (Остер[ський] п[овіт] Черніг[івської губернії]).

Г р у д о м а́ х а — увеличит[ельное] от *гру́дка* — большой кусок земли или сахара, каши и т. д. (Канівс[ький] пов[іт]).

Б а д ь о р и́ с т и й, б а д ь о р — бодрый, бодряк (Канівс[ький] пов[іт]).

Т а н ц ю р и́ с т и й — любящий танцы. (Канів[ський] пов[іт]): «Дівки усі танцюристі, а парубки не всі».

П р и х о д н и́ й (о работниках) — приходящий, не постоянный работник: «В нас в прачешні багато прачок приходних». (Київ).

Р а́ т и ц я — те, що й *ра́котиця*,— копыто у волов, свиней и т. д. (Подол[ьська] губ[ернія], Могильов[ський] п[овіт]).

Р и́ п и ц я — сделанная из колец кожи трубка, надетая на *ціпилно* сверху и соединенная ремешками с *капицею* на конце бича цепа.

Р и́ п и ц я — часть хвоста у волов при самом туловище, не обросший шерстью корень хвоста. (Київ[ський] пов[іт]).

В и к у п е́ ц ь — крестьянин, выкупивший себя и семью от барщины, от крепостных обязанностей, вышедший на волю.

К і́ б к а — то же, что печурка в печке или в боку варистой печи. (Остер[ський] пов[іт]).

О д м і́ т н о — то же, что *примітно*,— заметно. (Прилуц[ький] п[овіт]).

Ю г а́ — стужа с ветром и гололедицею, вьюга: «Надворі така *юга́*, що як ішла з молоком через міст, то з Дніпра вітер, а на мосту понамерзав лід, а я трохи не впала». (Остерс[ький] пов[іт]).

Ц і л к о м — целиком. (Черн[ігівська] губ[ернія], Остерс[ький] пов[іт], с[ело] Пізняки).

Ч о́ п к и й, ч о́ п к о — те саме, що стовбоватий: «Чопкий глечичок <стояв> з молоком на столі; а я спохвату

зачепив ногою за ніжку стола, а чопкий глечичок перекинувсь, а молоко й розлилось. Глечик стояв чóпко». (Остерськ[ий] пов[іт]. Слово *чóпкий* походить од слова *чоп* (в Київщині — *чіп*, *чопа*). Як слово *стовбóватий* — од *стовп*.

Пройдúкуватий (од *пройдисвіт*) — бывалый человек, пройдоха. (Ост[ерський] повіт).

Дава́льник — тот человек, который дает работу: «Тепер в прачкарні багато надавали сорочóк для прання, давальників багато було, то ми й не встигли погладить ваші сорочки». (Київс[ький] пов[іт]).

Защепúть — привить, то же что *прищепить віспу:* «В нас, в Великі Солтанівці прокинулась сибірська хвороба на товарові, та приїхав з Василькова лікар і *защепив усі корови й телята*». (Васильківс[ький] пов[іт]).

Укажчик — распорядитель: «Каже мені старшина, щоб защепить мої корови сибірською хворобою, а я не згодилась. Тоді він каже: «Як хочеш, бо я тобі не укажчик». (Василь[ківський] пов[іт]).

Замíрить — примерить (о платье, обуви): «Швець, хазяїн мій, *замірив копили* й дав мені шить дві пари чобіт». (Василь[ківський] пов[іт]) — Примерил колодки к меркам.

Пирнýть — то же, что *дать драла, чкурнуть:* «Напали на мене парубки вночі, а я як *пирнýв*, то мене й не догнали».

Засилúть — засúлить нитку в вушко голки, затянуть нитку в ушко. (Кан[івський] пов[іт]).

Чупринди́р — человек с большим хохлом, молодец, бодряк. (Кан[ів]).

Баня́к — то же, что *чавун*. Литая посуда для кипячения воды. (Василь[ківський] пов[іт]).

Гостинець — дорога, шлях: «Цим гостинцем дойдете до самого Яблочинського монастиря над Бугом». (Седлецька губ[ернія]).

1910 року.

Причинуватий — то же, что *причинний* (у Шевченка), *причинна*. Лунатик, эпилептик, вообще человек, страдающий нервными болезнями. (Каневс[кий] у[езд]).

Ступні — следы ног человека и собственно следы зверя в лесу. Ступені — шаги (Василь[ківський] пов[іт]).

Ви́торочиться — выпадать из ткани или ковров (о нитках и шнурках): «Теліпається шнурок коло килимка, бо виторочився» (от слова *торочки́* — бахрома). (Васильк[овский] уезд).

Торочи́ться — то же, что *стрьопаться, пострьопаться,*— когда края платка или утиральника стираются и выпадают и делаются как будто торочки на конце — бахрома. (Київс[ький] повіт): «Хусточки вже торочаться, поторочились».

Ме́лькать, молоть — вилять (о собаках, животных): «Собака, як рада й весела, то мелькає, меле хвостом». (Канів[ський] повіт).

Навраси́ться — то же, что *навратиться,*— решиться на что-нибудь. (Отсюда прилагательные им[ена] *навратливый* і *навраспивий*) — то же, что *наважиться* (наважливий). Эти глаголы — противоположность церковнославянскому *возвратитися:* «Навратився йти на заробітки, а потом (по-ц[ерковно]слав'[янськи]) возвратился» (Чигиринс[ький] пов[іт]).

Не́три — болота или речонки на болотах, заросшие осокой, рогозой, аиром и непроходимыми тростниками (очеретами). (Василь к[івський] пов[іт]: «В нас в Копачеві, де колись на Стугні були нетри, тепер огороди».

Наситить — насыщать, насытить: «Хліб вродив такий довільний, що бог усіх людей наситить». (Киевс[кий] у[езд], село Копачів).

Си́жен (сижень), сижня — то же, что *сідло* в Васильк[овском] уезде. На кольях, вбитых в воде около берега или среди пруда помост с соломы й палочек, где рыбаки удят рыбу. (Подольск[ая] г[уберния]).

Пантрува́ть — пристально смотреть, наблюдать за чем: «Кіт сидить та пантрує, як в ковганку наймичка кришить сало». «Пантрує на чирка». (Канівс[ький] пов[іт]).

Задзявкать, задзявчать — то же, что *загавкать* (о щенках): «Чогось задзявкали в дворі усі цуценята». (Канівськ[ий] пов[іт]).

Клума́к, клумака́, клумаки́ — то же, что *клу́нок,*— полмешка чего-нибудь, зерна или муки. (Канівськ[ий] повіт). Происходит от корня — *клу,* как в слове *клуня* (побелорусски *пуня* — Бобруйс[кий] у[езд] Минс[кой] губ[ернии]). Слово *пуня* (і клуня) близки к молдавскому слову *пи́ня,* латинскому panis — хлеб.

Чортови́ння — черт знает что, пустяк. Употребляется вместе с словом *бутви́ння* так: «Це не знати що. Якесь чортовиння з бутвинням» (Канівс[ький] пов[іт]).

Затерпнуть — то же, что *отерпнуть*,— затечь кровью, *пересидіти ногу*, перележать руку. (Васильков[ський] повіт).

Нема в словарі.

Червоточий, от существ[ительного] *червото́чина*, червивый (об овощах): «Купуйте оці яблука, бо вони не червоточі». (Василь к[івський] пов[іт]).

Пізнюр, пізнюрка — поздние цыплята, высиженные в конце лета. (Канівс[ький] пов[іт]).

Кру́чений — об овцах, овца, больная мозговою болезнью, «метлицею», отчего она кружится. (Васильківський повіт).

Покруч — выродок, кошка с длиннейшими заячьими ушами, помесь кошки и зайца и т. п. (Канівс[ький] повіт).

Спачитись — то же, что *пожолобиться*,— покоробиться. (Дубен[ський] пов[іт]).

Пачитись, пачусь, пачишся, пачаться — коробиться. (Дубенс[ький] пов[іт]).

Шолуди́вий (о цветах) — не полный, с одним венчиком лепестков, в противоположность с полными цветами: «Шолудиві гвоздики (желтые), айстри (астры)». Паршивый, с паршами на голове (о человеке). (Канівс[ький] пов[іт]).

Ви́воз — то же, что *возвіз* в Канівському уєзді, по Росі, в Киеве *взвоз* (Боричев взвоз) или спуск (Александровский спуск) — проезд с горы между гор или скал в узкой лощине вниз к реке или в долину (Киевс[кий] у[езд], містечко Трипілля).

1910 року.

Догожать, догодить кому — угождать, делать кому угодное, приятное: «Моя сусіда не варить собі їсти, а їсть хліб та сало. А по-моєму лучче догодить собі, а не піснюкать». (Київ[ський] пов[іт]).

Назу́кіс — те, що *навскоси́* в Канів[ському] пов[іті],— наискось: «Висовуй шухляду з стола прямо, а не назу́кіс, бо застряне так, що й не витягнеш потім». (Сквирс[ький] пов[іт] Київ[ської] губ[ернії]).

Навратиться і навратиться — решиться на что. (Василь к[івський] п[овіт]).

Навра́сливий, новра́сливий — те, що й *навратливий* чоловік, — решительный. (Василь к[івський] п[о]в[іт]): «Там така навратлива баба, що схоче, те й зробе». (Василь к[івський] пов[іт]).

Пеклюватись (а не пиклюватьсяабо піклюваться) — пектись, заботиться. (Подол[ьська] губ[ернія], Літинськ[ий] пов[іт]. Треба писать *пеклюваться*, а не пиклюватьсяколи воно є десь в народній мові.

Бляхар — мастер жестянщик. Бляхарная лавка, бляхарня — мастерская жестяных изделий. Бляха — кровельное железо. (Васил[ьківський] пов[іт], м. Біла Церква. Написи на вивісках).

Збиток — излишек, остаток: «Вродило багато хліба, так что й зостався збиток, і прохарчувались». (Подол[ьська] губ[ернія], Літинський пов[іт]).

Тала́пать — то же, что *кляпать*,— стучать, плескáть (о дверях, окнах): «Двері не пристають та все од вітру тала́пають». (Звукоподражательное. Сквир[ський] повіт Київ[ської] губ[ернії]).

Розки́нутись — то же, что *одкинуться:* «Молода одкинулась од жениха»; разойтись (о женихе й невесте): «Вже молоді й хотіли були вінчаться, але перед вінчанням розкинулись». Разбросаться, рассыпаться. (Сквир[ський] повіт).

Дзявкать — то же, что *гавкать*, когда говорят о щенках: «Чогось дзявкають усі цуценята заразом. Хтось, мабуть, увійшов у двір». (Канівськ[ий] повіт).

Гли́зявий — о кушаньях с теста, лазанках, галушках, кльоцках <твердый>, недоваренный и склизкий: «В куховарки нашої все буває хліб гливкий, а галушки та лазанки й варянці глизяві». (Пирятинс[ький] пов[іт]).

Козо́дра — первый, самый ранний ряст белого цвета. Цветет белыми кисточками, цветочки как-будто рваные. Подснежник белый. (Подол[ьская] губ[ерния], Литинский у[езд]).

<Уга́ра — молодец, удалец, почти то же, что и *митець*,— выдающийся по способностям человек, талант. Корень слова тот, что в слове *угарний, незугарний* — способный, очень талантливый человек: «Мій син... Син мій угара-хлопець, жвавий, спритний» (Чигирин[ський] пов[іт]).>

<Уга́ристий, уга́ристо — удалой, молодецкий, по-молодецки талантлив.>

Навра́титься — решиться <на> что-нибудь сделать; то же, что *наважиться:* «Оце сусід навратйвся позиваться з чоловіком за щось». (Чигиринськ[ий] повіт). Навра́тливий — упорный, решительный человек: «Параска звала бабу Палажку навратливою» (Василь к[ів-ський] пов[іт] і Канівський, в Корсуні).

Препсо́вий, син — собачий сын, ругательство. (Чигирин[ський] пов[іт]).

Злидні́ть — беднеть. (Чигирин[ський] пов[іт]: «Ми бідуємо й злидніємо [в] селах».

Уга́ра, уга́ристий — близькі до слова *зугарний, незугарний* — способный, ловкий, живой и пронырливый, умеющий хорошо что-нибудь делать. Буква *з* в цьому слові (зугарний) і буква *у* — це приставка, корінь буде *гар* (як-от в слові *гарний*).

Обделюва́ть — оббить, обкласти дошками або обаполками стіни чогось, клуні: «Поставив клуню, обвівши стовпами, і обделював дошками — обаполками». Ділування — це так зветься і тепер (та і в XVI віку) в Карпатах стеля й баркан, куди йдуть в діло дошки. (Літинський пов[іт] Подол[ьської] губ[ернії]).

Опи́лки — то же, что *обаполки* в дошках, отпиленные стороны бревна. (Літинсь[кий] пов[іт] Подол[ьської] губ[ернії]).

Різь — те, що в Київщині, в Канівщині *опилки*, в Василькові *трини*, по-русски опилки. (Літин[ський] пов[іт]).

Потеру́ха — первый выпавший снег, то же, что *пороша*. (Літ[инський] пов[іт]).

Товч — то же, что в Киев[ской] губ[ернии] *дерть*, в Луцьк[ому] повіті — *драч*, в Літині, але і в Літині, і в Луцьку кажуть і *дерть*.

1911 року.

Теревéнить — говорить вздор, молоть чепуху (Канів[ський] п[овіт]).

Теревéні проводити — нести околесную. Болтовня. (Канів[ський] пов[іт]).

Товку́щий — те ж, що *непосидящий* чоловік. Человек, который любит ходить, вертеться, неусидчивый. (Василь к[івський] пов[іт]).

Лапі́га — то же, что *мяло*. Человек, что лениво, медленно ходит. Неначе лапає ногами землю або ходить на гусячих лапках. (Василь к[івський] пов[іт]).

Гладúшка — в Київщині *глечик*, на Волині — *гладущик;* кувшин для молока. (Остерс[ький] пов[іт], село Пухівка на Десні). В м. Гоголеві (Остер[ський] п[овіт]) кажуть *глечик*, а в Коломиї (Галичина) — *гладун*.

Здраво — здорово: «Надворі сьогодні (3 іюня) холоднéнько, ясно і здраво (ядерна погода). (Остерс[ький] пов[іт]).

Штýчный — искусный, прекрасно сделанный: «Привезли вже в типографію Чоколова нові печатні станки, та такі гарні та штучні, що сами одкидають листки, сами набірають на себе папірові листки». (Од Василя Сови, Каменець-Подольського повіту).

Пістрьóвий — сделанный из материи *пістрі*. Эта *пістря* выделывалась в 40-вых годах в узких полосочках синего и бледно-голубого цвета. Тогда носили «*пістрьові* спідниці, пістрьові штани». (Канів[ський] пов[іт]). Слово *пістрьóвий* треба писать, [як] і слова *життьóвий, сімйóвий*, а не *життєвий*.

Моргуни́ — невеличкі хвилі на Дніпрі, котрі од завсіднього рушення неначе моргають бровами. (Канів).

Гладýн — те, що *гладущик* на Волині, *гладишка* в Остерськ[ому] п[овіті], *глечик* в Київщині,— посуда для молока, кувшин (Галиція, Коломия).

Шарокги — вешалка для платья с ножками для церковных риз вроде буквы Л. (Канівськ[ий] пов[іт]).

Гамарня — то же, что и *кузня*. (Київсь[кий] і Васильк[івський] пов[іт]. В Каневском — це літейний завод).

Млады чалавек — молодой человек. (Городнянський пов[іт] Чернігов[ської] г[убернії]).

1912 рік.

<Дармовíс — довгий комір в шинелі. (Київ).>

Чортопхайка — почтова трýська повозка, тарантайка.

<Пазовúтий — то же, что *падковитий*,— усердный, ревностный хозяин.>

<Козело. (Борзен[ський] пов[іт]).>

Пазувáть — стеречь (доглядывать), те ж, що *падкувать*, падкувать коло чого. (Борзенс[ький] пов[іт].

<Тамтешній — тамошний. (Волин[ська] губ[ернія], Луцьк[ий] пов[іт].>

Наріклúвий — любящий нарікать: «Моя жінка й хазяйнує добре, й добра, але наріклива». (Киев[ского] уезда Боярка).

Нікóгий — те ж, що *нікчемний*, ничтожный. (Киевс[кий] уезд).

<Пазовúта корова. (Борзен[ський] пов[іт]).>

<Загáрливий (корінь — *гар* — ґарячий) — усердный. (Волинс[ька] губ[ернія]).>

Опишній — останній: «Опишні гроші в мене в кишені», опишнúй день: «І аз воскрешу вас в опишний день». (Луц[ьк]).

Нутéрка — гайка, шруб з головкою. Ну... (Луцьк[ий] пов[іт]).

Фосса — рів. (Овруч, Радоми[шль]).

Потримáть — подержать. (Прилуцьк[ий] пов[іт] Полтав[ської] губернії). Рідко чу...

Бунда — спідничка з пришитим нагрудником, як в школярок. (Радом[иський] і Овруцьк[ий] пов[іт]).

Опорóка — опорочение: «Пішла по селі опорока за мою дочку й жінку». (Васил[ьківський] пов[іт]).

Повсегдá — всегда. (Прилуц[ький] пов[іт] Полтавс[ької] губ[ернії]).

Просить прісьмá — дуже просить, аж намагаться. (Остер[ський] пов[іт], Вигуровщина).

Кúча — те ж, що *бугай*. (Таращан[ський] пов[іт], м. Тетіїв).

Гула — телята й бички, в котрих нема ріжків, а тільки кгулі на голові, це так, як *дітворá, малéча* — збірні слова.

Обнаровляться, обнаровиться — обходúться без чего: «Нехай пан тим часом обнаровляється, поки я принесу глечик молока через два дні». Обходиться без молока.

Чесніше — лучше, правильнее (те, що *краще, лучче*, правильніше): «Чесніше сказать, що я не принесу вам молока» (Черніг[івська] губ[ернія], Остер[ський] пов[іт], село Вигуровщина проти Києва за Дніпром).

Сім'янист — семянин, од слова *сім'янистий* (семейный, имеющий очень большую семью) (Київ, Куренівка).

<Наситить>, насищать — наситить: «Хліб уродив добре, і бог наситить усіх цього року» (Василь[ківський] пов[іт]).

Розпарóвувать, розпарувать — разъединить любовников или жениха с невестой, расстроить наладившееся сватовство (Василь[овский] уезд).

Просторікувать — противоречить кому (Ва-с[ильківський] пов[іт]).

Гайднуть, од гайда! — то же, что *майнуть, дременуть*,— убежать от чего, вырваться, уйти от нападения. (Василь[ківський] пов[іт]).

Гайдалáкать — болтать, галдеть, разговаривать громко о пустяках.

<Звіщать>, звістить кого — извещать, известить кого, подати кому звістку. (Канів[ський] пов[іт]).

Голосни́к — величезна тиква или <громад> большой кувшин, замурованный в каменных церквах в стенах купола отверстием наружу в церковь для усиления звуков пения и чтения. (Каневск[ий] уезд).

Защібать, защебнуть — платье на груди на пуговки — застегнуть; то же, что *застебнуть, застебнуться*. (Липовецкий у[езд] Киевс[кой] губ[ернии]).

Стябель — то же, что *щабель*, стяге́л,— поперечные досточки в лестнице. (Бердичев[ский] у[езд]).

<Стільник — то же, что *щільник*,— соты в улье. Происходят> эти слова от *стільно*, тело с телом, как наречие *по́стінь:* дома построенные тесно, стена возле стены, но не слитно.

Плащува́тий — плащуваті цигани, що не християни, що носять і закутуються в плащі, цебто в полотнища, як араби. (Канів[ський] п[овіт]).

Ду́чка. Виведено од *дуцать* (буцать): «Баран дуцає буцає рогами». «Баран дуць, а бик буц!» Ямки кругом *масла* — більшої ями всередині круга в іграшці «Свиня»: «Гуляймо в *свині*». В дучки вставляють свої палиці хлопці, а один вганяє м'яч в *масло*. Хлопці одбивають його м'яч. Але як він зажене м'яч в масло, то командує: «дук раз! дук два!» — доти, доки хто не загавриться. Він тоді хапком встромляє в дучку свою палицю, а той йде за круг — *свиню* пасти. (Канів[ський] пов[іт]).

1913 року.

Ползитніше, ползителніше — полезнее, ползительно — полезно. (Остер[ський] пов[іт]. Але там нема слова *польза*).

Рубальник — дровосек. (Полтавс[ький] пов[іт]).

Жу́дко — те ж саме, що *нудно*, великоруське *жутко:* «Не їла до півдня, і мені коло серця жудко, погано, неначе нудить». (Черніг[івська] губ[ернія], Остерс[ький] пов[іт], село Вигуровщина проти Києва).

Рулі́ — лі́ра: «Он до нас ідуть рулі́». Певно, одного кореня з франц[узьким] словом *rouler* — *крутить* (і відома рулетка в Монако). (Черн[ігівська] губ[ернія], Остерс[ький] пов[іт], село Вигуровщина. Там нема й нашого слова *лірник*, а замість його кажуть: «рулі йдуть у двір»). Лі́ра — слово з грецького.

Порове́, непорове́ дитя або теля — те саме, що в нас в Київ[ській] губерні часна́ або нечасна́ дитина, нечасне теля, цебто таке, що родилось не через 9 місяців, а через 8, не в свій звичайний час. (Черніг[івська] губ[ернія], Остерс[ький] пов[іт]).

Одномастний, неодноmáстний, різномастний — те ж саме, що одноманітний, різноманітний — однообразный, разнообразный, одноцветный, разноцветный (про коні й воли і про людей). (Познанский. «Воспоминания»).

Прúгарі — густая пригоревшая кваша под *вінця́ми* горшка, если квашу варят на другой день или подогревают.

Зводи на когось, брехні, що на когось люде зводять язиками. (Черніг[івська] губ[ернія], Остерс[ький] пов[іт]).

О[д]личіє (одли́чка — Київ[ська] губ[ернія]) — свідомий (опытный человек), старатливый (старательный человек). (Черніг[івська] губ[ернія], Остер).

Чварувать — ругаться, задираться: «Наймит такий, що все чварує, хоч не кажи йому нічого». (Черніг[івська] губ[ернія]).

Зу́спиться — встретиться, столкнуться с кем на улице. То же, что *стикнуться, стикаться з кимось*. (Черн[ігівська] г[уберніа]).

Нетьопище — то же, что *задрипанка*,— неряха.

Награждать кого, наградить — награждать, наградить. (Остерс[ький] пов[іт]). Але нема слова *награда* — церковнослов[']янське] *мзди*.

Зводити хату — строить избу. Звести хату — построить. (Под[ольська] г[уберніа], Брацлав[ський] п[овіт]).

Чварувать — лаяться, свариться. (Остерс[ь]к[ий] пов[іт]).

1914 року.

Трудуватіть (про ноги й руки) — делаться тяжелыми, ослабевать: «Я слаба, бо в мене ноги трудуватіють; мені важко ходить, а руками важко волóдать». (Васильковський пов[іт]).

П о́ г і н к а — те, що й поговір, по́голоска: «Я б і зробив так, як тобі хочеться, як ти оце кажеш, але страхаюсь, що на селі піде погінка на мене».

К о́ б е л ь — корзина, те, що кошик. По-німецькій *Kober*. Слово *кобель* ще ближче до німецького *Kober* (ост-готське). (Чернігів[ська] губ[ернія], село Ярославка коло Старої Басані Остерс[ь]к[ого] пов[іту]).

Н а б а с у в а́ т ь — надуть губы от гордости или гнева.

О п р е ч н і й — те саме, що в нас в Київщині *опрічній*,— отдельный: «Опречня хата й город опречній од батькового». (Остер[ський] пов[іт] Черніг[івської] губ[ернії]).

1915 року.

Х р о́ б у р — кістяк, остов: «Схудли; зостався самий хробур». (Канів[ський] пов[іт]).

З в о д и на когось — вранье (те саме, що брехні): «Моя сусіда часто зводить на мене зво́ди, цебто усякові брехні розказує людям про мене». (Черніг[івська] губ[ернія], Остерськ[ий] пов[іт]).

О д л и ч і є — отличие (те саме, що в Київщині *одли́чка*).

С в і д о́ м и й — сведущий (те саме, що в Липовецькому пов[іті] Київської губерні *освіданий, тямущий в якомусь ділі*,— опытный): «Стара людина в усьому більше свідома, ніж молода».

С т а р а т л и в и й — старательный: «Мій чоловік старатливий хазяїн». (Остерський пов[іт], с. Вигуровщина).

Ш а л ь о н и й чоловік, ш а л ь б о́ н о — бешеный человек, вспыльчивый, бешено. (В Київщині кажуть: *навісний, навіжений*, але в Остерському повіті цих слів нема).

Д а р о в и́ щ е (Київщина — даровизна) — подарки на хозяйство молодым на другой день свадьбы деньгами и натурою: дарят теленка, овцу и т. д. (Остерськ[ий] пов[іт], село Вигуровщина).

З у с п и́ т ь с я з кимсь — встретиться з кем-нибудь на улице, столкнуться. (Остерськ[ий] пов[іт], с. Вигуровщина).

О п р е ч н і й — те саме, що в Київщині *опрічни́й*,— отдельный: «В сина мого є опречня хата таки на батьковому городі». (Остерський пов[іт] Черніг[івської] губ[ернії]).

Ч в а р и т ь, ч м а́ р и т ь — болтать и ругать кого.

П р и ш и б а т ь — пришибить руку, ногу, ушибить. (Остерс[ький] пов[іт]).

Заши́бина — ушибленное место на теле (Остерс[ький] пов[іт]).

Яскравий — яркий (о цвете материи) (в Київщині — яркий колір). (Остерськ[ий] пов[іт]).

Нетьо́пище — неопрятная женщина (в Київщині *задрипанка, задрипанець, чупо́йда*). (Остерськ[ий] пов[іт]).

Скліть (я склію) — худеть, истощаться. (В Галичині *скніть, скнію*, в Київщині *нидіть, занидіть*).

Манаста́ть — мебіль, цебто манатки, батьківщина, дідизна, старі речі спадщини, тільки ті, що стоять на ніжках, а не ті, що лежать. Од латинс[ького] слова *le mannes* — душі померших предків, од котрих зостались, як спадки, усякові манатки, бебехи, подушки, убрання й хатня мебіль, столи, стільці, дзиглики і т. д. Манатками в нас в Київщині найчастіше [називають] старовинні річі в євреїв — убогих. (Харківс[ь]к[ий] пов[іт]).

Ски́виці — скулы на лице. На Волині звуть скули *вилиці* (ніби кінчики вил по обидва боки виду на щоках). (Остерськ[ий] пов[іт]).

Невда́тливий — неудачный, неудачник. (Остерс[ький] пов[іт]).

Ятре́нний — ятрений (про тіло). Тело у кого-нибудь здоровое, неспособное при ранах воспаляться: «В мене тіло не ятре́не; як вріжу пальця або як набіжить болячка, то я проколю, і рана зараз загоїться». (Вінниц[ь]кий пов[іт] Подольс[ь]кої губ[ернії]).

Усмика́лка — то, что можно и стоит украсть что-нибудь: «Злодії носом чують, де лежить усмикалка, що можна *смикнуть*, пощупать руками». (Сквир[ський] пов[іт] Київс[ької] губ[ернії] у Дмитра Лепського з села Томашівки).

Прикмеча́ть (примечать) — те, що в Василь[ківському] пов[іті] *прикмічать*, в Канівс[ькому] п[овіті] *примічать*, від [нрзб.] *прикме́тить*. (Радомис[льський] пов[іт] Полт[авської] губ[ернії]).

Ко́ворот — в Василь[ківському] п[овіті] *ко́ловорот* (межи ворітницями, високий стовп з причепленими по обидва боки ворітьми, котрі крутяться на стовпі, в Канівс[ькому] — *царина* — ворота в деревню с полей.

Ладить — те, що *лагодить*,— подчинять, заплатать вещь. (Радомисл[ьський] п[овіт]).

Осу́ча — на воде, на жидкости налет нечистый:

«Здми осучу на воді, на ющці та тоді пий і їж». (Канів-с[ький] пов[іт]).

К о в б и к — те, що *кендюх в* кабана, а в людей *шлунок*,— желудок. (Радомисл[ьський] пов[іт]).

П о в і й н а дівчина — ветренная.

Н а з а х в а т к у — нарасхват: «Розібрали недогінь — денатурированый спирт — назахватку».

С к р и п у х а — грибки на пеньках дубових, котрими підкурюють бджоли.

1916 року.

К и с л и в ц і́ — те, що *ки́слощі*,— гуща сирівцю. (Черкас[ький] пов[іт]).

О б і х і́ д к а — надобность: «Збрехав на свою обіхідку!» (Канівс[ький] пов[іт]. Слово *обіхідка* підхоже до слів: *на́дібка, по́трібка* (Васильковськ[ий] пов[іт]).

К о л о д а́ ч — ніж з держалном бокатим, товстим, а ніж ц і к а в и й увесь залізний, з держалном тонким, рівним, залізним.

Г о р н о — те ж саме, що *горен* з огнем для кузні або для випалювання цегли в цегельнях або горшків. (Уманськ[ий] пов[іт] Київс[ької] губ[ернії]).

П і с о ч н и й — те саме, що *піскуватий:* «В нас коло Луцька земля пісочна». (Луцьк[ий] пов[іт], Волинь).

Х р а к а т ь — те саме, що *харкать*. (Луцький пов[іт], Волинь). На Волині є перестановка таких слів, як *намастир* — манастир.

В п е р і́ д — те, що й *впере́д, упере́д:* «Йшли вперід». (Луцьк[ий] пов[іт]).

Б у р к а (Луцький пов[іт] Волинс[ької] губ[ернії] — те ж, що в Чернігов[ській] губ[ернії] *кобеняк*, а в Київс[кій] губ[ернії] *кирея* — осіння й зимня довга свита з відлогою, що напинають на голову в дощ. Кирея од грецького слова κῠρῐος (кіріос) — господь, а відлога киреї в Київщині й коло Луцька [нрзб.] на Волині зветься ще *богородиця*.

Б о г о р о д и ц я — те саме, що відлога в киреї й бурці. Названа вона так чудно давно, як наші прапредки вперше побачили на образах богородиці хустку на голові, чи покрівець, котрим вона закутала голову. А кирея довга, певно, скопірована з хитонів святих на образах, довгих до землі з широченькими рукавами.

С е р м я́ г а, с е м р я г а — все одно, що *свита*,— армяк. (Луцьк[ий] пов[іт], Волинь). В піснях Полт[авської]

губ[ернії] є слово *сермяга*: «Осідлаю коня, надівши сермягу». За часів Богдана татари кримські в [нрзб.] армії звуть свиту *сукмóна:* «Маємо кінь, маємо сукмана» (грабували села).

Сором'я́зні слова — те, що *сороміцькі* слова,— скабрезные слова.

Ти́рса — те саме, що *опилки* (Канів[ський] пов[іт]), *три́ни* — Василь к[івський] пов[іт] (Луцький п[овіт], Волинь; Київ[ська] губ[ернія], Іржищів Київ[ського] пов[іту]).

Піхо́м, піхотою: «Ми до Іскорості йшли піхом, піхотою, а од Іскорості приїхали по залізні дорозі». (Волинськ[а] губ[ернія], Овруцький пов[іт]. Записано од прочан).

Бра́тика — те ж, що *братова́* в Київс[ькій] губ[ернії],— жена чьего-нибудь брата: «В Києві стала на службу й моя бра́тйка, що втікла, як і я, з села Теремів коло самого Луцька, як почалися за нашим селом битви з австріяками та як згоріло наше село». (Луцький пов[іт], Волинь).

Пружи́нить стіна (Київ). Як забивать в тонку стінку дощану цвяшок, то стіна упругая й подається то туди, то сюди, мов пружина. Ці слова вийшли од украї́н[ського] слова *понапружуватися:* «Жили на руці напрудились, понапружувались, налились кров'ю».

Ходім у Гути баньок дути — приказка. (Харк[івська] г[убернія], Богодухівський пов[іт]; *Буди* — село в Харків[ському] пов[іті]; *Шенчисни* (*Schön* — *Шен* — прекрасне) Богодуховс[ького] пов[іту] Харків[ської] губ[ернії]. Це село має остготське назвище: там колись кочували вони).

Перепі́лчини — перепелкина: «Пішла дівонька та пшеницю глядіти. Ой там побачила перепілчині діти» (пісня: «Ой там за горою та буйний вітер віє. Ой там удівонька та пшениченьку сіє...». Луцький пов[іт] на Волині). Слово прикметне од *перепілка* буде *перепілчаний*, як слів: *петрівка, наука* буде *петрівчаний, научаний* і т. д.

Пере́рва — перерыв: «Добродій Пе́рерва родом з Черкас, але батько полтавець: він зайда в Черкасах і там оженився і осівся на життя».

Хро́бур — скелет: «Молодиця так схудла од хвороби, що в неї зостався тільки хро́бур». (Канівськ[ий] пов[іт], с. Миронівка).

ЛИСТИ

1872 р.

1. До Павла Житецького

23 квітня 1872 р.

Милостивый государь Павел Игнатьевич!

Несмотря на мое желание перейти в Киев, мне как-то не удается привести в исполнение мое желание, да и едва ли удастся когда-нибудь. Сказать правду, трудно надеяться на получение места в Киеве или в другом каком-нибудь университетском городе, где всегда бывает очень много конкурентов.

Место учителя в педагогической семинарии и в ремесленном училище очень невыгодное, особенно при страшной дороговизне в Киеве. Я мог бы подать прошение и на это место, если б знал наверное, что мне придется служить при таких неблагоприятных обстоятельствах очень недолго... положим, год. Но если, за неимением лучшего места, дело затянется на неопределенное время, тогда я буду поставлен в очень невыгодное положение. Без денег, именно в настоящее время, я все равно что без рук...

Позвольте искренне поблагодарить Вас за Ваше доброе участие в моем деле и познакомиться с Вами хоть заочно. Покорнейше прошу Вас засвидетельствовать мое почтение Льву Г. Лопатинскому. Я очень жалею, что не застал его в Киеве вакациями!

С истинным почтением
честь имею быть Вашим
покорнейшим слугой
Ив. Левицкий.

1872 г. 11-го апр[еля], Седлец.

1873 р.

2. До управи Ставропігійської друкарні

26 січня 1873 р. 1873 року 14-го январ[я].

Високоповажний добродію!

Якраз буде тому місяць уже, як я послав Вам 300 рублів серебр[ом] через шановного пана К. Сушкевича, на його ім'я і просив його написати просто до мене, скільки ще слідує Вам заплатити. Бо я пам'ятаю, що Вам слідувало триста рублів з чимсь. Вже пройшло доволі часу, а я й досі не маю од його звістки. Тим-то я пишу до Вас, щоб Ви були такі ласкаві, потрудились самі написати до мене просто на моє ім'я, скільки Вам ще слідує, і я зараз-таки пошлю Вам гроші. Розписку потрудітесь віддати п. К. Сушкевичеві.

Жду од Вас звістки якнайскоріше. Мені пишіть під таким адресом: В г. Седлец (Царс[тво] Польск[ое], Его высокоблагородию Ивану Семеновичу г[осподину] Левицкому, учителю Седлецкой гимназии на Варшавской улице.

Маю честь бути Вашим покірним слугою

Иван Левицкий.

Г. Седлец.

1874 р.

3. До Миколи Лисенка

1 липня 1874 р.

Шановний Николай Віталійович!

Послухавши Вашої ради, я оце на селі, в Трушках (під Білою Церквою), почав лібретто, записавши з уст бабів і дівчат обряд весілля і весільні пісні.

Обряд дуже драматичний, багатий, і не дасть заснути публіці, тільки прийдеться змінити його тим, що молодий і молода мусять співати на своєму весіллі та щось робити. Solo будуть для молодої, молодого, дружка, молодої двох

У Стеблівському народному літературно-меморіальному будинку-музеї І. С. Нечуя-Левицького (1-а та 2-а зали).

братів; дуети — для батька, матері, молодої й молодого, двох свашок. Можна звести голоси в квартети і т. д. Хори дружок і бояр то співають нарізно, то разом і вміщуються в цілій дії в інші співи. Я починаю дію тим, що дружки вбирають гільце й співають:

Благослови, боже,
Пречиста госпоже!
І отець і мати!
Своєму дитяті
Се гілечко звити,
Сей рід звеселити.

Батько й мати обзиваються дуетиком; рід підхоплює хором і т. д.

Про другу дію я говорив з Владимиром Боніфатьєвичем, котрий розказав мені дуже до ладу про вибори і показав малюнки, як стояла на майдані рада. На сцену зараз викличуть старого сивого гетьмана Томиленка, котрому дякують всі, але здіймають з його власть як з старого і починають вибори. Діди показують двох кандидатів: Тетерю й Байду. Перший не пройде... Отут я знов обертаюсь за радою: чи годитиметься для музики вибор невдатний, де голоси стасуються, здезгармоніруються: підкинуть шапки вгору, і не вийде більшість, і вже потім підуть правильні вибори, як Ви писали. Третю й четверту дію я складу так, як Вам сподобалося. Одно, що мене трохи збиває, як епіка, то те, що Маруся Богуславка, ім'ям котрої назветься опера, з'явиться аж у III-й дії...

Я вже думав, думав, та й не придумав, як би її хоч показати публіці трохи попереду, але прийшлось би вивести на сцену хіба те, як татари беруть її в Богуславі десь коло криниці абощо, так в невеличкій картині. Або чи не виве[с]ти її батька в II-й дії, на майдані, що він просить козаків за свою дочку Марусю, котру давненько вже взяли татари і продали в Цареград...

І-а дія вся складеться з народних пісень. Для другої дії я познаходив уже в збірниках деякі пісні для арій і, певне, ще знайду багацько пісень козацьких. Але що я робитиму з тими місцями, де треба зложити самому вірші, коли я не зугарен стулити ні одного вірша? Хіба я писатиму прозою, а може знайдеться спасенна душа, що переложить прозу віршами, хоч білими.

Я зоставив комедію і буду працювати коло лібретто. Коли Вам, Николай Віталійович, треба буде, коли у Вас

є час працювати, то я б Вам списав хоч весілля і переслав би по Вашому адресу.

Я буду жити у Трушках до 3-го серпня і поїду до Кишинева. Коли ласка Ваша, то пишіть мені вже в Кишинев, в дом учителя Сороки, на Губернській улиці, бо Ваше письмо вже не застане мене в Трушках.

Прощайте, бувайте здорові!

Щасти Вам, боже, у всьому.

Зостаюсь щиро шануючий Вас

І. Левицький.

1874 р. 19 червця,
с. Трушки.

1875 р.

4. До Володимира Барвінського

22 лютого 1875 р. 1875 року 10-го лютого, Кишинев.

Шановний добродію!

Перед самим різдвом вже вийшли в Києві «Повісті» Левицького. В тій книжці напечатані «Хмари», «Запорожці» і «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі». Можна було б послати Вам в Галичину з сотню екземплярів на продаж, та поки книжка дійде до Вас, то нарасте така ціна, що в Галичині буде важко купувати її. Мені здається, що лучче буде так зробити: на гроші, зібрані на «Причепу», наново напечатати «Хмари» в Львові. Скільки там екземплярів можна буде напечатати та й продавати в Галичині і на венгерській Русі. Коли Ви ще не маєте «Хмар», то, певно, Вам швидко вишлють їх з Києва.

Як будете печатати «Хмари», то, будьте ласкаві, вставте «Екзамен», викинутий у нас цензурою, а главу «Новий чоловік» треба перепечатувати з «Правди», бо в київськім виданні ся глава дуже покалічена цензурою, як самі побачите.

Напечатавши «Хмари» і другі дрібні п'єси, пускайте на продаж, збираючи гроші до рук, як і попереду.

Я оце подав в цензуру на різдво нову комедію в 5-ти діях: «На Кожум'яках» з київського міщанського життя,

оперету в 4-х діях «Маруся Богуславка» і для народного читання «Унія і Петро Могила». Все це й досі спочиває в цензора. Комедію передайте, будьте ласкаві, для галицького театру, кому там треба буде передати, як тільки доведеться Вам її дістати од нас. «Марусю Богуславку» можна, здається, всю напечатати в «Правді», а комедія велика: не влізе в «Правду»; хіба напечатайте котру-небудь дію або сцени деякі.

Прощайте! Щасти Вам, боже, у всьому! Мій низенький поклон Вашій сім'ї і всім моїм знакомим.

Ваш щирий доброжелатель

І. Левицький.

5. До Володимира Барвінського

29 серпня 1875 р. 1875 року 17 серпня.

Високоповажний добродію!

Ваш лист прийшов до Кишинева ще в липці, тоді як я вже виїхав з Кишинева в Київ на цілі вакації. Тим-то лист Ваш пролежав два місяці на пошті, і я тільки оце що дістав його. Самі можете бачити, що перший пункт Вашого прохання я не можу задовольнити, бо вже діло дуже спізнилось, і, мабуть, Ви вже видали № «Правди» за місяць серпень. Щодо «Хмар», то видавайте, так як Ви пишете, як II часть повістей. Коли нема для чого печатати її з «Запорожцями» і «Бабою Параскою» (йому причини я не бачу), як напечатана вона в Росії, то підождіть трохи: я пришлю в «Правду» «Бабу Палажку» і напечатаєте «Хмари» з цією новою повісткою. Комедії Вам не прислали, мабуть, тим, що я в другому виданні мушу її вкоротити на 2 печатні листи, бо вона дуже велика, і для сцени в такому виді вона не годиться. Цього видання «комедії» в себе і не видавайте, а підождіть до другого видання. Шкода, що Ви не мотивірували, чом не можна печатати в «Правді» всього ескізу «Міфології...» Про мене, зробіть так, як Ви бажаєте, а послі видайте брошурою, бо мені здається, що цей ескіз пропустить і наша цензура. Як трапиться, то передайте рукопись до мене або до Києва після напечатання.

Українську хроніку писати дуже трудно тепер, хоч і є кому, бо тепер вся великоруська преса консервативна

і про Україну не говорить і слова: зовсім її ігнорує. Нема з чого збирати матеріали для хроніки. Але як часом збереться дещо, то ми пришлемо Вам.

Шануючий Вас

І. Левицький.

Кишинев.

1876 р.

6. До Олександра Кониського

1 травня 1876 р. Кишинев 1876 року 19 квіт[ня].

Шановний добродію! Ви задумали добре діло видати альманахи. Українських книжок виходить у нас так мало, а журналу видавати не можна. Тільки не можу не звернути увагу на те, що оглав Ваших книжок коли б не наробив сміху; боюсь, що наші неприятелі піднімуть його на сміх. Замість слова «Пашня» треба б вигадати щось трохи поетичніше, бо насмішники прикладуть до «Пашні» слово лантух et cetera... Ще чуднішим здається слово «Скриня» та ще й з шухлядами (шухляд в скрині не буває: шухляди бувають в комоді, в столах). Та й воно не натякає на суть діла. Якось чудно, що українські писателі вийдуть на світ божий в С к р и н і. Признаюся, і мені чудно, що й я буду в С к р и н і... Для першого альманаху треба б придбати таке слово, як, наприклад, «Барвінок», «Рута», «Ряст» абощо. «Скриня» не буде похожа (по розділу на с т и х и, б е л е т р и с т и к у й н а у к у) на хрестоматію задля історії словесності, ні на історію української нової літератури. Вона по ідеї найбільше буде похожа на «Хрестоматию русской литературы» Полевого, звісну дорогу книжку з образками. Не пам'ятаю, чи такий її оглав до слова, бо не маю в руках теперечки. Се книжка більше для публіки, чим для школи. В неї є довгі й добрі біографії авторів, потім уривки творів і мало критичного елементу. Буде вона похожа й на «Пособие при изучении рус[ской] литературы в образцах» Попова. Добре було б, якби й Ви, добродію, видали книжку, найбільше похожу на книжку Полевого, тільки не таку дорогу (аж 5 кар.).

Маючи ідею познайомити публіку з новою українською літературою, Вам треба вже змінити основу, покладену в розділі книжки на 3 частки: у Вас основою для логічного розділу матеріалу взята тільки форма писательського матеріалу. Тим-то той розділ дуже знадвірний (внешний) і не видержить критики. Мені здається, що лучче всього йти хронологічною дорогою і печатати твори писателів рядом хронологічним, одні за другими, починаючи з Котляревського. Можна б поділити книжку на звісні в історії літератури п е р і о д и, але се діло для нашої літератури ще нове, не протоптане, бо в нас ще не було ні критики, ні історії літератури. Тут уже треба шукати повертання літератури на іншу стежку, на інше простування, дякуючи новій ідеї, котра повернула писателів на нову стежку. Се діло трудне. Та в нас нова література взагалі все народна. Є тільки краплі класичної та романтичної риси, та й годі.

Мені здається, що Вашу «Скриню» не можна назвати альманахом, а треба назвати «Нова українська література в образках» або похоже на це.

Коли Ваша воля, то перепечатайте в свою книжку «Рибалку П[анаса] Крутя» й «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі». Ся «Баба» сподобалася у Києві. А з учених діл є мій «Світогляд українського народу» в «Правді» за попередні роки («Християнський світогляд»), а в «Правді» за теперішній рік печатається «Ескіз української міфології». Можна вирвати шматок з «Християнського світогляду» або з «міфологічного», наприклад: «Міфологічний елемент в колядках та в щедрівках» — Бог Громовик, Богиня Сонце, Зоря і т. д.

В «Пашню» не маю нічого нового, бо тепер я пишу «Богдана Хмельницького» для народного читання, і вже дуже втомився, і очі в мене вже заболіли. Треба кидати роботу, щоб ще й очі не повилазили.

Свою автобіографію я написав по-руській. (Мені писали з Києва, що в Петербурзі якийсь учений хоче щось видавати про українських писателів). Я її одіслав секретарю Географ[ічного] Київ[ського] общества Ол[ексію] Д[аниловичу] Ант[епо]вичу. Одначе можу написати й вдруге дещо й подекуди. Перші повісті: «Дві московки», «Рибалка» й «Причепа» були напечатані в «Правді» в 1868 року. Там був напечатаний і «Світогляд» — все під псевдонімом «Іван Нечуй». Потім вийшли в Галичині

«Повісті ч. (І) Івана Нечуя» 1872 року, напечатані у Львові. У Києві вперве напечатана «Баба Параска», а потім «Повісті І. Левицького» («Хмари» і т. д.). Щиро шануючий Вас *І. Левицький.*

P. S.

В своїй автобіографії на руськім язиці я помилився, написавши, що родився 1839 року. Я родився 1838 року. Не заглянув я тоді в метричне засвідчення.

Здаючись на Ваше прохання написати свою автобіографію, я напишу Вам більше про раніші часи своєї жизні. Про пізніші часи ще рано писати.

Я родився 1838 року 13 листопада в містечку Стеблеві Київської губернії Каневського повіту. Стеблів стоїть по обидва боки Росі в дуже гарному й оригінальному місці. Річка Рось тече з півночі і серед Стеблева круто повертає углом на схід сонця, вдарившись об високу, рівну, як стіна, скелю Спас. Над самою скелею стоїть церква Спаса, а коло самої скелі впадає в Рось невеличка річка Боровиця, між високими скелями, між тополями та вербами. Далі на схід сонця Рось розділяє од себе рукав Самовілку, і там стоїть чималий високий острів Замок, а ще далі вниз, між Замком і скелистим берегом, стримить ще один острівець, з однієї голої скелі, де притулився питель. По обидва боки Росі скрізь стоять високі скелі, наче стіни, то часом трохи подаються од води і лежать великими купами. Понад берегами місцями стоять верби, разками росте густа лоза над самою водою. Од церкви, з скелі Спаса, між двома нагнутими скелистими берегами видко фабрику, а далі пішли гори, як скаменіла морська хвиля, де мріє над самою Россю на горі давній вал, а там з вищої гори видко могили, де бився Хмельницький з поляками; там коло Корсуна сховався і той Різаний яр, що в ньому застрягли поляки.

Наша хата стояла за Россю проти самої церкви, а з порога хати видко на горі за Россю дуже високу могилу коло кладовища, де, кажуть, колись стояла шибениця; к селу Яблунівці знов видко могилу й вали, де, кажуть, стояв Хмельницький, думаючи переходити Рось. Ще малим хлопцем, їдучи в Корсун з батьком через той Різаний яр, проз ті могили, я слухав батькові оповідання про те, хто бився коло тих могил, в тому Різаному яру, і чого один шлях коло Корсуна і тепер зветься Наливайковим

шляхом, і в котрій могилі поховані козаки, а в котрій поляки.

Батько мій Семен Степанович Левицький був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід, і цілий ряд предків, списаний в поминальнику стеблівської церкви. Мого прадіда уніати й поляки душили димом в хаті, щоб він пристав на унію, але він зостався православним. Мої предки звались не Левицькими, а Леонтовичами, і тільки дід змінив давнє прізвище на модну тоді фамилію Левицьких. В нашій сім'ї я самий старший між чотирма живими дітьми. Батько не мав впливу на мене: дуже флегматичний, заїкуватий в розмові, але не в читанні і в проповідях, він сидів, а більш того лежав в своїй кімнаті з книжкою в руках і рідко виходив до нас — і нас не пускав до себе. Він не любив хазяйства, все сидів над книжками і був придатний більше до тихої кабінетної жизні. Все хазяйство вела моя мати, всім клопоталася і тим вкоротила свій вік. Мій батько любив українську історію і літературу. Між його книжками не було ні Пушкіна, ні Гоголя, але була «Історія Малоросії» Бантиш-Каменського й Маркевича, була Літопись Самовидця і інші книжки, що тоді виходили. Він любив говорити проповіді по-українській, часто розказував про право українського народу й славу, дуже був радий, побачивши українську євангелію Куліша і просив мене достати йому українську біблію. В нього була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священиками. То й не диво: його мати була з стеблівських селян, з фамілії Коркішок. Коркішки й тепер живуть в Стеблеві і признаються до нас як до родичів. Перед смертю батько збирався писати козацьку повість і розказав мені сюжет тієї повісті.

Моя мати, Анна Лук'янівна, з фамілії Трезвінських, була дочка священика Лук'яна Трезвінського. Він був священиком в панянському Лебединському монастирі. Моя мати була висока на зріст, здорова, весела, говорюча, мала добрий голос і за роботою любила співати українські пісні, як роблять селяни, бо й її мати була селянка з Лебедина з фамілії Давиденків. І тепер в Лебедині та в Матусові є мої родичі селяни Давиденки. Вона не вміла говорити по-великоруській і говорила чудовим чистим українським черкаським язиком зовсім по-народному, з приказками й прислів'ями. Вона була письменна,

вчилася в лебединських черниць по церковнослов'янським книжкам і не могла од їх вивчитись по-руській, бо Лебединський монастир зовсім народний: в ньому черниці все селянки і говорять між собою по-українській. Я пам'ятаю малим дуже стару черницю Мар'яну, родичку моєї матері, з багатих селян. Вона збудувала собі в монастирі хату, одписала гроші на монастир і жила в монастирі. Дві рідні тітки моєї матері, так само селянки, жили в хатині коло самого монастиря. Зрісши коло стін монастиря, моя мати була дуже богомольна, любила молитись богу з товстих полуставів, любила голосно читати вечорами життя святих. Читаючи житіє Іосифа Прекрасного, вона плакала, а я, слухаючи, плакав разом з нею. Вона знала церковні гласи, часто давала нотації дякам за те, що вони помилялись, читаючи парамеї і апостол, або переіначували гласи. Дві парі близнят, що зостались живими: сестра Анна і брати Амвросій і Федір, і в сім року померший скоропостижно Димитрій, дуже попсували її здоров'я. Мені було тринадцять літ, як поховали мою матір. Мати любила мене більше од усіх дітей, і як вона вмерла, то мені здавалось, що й я був повинен в той час вмерти.

В нашій сім'ї всі говорили по-українській. При батькові доживав свій довгий вік до 90 літ дід Степан Левицький, доживала віку материна мати, і обоє вони, як і моя мати, не вміли й слова по-великоруській. Очевидячки, батько, я, брати й сестра говорили українським язиком.

Наш дом був старинний, непросторний, з великими сіньми серед дому, з пекарнею й хижкою по один бік, з світлицею та кімнатою — по другий. Я, брат і сестра спали в пекарні на полу коло нашої няньки, баби Мотрі, бо в горницях не було місця. Я переймав од баби Мотрі і наймичок всі пісні, які тільки вони співали ввечері та вдосвіта за роботою, і всі казки, які розказувала баба Мотря. В довгі зимні досвітки я було чую пісні дівчат через сон, і мені було в сні показувалися ті образи, про які співали дівчата, тільки трохи переіначені. З тих ранніх дитячих літ я й досі пам'ятаю декотрі сни, так вони засіли в моїй пам'яті. Раз я через сон чув мотив пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе; ще тихіше дівка косу чеше. Що начеше, то й Дунаєм несе. Пливи, косо, під гай зеленький!» Дівчата співали, а мені снилась якась крепка й широка річка, далеко ширша од Росі. Над річкою скелі

й верби. День пишний, літній, тихий. А на березі сидить якась дівчина й чеше гребінкою такі довгі коси, що вони падають на осоку, на траву, вкривають осоку й падають аж у річку. Вода несе ті довгі коси й метляє ними, наче довгими шматками полотна. Коли гляну я, аж берег з осокою й дівчиною вже одколовся і пливе серед річки. А дівчина пливе, чеше косу та все співає: «Тихо, тихо Дунай воду несе!»

Баба Мотря часто водила мене з собою по селу на хрестини, на весілля й на похорони. Мене дуже лякала та картина, як родичі й діти опадуть мертве тіло й страшно голосять, понахиливши рядом голови. Баба Мотря водила нас в гості до старого Коркішки, і до баби бранки Радчихи, де нас інтересували здорові вишивані рушники на стінах та повиліплювані на грубах здорові орли.

Сам батько вчив мене письменству по граматці, часословцю й псалтирі. Я вчився з сільськими хлопцями в школі, що заклав мій батько. Та школа була недовго: приїхав польський пан і звелів забрати школярів до фабрики, а батькові сказав: «Як ви, ксьонже, вивчите мужиків, то піду й я на поле робити, підете й ви». То був час процвітання панщини.

На сьомому році літом мене одвезли заправлятись в Богуслав, за 20 верстов од Стеблева. В Богуславському духовному училищі був учителем мій дядько Євтроп Лук'янович Трезвінський. Я прожив у нього літо з одним польським хлопцем таки з Стеблева, вчився і в клас не ходив. Потім дядько оженився і став священиком в селі Семигорах, коло самого Богуслава. На зиму й на ціле літо мене оддали до дядька в Семигори. Дядько вчив мене дуже добре, і мені легко було в нього вчитись. На дев'ятому році мене одвезли в Богуславське духовне училище, при монастирі, за містечком, над Россю.

То був темний час школьного діла. Учителі погано вчили, а били добре; нігтем назначали уроки, і ті уроки треба було вивчити од слова до слова. Інспектором був один великорос з жовтим лицем п'яниці. Ученики продражнили його шкарбаном. Він не сік різками, а велів бити товстим кінцем різки по руках чи давав палі. Од тих паль в дітей пухли долоні так, що декотрі не могли держати пера в руках. Інспектор пив запоєм, а то й часом зовсім сходив з ума. Раз прийшов в клас в халаті до дзвоника і звелів ученикам співати ірмоси. Другий раз

прийшов на нашу квартиру і застав, що ми полуднали холодець. Він вийняв табакирку і посолив наш холодець табакою. Ми сміялися з нього, знали, що він дурний, і не були в претенсії за посолений табакою холодець. Часто він вночі ходив понад Россю, бив товстою сукуватою палицею по вербах: думав, що то бродять ученики. На наше щастя, він поїхав на нове місце.

Смотрителем був ігумен монастиря Федор, подолянин, маленький, сухенький, трохи таранкуватий чернець. То був щирий аскет. Він насовував клобук на самісінькі очі і ходив, похиливши голову. Я ніколи не бачив на його лиці веселості й сміху. Сумний, крикливий та сердитий, він кричав у класі на учеників і посилав часом під різку цілі парти школярів. Як били учеників, він одвертався до вікна або виходив з класу; а цензор лупив різкою по стіні або по помості. Здається, він знав про те і тільки так згонив свою злість. Потім він зійшов з ума і вмер. Другі учителі були далеко добріші й ласкавіші. Були й такі, що зовсім не били учеників: і не сікли, й паль не давали, і вчили непогано. За лайку й за український язик карали нотаткою: то була плисковата дощечка з ремінцем, і його надівали на шию тому, хто сказав погане слово або говорив по-українській. Всередині вона була видовблена, і там лежав журнал, де записували, хто сказав яке українське слово і як було треба справляти по-великоруській. Записаного ждала кара. В старших класах та нотатка спочивала аж на грубі, а ми всі інакше й не говорили, як по-українській, і називали один другого по-сільській: Левко, Корній, Йосип, Павло, а не фамиліями. Ученики вищого класу, синтаксиса, були старшими на квартирах і дуже обижали менших, силували їм услуговувати і навіть били.

Зате кругом монастиря була пишна природа. Внизу Рось, а на Росі шум на порогах. Кругом монастиря глибока долина, з лужком, з чудовою криницею під скелею Кам'янкою. Всі квартири були в міщан і всі в чудових садах та вербах. За Россю високі гори, а на горах ліс, а внизу широкі луки. В містечку видко млини й скелі. Гуляти й купатись було де вволю.

До чотирнадцяти літ, до самої семінарії, я був дуже богомольний під впливом матері. Я ні разу не їв до служби, видержував тяжкий піст до плащаниці, до вечірньої води на голодну кутю, аж мені ставало нудно. При-

їжджаючи додому, я читав життя святих і прочитав чотири прездорові книжки; і мені здавалось, що я буду на Афоні, або в Синаї, або в єгипетських лісах. Мені хотілось там бути, так мені подобалися картини аскетичного життя і та природа, що описувалась в житіях. Разом з житіями я читав історію України, що знаходив в батьковій шафі. На празники смотритель роздавав ученикам і світські книжки, і мені попадались з образками птиць, звірів, рослин і навіть грецьких богів.

Шість літ пробув я в Богуславі, і мене перевели в семінарію. До 14 літ я не бачив города, і вперше побачив Київ. Церкви й собори з золотими верхами, доми, Дніпро — все те дуже мене вразило. Я не думав, щоб город був такий непохожий на село. В Київській семінарії половина учителів так само нігтем зазначали уроки, але друга половина вже вчила: то були молоді свіжі сили. Вони повикидали старі допотопні школьні книжки і позаводили новіші. В семінарії різок не було, хоч іще ставили на коліна і саджали в карцер або на голодний стіл. Мені прийшлося стояти на міщанських і чиновничих квартирах в нездоровому місці на Подолі, понад канавою, і набратись лиха. Ще в Богуславі в мене боліли раз або два рази на рік очі, і були навіть більма на очах. В Києві в богословському класі наша квартира трохи не вся заслабла гарячкою. Нас учились чотири брати, і всі чотири разом послабли. Скінчивши курс семінарії, я був так нездоровий, що не міг іти в духовну академію і мусив піти в Богуслав учителем, де був трохи не два роки, а потім поступив в Київську духовну академію.

В семінарії в той час трудно було достати книжок для читання. В семінарській бібліотеці нам давали або «Училище благочестия», або «Опыты студентов академии», або «Маяк». З руською літературою я обзнакомився в вищих класах семінарії. Приїхавши в семінарію, я почав вчитись французькому язику. В товаришів попадались ілюстровані французькі романи. Мені показали на контрактах на французький магазин, де їх можна було купити. Я глянув на вікна і вглядів на одній книжці намальованого чорта і купив її: то був «Кривий біс» Лесажа. Я прочитав його і од того часу всі свої гроші, що батько давав на гостинці, тратив на французькі ілюстровані дуже дешеві книжки; купив «Павла і Віргінію», потім «Дон Кіхота», «Пертську красавицю» Вальтер Скот-

та, «Божественну комедію» Данта, і се все прочитав попереду, ніж Пушкіна й Гоголя.

Найбільше мене здивували пишні картини Дантового аду. Всі вакації й празники в семінарський курс я читав французькі книжки, і потім як почав читати Гоголя, то зразу зрозумів його. Разом з тим між семінаристами ходили українські книжки і в рукописі Шевченкові стихи.

В Стеблеві батько достав альманах «Ластівку», де була Шевченкова «Причинна». Я й сестра вивчили її напам'ять і читали часто вечорами. Сила таланту очевидячки притягла до себе дитячу ввагу. Окрім того, про Шевченка тоді скрізь говорили в околиці: він тоді приїжджав на Україну і жив у Корсуні. Його родина Кирилівка за 25 верстов од Стеблева. В Кирилівці у однієї польки на економії вчилася моя сестра. Я часто їздив у Кирилівку до сестри і знав, що там родився Шевченко.

В семінарії я вивчив і німецький язик. Вчитись мені було дуже легко, уроків в день було тільки три; часу було ціле море: було коли вчити німецький язик. Більш од усього я не любив математики. Вона здавалась мені дуже сухою, скучною наукою. За математикою в мене злипались очі од сну, наче їх хто намазував карюком. Цифри здавались мені цвяхами, котрі я забивав собі в мозок.

Пробувши учителем в Богуславі, я видержав екзамен в Київську духовну академію. В академії тасують, не знаю навіщо, студентів з усіх губерній. Половина моїх товаришів були великороси, але було чимало сербів, були й болгари, молдавани, й греки, й грузини. Великороси здивували мене своєю грубістю й якоюсь грубою мужичою фаміліярністю. Між ними були дуже дикі натури, десь аж з-за Волги: вони говорили на кожного т и, хоч бачили чоловіка вперше ввічу і ні з сього, ні з того гнули лайку по-московській просто тобі ввічу, наче компліменти говорили, аж чудно було слухати. Потім тільки вони трохи обтирались і цивілізувались. А тим часом на український язик, котрим звичайно говорять між собою семінаристи й академісти на Україні, вони поглядали згорда і сміялись з нас. В той час виходила «Основа». Студенти складались й виписували самі всі луччі журнали: «Современник», «Русское слово», «Время», «Русский вестник». Українці виписували ще й «Основу»... Українські студенти піднімали питання про українську народність, язик, літерату-

ру, історію. Великоруські студенти дивились на все українське з антипатією примітивних людей; то були природні катковці, котрі не люблять інших людей, як нехристів. Якраз тоді були напечатані в «Основі» «Две русские народности» Костомарова і підлили масла в огонь. Один рязанець, молодший од мене курсом, показував кулаки, почувши, що в Києві є українська народна й національна школа. Ми більше дружили з сербами й грузинами. Вони далеко прихильніше дивились на українську літературу. (Студент священик з сербів правив по Шевченкові панахиду, як його ховали, казали мені). В той час я перечитав Бєлінського, Добролюбова. Тоді вийшли Тургенєва «Отцы и дети», а далі й критика на них Писарєва. Студенти трохи не гризлись, та все змагались по номерах за «Отців та дітей», аж одляски йшли по стінах. Великоруські професори так само, як і студенти, не були ласкаві до українщини, а українці професори були офіціально й неофіціально зовсім мертві люди у всякому питанні, як і всякі професори на Україні. Годували студентів в той час дуже погано, так що ми мусили столуватись в пости на стороні.

Скінчив я курс академії, і нас розписали на місця в семінарії. Я просився в Київську семінарію, а мене послали в Полтавську учителем словесності. В той час декотрі професори академії виїжджали в Варшавський учебний округ начальниками учебних дирекцій. Багато моїх товаришів просили в їх місця учителів в гімназіях. Я поїхав в Полтаву і зайняв уряд на 250 карбованців на рік. Там я написав «Дві московки» і догадався, що мені не жити з ченцями.

Мене дуже вражала страшна бідність учителів семінарії. Декотрі дуже сімейні просто не мали чого обідати по два дні і сиділи з дітьми на харчах святого Антонія. Поживши на таких грошах кілька місяців, я побачив, що треба втікати з семінарії, щоб не вмерти з голоду. Учителі тоді втікали з семінарії, куди хто міг, або постригались в попи. Я подався в Варшавський округ і ждав до літа одвіту, а тим часом готувався держати екзамен на учителя гімназії. Мене визвали в Каліш учителем руського язика й руської історії й географії, хоч я просився в Білу; я знав, що там ще край український. В Білій було багато моїх товаришів. Мусив я їхати в Каліш, і забився один серед поляків та німців, серед польських учите-

лів. Поляки, одначе, прийняли мене делікатно: тоді ще всі науки в гімназії читались по-польській. Директор поляк обійшовся зо мною ласкаво й привітно. В Каліші я служив один рік і попросився в Седлець: там одкривали женську гімназію для уніяток. Я перейшов в Седлець і служив там сім літ, але, діставши обиду за службу й працю, покинув Варшавський округ.

<Ще бувши в Київській академії, я почав писати народну повість для «Основи». «Основа» перестала виходити, і я покинув початок тієї повісті і загубив його. В Полтаві я написав «Дві московки», в Каліші «Рибалку», в Седлеці «Причепу», потім — згублену десь за границею Кулішем повість «Наймит Яріш Джеря» і комедію «Жизнь пропив, долю проспав», перероблену з Шевченкового «Сотника», де була описана козаччина часів Єкатерини II, вже панська й споганіла; потім «Хмари» і ін.>.

7. До Олександра Кониського

18 травня 1876 р. 1876 року 6-го мая, Кишинев.

Шановний добродію! Дуже добре Ви зробили, задумавши видавати свою «Хрестоматію» на спосіб книжки Полевого; тільки все-таки мені здається, що коли Вами буде видана не для науки, а для публіки, то все-таки недобре вийде, що в цілому томі будуть стихи та все стихи, а потім сама проза. Такий порядок для читання не дуже добрий. Кожний любить усякість у всьому, а одноманітність трохи обридне. Мені здається, що приємніше читати стихи, помішані з прозою й наукою, як воно вийшло б при хронологічному порядкові. Одначе чи так, чи інак, а діло Ваше дуже добре.

Ще важніша річ альманахи, коли не можна видавати... Я так стомився, що не можу обіцяти тепер нічого, хіба в 1-й книжці напечатаєте, коли схочете, фантазію з «Правди» «Бідний думкою багатіє». К пилипівці може й напишу, бо сюжети маю готові на три або й чотири пієси. Редактор «Одеського вестника» просив мене і йому написати що-небудь для фельєтону... та треба кінчати українську історію, а там... починати читанку для сільських ді-

тей, бо в Києві люблять накладати і справді Veto, а до роботи не дуже квапляться, бо накладати Veto... не трудно...

Я й справді не получаю «Правди» два місяці. Чи не перестала виходити?

Я пристав би до Вас, та ще вчора получив з петербур[зької] цензури «Причепу» й «Дві московки», і треба буде видавати, хоч, сказати правду, «Причепу» так покалічила цензура (хоч вона й петербурзька), як я й не гадав. Аж не хочеться видавати, та горе, що нічого не виходить у нас. Цензура позамазувала навіть слова *рідні* в фразах: «рідні українські пісні», позамазувала все, що говорилось про польських панів, навіть те, що вони вирубують на сахарні ліси. Аж сум бере за літературу, за мисль...

Щиро шануючий Вас *І. Левицький.*

8. До Олексія Антеповича

3 червня 1876 р.

Гайдамака Іван Сухопара

Ще то давно, за Польщі, був собі воїн Залізняк, а другий воїн Іван Сухопара. Іван Сухопара був родом з Лебедина. Ще й тепер є в Лебедині Сухопари, є й левада Сухопарина, а коло левади і пасіка їх стоїть. Тоді ляхи нападали, а Сухопари одбивалися. Нікого так не боялись ляхи, як Сухопари. Оце було як набіжать ляхи в долину, а Сухопара нападе на їх та й вирубає усіх. Думали вони та гадали, як би Сухопару з світу звести. От і довідались вони, що Залізняк їздить на коні, а Сухопара на кобилі. Та кобила була така прудка, що ні один лях було не дожене її. Що нападуть на Сухопару ляхи та поженуться, то він і втече на кобилі. Ото раз як напали ляхи на Сухопару, так один лях виїхав проти його, вибачайте, на жеребці. Сухопара хоче втекти та жене кобилу, а вона як зачула, що ірже жеребець, та все повертає назад. Ото ляхи догнали його та й убили. Сухопару поховали коло самої дороги і поставили над ним низенький хрест з білого каменю. Ще як був я хлопцем, та було їздимо з батьком з Матусова тим шляхом на Сви-

нарку до млина, то бачив той хрест над шляхом. А тепер вже нема того хреста. Про того Івана Сухопару і розказував мені покійний батько.

(Записано со слов 70-ти літнього Мойсія Турчака в с. Матусове Черкасск[ого] у[езда]).

Як смілянський князь ловив гайдамаків

Був собі якийсь смілянський князь. Він довідався, що коло Сміли в лісі появились гайдамаки, та звелів своєму управителеві, чи що (вже не пам'ятаю), щоб він їх забрав живими і, борони боже, щоб їх повбивати. От довідались якось, що гайдамаки збираються в однім місці десь у лісі; хотіли їх зловити, та ніяк не можна було: все було повтікають. А князь все приказує та сердиться, що їх не половлять, а далі каже тому управителеві, що як він їх не зловить, то йому буде погано. Управитель назнав те місце, де збирались гайдамаки вночі, підглядів, як вони сиділи кругом багаття, мабуть-то, кашу варили, чи що; набрав людей, закрався та й повбивав усіх сокирою. Князь сердився на його за те, що він повбивав їх, а він каже: «А як же я половлю їх? вже мені аж докучило, що я їх не зловлю». Тоді каже князь управителеві, щоб він ішов до попа сповідатись, бо він зробив великий гріх. Пішов управитель до одного попа, а піп не схотів його й сповідати і не простив йому; пішов він до другого, і той йому не простив. І ні один піп не зняв з його душі гріха і не схотів накласти на його покути за той великий гріх.

Записано со слов Мойсія Турчака
в с. Матусове Черкасс[кого] уезда.

Як цариця Катерина ставила короля в Варшаві

Це було ще тоді, як у нас були польські королі. Тоді було нашим людям дуже погано жити. Оце було приїдуть ляхи в село та й беруть, що вглядять. Той бере коня, як углядить у чоловіка доброго коня; той бере вола; той одбирає в людей хліб. Так було беруть усе, що запірвуть. А було як углядить лях у кого гарну жінку, то й жінку одбирає. Ото в той час не стало в Польщі короля. От

ляхи давай посилати до цариці Катерини, щоб вона їм настановила короля. Цариця вбрала дуже гарно свого льокая, дала йому грошей та й послала його в Варшаву за короля, та й каже йому, щоб він мовчав і слова не говорив, як його в Варшаві настановлять королем, щоб, бач, не догадались, що він льокай. Як приїхав він до Варшави, його й зробили королем. А він усе мовчить; його розпитують, а він нічого не говорить. Ляхи думали, що він і справді з королів, бо був дуже гарно убраний. Але як тільки він заговорив, так вони зараз і догадались, що то був льокай, та й прогнали його.

Записано со слов Мойсія Турчака.

— Чи не вмієте, діду, давніх пісень про Богдана Хмельницького або про козаків? Чи знаєте, хто був Богдан Хмельницький? — спросил я Мойсія Турчака.

— Ні, не знаю і не чув про Хмельницького, а давні пісні колись умів, та вже позабував. А про гайдамаків чув од покойного батька.

— А заспівайте, діду, якої-небудь давньої пісні про козаків або про гетьманів,— сказал я.

— Колись ще хлопцем знав пісню про Семена Палія та Мазепу...

И старик начал довольно твердым голосом петь думу про Мазепу и Палия.

Ой крикнув, крикнув проклятий Мазепа
Та на своїх лейтарів:
«Ой беріть, беріть Семена Палія
Та закуйте в кайдани».
Ой крикнув, крикнув та Семен Палій,
Сидячи в темниці:
«Ой бреше, бреше проклятий Мазепа
Та у царя у столиці» (в столице, вероятно).

Оце і все... далі вже й не знаю, бо позабував. А було хлопцем співав усю пісню... Тільки пам'ятаю, що в пісні було, що Палій був дуже здоровий, та такий здоровий, що ніякий кінь не міг його вдержати на собі. От послав він шукати собі коня, та нігде не знайшли такого коня: тільки його вдержав на собі той кінь, що ним жид воду возив...

І. Левицький.

P. S. Передайте, Олексію Даниловичу, сей лист в Київ[ське] геогр[афічне] общество. «Богдана Хмельницького» вже давненько скінчив. Сам привезу на вакації, щоб часом не пропав, бо шкода буде: неділь з чотири гнув спину над ним; вийшло 23 листи. «Причепу» й «Дві московки» прислали вже з Петербурга. Привезу в Київ сам для видання. Цензура повикидала все соціальне, що було проти польських панів. Що було про язик — пропустила. Чи застану я Вас в Києві? Попросіть Луку Васильовича, коли ласка Ваша, щоб зібрав гроші за продані книжки. Скільки їх там буде? Скільки ще треба буде докласти? Я вже третій місяць не получаю «Правди». Од чого б то воно було?

У нас 9 мая був мороз. Пропав увесь виноград.

Шануючий Вас щиро

І. Лев[ицький].

Кишинев,
1876 року 22 мая.

1879 р.

9. До Володимира Барвінського

1 березня 1879 р. 1879 року 16 лютого.

Високоповажний добродію!

Вибачте, добродію, що так давно не писав до Вас. Моя повість «Кайдашева сім'я» була не в мене, а в Києві. Якби вона була в мене, я був би відіслав її зараз; а то мені прийшлося писати лист до Києва і ждати звідтіля відповіді. Теперечки я маю звістку, що повість вже послана до Вас. Тільки осмілюсь просити Вас, шановний добродію, про одну річ: нехай не зміняють та не переіначують в «Правді» правопису і рукописі. В попередніх повістях, надрукованих в «Правді», я начитав, наприклад, *бю, бе,* замість *бью, бье, до дому, в гору, с ним* — замість *додому, вгору, вниз* і т. д.

Посилаю Вам свою фотографічну карточку. Вибачайте, що робота не дуже гарна, бо в нас, в Кишиневі, нема кращої фотографії, але кажуть, що я похожий на цей обра-

зок. Петербурзький вчений Пипін в своєму новому (2°) виданні «Истории славянских литератур» згадує і про вашу «Правду» і називає її луччим галицьким журналом.

Вам треба б достати цю книжку й прочитати її, а виділ про малоруську літературу було б добре переложити на український язик і видати осібною книжкою. Це була б ціла історія української літератури, написана дуже чесно й правдиво, хоч автор її сам великорос: це показує, що й в Великоросії появились чесні й правдиві до нас люде. Вона написана по такій системі і під таким поглядом, як «Очерк малор[усской] истории литературы» Прыжова, тільки далеко ширше й більше. Автор зачіпає навіть сьогочасне українство й найновішу нашу літературу.

Збирайте, будьте ласкаві, гроші за мою «Причепу» та висилайте мені до Кишинева. «Кайдашеву сім'ю» я послав і в Главное управление по делам печати в Петербурзі, але це все одно, що я вкинув рукопись в огонь. Предсідатель, професор університету Григор'єв, ярий великоруський націонал — і навряд чи він випустить повість з своїх залізних ручок.

Щасти, боже, Вам у Ваших літературних ділах!

Щиро прихильний до Вас

І. Левицький.

Кишинев.

10. До Володимира Барвінського

26 вересня 1879 р. 1879 року 14 сент[ября].

Високоповажний добродію!

Вашого листа од апреля місяця я не одібрав, а одібрав останній лист в серпні, і одібрав пізненько, бо я виїжджав на вакації здому.

Ви, шановний добродію, звіщаєте, що д. Сушкевич мав послати мені 200 кар. за продану «Причепу», але ні листа од п. Сушкевича, ні грошей я й досі не маю.

«Кайдашеву сім'ю» мені вернули з Петербурга, з Главного управления по делам печати, з тим, щоб рукопись була переписана офіціальним теперішнім правописом, тобто, щоб на кінці слів був ъ, а щоб тверде и писати через ы, а м'яке і — як хочеш. Я згодився на це, аби

тільки дозволили печатати. Тепер рукопись переписується в Києві. Мені здається, що її пропустять до друку, як пропустили (вже надруковане) «Марка проклятого» Стороженка, тим-то може бути зайва річ клопотатись Вам, щоб цензура наша пропустила «Кайдашеву сім'ю» Вашого видання. Одначе зачекаємо трохи — побачимо. Про пояснення декотрих слів в повісті напишіть мені, я Вам поясню.

«Марка проклятого» скінчив сам Білий, одеський книгар, тим-то кінець вийшов дуже не похожий на початок, написаний дуже талановитим пером, грандіозними картинами.

Щиро шануючий Вас

І. Левицький.

Кишинев.

11. До Михайла Комарова

13 жовтня 1879 р. 1879 року 1 жовтня.

Шановний добродію!

Вибачайте, будьте ласкаві, що я так довго не одписував на Ваше письмо. То за сим, то за тим, та й часу не було.

Перші мої повісті: «Дві московки», «Рибалка Панас Круть» і «Причепа» печатались в львівському журналі «Правда» починаючи з 1868 року. Потім я видав їх в Львові осібною книжкою під заголовком «Повісті Івана Нечуя», часть I (1872 г.). З цих повістей «Рибалка» був переложений на руський язик і напечатаний в «Киевлянине», а потом в каком-то сборнике (в пользу голодающих самарцев что-ли. По поводу чего и был помещен отзыв о «Рыбалке» в «Вечерней газете» за 1875 г. в зимние месяцы, кажется, между рождеством і масляницей).

Этот первый том был уже пропущен цензурным комитетом для напечатания в России, но потребовалось еще подтверждение Главного управления по делам печати, где он и лежит уже 2 с половиною года.

«Причепа» переведена на польский язык, издана в Познани в Пруссии, и, как видно из библиографического

указателя по делам печати за прошлый год, дозволена в России безусловно. Заглавие перевода: «Przybłęda. Ukrainska powieśc Iwana Neczuja» (Пшибленда — Приблуда). Спросите в магазине Гинтера и Малецкого. Рецензия про «Причепу» была помещена в галицких и польских газетах, и довольно благоприятная, невзирая на то что в «Причепе» описываются поляки нашего края не с выгодной для них стороны. Была еще рецензия на нее в итальянском журнале «Revista Europea», где она озаглавлена «Паразиты» (в статье I в «Mowemento Literario Ukraina») была еще заметочка на нее в выноске в «Киевлянине», в том №, где напечатано «Рыбалка». В России первым из моих произведений было напечатано брошюркою: «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі» («Баба Параска» была напечатана и в «Киевлянине» на украинском языке). Потом напечатаны «Повісті І. Левицького» («Хмари», «Запорожці» і баба Параска), затем поема «Запорожці» — отдельною брошюркою, «Рибалка» і «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти» — тоже брошюрками. «Запорожці» і отрывок из «Хмар» были изданы во Львове отдельною брошюрою. Оперета «Маруся Богуславка» і комедія «На Кожумьяках» выпущены брошюрами в Киеве. «Світогляд українського народу» (миросозерцание) печатался в «Правде», а потом вторая часть его — ескіз української міфології, вышел в Галиции брошюрою. Три брошюры по украинской истории, я думаю, Вам известны. Рецензии на мои сочинения помещались в «Киевском телеграфе». На «Бабу Параску» і «Запорожців» була рецензія в «Пет[ербурзьких] відомостях» 1874 или 75 года в зимние месяцы, в фельетоне; общий отзыв о сочинениях был в «Вечерней газете» за 1875 год Шкляревского. Довольно обстоятельная оценка двух типов из «Хмар» — Радюка и Дашковича — была помещена в львовской «Правде» за 1876 год, под заглавием «Коли ж виясниться» — направлена против «Киевского телеграфа». В ней говорится, что тип Радюка в 60-х годах можно было встретить от Кавказа до Карпат.

Я сын сельского священника Симеона Левицкого, родился в 1838 году в м. Стеблеве Каневского уезда. Поступил в Богуславское д[уховное] училище в 1844 году, потом окончил курс киевск[ой] семинарии 1859 года, был почти два года учителем в Богуславском училище, потом

кончил курс Киевск[ой] академии в 1865 году и был назначен учителем словесности в Полтавскую д[уховную] семинарию, откуда перешел на службу в конце того же учебного года в Варшавский учебный округ, в Калишскую женскую гимназию, учителем русского языка, истории и географии России и Польши. Через год я перешел по прошению в г. Седлец, в женскую греко-униатскую гимназию, учителем тех же предметов. Пробыв в этой гимназии шесть лет, я был переведен в Сувалкскую женскую гимназию, но я перешел вместо этой гимназии в Одесский учебный округ, в Кишиневскую мужскую классическую гимназию, где состою учителем русского языка и в настоящее время.

Недавно вийшло в світ нове видання історії слов'янських літератур Пипіна і Спасовича. Стаття про українську літературу написана заново. Там є коротенька рецензія на «Хмари», на «Запорожців», є й перегляд моїх усіх творів, перегляд, правда, бібліографічний.

Коли побачитесь з професором Петровим, моим товарищем, то передайте ему от меня нижайший поклон.

Остаюсь Ваш покорный слуга *Ив. Левицкий.*

Кишинев.

О «Хмарах», или, собственно, об академии по «Хмарам», была заметка в «Киевск[их] епархиальных ведомостях» и в «Русском вестнике» в выноске, кажется, Гогоцкого.

Той самий

1880 р.

12. До Володимира Барвінського

16 січня 1880 р.

Високоповажний добродію!

Спасибі Вам, добродію, що Ви подали звістку про свої справи. Ви пишете, що ми певно довідались про все з газет, але в тутешніх газетах про Ваші діла нема нічого: або ніхто не пише про Ваші справи, або наші газети

мало інтересуються ними. Мені здається, що останнє буде правдивіше. Я вже писав до Вас, добродію, та не знаю, чи доходять мої листи до Вас, чи може де спиняються по дорозі.

В мене вже є повість, така завбільшки, як «Кайдашева сім'я», але ще й досі не переписана. Мій переписчик заслаб, а другого тут дуже трудно знайти. Як одужає переписчик, то [1] повість буде готова, мабуть, ік великодню, ніяк не раніше.

Є ще в мене географічна стаття на 14 листів під заголовком «Од Києва до Одеси». Вона вже переписана і одіслана до Києва, але до сього часу не маю звістки з Києва, чи дістали її з пошти, чи ні.

Ви пишете мені про повість Куліша «Михайло Чернишенко». Сказати правду, я її не то що не читав, але й не бачив. Це дуже давня річ. «Михайло Чернишенко» став тепер бібліографічною давниною.

В «Филологических записках» за 1879 р., книжки IV—V, появилась стаття М. А. Тулова «О малорусскомъ правописании». Він доказує, що фонетична наша правопись не доведена до кінця, і рекомендує викинути м'які голосні і натомість вставити іоту. Він напечатав кілька байок Глібова в кінці статті своєю проектованою правописсю. Ось приклад його правописі:

Деревце

Ішоў Панас із города до дому
З сокирою і мішком.
Вертат'ся довелос' самому,
Прямуючи ліском.
Іде Панас, не розгльадаје,
Міркуючи про шчос'.
Міркує той, хто нужду знаје,
Аж чује, кличе хтос'.
«Гоў, дяд'ку!» — хтос' гукнуў близен'ко.
Оглянуўся. «А хто там», каже, «де?»
«Се ја», озвалося тихен'ко Деревце молоде,
«Јак угляділо ја вас, так аж зраділо».
— «А шчо тобі?» — пита Панас.
«Је діл'це, дядечку, до вас».

З цього прикладу можете довідатись про його правопись.

---

[1] В рукопису до.

В тій-таки книжці є стаття А. І. Анастасієва про таку саму проектовану правопись для великоруського язика, в котрій він говорить, що кирилиця зовсім не одповідає фонетиці великоруського язика. Він перекладає, для прикладу, новою фонетичною правописсю вірші Лермонтова.

Щиро шануючий Вас *І. Левицький.*

1880 р. 4 янв[аря].

13. До Володимира Барвінського

27 жовтня 1880 р. 1880 року 15 окт[ября].

Високоповажний добродію!

Ще в сентябрі петербурзьке Главное управление по делам печати дозволило мені надрукувати мою повість «Бурлачку», тільки «общепринятым русским правописанием», цебто з буквами **ы** та **и**. Рукопись тепер в Києві, буде надрукована в кінці октября. Щоб не гаяти часу на переписування рукописі, я просив типографію пересилати Вам у Львів надруковані листи для «Правди». Ви можете, добродію, друкувати правописсю, по давньому звичаю, яку вживає «Правда».

«Дві московки», «Причепа» та «Кайдашева сім'я» ще й досі лежать у Главному управлении. Оце думаю послати ще третє прошеніе. Будьте ласкаві, перешліть мені через пошту один примірник «Миколи Джері», один — «Богдана Хмельницького та Юрія Хмельницького». «Кайдашева сім'я», переслана мені з Львова, дійшла до мене. Може й ті книжки дійдуть. В Київ пошліть через пошту один примірник «Кайдашевої сім'ї» по такому адресу: Его высокоблагородию Елисею Кирияновичу Трегубову, в Коллегию Павла Галагана. Він просив мене написати про це до Вас. Гроші будуть переслані через пошту. Напишіть, будьте ласкаві, по якому адресу виписувати нам книжки з Галичини?

З Галичини писали, щоб я прислав свою фотографію для бюста. Я пошлю Вам самий бюст, хоч не дуже до ладу зроблений, щодо (бо робить самоучка) естетичної роботи, але, кажуть, похожий, він роблений з гіпсової машкари.

Я загубив Ваш адрес. Не забудьте написати його вдруге, щоб мої листи певніше доходили до Вас.

Зостаюсь Ваш щирий покірник

І. Левицький.

Кишинев.

14. До Павла Житецького

25 грудня 1880 р. 1880 року 13 дек[абря].

Шановний Павло Ігнатович!

Главное управление по делам печати за Григор'єва було могилою для моїх творів. 1876 року весною петербурзький цензор Сціпурський розрішив мені друкувати дві повісті, надруковані вже у Львові: «Дві московки» та «Причепу». Я в іюні одніс їх сам в типографію Фріца для печаті, як прийшла заборона друкувати без дозволу Главного управления. Типографія одіслала повісті в Главное управление, а я од себе послав п е р ш е прошение. Повісті там і засіли даже до дня сього. Лисенко, бувши в Петербурзі, заходив до Григор'єва справлятись. Григор'єв наговорив йому «неприятностей» і сказав, що «Причепа» в одного чиновника. Аж тут надійшов і той чиновник і прямо сказав, що мої повісті забрав до себе Григор'єв. Чи не поховав він їх і справді куди навіки! Пам'ятаю добре, після взяття Плевни, через тиждень я послав д р у г е прошение і не дістав ніякої одповіді. Я побачив, що діло буде кепське, що Григор'єв не хоче нічого пропускати. Торік восени, в ноябрі, я знов послав в Главное управление «Кайдашеву сім'ю», і не сам послав, а послали з Києва, де з неї списували дублет. На цей раз Главное управление удостоїло мене одповіді, що прошение поступило, а рукопись ще не получена з Києва. На цім діло стало і стоїть і досі. В іюні цього року я послав в Петербург «Бурлачку». Абаза розрішив друкувати, і я дістав рукопись 10 сентября, і вона швидко вийде з печаті, тільки діло затяглось тим, що в типографії не стало букви ы: (з мене в канцелярії губернатора взяли розписку, щоб я «ни в каком случае не смел отступать от общепринятого русского правописания», котре, як я довідався од киян, в тому стоїть, щоб стави-

ти м'яке і, тверде ы і доконче ѣ). Оце недавно виписав я з-за границі «Миколу Джерю», котрий і прийшов до мене з значком на бандеролі одеської цензури. Я послав його в Главное управление і подав уже третє прошение, щоб розрішили мені і «Дві московки», «Причепу», і «Кайдашеву сім'ю» разом з «Джерею». Одповіді ще й досі не маю. Що я поморочився з правописсю в «Бурлачці», поки поприписував один ѣ! Три тижні сидів і дурнісінько гаявся! Ще й у Києві набрались мороки, поки справили ы. Яку каторжну безцільну завдають мені роботу!

Тепер я скінчив повість «Старі батюшки та матушки». Повість чимала, на 45 листів. Мені схотілось обмалювати бит старого, а потім і молодого духовенства, і я попереду став на останніх вибраних громадами батюшках. Вони типічні, а найбільше матушки і їх бит оригінальний, і вже діло минувшого часу; тим-то мені і схотілось зберегти картини того биту. Вже 10 листів переписано. Як Вам знадобиться половина повісті зараз, то я Вам вишлю по пошті. Добре діло Ви задумали отой збірник. Може як і проскочить.

Київська «Заря» говорить потроху про національні справи, але несміливо. Вона звіщає, що в Харкові вийшла народна книжечка «Лист до хліборобів про жучка хлібоїда» і рекомендує земствам розсилати в волості. В Києві вийшла книжечка «Співомовки» Руданського. Одеська «Правда» за тиждень перед смертю надрукувала статтю— саму правдиву і сміливу, щоб дали право українській літературі і ввести украї[ський] язик в народні школи. Про це останнє діло постановило і Чернігівське земство, щоб ходатайствувати об цім перед міністром просвіти. «Зоря» звіщає, що прогресивна партія у Львові думає видавати новий журнал «Світ».

Треба покористуватись дозволом пом'янутих Вами журналів і треба б писати хоч кореспонденції. На комісію по ділам печаті у нас ніхто не покладає надії. «Бурлачку» я Вам вишлю.

Тільки що сів я писати лист, як затруситься земля! Та так, що ходором пішли комоди, шафа і затріщав поміст; в кутку впала палиця й зонтик; посипалась з стелі вапна. Дом захилитався. Ми всі таки добре полякались і повискакували з хати, аж зав'язли в дверях. Собаки завили. Мені здалось, що буде те, що з Загребом. Хоч я

і не сільська баба, і в прикмети не вірю, але таки трохи злякався.

Мій поклін Вашій сім'ї і знакомим.

Пишу зараз до Костомарова.

Щиро шануючий Вас
І. Левицький.

Кишинев.

P. S. Як «Микола Джеря» пригодиться для збірника, то напишіть, і я зараз вишлю.

15. До Миколи Костомарова

26 грудня 1880 р. 1880 року 14 дек[абря].

Високоповажний добродію!

Коли Стасюлевич більше не матиме голосу в комісії, то чи не можна, добродію, як-небудь доступитись до Абази, щоб Главное управление принаймні пропустило мої чотири повісті, котрі вже лежать там довгий час. Ще в 1876 році петербурзький цензор Сціпурський розрішив мені надрукувати «Причепу» та «Дві московки». Бувши в Києві того ж таки року в іюні, я одніс їх в типографію Фріца, сторгувався і поїхав собі. Коли чую, українську літературу постигла нова кара. Типографія одіслала мої повісті в Главное управление. Я од себе послав прошеніе і не дістав жодної одповіді. Повісті неначе в воду впали. Пам'ятаю, після взяття Плевни я послав друге прошеніе, і воно десь потонуло. Лисенко, бувши в Петербурзі, заходив до Григор'єва в Главное управление. Григор'єв сказав, що повісті в одного чиновника. Аж тут навернувся і той чиновник, та каже, що повісті в самого Григор'єва. Григор'єв наговорив Лисенкові «неприятностей», кинув йому в вічі сепаратизмом, і тим діло скінчилось. Торік, восени, в ноябрі, я послав рукопись повісті «Кайдашева сім'я» (вже надрукованої тепер у Львові). Рукопись була послана через Київ, де з неї списували дублет. На цей раз я удостоївся одповіді з Главного управления на своє прошеніе, що рукопись ще з Києва не прийшла. Рукопись і досі валяється в Главном управлении. Сього року в іюні я послав рукопись повісті «Бурлачка». Аба-

за розрішив печатати (в сентябрі), тільки правописсю общепринятою: з м'яким і, з твердим ы і доконче з ѣ (як бачите, не зовсім і общепринята). В цьому з мене взяли розписку од канцелярії нашого губернатора. Друк у Киеві затягся за недостачею в типографії букви ы (я швидко пришлю її Вам, добродію). Цього року восени я виписав з Львова надруковану там мою повість «Миколу Джерю». Книжка дійшла до мене з значком одеського цензора на бандеролі. Я в ноябрі послав її в Главное управление і прописав в прошенні, щоб пропустили і ті три повісті, котрі послані були мною ще за Григор'єва. Одповіді й досі не маю. Не знаю, що скаже мені на це Абаза.

Заборони на белетристику нема. Мої повісті не пропускав Григор'єв сам по своїй лихій волі як страшний обруситель проти всякого людського права.

Спасибі тим руським органам, що одкривають для нас свої журнали. Будуть кореспонденції. В покійній одеській «Правді» за тиждень до її смерті, була стаття за оборону нашої літератури, театру і за язик в народній школі. Стаття одкрита і сама смілива! Київська «Заря» звіщає, що чернігівське земство постановило клопотати, щоб міністр дозволив завести народні школи з українським язиком. В Харкові оце вийшла книжечка «Лист до хліборобів про жучка хлібоїда» (5 к. с.). «Заря» рекомендує земствам розсилати її в волості. В Киеві вийшли «Співомовки» Руданського (40 к. с.) (давня річ) і в Одесі «Марко проклятий» Стороженка та Білого (так само давня річ).

Похлопочіть, Миколаю Йвановичу, коли Ваша ласка і змога, щоб Абаза не держав довго моїх творів та пропускав до друку.

Я тепер скінчив чималу повість: «Старі батюшки та матушки», а оце думаю переробляти «Руїну» для народного читання. Велике спасибі Вам за «Руїну». Коли можна помістить «Миколу Джерю» в збірникові, то я зараз пришлю.

Щиро шануючий, прихильний до Вас

І. Левицький.

Кишинев.

P. S. Київська «Заря» торкає потроху національне питання, але несміливо. Вона звіщає, що у Львові прогресивна партія видаватиме новий журнал «Світ».

1881 р.

16. До Олександра Кониського

10 січня 1881 р. 1880 року 29 дек[абря].

Високоповажний добродію! Ваш лист, писаний з Москви 14 дек[абря], я дістав аж 24 дек[абря]! Мабуть, він залежався на пошті, бо до мене приніс з пошти нарочний, так як у гімназії нема тепер вчення.

Ви пишете, чи нема в мене чого для малого і великого альманаха. Для малого є дві штучки якраз на 2 друковані листи: «Шевченкова могила» (описання) і «Як коваль Кузьма вціймав злодія Кузьму», юмористична річ, написана мною вакаціями в м. Шендарівці (це було і справді). Вакаціями я був в Каневі, їздив на Шевченкову могилу перший раз і списав і береги Дніпра коло Канева, і Шевченкову могилу, і незвичайно пишні картини природи з могили. Ця річ на два мої листи, але ще не переписана. «Дві Кузьми» ще треба дописати спереду й ззаду, бо я записав на селі тільки голий факт без белетристичних додатків, хоч і самий факт дуже цікавий.

Для великого альманаха в мене є велика повість: «Старі батюшки та матушки». Але ця заголовна нехай Вас не лякає: повість не клерикальна, а навиворіт... Мені схотілось обмалювати бит нашого духовенства старого й м о л о д о г о, через котре (молоде) у нас з'явилась штунда. Якщо не спротивитесь помістити цю повість в альманасі, то зараз дайте мені знати, бо діло в тім, що з неї переписано тільки 10 листів, і це переписчик писав їх аж до октября. Він, бачте, і так пише помалу, а йому ще прийшлось, переписуючи, перероблювати правопис... Він останні 30 листів буде писати до будущого 1882 року!! А тим часом у мене є гість з Києва: він поїде до Києва після свят, і я міг би здати йому на руки всю повість, і в Києві можна дістати переписчиків, скільки завгодно.

Ми вже попрочитували ті статті, про котрі Ви згадуєте. Наша інтелігенція обзивалась і до Костомарова і до Стасюлевича. Я хотів так само святками писати, але тільки нас розпустили, я занедужав, зліг в постіль, та оце тільки що встав. В мене ревматична лихорадка од зубів. Страшно боліли зуби, вся половина до носа, потім нагнало флюс,

як франц[узька] булка завбільшки. В роті зробився нарив на всю половину рота. В мене попухло в роті, опух язик. Я два дні не міг ні говорити, ні їсти. А оце прорвало, і матерія йде вже четвертий день. Отакі мої святки! Простудився в гімназії: в нас не топили до ноября. Мабуть, директор краде, а нас мучить на холоді в сирих та холодних класах. Одпишіть мені швиденько!

Щиро шануючий Вас *І. Левицький.*

Кишинев.

17. До Івана Белея

6 квітня 1881 р. 1881 року 25 марця.

Шановний добродію!

З Києва дають мені знати, що Ви, шановний добродію, бажаєте, щоб я передав Вам свою життєпись. По проханню одного мого київського приятеля я послав дві коротенькі свої біографії: одну, написану по-українській, а другу — по-руській для якогось петербуржця. Не знаю, де ділись ті біографії. Я тепер працюю над повістю «Старі батюшки та матушки», а як незабаром скінчу, то напишу і перешлю Вам у Львів. Перекажіть, будьте ласкаві, моїм знакомим у Львові, що Шпановський вже скінчив мій бюст і швидко пошле у Львів через Київ. Посилаю Вам свою фотографічну карточку і бажаю мати і Вашу ради знакомства і Вашої праці коло розпросторювання нашої літератури.

У вчорашньому № «Новоросійського телеграфа» (в Одесі) з'явилась звістка, що в українських школах буде заведений український преподавательський язик. Даруй, боже!

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Кишинев.

18. До Бориса Грінченка

21 червня 1881 р. 1881 року 9 іюня.

Шановний Борисе Дмитровичу!

Я одібрав Ваш лист з віршами, читав сам, читав і другим своїм землякам, і виходить, що Вам зовсім нема рації кидати в грубу те, що є в Вас, а мені не годиться підпалювати в грубі тим, що Ви мені прислали в листі. Ваші твори мені сподобалися: подобалися вони й іншим, котрі їх слухали. В їх є ідея, є й душа і язик добрий; вони одповідають тому сумному становищу, в котрому тепер стоїть Україна й її безталанна література.

Ваш лист написаний доброю українською прозою, а з цього можна догадуватися, що Ви будете добре писати не тільки віршами, але й прозою. Можна поздоровити українську літературу з новим робітником. Вам, шановний добродію, зовсім не годиться занедбати свій талант.

Про «Луну» я недавно начитав в «Стране», що Главное управление по делам печати дало такий одвіт в Київ: «Луна» на малороссийском языке и «Юморист» на великорусском не подлежат утверждению». Сказано неясно й неначе м'яко, але м'яко стелять нам, а твердо спати. Коли дозволять нам «Луну», один бог відає. А тим часом нам, добродію, не треба покидати надії та треба працювати, хоч би й для будущого часу, як би воно й не було тяжко працювати для будущого...

Твори можна друкувати в галицькій «Правді», в «Світі», «Ділі», але треба передавати доконче через руки, щоб часом на пошті не скрутили їм голови.

Пробуйте, добродію, писати щось епічне, хоч віршами, хоч прозою, повісті або народні оповідання, або беріть сюжети з битового життя, середнього та вищого стану вашої Харківщини.

Зостаюсь прихильний до Вас

Ів. Левицький.

Кишинев.

19. До Івана Белея

23 червня 1881 р. 1881 року 11 червня.

Шановний добродію.

Просив мене пан Шухевич передати йому мій бюст, але писав він не просто до мене, а через киян, а мені не дали з Києва його адреси. Я, знаючи Ваш адрес, беру на себе сміливість послати бюст на Ваш адрес і посилаю квитанцію. Скажіть, будьте ласкаві, панові Шухевичеві, що бюст у нас в Кишиневі послали в Волочиськ, і він оплачений тільки до Волочиська. Як не прийде до Вас бюст у Львів, то нехай п. Шухевич пішле якого жидка у Волочиськ і візьме його. Посилаю Вам у другому листі свою автобіографію. Напишіть мені, чи цілий дійшов бюст?

Шануючий Вас *Ів. Левицький.*

20. До Бориса Грінченка

22 серпня 1881 р. 1881 року 10 серпня.

Шановний Борисе Дмитровичу!

Оце я тільки що одібрав Ваші два листи, бо я їздив на вакації додому до рідні. Поперед усього скажу Вам, що звістка про «Луну» в газеті була неправдива: «Луна» дозволена, але не вся, так що вийде в світ маленька книжка, та й то сама за себе белетристика. Спишіть всі свої вірші й пошліть в Київ до редактора «Луни» Олександра Яковлевича Кониського (адреса: Бульвар, № 36, в собств[енном] доме). Як тільки він думає видавати «Луну» далі, то він повинен надрукувати Ваші твори. Про це спитайте в нього в листі.

Як же він не буде видавати, то я перешлю в Галичину в «Діло» або в «Світ». Газету «Діло» можна вже виписувати в Росію з нового року. Роздобудьте її для себе в Харкові. До мене оце пише редактор «Діла» і просить кореспонденцій. Добре було б, якби хто і з Харкова писав у неї кореспонденції, щоб газета була для нас інтереснішою, а вдруге, щоб повернути на щиро народний язик той поганий літературний язик, яким тепер пишуть в Галичині. Адреси Піскунова я не знаю. Про український словар ска-

жу, що це діло добре, але для поетів воно не на руку: це робота суха, нудна й загаїть багато часу. Білоруську мову я сам маю за наріччя (вимову) українське, бо на Білій Русі й пісні в народу однакові з українськими, й приказки, й казки, і весільні пісні, і лексика одна — виходить, що й словар повинен бути один, тільки не треба ставити лексикону цієї мови нарізно, на кінці, а просто проти кожного слова приписувати, як воно вимовляється на Поліссі, коло Чернігова та на Білій Русі.

Про Ваше прямування, про котре Ви пишете в своєму листі, можна сказати тільки: щасти, боже, на все добре. Ваші думки правдиві й стоять на добрій правдивій дорозі. Язик Ваших листів добрий, літературний, вироблений стільки, скільки змогла його виробити невеличка купка українських літературних діячів. Сказати по правді, читаючи Ваші листи, я вважав на Вас як на чоловіка вже дорослого, немолодого, така достигліть в Вашій мові й в змістові Вашої речі. Коли Ви такий молодий, то Вам треба, вважаючи на Ваш поклик до літератури, поперечитувати руських і заграничних авторів, історії деяких літератур та ще й до того треба добре вчитуватись в збірники українських народних пісень, хоч не зовсім, але хоч трохи щоб на Вашій музі зоставили слід народності та національності. Наглядайте над народним життям, примічайте типи селян, розпитуйте про всякі сільські історії, і часом сама повість наскочить на Вас, а чого не достачить, то покличте на поміч силу творчества, бо сама жизнь рідко коли дає цілу повість. Треба жизнь перепустити через свою душу, та багато дечого докладається свого.

Оце я начитав, що вийшла повість в віршах «Ганна» якоїсь Ластівки. Здається, вона Вам пригодилась би.

Ваші вірші «Могила» добре написані, окрім одного руського слова «мчить».

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас *Ів. Левицький.*

Кишинев.

21. До Бориса Грінченка

15 жовтня 1881 р. 1881 року 3 октября.

Шановний Борисе Дмитровичу!

Я уже одібрав Ваших три листи й вірші, але вибачайте мені, будьте ласкаві, що я й досі не озивався до Вас: в нас з початку року буває дуже багато роботи, так що мені не було часу й вгору глянути. Тепер я трохи одробився і оце пишу до Вас. Ваші вірші я дістав і думаю швидко послати. В Ваших віршах розлитий якийсь сум, якась тяжка туга. Розвеселіться трохи й поглядайте на світ божий з надією й з веселістю. Та веселість одіб'ється й в Ваших віршах. В жизні, окрім суму та лиха, є багато ласкавого, веселого елементу, бо жизнь, як полотно, виткана на сумній основі веселим підканням та веселими взірцями. Багно завжди було й буде на землі, і це, мабуть, така доля землі, але з нього лучче сміятись, ніж сумувати над ним.

Дуже добре діло зробить п. Александров, як видасть таку українську книжку. Щодо мене, то в мене є нова повість, але трохи велика, трохи не вдвоє більша од «Бурлачки». Вона зветься «Старі батюшки та матушки». Коли п. Александров згодиться її надрукувати в збірнику, то я її Вам пришлю. «Діло» можна буде виписувати через книжні магазини, певно, через київські. Про це буде оповістка в газетах. «Луна» на днях вийде в світ, коли вже оце й не вийшла. Передайте мій щирий поклін пану Александрову.

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький.

Кишинев.

1882 р.

22. До Павла Житецького

29 січня 1882 р. 1882 року 17 янв[аря].

Шановний Павле Ігнатовичу!

Розказував мені Ваш і мій знакомий, Зефиров, що в Кропивницького малий репертуар і що йому нема чого грати на сцені, і ніби Ви рекомендували переложити пієси якогось польського писателя. Чом Ви не догадались та не передали через його ту книжку? Я б прочитав та й пере-

ложив би або переробив на сучасні норови, коли того було б треба.

Я бачив в Польщі на сцені якусь драму, де виступають наші гайдамаки, але як розбійники. Це для нашої сцени не годиться, і його треба зовсім перероблювати. Будьте ласкаві, пришліть мені поштою ту книжку, а я попереробляю, що можна буде переробити.

Як побачите Луку, то нагадайте йому, щоб він послав в магазин Порохова мої книжки, бо тут просять мене.

Шануючий Вас

Ів. Левицький.

Кишинев.

23. До Бориса Грінченка

28 лютого 1882 р. 1882 року 16 февраля.

Шановний добродію!

На давнішнє Ваше письмо я Вам одписав уже давненько по старому адресові в Харків, в Казенну палату, бо Ви не написали мені адреса в село Введенське, в якому повіті воно знаходиться. Певно, Вам не передав листа Зимбирський. Ваші вірші я одіслав усі й вже двох з них бачив надрукованих. Що сталося з другими — не знаю. Пошліть усі ті давніші вірші М. П. Старицькому в Київ, нехай він їх надрукує в своєму збірникові.

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький.

Кишинев.

1884 р.

24. До Михайла Комарова

21 лютого 1884 р.

Високоповажний Михайле Федоровичу!

Ваш лист я дістав і дуже дякую за його. Посилаю Вам довіреність, завірену у нотаріуса; хотів наклеїти марку, але нотаріус казав, що на довіреності на ходатайство в

мировых учреждениях не полагается марки. Не знаю, чи вийде що з того! Лука, мабуть, справді закрутився, а коли що й сховав, то небагато, бо все, що заробляв, то й проживав. В кожнім разі я дуже, дуже дякую Вам за Ваші труда, що Ви понесли ради мого діла. Як оддасть Дьяконов гроші, то буде добре: один він може вернути їх. Я набрав у Луки книжок на 95 р. 44 к., і це можна йому одвернути, одначе без 11 карбованців, котрих він не вписав в вексель і котрі він записав в своєму «Счеті» за мною.

Другу довіреність посилаю п. Нейманові по Вашій рекомендації, бо я з ним не знакомий.

Погано Ви, Михайле Федоровичу, робите, що слабієте так, як і я. Ходжу я в гімназію на службу вже од різдва, але мені дуже важко. Нерви ще не заспокоїлись. Прийдеться кидати службу, бо щоб не було гірше. Доктори посилають мене в Щавинку на води, щоб вигнати наслідки лихорадки з шлунків.

Прощайте! Бувайте здорові! Ще раз Вам дякую. Як Вам живеться в Умані?

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький.

Оригіна[л] «Батюшок та матушок» думаю послати в редакцію «Діла», щоб вона напечатала їх.

1884 року,
9 февр[аля],
Кишинев.

25. До Івана Франка

5 серпня 1884 р. 1884 року 24 липця.

Високоповажний добродію!

Прочитав я «Зорю» за два роки і Вашу повість «Захар Беркут». «Зоря» — шановний журнальчик, нічим не гірше великоруських маленьких журнальчиків. Видно, що у Вас є белетристи й лірики, є й люди вчені. Щасти Вам, боже! Конечне, мені найліпше сподобалась Ваша повість «Захар Беркут». Повість дуже хороша. Характери обох Беркутів, Вовка Тугара і його дочки видержані дуже добре з початку до кінця повісті. Епоха обхарактеризована правдиво й

згодно з історією. Це самий смутний період в нашій історії, іменно період переходу землі з рук громад чи кол в руки аристократії.

Що Тугар Вовк обписаний у Вас як зрадник народові, і це правдиво, бо не тільки наша, але й інша аристократія обирала скрізь кметів, однімала землю і потім перша зраджувала отчині й народові: переходила в ту віру та національність, котрої держалась зверхня власть. Так було у нас, в чехів, в болгар, сербів, єгиптян... Природа в Карпатах обмальована в повісті чудово. Хто не любить природи, тому буде байдуже про ці описи природи, але я люблю природу і дуже тішився цими картинами. Шкода тільки, що Ви написали на епіграфі, що дійові особи видумані, а не історичні. Це дуже ослаблює ілюзію читальника. Талант Ваш міцний, і він ще далі більше розів'ється. Повість читається з великою охотою і приємністю, невважаючи на гірські одміни в мові, котрі швидко перемагаєш і втягуєшся в повість і в її зміст.

Щасти Вам, боже! Після Вас найдужчий талант Сапогівського, та шкода, що він рано помер. У пана Масляка є талант, безперечно. Його ліричні пієси, як, напр[иклад], «До орлів», були б красою і в більших журналах великоруських...

Тут на водах познакомився зо мною Білоус, директор прогімназії з Бохнії, москвофіл, здається, бо сотрудничає в «Слові». Приїхало ще кільки наших батюшок зі Львова та Перемишля. Решта — самі за себе жиди та поляки. З Росії нас два: один великорос, а один я з Малоросії. Та й годі. Німців також нема.

Писав до мене Д. Танячкевич. Хоче приїхати до Львова про щось поговорити зо мною. Я забув написати, в котрій гостиниці я стану в Львові. Він певно зайде до Вас, то скажіть йому, будьте ласкаві, що я буду в англійській або в «Вікторії», де був Кониський.

Вода мені помогла і спочатку дуже добре, хоч ослабила трохи, але тепер нічого. Обписую трохи Карпати. Був в наших малоруських селах: в Шляхтовій, Явірках. Тут за горою вже наші села в Венгрії і починаються словацькі села.

Прощайте! Бувайте здорові! Щиро шануючий Вас
Ів. Левицький.

Щавниця.

26. До Олександра Конiського

16 вересня 1884 р. 1884 року 4 вересня. Кишинев.

Високоповажний добродію! Вибачайте, будьте ласкаві, що я так довго не одписував на Ваш лист. Дорога страшно мене змучила! А після того я, перебравшись на нову квартиру та склавши на етажердку віз книжок, підірвався і знов попсував собі нерви та й заслаб. Теперечки, хвалить бога, мені знов лучче, але я не вважаю себе ще здоровим, і, здається, після лiчення виноградом вийду на пенсію та й переїду до Вас в Київ. В Щавниці я пив воду з джерела Магдалини од живота. Попереду ця вода мене ослабила так, що я ледве міг волочити ноги, але потім так поправила мене, що я був зовсім здоровий, виходив на одну високу гору Бріарку, бачив звідтіль дивний вид на Пєніни, на Татри. До Татрів 40 верстов, а їх видно дуже ясно, видно навіть сніг на верхах. Дивна картина! Татри наче престоли, підняті під хмари, Пєніни, наче гостра покрівля готицьких церков, вкрита зверху донизу ялинами, неначе якоюсь шерстю. От би поїхати Вам та подивитись! Картина така просторна. Гори йдуть за горами, як хвилі на морі. Я не втерпів і зараз таки обписав цю картину; поїхав в Пєніни і обписав і ці гори. Таким здоровим я себе почував. Їздили з Білоусом, директором Бохнянської прогімназії, в останнє українське село Шляхтову; вона за три верстві од Щавниці, були в хатах, були в церкві, були і в батюшки. Багато цікавого я набачив [в] Карпатах... Варто було б це все списати...

На п'ятому тижні моїх ліків доктор, хто його зна й нащо, сказав мені пити по обіді два кубки води з джерела Юзефини, з котрого п'ють слабі грудьми. Од цієї води мені стало зразу так погано, неначе доктор напоїв мене отрутою. Вона зразу вдарила на нерви. Сила впала, голова заморочилась. Я сам покинув пити ту капосну воду і через три дні виїхав. Їхав я до Щавниці... видержав дорогу, аж сам дивувався, вертався назад і чув себе розбитим. В Львові одпочивав три дні, в Тарнові два дні і вернувся нужденним додому, аж тепер поправився. Од нервів казав доктор витиратись щодня водою з сіллю, але як його було витиратись, коли в Щавниці холод, дощі, як у нас в октябрі. Я там намерзся так, як не мерз у себе зимою, бо там хати ликом шиті. Як сиро, на дворі холодно, і в хаті холодно. Тільки й грівся на сонці.

В других містах Карпати монотонні, не те, що Альпи: нема долин, нема озер. Долини узесенькі, гори однакові. Тільки й бачив долину Дунайця, котрою веде шосе до Щавниці.

Напишіть, будьте ласкаві, що бачили в горах. Дуже радісну звістку подаєте Ви про «Вістник», але в мене тепер не стає сили працювати. Бог зна, як далі буде. Передайте поклін од мене своїй дочці. Бувайте здорові! Працюйте! Нехай Вам бог помагає! Прощайте! Щиро шануючий Вас *І. Левицький-Нечуй*. Спасибі за карточку! Дуже похожа!

27. До Михайла Грушевського

7 жовтня 1884 р. 1884 року 25 сентября.

Шановний любий добродію!

Ви пишете, що Вам «ніяково» обертатись до мене з листом як до незнакомого чоловіка... Нехай не буде Вам ніяково, земляче! Пишіть до мене, будьте ласкаві, коли Вам треба буде, бо це не Ви перший обертаєтесь до мене з причини літературного діла. Я тішуся, що нова українська література не є «глас вопиющего в пустыне». Вам і розум сказав і інстинкт підказав, на яку літературну дорогу стати, щоб послужити своєму краєві і своєму народові... бо жатва многа, а діячів на нашій ниві все-таки мало і на Україні і в Галичині. У Вас є талант; це Вам кожний скаже, хто прочитає Ваші проби. Та й лист Ваш написаний дуже добрим, чистим, легким українським язиком, що мене навіть дуже вдивило. З Вас вийде і белетрист добрий. Це вже я чую духом...

Тепер Ви далеко од України, але хто зна, де Вам прийдеться пробувати, вийшовши в жизнь. Може, доля знов поверне Вас в рідний народ. Тоді Ви будете наглядати жизнь народу й описувати свій народ і свій край; а поки що придивляйтесь до життя за Кавказом, пишіть про жизнь народу або грузинського, або армянського, пишіть по-українській, і... це все буде інтересно. Рукописи присилайте мені, а я передам або в наші збірники, або в галицьке «Діло» чи «Зорю».

Мій адрес Ви знаєте: Ів. Семеновичу Левицькому. Напевно скажу Вам, що до кінця октября я буду в Кишине-

ві, бо я думаю вийти в одставку, і, мабуть, переїду на життя в Київ. Тоді я дам про свій адрес звістку. Я торік слабів на пропасницю та нерви і їздив на води. Трохи поправився, але чую, що для здоров'я мені треба б покинути службу. Що стосується до «поганої чутки», про котру Ви, земляче, згадуєте, то треба сказати, що ця чутка дуже перекрутилася, поки дійшла до Тифліса. Діло в тім, що цензура не дозволила друкувати по-українській «Старих батюшок» у «Київській старині» і насилу дозволила друкувати по оригіналові тільки розмови дійових осіб. Посилаю Вам адрес львівської газети «Діло».

Випишіть «Діло» та й читайте, щоб привчитись до літературного українського язика. Язик «Діла» спочатку здасться Вам трохи чудним, але все-таки це уже літературний.

Прощайте. Бувайте здорові та не лишайте музи, бо Ви для неї родились.

Щиро поважаючий Вас

Ів. Левицький-Нечуй.

Кишинев.

Не присилайте марок!

28. До Михайла Грушевського

30 листопада 1884 р. 1884 року 18 ноября.

Шановний добродію!

Вибачайте, будьте ласкаві, що я так довго не обізвався до Вас листом: то слабію, то часу не було. Ваш пакет я вже давненько дістав і перечитав, і скажу Вам, що мені дуже сподобалася Ваша проза, далеко більше, як вірші. Прозаїчний язик легкий, плавкий, хоч мова трохи розтягнута. Згортайте стиль тісніше. «Німий свідок» можна й надрукувати. Я пошлю його, як трапиться. Тільки це не казка: це «Кавказький переказ» (предание), дуже інтересне і написане з грацією. І є подекуди великоруські вирази, але дуже мало. Вірші Ваші слабіші од прози. В їх нема скрізь розміру; вони похожі на білі вірші або нагадують вольний розмір народних дум з часів козаччини. Але це нічого. З цього не виходить, щоб Ви занехаяли писання віршів. Ви ще молоді, а молода сила гнучка: і ви-

простається і вигнеться. Не кидайте писати вірші, виробляйте форму, держачись народної пісні. Щодо духу віршів, то в їх багацько смутку, як, напр[иклад]: в «Горе», в «Думці», в «Романтичному заповіті». Цей сум скрізь розлитий і надаремне. Будьте веселіші і об'єктивніші, дивіться веселіше на світ божий. У Шевченка цей сум на місці, бо його часи, та ще крепацькі, були сумні, але тепер інші часи, інші люди. Пишіть оповідання з кавказького життя, з (вірменського), грузинського. Це буде дуже цікаве для нас. Беріть життя з натури. Поїдьте в грузинське село, пошукайте там історій, оповідань та й пообписуйте.

Я ще зимуватиму в Кишиневі, пишіть сюди.

Прощайте! Щасти Вам, боже. Бувайте здорові!

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький.

Кишинев.

1885 р.

29. До Михайла Грушевського

12 березня 1885 р. 1885 року 27 лютого.

Шановний Михайле Сергійовичу!

Дістав оце я Ваш другий лист, але... не сердьтесь на мене, бо я од різдва слабію; було мені погано з тими нервами, аж оце трохи легше стало, хоч я вийшов в одставку.

Я з великим замилуванням прочитав Ваші твори, більш од усього мені сподобалась «Остатня кутя», різдвяна фантазія. Оповідання чудове! Тип бабусі, що так багато втратила в жизні, дуже симпатичний. Кінець оповідання дуже Вам удався. Я прочитав це оповідання з великою охотою, забувши навіть, що це твір ще дуже молодого автора...

«Свої й чужі» по ідеї дуже добра річ і правдива, тільки це не ціла повість, а епізод або тільки перша частина повісті. Коли хочете, то я так і надпишу: 1-а частина або частина чи уривок з повісті, для друку. Тут повість тільки що зав'язується, іменно між Іваном та Катрею. Прочитавши, ждеш, що повість буде йти ще далі, що Іван та Катря вступлять в жизнь, стануть вповні людьми дорослими, при-

кладуть до діла свої теорії та національно-народні ідеї. Цікава річ, чи зійдуться вони, чи розійдуться? Тепер уже є на Україні багато порядного, розумного жіноцтва, і Катря повинна б бути луччим типом сучасної українки. Але... як автор схоче, так і поверне... Це оповідання можна пустити до друку, тільки Ви колись будете його тягти далі, розкажете дальшу, наступаючу жизнь свого симпатичного героя, тільки не пишіть зараз. Поживіть, назирайте над людьми, наберіться матеріалу і колись розкажете кінець цієї повісті або й почнете, як самостійний одрубний твір, вдержавши ймення та прізвища своїх героїв. Не беріться ще за великі здоровецькі повісті, а пишіть коротенькі. Та й час Вам потрібен для науки, а це важна річ. Вірші в повісті гарненькі, але все-таки Ви в прозі дужчі, ніж в віршах. Це казали навіть другі, мої приятелі, котрі так само, як і я, вітають Вас як писателя. Література — це Ваш поклик, про те нічого й говорити. Я послав би Ваші тетраді в «Зорю» (в Галичину; вона уже дозволена у нас, в «Київ[ській] старині» є на кінці книжок оповістка), але часом може пропасти на пошті. В іюні я їду на води через Львів, то й сам завезу.

Рад би я й побачитись з Вами в Києві, але цього року я канікулами там не буду, бо поїду на води — думаю оселитись потім в Києві.

Бувайте здорові! Щасти Вам, боже, на все добре!

Щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Кишинев.

30. До Олександра Кониського

23 травня 1885 р. 11 мая 1885 року. Кишинев.

Шановний Олександре Яковлевичу! Спасибі Вам за Ваш лист, хоч він, сказати правду, трохи сумний. Костомаров помер, бо вже був дуже старий, а Вам зовсім ще не черга йти за його слідом. Ви про це й не думайте! Ви ще чоловік в силі і при здоров'ї, зовсім не те, що я. Живіть та працюйте! От і я недавно прочитав Вашу повістку «Чи недужий...» і вона мені дуже сподобалась. Ваш талант вже зовсім розвився. Оповідання чудове, щодо стилю — дуже гладеньке і читається з великим смаком.

Мені треба знов їхати на води в Щавницю на ліки. Я виїду 1-го іюня, а може й трошки пізніше, вважаючи на те, як буде моє здоров'я. Я був би дуже радий побачитись з Вами у Львові, як бачився з Вами торік. Тільки шкода, що не можу товаришити я Вам в Карпати як турист: треба поспішати на води, та й здоров'я моє не дозволить мені вештатися по горах. Води помогли мені тільки до різдва. Од різдва живіт знов попсувався, а потім нерви, слабість, ноги болять так, що ледве зможу пройти два-три квартали. Одначе тепер мені все-таки трохи стало лучче. Март та апрель був у нас дивний. В апрелі була спека, як літом. Все разом зацвіло незвичайно розкішно. Сади цвіли, неначе закутані білими хмарами. Природа, котру я так страшно люблю, неначе сміялась з мене. Сади цвіли, а я сидів та сумував, дивлячись на їх пишну красу. Тепер у нас з 1-го мая холоди, дощі. Сиджу в хаті, та сумую, та не діждуся, щоб скоріше виїхати. Докторі кажуть мені переїхати на життя в інше місце. Думаю переїхати до Вас в Київ, вернувшись з-за границі. Службу я покинув ще після різдва.

Про галичан скажу, що не мені їх мирити, бо людей трудно мирити, а літераторів і потім... В Галичині ще й досі що не літератор, то й партія. Черновецькі редактори прислали мені запросини до їх альманаха, щоб послати їм що-небудь з своїх творів, але мені тепер не до творів. Навіть не знаю, чи вийшов той альманах у світ, чи ні. Я пренумерувався на його, коли його пропустить наша цензура.

Міркуйте, будьте ласкаві, так, щоб нам довелось побачитись у Львові. Ви вільніші розпоряджатись своїм часом. Бувайте здорові! Передавайте мій поклін своїй дочці та знакомим.

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Кишинев.

P. S. Маємо нового і талановитого белетриста, Мих[айла] Заволоку; обіцяє велику родючість, бо йому сливе 17 літ, а він написав оповідання «Кутя», кавказький переказ, і першу частину повісті «Свої й чужі». Це все думаю оддати в редакцію «Зорі». Стиль Заволоки легкий, язик літературний. Оповідання тягнеться гладенько.

Левиц[ький].

31. До Михайла Грушевського

9 червня 1885 р. 1885 року 28 мая.

Шановний добродію Михайле Сергійовичу!

Перед усього буду писати Вам про те, що Вас найбільше інтересує, себто про Ваші нові оповідання. Мені найбільше сподобався «Унтер-офіцер Т. Скавучак», бо в йому є соціальна підкладка. Що хтось там нарікав на це оповідання, ніби воно тенденціозне, на це не вважайте. Тенденціозність в повісті як на кого: одному сподобається, другому ні. На мене, тенденція — не є переступ в поезії, а добра чесна тенденція — то й зовсім добра річ.

«Петро в тюрмі» не має соціальної підкладки і тим не має інтересу для інтелігентної публіки. З школярського життя не пишіть. «Бех-аль-Джугур», правда, має в собі ідею і дуже правдиву, але це не фантазія, бо в оповіданні нема фантастичного елементу. Треба було напустити туди з півкопи чортів, з пару відьом або там якого незвичайного страхіття, як звичайно буває в казках. Це оповідання похоже на кореспонденцію. Конечне, це все мені так здається, а редакція може глянути інакше. Посвячіння повістей я понадписував, як Ви пишете, але моїх книжок, про котрі Ви згадуєте, в мене, на біду, нема, а з Галичини не пропустять. «Перші київські князі», «Унія», «Татари», одначе, продаються в Києві і ще не розійшлися. Скавучака Ви звете то Охрімом, то Трохимом. Я скрізь понадписував його Трохимом, як стоїть в заголовці.

Питаєте Ви мене, чом я не пишу повістей з життя інтелігентних верств. Поперед усього, я вже два роки не можу нічого писати, а вдруге те, що так трапилось мені наскочити на сюжети з народного життя, котрі мене заінтересували, бо багато з їх я взяв з життя, не змінивши навіть прізвищ та ймення. Але я зовсім не думаю слідкувати за кимсь-там і тягтися за хвостом чужої думки. Пишу те, що бачив, що знаю, а чого не знаю, за те не берусь. В редакції не можна дістати одтисків, бо їх не роблять, та й редакції в Галичині такі убогі, такі убогі, що з їх не можна й не слід що-небудь брати.

Прощайте! Зоставайтесь здорові!

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Кишинев.

32. До Івана Белея

29 червня 1885 р. 1885 року 17 червця.

Високоповажний добродію!

Виїжджаючи зі Львова, я передав в редакцію «Діла» 1 гульден через п. Масляка, щоб редакція висилала мені цей місяць газету. До сього часу я не дістаю газети; догадуюсь, що п. Масляк забув передати Вам гроші та моє прохання. Будьте ласкаві, візьміть гроші та висилайте мені «Діло» місяць од 10-го червця до 10 липця, бо я після 15 липця виїду з Щавниці.

Ще маю інтерес до Вас: перекажіть, будьте ласкаві, п. Романчукові, щоб дізнався, у кого зістались гроші, зібрані за «Причепу» після смерті п. Сушкевича. Отець Омелян казав мені, що про діла покійника більше всіх повинен знати п. Романчук. Вертаючись через Львів, треба б мені забрати гроші. Я наскочив у Щавниці на страшенну негоду та холод: три дні було 7° тепла. Тепер якось стало краще й тепліше.

Бувайте здорові!

Передайте мій поклін Вашим гостям.

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Щавниця.

33. До Михайла Грушевського

17 серпня 1885 р. 1885 року 5 августа.

Шановний Михайле Сергійовичу!

Лист Ваш, писаний 8 липця, на щастя, долежав до мого приїзду. Я оце тільки що вернувся з вод і трохи ніби й поправився. Дуже я зрадів, одібравши од Вас звістку. Ви пишете про «носатку», яку дістав Ваш св. Петро та Джугур, але прошу Вас, не дуже вважати на ті носатки, навіть на носатки дрібних рецензентів. Інча річ поважний критик... але ми знаємо, що й такий критик, як Бєлінський часом помилявся, напр[иклад], в первістковому погляді на Шевченка, під впливом тодішніх Гегелевих принципів... Воно треба вважати й на людські замітки, а все-таки «людей слухай, а свій розум май». Якби я вважав на деяких

рецензентів, то мусив би зовсім не писати по-українській. Навіть високошановний покійник Костомаров хотів, щоб українські писальники писали тільки на теми з народної жизні і не зачіпали сюжетів з вищих верств суспільності. Але... чи можна нашого брата заперти неначе в клітку та й сказати йому: сиди тут, а надвір — а ні ропайся! Це було би трохи чудно.

Ваш «Джугур» вже надрукований в фельєтоні «Діла». Я його прочитав двічі, так він мені сподобався, хоч в йому й нема казкового фантастичного елементу. Ви, пане добродію, пишете дуже невиразно, і як читаєш Ваші рукописі, ледве бачучи, то вони дуже од того втрачають. В печаті, при плавкому читанні вони виходять зовсім інакше. В Галичині Вас зараз примітили, сказали, що з'явився правдивий талант, а один наш ветеран-писальник навіть сказав: «Ныне отпущает раба твоего с миром». У Вас талант правдивий, язик дуже плавкий, чистий. Ми тільки повикидали дещо трохи незвичайне, напр[иклад], як хто сякає носа... Це не сподобається публічності. От бачите! Редакція зовсім інакше подивилась на цю штучку! Я тільки замітив, що це оповідання похоже на кореспонденцію, але бувають і кореспонденції кращі од повістей...

«Свої й чужі» з'являться в «Зорі», і Вас просять, щоб Ви скінчили повість в цьому році. В «Своїх й чужих» знайшли декотрі місця дуже талановиті... Я думаю, що кожний читальник не буде скучати, читаючи Вашу повість... Я просив, що[б] «Джугура» зараз послали Вам в Влад[икавказ] на ймення Вашого панотця.

В Галичині не можна прикласти до літератури слів м. Сталь. Там література — єсть потреба соціальна, а край убогий. Інтелігенція бідна. Газети виплачуються, але дуже мізерно. Редактори навіть дістають мізерну плату. Вони більше приносять себе в жертву народові. Про «Св. Петра» сказали, що у Вас багато здатності назираючої, але сюжет ще школярський, хоч його треба надрукувати ради чистого язика.

Спасибі Вам за посвячіння мені повісті! А Ваших слів я зовсім і не думав приймати за обиду, бо кожний рецензент має право критикувати всякий твір, і якби обижатись за кожну рецензію, то прийшлось би часто псувати свій гумор. Це звичайна річ в писальництві. Щодо прямування та ідеї руководячої, вона в Вас чесна та правдива.

Конечно, всім не вгодиш. Це Ви повинні пам'ятати, бо є люди всякі, всяких думок...

Я оце одпочину, та, мабуть, поїду на виноград в Акерман, а після переїду в Київ, звідкіль до Вас і напишу. Мій адрес тепер трудно буде сказати, бо й сам не знаю, коли виїду.

Прощайте! Нехай Вам бог помагає на добре.

Щиро шануючий Вас прихильник Ваш

Ів. Нечуй.

P. S. Вже в Одесі вийшла «Нива». Дуже гарна річ!

Кишинев.

1886 р.

34. До Михайла Грушевського

7 січня 1886 р. 1885 року 26 декабря.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Ваші два листи я дістав тільки оце недавно, на кутю. Вони довго валялись в Кишиневі, а потім переїхали в Київ, та і в Києві пошта ледве знайшла мене, бо її справили з Кишинева шукати мене в гімназіях, де мене, конечне, не знайшли. Все, що Ви пишете в листах, трохи вже зроблено: посвячіння в «Куті» поставлене ініціалами, а про решту зараз напишу до Львова, щоб міста понадписували початковими буквами. Я дивуюсь, що Вам і досі не прислали «Джугура», бо я просив їх об цьому. Мабуть, забули, бо там багато роботи. Напишу, щоб вислали мені, а я пошлю Вам. Коли скінчили повість, то, будьте ласкаві, пришліть мені, я перечитаю. Тільки обробіть її гарненько та зверніть увагу на фабулу, бо публічність, як я зауважив, любить цікаву фабулу, на що й я, грішний, не дуже вважав в своїх повістях. А тим часом я, прислухавшись до людського гомону, бачу, що це в читанні має велику вартість. От через це-то порожненькі часом французькі романи, не зачіпаючі навіть правдивого реального життя, читає увесь світ, бо... вони цікаві щодо фабули. Треба, щоб була «за-

в'язка, розв'язка, і все тее-то як його...». Невеличке оповідання пошліть по цьому адресові: В Херсон, Его високобл[агородию] Дмитрию Васильевичу Марковичу. Улица Дворянская, № 11-й. Він видає збірник «Степ» і помістить його в збірникові. Напишіть ще йому, що як не помістить (може вже пізно), то нехай пришле або мені, або в Львів.

Мій адрес такий: Большая Подвальная улица, дом Спарро, № 31. Але на пошті вже записали мій адрес. Жду од Вас одвіта. Тепер вважайте вже більше на екзамени та прибувайте в Київ на медицинський факультет.

Прощайте! Бувайте здорові!

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Напишіть ще, звідкіль можна виписати кілька екз. пісень, що видаються в Тифлісі. Який адрес і ціна.

Киев.

35. До Івана Белея

8 січня 1886 р. 1885 року 27 дек[абря], Киев.

Високоповажний добродію!

Пише до мене Заволока, що вже скінчив повість «Свої й чужі» і швидко пошле мені, а я передам її незабаром Вам. Ще просить мене, щоб я написав Вам, щоб не друкували назвища міст цілим словом, а тільки початковими буквами і щоб викинули посвячіння мені згаданої вище повісті. Номерів «Джугура» він не дістав; може Ви забулись послати йому. Коли забулись, то пошліть, будьте ласкаві, М. Грушевському, в 1-ю Тифлисскую гимназию; а коли будуть напечатані й інші оповідання, то й ті пошліть. (Здається, ще Ви їх не печатали). Чи дістали Ви рукопис «Старих батюшок»? Я просив Лебединцева переслати їх, і він обіцяв таки зараз переслати. Вибачайте, що я не виписую «Діла», бо, дасть біг, за що; ще й досі не получаю пенсії: мені викинули 7 літ служби в Польщі і дали тільки третину пенсії, себто 200 кар., на що трудно жити. Я подав прошення міністрові і досі не маю одповіді. Є надія, що дадуть дві третини. Я тепер в Києві і все трохи хорую на

живіт та на ревматизм. В Києві мені холодно, бо я одвик од таких холодних зим, живучи в Басарабії. Мій теперішній адрес: Большая Подвальная улица, дом Спарро, № 31. Але мій адрес уже записали на пошті, спасибі їй. Нового в нас нічого. В Херсоні вийде збірник «Степ», але по-українській буде тільки белетристика, а научні статті будуть по-руській, бо цензура інакше не пропускає.

Прощайте. Бувайте здорові! Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

P. S. Нащо Ви пишете в «Ділі» *болгаре*? Треба писати по-народному: болгари, цигани, міщани, селяни. Наш генерал-губернатор розрішив Лисенкові в Києві для сцени «Різдвяну ніч» та «Утоплену», але місцевими оперними силами не можна їх тут поставити на сцені.

36. До Івана Белея

Пане Белей! Будьте ласкаві, передайте «Свої й чужі» в редакцію «Зорі», бо воно для «Діла» дуже велике.

«На Південній Україні», як хочете, віддайте до «Зорі», але це, як схочете. А другу половину, котру я пишу, треба віддати до «Зорі», бо це буде і для України трохи цікаве і це єсть оповідання.

Нечуй.

37. До Івана Белея

14 січня 1886 р. 1886 р. 2 января. Київ.

Високоповажний добродію пане Белею!

Я недавно писав до Вас лист, та не знаю, чи дійшов він до Вас: про те, щоб в повістях Заволоки печатати назвиська міст початковими буквами і викинути посвячіння мені, та переслати йому в Тифліс в 1-ю гімназію надруковані його твори по адресу: Михаилу Сергеевичу Грушевскому.

Тепер маю до Вас другий інтерес, дуже спішний; знайшовся видавець моїх повістей, багатенький пан. Хоче він

видавати другим видання[м] мої твори: «Унію», «Марусю Богуславку», «На Кожум'яках», «Дві московки», «Рибалку Панаса Крутя», «Бабу Параску та Палажку», «Приятелів», що вже розійшлися. Але йому найбільше сподобалися «Старі батюшки та матушки». Він просить, щоб Ви якнайскоріше зволили переписати рукопись і зараз переслати мені. Посадіть десять або й більше переписчиків і скажіть їм переписати рукопись, звісно, нашою офіціальною правописсю: з ъ на кінці, з ы та и (*ходыты, винъ*). Як перепишуть, то зараз-таки заш[и]йте в полотно та й пришліть мені: на Большую Подвальную улицю, дом Спарро, № 31. Це зробіть за який там тиждень, бо він дуже цього хоче і дає зараз гроші на видання.

П. Лебединцев видає одбиток «Старосвітських батюшок» окремною книжкою, котра, одначе, коштує недешево— 2 р. 40 к.!!! Вся її ціна 1 р.

Будьте ласкаві, після переписки, пришліть мені рахунок, що коштуватиме переписка. А гроші я зараз вишлю.

Бувайте здорові! Щиро шануючий Вас *Іван Левицький-Нечуй.*

38. До Івана Белея

21 березня 1886 р. 1886 р. 9 марця.

Високоповажний пане добродію!

Ваш лист, спасибі Вам, я дістав оце недавно. Спасибі, що Ви потурбувались переписати «Батюшки». Але не посилайте їх, бо вони, як буває, мусять попасти в цензуру, а потім аж до мене, хоч вони вже й надруковані в «Киев[ской] старині», бо це такий порядок. Діло загається. Як буде їхати ваш львівський жених, то нехай привезе. Од цензора, которому я подав 10 своїх повістей, не дістав ще ні одної. Заволока прислав мені другу частку своєї повісті, котру я й передам Вам разом з рукописом обписання Миколаєва, лиманів та Одеса. Цю рукопись я знайшов недавно, але печатати варто тільки половину, а в другій половині обписуються географічно деякі наші великі містечка — це річ нецікава.

Чом Ви не печатаєте оповідань Заволоки? Шкода!

Прощайте, бувайте здорові! Мені було таки добренько на здоров'ї, а це вчора знов занепав на живіт. Не викручусь од біди та й годі!

Шануючий Вас щиро *Ів. Левиц[ький]*.

Київ.

39. До Михайла Грушевського

4 квітня 1886 р. *1886 року 23 марця.*

Шановний Михайле Сергійовичу!

Не забув я про Вас, та й чи можу ж забути! Хіба ж у нас писальниками поле засіяно! Писати ще не був час, бо «Свої й чужі» ще не одіслана в Галичину; її читають у нас в рукописі, і вона знайшла таки доволі читальників. Скажу од себе, що друга частина слабіша од першої: в неї багато другорядних осіб дійових, а як їх багато, то й трудно обмалювати докладно їх характери. А все-таки і друга частина написана дуже добре! Поки що не пишіть кінця, не хапайтесь, бо час жде, а Вам треба готуватись до екзамену — цієї важної події в житті. Тетрадь одішлю аж на великдень. Не знаю, чи надруковані Ваші дрібні оповідання, бо «Діло» тепер не пускають в Росію, а приходить тільки «Зоря» та «Батьківщина». Казали мені тоді в Галичині, що «Унтер-офіцер» не підходить під галицькі літературні рами, а я просив передати його мені назад. Просив передати і ті № «Діла», де напечатаний «Джугур», та, мабуть, вони до Вас не дійшли. Переходьте в наш університет, як бог поможе скінчити гімназію.

Книжок виходить мало: пропущені 3 тетрадки: Кониського — стихи та Боровиковського... ще дещо. Я подав в цензуру всі свої твори до 2 та 3-го видання (окрім «Хмар» та «Бурлачки»), подав нову міщанську комедійку-водевіль «Голодному й опеньки — м'ясо», але прийдеться ждати 6 місяців, поки розрішать...

Поминки офіціально не дозволені. Лисенко давав український концерт оце недавно. Трупу Кропивницького запрошували в Париж, але вона не згодилась на п о л о в и н у збору з спектаклів і не поїде.

Цензура дуже строга до наших книжок! Просто сум бере! Обрізує, замазує, вимазує і псує пієси. «Нива» ви-

йшла давненько: там же моя «Чортяча спокуса». Вийде «Степ» в Херсоні та «Складка» в Харкові. Чи послали Ви своє оповідання Дмитр[ові] Вас[ильовичу] Марковичу в Херсон (Дворян[ська] улиця)?

3-ю частину «Своїх та чужих» пишіть, як скінчите курс, на волі, потихеньку, та придавайте інтересну інтригу, бо публіка це любить.

На води за границю не думаю їхати; думаю пити їх дома. Остобісіло вже мені тинятись та мерзнути в Карпатах.

Прощайте! Бувайте здорові!

Щиро до Вас прихильний

Ів. Левицький.

Київ

40. До Івана Белея

23 травня 1886 р. 1886 року 11-го мая.

Високоповажний добродію!

Спасибі Вам за «Старих батюшок та матушок». Оце перечитую їх потрохи та виправляю дещо. Для однаковості вашого й нашого видання прошу Вас зробити ось які невеличкі зміни в рукописі: Напишіть заголовок так: «Старосвітські батюшки та матушки. Біографічна повість Івана Левицького», бо це ціла біографія двох родин.

На стр. 61 та 62, себто якраз на половині повісті, там де Олеся з офіцерами прокатується в лісі, дивіться обписання лісу, вкритого інеєм. Я його вкоротив, і, будьте ласкаві, позамазуйте оці фрази, що я виписую, бо вони повторення (починається це обписування так: Дорога йшла понад Россю по косогору і т. д.).

Замажте оці слова й фрази: стиною... то (брязкали)... то шелестіли... Здавалось, ніби мертва природа прокинулась і через сон обізвалась чудними дрібними голосами, виїхав на луг... то круглі, густоверхі, то високі, неначе общипані... підняли їх в гору... Кожна гілька була похожа на гусяче пір'я, стяте зверху ножницями. Карякуваті.

Пазурі (на птичих ногах)... Кришталеве матове... Всі

дуби були ніби обтикані постинаним зверху розкішним пір'ям... блискучими іскрами. Здавалось, ніби на лузі були поставляні велетенські срібні канделябри на чорній підставі... ліса, обступили... Оцю фразу: *Розкішні пучки тонкого гілля...* вичеркніть до слів: *Дорога вилася в середину ліса.* Замажте слова: дорогого брюсельского кружева та білих шовкових стрічок. Чим далі в ліс, картина ставала ще розкішніша... ніби білі гірлянди стрічок, стрічки висіли рівними пасмами до самого снігу, то спадали жмутами, то висіли букетами, цілими снопами, полотнищами.

Одна довга гірлянда прикривала другу, неначе зумисне повішена людськими руками.

Далі од слів: Стрічки вже були важкі... аж до слів: ліс стояв, як молода під вінцем в дорогому убранні... це все замажте.

Далі трошки шукайте і зачерк[н]іть фрази: дивним, як чарівнича фантазія природи. То був тихий, дивний фантастичний сон заснувшої натури... котрих трудно знайти на світі... Ряд вороних коней був похожий на темну гірлянду на дорогій білій тканці... але самі голосні мелодії не приставали до такої граціозної краси ліса. Вони були грубі в рівні з тією фантастичною легкою красою. До неї приставала одна тиша.

...та зверху біліли ніби хмари, що спустились на ліс і вкрили високі старі круглі верхи стовбурів...

...В лісі ніби світало і розвиднювалось.

...Недавно випавший легкий сніг лежав купами на сухому листі старого верхів'я дубів... І сніг, іній не пускав ні одної краплі місячного проміння.

...злегка синюватий, неначе він лився через тоненький лід. Видно було кожний сучок, видно було кору на дереві, купи снігу на верхов'ї, маса інею блищала зверху, світилася наскрізь...

Якась незвичайна фантастична жизнь була розлита в лісі...

Цілий уступ од слова: По один бік дороги пішли до берега Росі узькі долини... і кінчая словами... Це був другий чарівничий сон, котрий снився заснувшій природі — все це замажте.

Замажте далі: м а р е в о місяця на долинці і блиснуло як сонце, вода в Росі тихо загула, заспівала якісь дивнії пісні...

Замажте оце все, прошу Вас, непремінно! Моє здоров'я

трохи ліпше. Живіт так поправляється од молока, що не знаю, чи й пити води. Пишу «На Полуденній Україні», але не повість, а маленьку ілюстрацію з людей тамошніх до путешествія.

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Київ

1889 р.

41. До Івана Белея

24 березня 1889 р. 1889 року 12 марця.

Високоповажний добродію!

Спасибі Вам за пам'ять про мене. «Причепу» печатайте, і я сподіваюсь, що напечатаєте без зміни язика, як Ви печатали й попереду мої писання. Повість треба подекуди вкоротити ось як: Викиньте епіграф — псалму СХХ. Перве слово В восени печатайте: В осени.

На стр. 142. викиньте оце: Може воно тим, що я люблю матушку... до слів моя матушка, яко лоза...

На стр. 147. викиньте, починаючи з слів: *Моя друга* дочка десь захопила зо-двоє пол. слів до кінця виділу — цебто до слів: Та наші ляшки, промовив о. Мойсей.

На стр. 148. викиньте оце: Мій Хоцинський годить, говорив далі о. Федір до кінця — до слів: *І справді чудна* та Польща...

На стр. 153. викинути оце: *Наші ченці* начальники... до слів: Вип'ємо, о. Мойсей, як ми колись випивали, як стояли (на квартирі — прибавте) в Качуренка...

На стр. 159. викиньте оце: *і зараз* виміняв його в того пана за якусь чудернацьку собаку. Поприїжджають... аж до слів: Одного дражнили Середою, другого — Суходолею.

На стр. 164.— Усі всміхнулись — печатати: *осьміхнулись.*

На стр. 166. викинуть, починаючи од: Ну! крикнув Хоцінський з гнівом, давайте ж волю мужикам... аж до слів: Подали чаю (чай — напечатайте).

На стр. 169. викинути слова: *з чужим плем'ям.*

На стр. 170. викинути, починаючи од слів: Та всі дочки в матір, та всі хороші... аж до слів: Сама Галя повна й здорова.

На 171 стр. Замість: губи усьміхаючі — осьміхаючі.

На стр. 174. викинути: Пан здається нашому, сільському чоловікові... до слів: О. Хведор кивнув бабі.

На 174 викинути: Не йдіть, серце, Ганю до слів: Тижнів зо три зоставалося...

На 187 — викинуть од слів: Ніхто не повірив — до слів: Музики вдарили...

На стр. 209. викинути: Минулися ті часи, коли було дуже добре служити економам... до слів: Пан Хоцінський частенько приїжджав в гості...

На стр. 212. викинути од слів: Хоцінський досягав до своєї цілі, розмальовуючи... до кінця, себто до слів: Хоцінський своїм підмальованим оповіданням...

На 223. замість — поки жывъ... поки *живу*...

На стр. 257: замість *пройдохи* — треба печатати пройдисвіти.

На 230 стр. прибавить: кричучи, але кричучи: ох! ай!

На стр. 258. викинути: Хто не пізнав би тут потомків старого Запорожжя... до кінця: до слів: Хто з киян не пам'ятає часу перед Севастополь[сь]кою войною.

На стр. 261. замість: *поки його охоти й сили* напечатати: поки його охоти й волі.

На 291. замість: *трохи вітреною дівчиною* треба печатати трохи *вітрогонкою*.

На стр. 293. викинути: Поляки люблять, щоб коло их прислуга — до кінця — до слів: Люцина сіла коло самовара...

На стр. 296. викинуть: Вже з однією ідеєю ляха... до кінця — до слів: Нам зосталась одна надія.

На стр. 302. замість: *чорними віками* треба печатати: *чорними віями та віками*...

На стр. 313. викинуть: Українець то чоловік добрий... до слів: Мужик — то гадюка...

На стр. 334. викинути: Жартуєш ти, Якимцю, коли звеш себе москалем... аж до слів: — Поцілуй же мене, Зосю (і далі викинуть слова: *за те, що я тебе слухаю*).

На стр. 339. викинути: Вона побачила, що не зможе... до слів: Настала весна.

На стр. 340. викинути: Вперве серед веселого тлуму городян... до кінця — до слів: Царський київський сад.

На стр. 357. викинути: Раз Лемішка привіз із сусіднього села наймичку... аж до слів: Надходив день Зосиних іменин...

На стр. 393. викинути: Вже задзвонили в соборі на «Достойно» — до слів: Саме тоді рознісся по хатах смутний голос похоронних.

На стр. 402. викинуть: Із-за стола встали. Наймички миють голови... до кінця — до слів: Все те передумала Улита.

На стр. 402 викинути: Вже смеркалось, вже заходив вечір... до слів: Почався вечір. Наймички почали...

На стр. 414. викинуть: Попроганяли наймичок і наймитів... до кінця — до слів: — Знаєш, яка мені думка прийшла...

На стр. 415. викинуть: Над цею оселею ніби літає якийсь дух... до слів: Їдь, Якиме, до Києва...

На стр. 434. викинути в фразі: ніби пожоване слово виплюнув: викинути слово: *виплюнув*.

На стр. 456. викинути: Ще й попереду, забагатівши і запанівши... до кінця: до слів: А що скажуть гості, пани, поляки...

На стр. 463. викинуть: Він зістався в далеких хатах і на злість... до кінця: до слів: А тим часом природа робила своє діло.

На стр. 466. Замість слова *застройками* — печатать *будинками*. Далі викинути од слів: Після небагатого й невеликого хазяйства... до слів: І тепер вона повела... Далі знов викинути: Вони своїми руками збірали... до слів: Саме тоді Ясь водив...

На стр. 469. Замість: перелетіла *через* його голову — печатать: *Крізь* його голову.

На стр. 519. Замість: Всі вони, *шуткуючи* — печатать: Всі вони, *жартуючи*...

На стр. 540. викинути од слова: Вона там в раю..., до слів: Серединський витребував до себе сина.

Замість: о. *Хведор* печатати: о. Федір...

P. S. Не получив я 2-го № «Зорі» за цей рік. Перекажіть, щоб прислали... і за той рік 6-го №-ра. Чи є в редакції «Зорі» зо три примірники «Зорі»? Треба виписати моїм знайомим (за 1888 рік).

Коли можна, то, окрім числа примірників для пренуме-

рантів «Діла», напечатайте зайвих прим[ірників] сотню-другу, бо в нас нема надії на видання...

Бувайте здорові! Мій поклін знайомим.

Щиро шан[уючий] Вас *І. Левицький.*

Київ.

Зверху напечатати: *Друге видання.* Мій адрес: Ново-Елисаветинская у[лица], дом Сегета, № 19.

1890 р.

42. До Івана Белея

23 січня 1890 р. 1890 року 11 января.

Шановний добродію!

Добре оце Ви задумали, що маєте печатати «Хмари», бо в нас вони розійшлись, а на нове видання нема надії... Будьте ласкаві, пришліть на моє ймення 1 екз. «Причепи». Може вона пройде через цензуру, і я думаю печатати її у нас.

«Хмари» печатайте з оцими поправками:

На стр. 5-й. викинуть оце: Молодих туляків незвичайно вразила краса Києва... до слів: Тульські семінаристи пішли прямо на перед...

На стр. 6. викинуть (в кінці стр.): Лежачи лицем до стіни, він плював... (до кінця) до слів: Воздвиженського натура була груба (дика — викиньте) й дуже деспотична.

На стр. 7. викинути: Часом вони любили не розбирати своєї й чужої... до слів: Студенти того часу дуже пили.

На стр. 8. викинути: Лапландець виліз, до слів: Воздвиженський приїхав до Києва.

На стр. 9. викинути слова: і *небо там синіше, і гаї зеленіші.* Потім викинути фразу цілу: Його кучері на кінцях (до точки), як шовк. Викинуть далі фразу: Він, здається, ніколи не кліпав очима, неначе віка поприростували кругом його очей.

Далі в фразі: Він ступав *кожною ногою* — викиньте *кожною ногою.*

На стр. 10-й викиньте: його хода була нерівна — до слів — його кругла голова...

Далі викинуть: Великі сірі очі... до точки — до слів: Коротке лице.

Далі викинуть: А Воздвиженський, перехрестившись перед обідом... до кінця — до слів: І пішла потім студенська жизнь, печатайте: І пішло... життя...

Стр. 11... *лехко* — печатати — *легко*.

На 12 стр. замість: з тюрми *без одежі*, без нічого, печатати: з тюрми без копійки, без нічого.

На 13 стр. викинуть: Він звав Воздвиженського ввічі туляком-подляко[м]... до кінця — до слів: Тиха ніч.

На 15 стр. замість — *грудима* — печатать — *грудьми*.

На 17 замість — співочу — співучу жінку.

На 18 замість — на плечіх крила — на плечах крила.

На 20 стр. викинуть: Вона була більше похожа на хижку... аж до слів на стр. 21-й. Сухобрус умів малювати.

В III-й главі на стр. 40 вставте «Екзамен», напечатаний в давній «Правді», після слів: Репутація про його пішла все вгору та вгору.

На 45 стр. замість — подляк-туляк, напишіть... *капосний*.

Далі буду перечитувати повість і може ще що знайду викинути. А тим часом поправте ось що:

На стр. 154-й після слів... бо на столі валялося кілька книжечок для нар[оду] і народ[них] шкіл — вставте: В той час в Києві завели «воскресні» чи недільні школи. Радюк ходив в ті школи читати лекції української історії.

На стр. 256-й після слів: я буду її забавляти тим часом франц[узькими] романами... припишіть — коли вже вона набралась до їх великого смаку...

На стр. 257. замість: достав звісний французький роман «Грап Монте-Крісто»... напечатайте: *достав один французький роман*.

Далі там же викиньте фразу: Його рука сама простяглася до тієї книжки... до слів: Він угадав, хто приніс той роман.

На стр. 236 замість слова: *Макусі* печ[атайте] *Високій*.

Виділ про Радюка печатайте по «Новому чоловікові», бо цензура його вкоротила.

На кінці повісті останні стрічки викиньте од слів. — Од переляку — і напечатайте оце: після слів: його збудили... кров кинулась йому в голову, його душило в грудях, душило коло серця. Він насилу одійшов і опам'ятався.

Чудний і страшний сон! — думав Дашкович,— це не

сон, а мої стривожені думи заворушились... Каламутне здорове море заливає Україну і вона завалюється в його... Я й сам не зчувся, як тонув у тому морі і... втопив свою Ольгу і усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав навіть їм рідного язика, не передав їм симпатій до рідного краю, до свого народу. Я заблудився в дорозі мислями і своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі...

Од переляку, од тревоги старий нервний Дашкович заслаб і мусив пролежати кілька день в Сегединцях, а потім вернувся додому в Київ.

Кореспонденція в «Діло».

Минуло 50 років після смерті Івана Котляревського, і тепер кожний має право видавати його твори. Його цінні й талановиті твори в минувшому році видали чотири книгарі. В Петербурзі Суворін видав усі твори Котляревського в своїй «Дешевой бібліотекѣ» на простенькому папері і по ціні справді дешевій. «Енеїда» коштує 20 к., «Наталка Полтавка» 7 к. і «Москаль-чарівник» 7 к. В Москві вийшло краще, але й дорожче видання в одній книжці на чистенькому гарненькому папері і коштує 1 р. В Києві видав усі твори Котляревського книгар Б. Корейво. Це видання зроблено по звісному виданню Катранова з переднім його словом про Котляревського. Це найкраще видання між усіми. Книгар Гомолинський видав тільки «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника» окремими книжечками. Похапливість книгарів в виданні показує, що твори Котляревського через свою цінність сподіваються великого розходу в публічності.

Щиро шануючий Вас *Іван Нечуй.*

Київ.

P. S. Чи дістала «Зоря» мою повість «Над Чорним морем», вислану поштою? Чи дістав п. Шухевич два оповідання для «Д[з]воника», підписані: Г. Чулай і подані мною через одного пана?

Не знаю адреса редакції «Діла». Мій адрес: Ново-Елисаветинская улиц[а], дом Сегета, № 19.

43. До Івана Белея

21 лютого 1890 р. 1890 р. 9 февр[аля].

Високоповажний добродію!

Подаю Вам тим часом звістку, які зміни в «Хмарах» робити далі.

В III гл. на ст. 40. За теж — За те ж.

На 41 стр. з Дашковичом *і ще* одним студентом.— печатать *і ще з* одним студентом.

На 43 стр. І лице було бліде — її лице. *Шептала.* Воздвиженському... *Шепотіла* з батьком о *приданном* — печатайте — *про приданне.*

44. ст. Одна Степанида... Степанида.

45. прибіг на *квартиру* — *кватиру.* Вміcто — *подляк*-туляк — капосний туляк.

47. ст. то і застромить гільку — то й застромить... *Не*попоштували — не попоштували.

48. сходнего в їх зрості — східнего... словом, третего віку якогось св. отця церкви. Печатайте: словом, якогось св. отця церкви третього віку.

49. стр. — жіноцькі голоса — голоси на. На противнім боці новий дом — на прот[ивнім] боці улиці.

З гори й з низу — згори й знизу.

50. моршок — зморшок.

51. Але не зміняючи (просто) Не зміняючи.

53. Він зібрав писання — *Дашкевич* зібрав.

54. На даремне — надаремне.

55. му — йому. Незнає — не знає.

56. до долу — додолу... у гору — угору.

59. мусів одступити... оступитись (на кінці) постерегти жінський — жіночий.

60. Увісні — у сні... нижчі ноти — низчі...

61. кухаркою — куховаркою;

книжки, *поодкривані* — розгорнуті... чопоруха — чепоруха.

63. (в кінці) все *од*ступався — оступався.

64. рожовими — рожевими.

66. всі свої покупки — закупки.

67. Нехочу — не хочу... бистро — швидко.

70. бризнула бляском — блиском, але чувши — але почувши.

— До сього часу — до сего часу.

71. Марта обо всім догадалась — про все.

72. Упарта — уперта. Не *од*ступмось — не оступмось.

73. *Обо всему* питали — про все питали, глузує над ним — глузує з його.

78. *курині* лапи — курячі... цапині і курині — й курячі.

80. він готовився — готувався.

82. покойного... покой — покійного, спокій.

83. нагоріщі — на горіщі, *за*пустіння — спустошення.

86. в гору — вгору.

89. але такі слова вважав таки, як жарти — але на такі слова вважав таки, як на жарти.

90. а по тім — потім. Славя*не* — славя*ни*.

93. міні так по правді — *п*ак по правді.

94. ніби навіт — навіть.

95. одначе *уже* — *вже*.

96. викинуть кінчик V глави од слів:

— А яка набожна була наша покійна — (до VI г.).

98. Після слів: милуватись красою розкішної степової природи... (приписати). В йому розбуркалось чуття природи, заглушене міським життям, наукою, абстрактною філософією.

101. Мервцем — мерцем, вища — висча.

102. *Пісчане* дно — піскувате дно.

106. упартий — упертий.

108. Парубочі голос*а* — голос*и*... Його очарувала — причарувала.

109. *по під* берегом — попід.

111. були окровавляні — покровавляні.

112. молитвенників — молитовників, здвадцять — з двадцять.

115. свіжина — свіжість.

116. були *розістлані* — розстеляні, не доладу — недоладу.

117. тревоги *жизні* — життя... значні дома — доми.

Таж сама — та ж.

118. mes enfents — mes enfants!.. не вміли так говорити по-фран[цузьки] — не вміли говорити.

119. *вченою* рукою (просто) рукою, *попали* в інститут — попадуть. *Що б* — щоб.

120. за *підбородок* — за підборіддя.

121. красавицю — красуню.

122. Одна була *дівиця* — діва, друга була *дівиця* — діва.

124. звали її *красавицею* — красунею.

126. — Незнаю, незнаю... Не знаю... Тимто — тим то.
127. до дому — *додому*... на віки — *навіки*. З рана — *врана*.
128. почали *скучати* — нудитись.
131. як ростопляне *залізо* — золото.
134. свіжі голоса — свіжі голоси.
135. нечули — не чули.
137. що на *нижчій губі* — на *спідній*... до долу — *додолу*.
139. блищала — блисчала.

Далі читатиму «Хмари» і, списуючи поправки, присилатиму Вам. «Причепи» й досі не дістав, київський збірник «Вістки» пройшов через київську цензуру, але не пройшов через петерб[урзьке] Глав[ное] управл[ение] по делам печати. Діла з цензурою як були важкі, так і тепер зістались. Хоч візьми та й умирай! В «Дзвінок» таки зовсім не маю чого написати, та й часу нема; для «Киевской старины» компоную «Українські штукарі» (характеристики етнографо-психічні).

Прощайте! Бувайте здорові!

P. S. Чом не печатають «Над Чорним морем»? Попросіть, щоб напечатали усю повість в цьому році.

Щиро шануючий Вас *Ів. Нечуй*.

Київ

44. До Івана Белея

12 березня 1890 р. 1890 рік 28 лютого.

Високоповажний добродію!

Починаючи од 138 стор., будьте ласкаві, зробіть ось які переправки, чи поправки:

139. ст. той красавець — треба печатати: той *красунь*, прозорчатого скла — прозорчастого.
140. до дому — додому.
141. А не зручні до того руки — *не*зручні.
142. туди ввілються *звуки* — ввіллється *гук*.
145. а над степом *розстилялося* — розстелялося синє безкрає небо.

151. ні Журбанів, ні *журбанських* наймитів — ні журбан*ів*ських...

152. Коли ти сам гаразд навчиш усему — коли ти й сам гаразд навчиш *сина*.

154. чуманну ідею — гуманну ідею.

155. і ледві спускався в село — і ледві *примітно* спускався.

156. на довгій ниві *жизні* — на дов[гій] н[иві] *життя*. (на кінці) гостре проміння огортало — *об*гортало.

157. Котрому *небудь* нічого рівного в світі — котрому *нема*.

158. тай — та й.

Він поклав свою міцну руку на плечі — на синові плечі.

159. А селяне — А селяни.

160. *щож* маємо робити? — говорив *Павлюк* — що ж Павло.

161. *жидова* й *ляхва* — жиди й ляхи.

162. Мовчи ти — мовчи ще ти (в кінці) незнаю — не знаю. нам *те* вголову — нам *і* в голову.

163. По баб'ячим давнім переказам — по баб'ячих давніх переказах. Ганок — ганок.

165. *Свіжина* півночі — *свіжість*. Метеори раз-*прозраз* — раз у раз.

166. *од*ступали дикі орди — оступались, попілом *пожарів* — пожежі.

169. Пані Макуха (печатать з нової стрічки) — Висока.

172. Як би — якби... Коли б — Колиб.

173. таким зіллям до любощів, всі наші панни — *що* всі наші панни.

174. Викинуть: Він не любив ходити близько коло дому (до точки, до слова: На низ — *наниз*).

176. були готові *залічити* — *загоїти*. Жадна *препона* — претичина.

179. Викинуть од слова: На короткому лиці був куций — аж до слів: *Чорні* хитрі очі.

Викинуть: Пиймо горілку, то й дощ буде... до слів: З *мого* шинку беруть і до пана.

181. цицова жилетка — *ситцева*. Радюк протяг — простяг...

183. На сухому *підбородкові* — *підборідді*.

184. бо й сам не знав, що *воно* таке — що *він* таке за людина.

186. Онойко був перший *богач — багатир.*

189. До дому — додому. Чи же ж ти — Чи *вже.*

190. Замість IV — поставте IX (глава).

в ранці — вранці.

191. Коні вбігли в ярочок, а далі викиньте од слів: ледві примітний... аж до слів: На тім ярочку.

192. Наріччя на — час, з верхом — начас, зверхом.

193. Радюк *вийшов* — увійшов через ворота у двір, але новий уже дом — але *не*новий.

197. Масючка... постукала, поклала щиколотками під спідку, потім собі на ліву долоню... (Виправте): постукала щиколотками під спідушку, потім поклала собі на ліву долоню.

198. щоки й підбо*родок* — й підбо*ріддя.*

204. панянок скушаєте — *с*покушаєте.

207. Викиньте слова: що він з невірою говорить та ще й його поганою мовою.

207. так є *чого* послухати — так є що...

208. на столі появились — з'явились.

211. Лекерія... так і *хлопнула — бахнула* чарку. *Ш*морщки — Зморшки.

212. Без всего ми погибли б — пропали б.

214[1]. Викиньте слова — *на гарячі голови.*

Кущ гвоздичків, *котрі звуться панськими* — гвоздичків — ціній.

216[2]. *а хто прямо* на траві — *просто.*

217[3]. необголине — необголяне. рожовим світом — рожевим.

220. завирнула їх в папір — *загорнула.*

224. на памьять тих чудових слів — на пам'ятку про ті чудові слова.

225. до Радюка хазяїн зза возів, обняв — печатать: Він потім обняв і поцілував Радюка.

здихав, дивлячись на бідність — *зітхав.*

228. Не *сердіться,* діду... *Не сердьтесь.*

230. кололи його *ніжні* руки — *делікатні.*

237. Викинуть од другої стрічки зверху, од слів: там він дражнився з Лекерею Петровною... аж до кінця, до слів: Вже кінчались вакації.

---

[1] В рукопису 114.
[2] В рукопису 116.
[3] В рукопису 117.

238. і начитається розуму... (печатать) і начитається, і набереться розуму з книжок...

Бувайте здорові! Я вже послав один лист з переправками.

Чом і досі «Зоря» не печатає моєї повісті «Над Чорним морем»? Я вже послав лист Гладиловичеві. Перекажіть, щоб скінчили в цьому року, змінивши там з десяток слів по-своєму.

Українських труп-опереток тепер є з десять чи дев'ять.

Зістаюсь щиро шануючий Вас *І. Нечуй.*

Мій адрес: Новоелисаветинская улица, дом Сегета, № 19, але листи доходять і по старому адресу.

Київ.

45. До Івана Белея

24 березня 1890 р. 1890 р. 12 марця.

Високоповажний добродію.

Посилаю Вам поправки останніх листків «Хмар». Г. Х. ст. 239. Замість Але під впливом... котра тоді *розвилася*... печатайте *розвинулась*. Ольга вже познакомилась з *жизнію* — з життям.

240. На громадських балах за нею *мущини... паничі.* Приходити *запросто. Він... по простацькому звичаю.*

Степанид[а] Сидоровна *наготовивши*... наготувавши. облите яснорожовим — рожевим.

242. Викинуть фразу: Ольга мусіла вхопитись... *до точки* (дві стрічки).

243. Прибувший *болгар* — болгарин.

244. дивились йому *прямо* й *близько* — просто в лице, схилилась *на руку* — схилилась.

Він сів прямо проти неї — просто проти неї.

246. Тихо *шептав* Радюкові — шепотів.

247. не чув свіжого нічного вітру й роси — свіжого нічного вітру... (од — *роси*) до точки викинуть.

Радюк роздігся — роздягся, додому.

249. Яж — я ж, вольне — вільне, в йому на *всю жизнь* — на все життя.

250. Їх голоса — голоси.

251. на лице рум'янець *стида* — сорому.

254. так і на місце в соціяльній *жизні* — в соціальному житті.

Хоч і трохи инче, а все *далеко* од універсі... все недалеко.

255. що кожна порядочна женщина — порядна.

256. тим часом франц[узькими] романами (Далі припишіть), коли вона має до їх великий смак, пишалась, як *весіння* рожа — весняна.

257. *звісний* франц[узький] роман «Граф Монте-Крісто» — *один* франц[узький] роман.

Викинуть фразу: його рука сама простяглася... аж до слів: Він угадав, хто приніс той роман.

259. готового *всю жизнь* — все життя.

260. і твою ідеальну *жизнь* — твоє ідеальне життя. Ольга *роскрила* рояль — *одчинила*.

264. голоса плакучі — голоси, приймаючи в себе *ніжність* чутя *женського* — делікатність *дівочого*.

265. того, що так дуже й щиро полюбила — *кого*.

266. почав жити минувшою *жизню* — минувшим життям.

не сліпа, не *животня* — не сліпа, *не звіряча*, од *животного* елемента — од звірячого.

облагородитись й *одуховнитись* — облагороднiти й обдуховнитись, науки і *розвиття* — розвитку.

268. Ми не одступились од національности... ми одступимо.

269. Викинуть фрази: Мій дом не улиця... кінчаючи галасу, гаму!..

Викинуть: — І я оступлюся за честь дома (до кінця) — а не галасувати.

273. ніби мокра роса *по*крила — *при*крила.

274. *Як* тиха картина осінь — *Яка* тиха — щасливою *жизню* сім'янина — счасливим життям сім'янина.

Я вам скажу *прямо* — просто.

275. про заміжню *жизнь*... не життя.

що *його ноги* дрижать — руки дрижать.

276. заміжню *жизнь* — заміжне життя. Як тепер то стало перед її очима — *те*.

277. в громадській *жизні* — *ому* житті.

приготовлені феєрверки — понаготовлювані.

280. Її рот трохи *роскрився* — ростулився.

жизнь тихої горлички — життя.

його *стан* серед громади — становище.

282. Воно *билось*, трохи з груди — *кидалось*.

283. Ольга *здихнула* легче — зітхнула.

Свіжина неба — *свіжість* неба...

свою будущу *жизнь* — будуще життя.

284. для котрого він був готов — *готовий*.

285. що вона *терпіла* і йому стало — мучилась.

і слідила за кожним його словом — слідкувала.

286. бо сам час не раз *розв'язував* — розв'язує.

288. в *полу*тіні кімнати — в сутінку.

291. суху руку на синову чорноволосу — (припишіть) *голову*.

доля наша *женська* — жіноча.

296. та все вас *вспоминали* — згадували.

як вона его *встрітить* — *встріне*.

297. опертись об колону — обпертись.

Він глянув *прямо* — Радюк глянув *просто*.

байдужий — байдужний.

298. Мав перевагу *в* Ольги — для Ольги.

300. *Катерині* неначе.— Для Катерини.

Ще ніколи *любимий* — любий.

307. ухопив Ольгу і *поніс* — і полетів.

309. *готов був* — був готовий оддати все життя.

всю украін[ську] національну жизнь — українське національне життя.

311. Так вона боялась *книжок* — *наукових книжок*.

312. говорити об чім инчім — про що інше...

Як вона погубила — *загубила*...

альбом дуже *по*хожий — схожий.

315. бо привикла слухати — звикла.

316 [1]. *співати* про неї *стихи* — складати про неї *вірші*.

318. з пустими кишенями — з порожніми.

319. та послухаємо, *об чім*... про що.

320. *не крепості* — не твердині.

321. разом з писарями, *вчителями* (викиньте — вчителями). Город*а* — город*и*.

323. на помості, так *тілько* дивилась на його — так *пильно*.

324. бліда, як *полотно* (викиньте — як полотно).

329. чорнява *красавиця* — красуня.

332. Швидко вони повінчались — швидко *потім*.

---

[1] В рукопису 216.

333. *Лаоузи* — Лаодзи.

334. котрий вже *вистроїв* новий дом — *поставив*.

Оце і все!!! де є слово *жизнь* — зміняйте на *життя*. Наріччя: *до дому, в низ, у гору* зливайте: *додому, вниз, вгору, вранці, ввечері*.

«Причепу» дістав. Спасибі! Однесу в цензуру. Нащо «Зоря» так печатає: *яб*, замість *я б*? і нарічія *до дому, в гору, теж, пішлаб, колиж* (а не *коли ж*)?

Прощайте! бувайте здорові!

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький*.

Київ.

46. До Василя Лукича

17 квітня 1890 р. 1890 року 5 квітня.

Високоповажний добродію!

Ваш лист з Станіславова я оце святками одібрав. Спасибі Вам за звістки про деякі галицькі літературні справи; про їх у нас трудно довідатись, бо тут в газетах про їх нічого не пишуть, може тим, що заборонено писати.

Дуже радий я запомогти Вам в вашому ділі видання літературного збірника.

Дрібного в мене нема тепер нічого, а пишу я для «Киевской старины» етнографо-психічні характеристики під заголовком «Украинские юмористы и шутники» з додачею їх усіх жартів і штучок. Ся річ пишеться макаронічною мішаниною великоруського з українським, бо інакше не можна печатати в «К[иївській] старині». Що пишу по-великоруській, те потроху на окремих листах накидаю і по-українській, але не все, бо хапаюсь скінчити. Прийдеться самому обробити усей твір по-українській, а через це я трохи загаюсь. Я це дільце вже от-от допишу, але оброблю його для Вас може в іюні, в іюлі. Вийде воно на 4 печатних листи. Вважайте, добродію, на обсяг і великість вашого збірника. Якщо воно туди вміститься, то дайте мені звістку в іюні, бо я через два дні виїжджаю в село і прибуду до Киев[а] в кінці мая.

Вашої «Ватри» я не дістав, десь застрягла в цензурі, а «Причепу» (2 вид.) дістав зі Львова і оце подав в цензуру (вже четвертий раз оце подаю). Не знаю, що з того вийде... але надія плоха.

Мій адрес: Київ, Ново-Елисаветинская ул., дом Сегета, № 19-й, Ив[ану] Сем[еновичу] Лев[ицкому].

Бувайте здорові!

Зістаюсь щиро поважаючий Вас *Ів. Нечуй.*

Київ.

47. До Омеляна Огоновського

24 липня 1890 р.

Високоповажний добродію отець Омелян! Одібрав я Ваш лист оце вже з тиждень, бо тільки що вернувся з села, де я пробував од самого великодня.

До моєї автобіографії маю мало дечого додати, бо вона дуже не епічна і не цікава подіями. Подаю Вам усякі докладні дати в роках і числах.

В Богуславське духовне училище мене оддали в 1847 р. Там я вчився 6 літ і перейшов в Київську духов[ну] семінарію, де скінчив курс в 1859 р. Погулявши на селі, в Стеблеві в батька, дістав місце учителя географії, арифметики й церковнослов'янського язика в Богуславському училищі 1860 в апрелі 22-го дня. Побувши там, я в 1861 року 15-го августа вступив в Київську духовну академію і через чотири роки скінчив курс з степенью магістра богословія в 1865 р. Д[уховна] академія своїми науками та викладами прислужилась мені для мого літературного діла добре, мабуть, чи не лучче, як би прислужився спеціально фаховий який-небудь університетський факультет. В академії духовні богословські науки викладаються спеціально тільки в старшому курсі, себто два останні роки, а в молодшому курсі два роки викладаються загальнопросвітні науки. Я вислухав в молодшому курсі: історію філософії старої, середньої й нової, всесвітню історію, історію руську, історію руської літератури, курс естетики, історію німецької літератури, історію старообрядства чи раскола, церковну історію. Математика була виділена в окремий факультет, і я, на моє щастя, міг її не слухати, бо не люблю її.

1865 р. восени мене послали в Полтавську дух[овну] семінарію вчителем словесності, себто руської літератури, де я пробув до кінця учебного року, себто до вакацій, і

виїхав на службу в Каліш, на прусській границі, вчителем в женську гімназію, де я викладав руський язик, московську літературу, історію Росії і географію Росії. <Звідтіль я перейшов в Седлецьку прогімназію, реформовану потім в гімназію, щоб проживати ближче до України, бо за верстов 15 од Седлеця вже живуть наші українці, і там я мав змогу бувати в селах і приглядатись до поліського народу. Пробувши там 6 літ, я перейшов в Кишинів учителем руського язика>. Польські вчителі і класові дами, і директор поляк, старий вже чоловік, прийняли мене без жадного знаку ворогування, навіть ласкаво й привітно, бо тоді ще гімназії в Польщі були польські; ще й ніякої чутки не було, що польські гімназії переформують на московські, і я й сам ще не постерегав того обрусенія, яке потім скоїлось в Польщі. Але через півроку пройшла вже чутка, не радісна для поляків... Раз одного вечора була сесія гімназіальної ради. Директор прочитав приказ, щоб з того часу виклади усіх наук в гімназії провадились московською мовою. Директор читав приказ, і в його руки дрижали, голос тремтів. Класові дами, вчительки і вчителі сиділи, мов громом прибиті, похиливши голови. В декого в очах виступили сльози. При дуже смутній історичній події мені довелось тоді бути, і ця подія лягла якимсь важким впечатком на мою душу. Я знав, що колись і Польща карала Україну такими бумагами, що й наші предки винесли од Польщі таку саму сумну моральну муку. Я бачив своїми очима, як історична Немезіда повернула в саму Польщу їх же таки оружжя, але мені все-таки було сумно дивитись, як б'ють саму душу нації, живцем кладуть в домовину. То була одна подія в Каліші, варта вваги.

З Каліша я перейшо[в] в Седлець. Пробуваючи в Седльці, я прочув, що в Варшаві живуть П. О. Куліш з жінкою Ганною Барвінок та В. М. Білозерський. Я побував у їх і познайомився з ними. Ця знайомість додала мені моральної сили на чужині: мені було з ким душу одвести. В той час на вакації я вибирався на мандрівку по Росі[ї], в Вільну, Ригу, Петербург та Москву. Куліш казав мені зайти в Петербурзі до Н. І. Костомарова, взяти в нього рукопис «Первый период казачества» і привезти йому. Я побував тоді у Костомарова і познайомився з ним. (Ця стаття п. Куліша потім була напечатана в «Правді» в українському перекладі). За границею я був на другий рік після першої мандрівки і хотів прямувати з Відня в Італію. Я стріп-

ся в Відні з Кулішем, котрий тоді працював з п. Пулюєм над перекладом євангелія на український язик, і він не радив мені їхати літом в гарячий час та спеку в Італію, а лучче побувати в Швейцарії. Я поїхав в Швейцарію.

Але мені не подобалася підляська рівнина, мокра, трохи не болотяна, ті часті дощиська, те вогке повітря, соснові ліси, траурні, наче кладовищані. Мене тягло на поетичний південь, де більше світла, де природа краща; мене тягло на Україну. Я попросився в Одес[у] або в Кишинев і перейшов 1873 р. 11 серпня в Кишинев вчителем в муж[ську] гімн[азію], де викладав московський язик вкупі з церк[овно]слов'янським та логіку. В Кишиневі я чув себе вже трохи неначе дома, бо в Кишиневі багато українців. Кругом Кишинева місцина горяна, мальовнича: скрізь садки та виноградники. Життя моє було приємне. На вакації я з компанією товаришів їздив на кілька неділь до Одеси купатись в морі та в лимані. І море, і мальовничі скелисті місця коло Одеси, і гарячий південь — усе припадало мені до душі, усе мало в собі колорит поетичний. Кожні вакації я проживав на Україні: то в Стеблеві в брата, то в сестри, коло Білої Церкви, недалеко од Києва, й назирав над життям народу. 12 літ я прожив в Кишиневі. 1883 року я почав слабувати: до мене вчепилась гастрична б е с с а р а б с ь к а пропасниця. Ця пропасниця як вчепиться, то буває часом в чоловіка два і три роки, і результатом її доконешне буває розторгання нервів. Вона розбила і мені нерви. Я два годи прохорував та й мусив кинути службу 12 апр[еля] 1885 р. Докторі звеліли мені змінити клімат і переїхати на життя в інше місце. Я переїхав до Києва, в рідний край, і живу пенсією.

Оце спис моїх творів, майже хронологічний (як вони писались):

1. «Дві московки». 2-е видання в Росії.
2. «Рибалка Панас Круть». 3 вид.
3. «Причепа».
4. «Запорожці». 2-е вид.
5. «Хмари».
6. «Не можна бабі Парасці вдержатись на селі». 4-е вид.
7. «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти». 4-е вид.
8. «На Кожум'яках». Міщанська комедія на 5 дій. 2 в.
9. «Маруся Богуславка». Оперета на 4 дії. 2 вид.

10. «Бідний думкою багатіє» (фантазія, в старій «Правді»).

11. «Микола Джеря» (в «Раді», вид. Стариц[ького], ч. 1).

12. «Бурлачка».

13. «Кайдашева сім'я». 1-е вид. в Росії.

14. «Старосвітські батюшки та матушки».

15. «Невинна» (в «Степу», херсон[ському] збірнику 1886 р.).

16 і 17. «Приятелі». 2 вид. «Шевченкова могила» (в «Луні»).

18. «Чортяча спокуса». 2 вид.

19. «Голодному і опеньки м'ясо». Міщанська комедія-водевіль в 2-х діях.

20. «Два брати». Казка.

21. «В концерті».Фантазія (в «Зорі»).

22. «Пропащі».

23. «Над Чорним морем».

24. «Афонський пройдисвіт».

25. «Українські штукарі». (Оддано в «Киев[скую] старину» на москов[ській] мові під заголовком: «Украинские юмористы и шутники»).

26. «Навіжена». Повість. Вже готова для печаті.

27 і 28. «Цап та баран». Байка. «Дрібна рибка» (популяр[ні] пієси. В «Батьківщині»).

«Як мужик прохарчував двох генералів». Це переклад мій з Щедріна, хоч хтось підписав під нього моє ймення (див. «Читанка» Партицького).

Всього — 28 п'єс.

Історично-популярні й інші:

1. «Унія та Петро Могила, київський митрополит».

2. «Перші київські князі».

3. «Татари й Литва на Україні».

4. «Гетьман Богдан Хмельницький та козаччина».

5. «Іван Виговський та Юрій Хмельницький, українські гетьмани».

6. «Світогляд українського народу».

7. «Сьогочасне літературне прямування».

8. «Померші українські городи» (в фель[єтоні] «Дела»).

9. «В Карпатах» (в фель[єтоні] «Дела»).

10. «Мандрівка на українське Підлясся» (в давній «Правді» малого ще формату).

11. «Руїна» (ще не надрукована, вже готова для печаті).

«Запорожців» третього видання і «Миколи Джері» 2-го вид. київський цензор не пустив. Не пустив так само й «Старосвітських батюшок» на українській мові, не пустив і «Причепи». «Причепі» не пощастилося дуже в цензурі. Я послав її в Главное упр[авление] по делам печати в Петербург ще в 1875 р., і вона неначе в воду впала. Ніякої одписки я не мав. Потім послав туди ж в 1876 р. Пропустив її для печати петер[бурзький] отдельный цензор. Я, бувши в Києві в 1876 р. в місяці іюні, одніс її в типографію, але тоді вже 1876 р. в маї вийшов указ, забороняючий печатати українські книжки. Типографія побоялась печатати і одіслала розрішену книжку знов в Петербург, де вона й сіла, і я ніякого одвіту звідтіль не дістав. Втретє я подав її цензорові Рафальському 1886 р. і він не пропустив, а оце в цьому року я вчетверте подав її теперішньому цензорові, проф. Ромерові... тільки казали мені, що є приказ не пропускати тих книжок, що печатались в Галичині. «Пропащі» так само не пропущені Рафальським. «Над Чорним морем» я ще й не подавав до цензури, бо ходить така чутка, що є приказ цензорам не пускати україньс[ких] книжок здорових та показних, а тільки дрібненькі та маленькі казки, водевілі тощо, певно, задля того, щоб українс[ька] література була непримітна і не мала впливової та ще й культурної сили та вартості). «Бурлачка» якось проскочила через цензуру: тоді був начальником Главного управ[ления] по делам печати Абаза. Я писав до нього прошення, просив знайти в Гл[авном] упр[авлении] подану мною «Причепу» і рукопис «Кайдашевої сім'ї», розріша-[ю]чи для друку. Цей один з начальників подав мені одвіт: що ні «Причепи», ні «Кайдашевої сім'ї» в Глав[ном] упр[авлении] нема, не знайдено...

В великорус[ьких] журналах я не писав нічого і іншого псевдоніма, окрім Ів. Нечуя, не маю. Де печатались мої повісті, про це все є в покажчику Комарова. (Пропущено, що «Причепа» переложена в Познані на польську мову: «Przybłęda» і розрішена на продаж в Росії (а по-україн-[ськи] — не розрішена), що «Рибалка» перелож[ений] на польську мову в якійсь віденській польській газеті). В покажчику показано про замітки й рецензії на мої пов[істі] в московських журналах. Пропущено там про замітку на «Бурлачку» в газеті «Голос», в двох №№-х два фельєтони. Це, пам'ятаю, було після того року з и м о ю, що вийшла «Бурлачка» 1881 р., а може і в 1880 р. Була загальна за-

мітка про мої повісті в жур[налі] «Неделя» № 44, але року в мене не записано, бо мені передали знайомі вирваний клаптик. Була ще в петер[бурзькій] «Вечерней газете» рецензія з Києва якогось Синчевського. Цих газет я не маю. Маю тільки книжку «Вістника Європи» 1882 р., февраль, з рецензіями Костомарова, і коли Вам не можна буде дістати її, то напишіть мені, і я вишлю Вам, тільки зараз, бо я 5-го іюля виїду з Києва в село до 1-го сент[ября] (вирву шматок і в конверті перешлю). Казав мені п. Франко, що десь бачив «Бабу Параску» на німецькому, в Мюнхенському «Fliegende Blätter», але я сам її не бачив, то й нічого не можу сказати.

В «Одеському вестнику» була рец[ензія] на «Миколу Джерю» в час виходу «Ради», і в київ[ській] «Заре» на «Бурлачку» — в «Новом времени». На «Бабу Пар[аску]» та «Запорожців» в «С[анкт]-Петербургских ведомостях» Драгоманова, його ж на «Хмари» в «Киевскому телеграфі». На «Кайдашеву сім'ю» в «Киевской старине» два роки попереду.

«Чортяча спокуса» була напечатана в «Ниві» одеській і видана одбитком. 2-е вид. Я напечатав сам торік. «Два брати» напечатані в збір[нику] «Ватра». Всі інші пом'януті книжки печатались в Росії нарізно книжками. Що в Галичині печаталось, Ви, добродію, знаєте докладніше, ніж я. Великорус[ький] переклад «Рибалки П[анаса] К[рутя]» печатався в «Киевлянине» за редакції Шульгіна, а потім в збірнику для голодающих самарців. Картина Києва з-за Дніпра в «Хмарах» була напечатана в книжечці «Киев в его поэзии» по-українській, а в другому виданні цензор затер і не пустив в світ цього уривка.

Останнє видання (4-е) «Баби Параски» вийшло вкупі з «Бабою Палажкою», в одній книжечці. «Баба Параска» була напечатана по-украін[ськи] в «Киевлянине» за редак[цією] проф. Шульгіна.

Бувайте здорові! Щасти, боже, Вам, високоповажний отець, довести Вашу шановну працю до кінця і подарувати нам п е р ш у цінну й наукову і п о в н у історію української літератури.

Щиро поважаючий Вас *Іван Левицький.*

P. S. В «Дзвінок» послав я два невеличкі переклади. Чи дійшли вони?

1890 р. 12 іюля, Київ.

48. До Омеляна Огоновського

9 серпня 1890 р. 1890 року 28 липця.

Високоповажний добродію о[тець] Омелян! Добре, що Ваш лист, о[тець] Омелян, захопив мене ще в Києві, і я оце поспішаю одписати Вам, бо вчора дістав тільки Ваш лист з пошти.

1. В духовній академі[ї], тоді, коли я ще вчився, студенти записувались слухати або математичні науки, або історичні. Це було два відділи. Хто слухав історичні науки, той був вольний не вчити математики, і навиворіт, бо наші академії, окрім того, що вони, як вищі духовні богословські заклади, готують вищих духовних сановників, мають ціллю готувати і вчителів для дух[овних] семінарій по всіх предметах; тим-то наші академії суть разом і педагогічні інститути. Тепер в академіях тих в и д і л і в ще більше.

2. «Рибалка П[анас] К[руть]» був виданий: 1-е вид. львівське 1869 р. (по покажчику Комарова). 2-е вид. 1874 р., Київ. Але я лічу видання тільки в Росії, то й виходить, що видання 1874 р., Київ, єсть 1-е, а 1887-го р. 2-е. Так воно і напечатано на обкладинці видання 1887 року.

3. В Полтавськ[ій] дух[овній] сем[інарії] я викладав літературу російську, себто великоруську, чи московську, починаючи з «былин» та Нестора-літописця.

4. 1-е видання «Запорожців» було в одній книжці під заголовком «Повісті Ів[ана] Лев[ицького]», Київ, 1874 р. («Хмари», «Запорожці» і «Баба Параска та Палажка»). 2-е видання окремою книжечкою було того ж таки 1874 р. Київ. Третє вид. не пропустила цензура в 1887 році.

5. 4-е вид. «Баби Параски» вийшло в Києві 1887 р. в одній книжечці з «Бабою Палажкою» під заголовком: «Баба Параска та баба Палажка». Часть 1: «Не можна бабі Парасці вдерж[атись] на селі», часть 2-а: «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти».

6. 2-е вид. «Марусі Богуславки» в Києві 1887 року. Торік розрішила петербурзька театральна цензура для сцени — з додатками-сценами.

7. «Кайдашевої сім'ї» 1-е вид. вийшло в Києві 1887 р.

8. Про «Бурлачку» була рецензія в «Голосе» 1881 г., февр[аль], «Новое время», январь, «Пчелка», 1881 — 2 і «Библиографический листок».

9. Про переклад «Причепи» на польськ[у] знаю тільки, що він зроблений в Познані, але ким, не знаю. Це мені

говорив пан Франко. Спитайте його, і він повинен знати докладно.

10. На «Миколу Джерю» рецензія була в «Одес[ском] вестнику» 1883 р. На «Бурлачку» рецензії в киев[ской] «Заре» — не було.

11. Переклад на великоруську мову надруковано в «Киевлянине» за ред[акцією] Шульгіна 1874 р. Числа не знаю.

12. «Баба Параска» на українському була надрукована в «Киевлянине» 1874 р. — 11, а потім в «Правді» 1874 р., стр. 196-й, і в «Календарі» «Просвіти» 1883 р.

13. Про «Хмари» А н-б е р а «Малорус[ская] литература в 1874 г.», «Киев[ский] телеграф», 1875. 30. Кошевий — 116.

Чи маєте Ви, о[тець] Омелян, «Очерки украинской литературы» Петрова? (Окрема книжка і була надр[укована] в «Историческом вестнике»). Там зведено докупи багато дечого про мої книжки.

Мій теперішній адрес: Ново-Елисаветинская улица, дом Сегета, № 19-й. Июля 8-го я виїжджаю в м. Стеблев, Киевск[ой] губ[ернии] Каневского уезда. Станція м. К о р с у н. Щиро поважаючий Вас. *Ів. Левицький.*

P. S. Посилаю статтю Костомарова при сьому листі.

49. До Василя Лукича

6 листопада 1890 р. 1890 р. 25 окт[ября].

Високоповажний добродію!

Я прибув з села до Києва з початку сентября і вже застав Ваш лист, та, таки не гаючись, зараз і одписав Вам, але з останнього Вашого листа я бачу, що Ви не дістали мого листа. Певно, на вашій пошті якийсь не в міру ревний урядник розпечатав його. Моя повість «Навіжена» вже послана мною в редакцію «Зорі» і, певно, вже досі в Львові, а «Вітрогон» вже посланий в «Дзвоник». Про «Українських штукарів» ще не можу нічого сказати, бо ще вони не вироблені. Само по собі, прошу Вас, добродію, печатати повість фонетичною правописсю, як звичайно.

Бувайте здорові! Щиро шануючий Вас *Ів. Нечуй.*

Київ.

1891 р.

50. До Євгена Ківлицького

6 березня 1891 р. 1891 21 февраля.

Шановний добродію!

Покорно прошу, добродію, за моїх «Шутников» висилать мне «Киев[скую] старину». Передайте, будьте ласкаві, через мого небожа Ігната Радзієвського.

Щиро шануючий Вас *Ів. Левицький.*

Киев.

1892 р.

51. До Івана Белея

22 лютого 1892 р. 1892 р. 10 лютого.

Високоповажний добродію!

Послав я вже давненько в Галичину оповідання Маляренка, та вже й забувся, кому послав, чи в Вашу редакцію, чи в редакцію «Зорі», а тим часом автор надокучає мені письмами, чом і досі в «Зорі» не печатається те оповідання, а я й сам не знаю, що йому одписувати. Коли повістка в Вас, будьте ласкаві, передайте її в «Зорю». Ту другу повістку, мабуть, не печатайте. В нас і досі нема другого № «Зорі», і ми не знаємо, яка тому причина: чи залежиться од редакції, чи од пошти.

Киї

52. До Василя Лукича

2 липня 1892 р. 1892 року 21 червня.

Високоповажний добродію!

Вибачайте що так довго не одповідав на Ваш лист, бо діло загаялось з фотографією: мусив на старості літ заново зніматись, хоч цей романтизм, котрий так люблять молоді,

мені, сказати правду, зовсім не до лиця. Отже, на Ваше прохання, посилаю Вам свою фотографічну карточку.

Про свою біографію мушу сказати, що нема чого й додавати до того, що написано в «Історії руссько-української літератури» д. Огоновського. Моє життя небагате на усякі події та пригоди. Пробуваю літом на селах в рідні, а зимою й восени живу в Києві.

Відносно редакції «Зорі» мушу сказати, що готовий служити: як напишу яку повістку, то вишлю поштою, але це, треба сказати, тоді тільки вчиню, як дозволить моє здоров'я. Одначе постараюсь. Як живий буду, то не забуду.

«Навіженої» я не дістав. Певно, цензура вдержала і не пустила.

Бувайте здорові! Щиро шануючий Вас,

Високоповажний добродію, *Ів. Левицький.*

Київ.

53. До Василя Лукича

12 жовтня 1892 р. 1892 року 30 сент[ября].

Високоповажний добродію!

Дістав я оце од Вас оповістку вкупі з Вашим листом і мушу признатись, що сам особисто не можу вдовольнити для усіх Ваших запитаннів і пунктів Вашої програми для редакції «Зорі». Скажу тільки, що маю зготувати повість на будущий рік для «Зорі». Зветься вона «Вороги». А щоб Ви були певні, то подаю Вам звістку, що я вже написав листів з п'ять, ще пробуваючи на селі, в Стеблеві. Сказати по правді, і часу в мене було доволі, що[б] писати повість, але ще в серпні недалечко од Стеблева вже проявилась холера, та і в нас в Стеблеві вже ходила епідемія кривавої побігачки, хоч од неї вмирало дуже мало людей. Через це ж то я й мав опаску, щоб часом напруженою працею не знедужнити свого організму, вже й без того розторсаного усякими хоробами та болістями. Прибув я до Києва 8 сент[ября], а в Києві холера, і хоч вона вже стала затихати, а все-таки час нездоровий. Думаю писати потроху, щоб не підірвати сили, так, засідаючи за роботу врядигоди, коли почуватиму себе лучче на здоров'ї, і ік новому

року думаю все-таки скінчити повість. Яка вона завбільшки вийде, про це не можу напевно сказати, але думаю, що вона не буде більша за «Навіжену».

Ваша теперішня «Зоря» поставлена добре. Вона на свій зміст ніяк не гірша за «Ниву» і «Живописное обозрение», котрі виходять в Петербурзі, тільки в петербурзькому виданні «Ниви» малюнки ліпшої, тоншої роботи, ніж в «Зорі». Зміст «Зорі» став тепер цікавіший, бо поусяковлений усякими звістками; в неї тепер нема одностайності й монотонності давнішої редакції «Зорі». Тепер «Зоря» читається з великою цікавістю.

Щасти Вам, боже, на усе добре! Зістаюсь щиро поважаючий Вас

Іван Нечуй-Левицький.

54. До Василя Лукича

24 листопада 1892 р. *1892 р. 12 листоп[ада].*

Високоповажний добродію.

Одержав я Ваш лист і мушу дати таку одповідь: в перших №№ «Зорі» містіть яку іншу невеличку повість, бо на перші № я не встигну скінчити свою повість. Виходить вона більша, ніж я сподівався. Є вже в мене написаних 18 (писаних) листів, але до кінця ще не швидко дійду, та ще до того оце мені стало гірше на здоров'я, і я мушу дати собі одпочинок, бо затягнувся. Та ще мушу додати, що й хапатись мені з цим ділом не годиться. Для цього діла треба, щоб після написання минув сякий-такий час, щоб потім, як повість трохи влежиться, мов груша, подивитись на неї ніби здалека як на чужий, а не свій утвір і глянути на неї об'єктивно, щоб мати спроможність обкритикувати її, та треба побити її трохи по спині та по боках, а може й по інших більш почутливіших місцях, щоб з неї вийшло щось путнє, не хапане, не латане. Доволі треба часу, щоб і перечитати її всю та виправити. До 1-го февраля я встигну скінчити і доконешне додержу слова: пришлю чорні рукописи, бо не встигну попереписувати. Міг би я й поперечитувати й те, що написано, та одіслати Вам, але зараз після написання скільки не читай, все здається гаразд, і помилок не примічаєш, а як мине з півроку, тоді як перечита-

єш, то часом аж почервонієш сам од сорому, що понаплітав нісенітниці та й пустив в світ щось кирпате, мизате, невмите й незачесане. Та я й не знаю, чому ж доконешне містити мою повість з першого числа? І «без баби вода освятиться», як каже приказка. Треба пускати до протиску в світ і молоді сили.

Останнього 23 № «Зорі» і проспекту я не одержав і прошу мені вислати. Не одержав і Трегубов з колегії, і він просить Вас вислати. До других цей № дійшов уже. Не клопочіться! Слова додержу!

Бувайте здорові! Шануючий Вас *Ів. Левицький.*

1893 р.

55. До Василя Лукича

27 лютого 1893 р. 1893 р. 15 лютого.

Високоповажний добродію.

Спасибі Вам, що обізвались до мене листом про усякі помилки в повісті. Другий то й так надрукував би з усякими помилками та недочитами. Сказати по правді, недочитів в Вас мало; більше то слова, котрі в Вас не вживаються. Буду одповідати по Ваших пунктах.

1. Чи не думає оцей *лиственський* протопресвитер... (од села — Листвена)... Але *дзус!* (а не *всуе*). *Дзус!* або *птрусь!* кричать на котів, а в перенесеному тямкові слова — значиться: годі! не чіпай!

2. На Ваті — то не *кафтан*... обшитий... бо кафтан носять духовні. Певно, то ко́фта (юбка або горсет), але й сам цього не пам'ятаю.

3. Ватя *замстилась*... Так і повинно бути: се — *заразилась*...

4. *Зашаруділи* ногами: це по-великоруському зашуршали; миша шарудить за шафою в паперах.

5. Замість *присутнюють* (присутствуют) напишіть *присутніють*.

6. Романс зветься «Азра» (перська, східна музика) Рубінштейна.

7. Вода поняла зелену смугу не *дерену*, а *дерну*... Це

шматки землі, викопаної з травою, котрими обкладають доріжки в квітниках. Дерен — й ягоди червоні *(кізіл)* по-турецькій. В Канівщині і в Черкащині, на Бессарабії є сади дернові. Коло Стеблева є навіть село Деренківець, де багато дернових садів. Але це не те, що терен (чорні ягоди).

8. Матушка тільки *пробувала* (куштувала).

9. Піт аж котився *потьоками* (річечками, потоками).

10. Треба так: Скрізь *людяно* (багато людей).

11. Лучче напишіть: Цей дід якийсь *кремінний* (з кременя).

12. Напруга й *моціон* (рух). Так і треба.

13. Напишіть *серветки*, а в скобках — салфетки.

14. Ватя *намогла́ся* їхати. Так і треба (пристала, задумала, потребувала, набилась).

15. На греблі — та́рас: це хмиз, сухі гільки, з котрих мостять спеціально греблі або гатки коло поронів;

а) Батька писарисі поправте на Семена Петровича Панасенка;

б) Зачеркніть перші слова: *вчитель церковної школи з жінкою;*

в) Справте: така думка не приходила йому в *голову*;

г) Спільників млина звуть *Марченки;*

д) Поправте: Сусана Уласівна вийшла. Дівчина після її одходу винесла варення. *За нею зараз вийшла і Сусана Уласівна;*

е) *У фольгових рямах.* Фольгові рами золочені не сухим золотом, сухозліткою або позліткою. Це дешеве листове золото, котрим золотять недорогі рами до образів для селян. По-великорус[ьки] — *сусальное золото.*

1. Можна написати **й**: нагрудний хрест.

2. Чи блюдечка чи мисочки — все одно.

3. Кари (наказанія) не те, що штрафи. Штраф (лучче так) — це плата, гроші за шкоду.

4. Пишіть — *вчительша*, бо в нас *вчителька*, та, що сама вчить дітей в школі. Кажуть — протопопша і паламарша.

5. Доконешне *півчі*, бо співаки — то не церковні.

6. *Зонтик* можна змін[ити] на парасольку.

7. *Тісточка* в нас ніхто не зрозуміє. Напишіть: *пирожні*, чи *тісточка*. Буде й нашим і вашим.

8. Треба писати тут «єлей», тільки скрізь поставте його в значках — кавичках «...» *Олія* — не матиме тямку.

Єлей — цебто благість, ласкавість, чого — олія — не виявляє.

9. Пишіть не *диван*, а *канапа*.

10. На кінці прошення на о. Артемія ніби од громади припишіть оці слова: І просимо, і благаємо з слізьми, просила ніби громада, і смиренно припадаємо до ніг: прийміть од нас о. Артемія! Прийміть або хоч покарайте і нашого дяка! нехай він не лає нас якимись анцибирами, антихристами та всякими безецними словами; нехай він не плює на чесну громаду з криласа, бо він на Зелені святки обплював усю лисину старому Охрімові Бадьорцеві, і старий Охрім став сміховищем на всю Горобцівку, і день і ніч плаче од такого сорому. Та й ми усі і день і ніч проливаємо сльози, бо нема нам полегкості і вже не знаємо, де й правди шукати.

Зістаюсь щиро поважаючий Вас *І. Левиц*[*ький*].

Київ.

P. S. Не вистачив я повісті до нового року, бо занепав на свою хронічну хворобу. Теперечки почуваю себе трохи ліпше, але ще не зовсім гаразд.

Недостаючий № «Зорі» дістали. Спасибі.

56. До Наталії Кобринської

12 квітня 1893 р. 1893 року 31 марта.

Високоповажна добродійко!

Вибачайте, будьте ласкаві, що я так спізнився з своєю одповіддю на Ваш лист: було роботи так багато, що ніколи було і «вгору глянути». Я був занятий писанням повісті для «Зорі», та ще, на моє лихо, почав знов слабувати своїми завсідніми слабостями. Ви задумали добре діло, щоб видати другу книжку жіночого альманаху. Усяка книжка та ще й порядна є діло культурне. І Ваш погляд, щоб містити в альманасі більше розправи про жіноче питання, ніж вірші та оповідання, зовсім правдивий. В вас в Галичині жіноче питання є зовсім ще нове, недавнє, а порушити його повістями та віршами — це трудна й загайна річ. Тепер вік публіцистики, а не поезії. В повістях можна тільки натякнути на якусь ідею, можна її тільки зачепити

якийсь принцип, та й то не кожний гаразд зрозуміє це натякнення або й зовсім не зрозуміє, і вже завдання публіциста та критика вияснити це суття якогось там утвору і, як у нас кажуть, «вивезти — як на лопаті», щоб воно було зрозуміле для публічності, щоб од його зостався в мислі якийсь ясний втямок. Зміщайте в альманасі більше статті про жіноче питання: ця річ буде корисніша і швидше допровадить до доброго добутку, тим більше, що Ви, добродійко, таки дужі в наукових начерках, дужчі, ніж в белетристиці.

Бажав би й я послати що-небудь до Вашого альманаху, бо я прихильний до жіночого питання, а найбільше в напрямку реальному, встоюючи за розумовий розвиток та за право жіноцтва на «самостійний шматок хліба» в суспільській службі нарівні з мужчинами, а найбільше відносно сиріт-дівчат, удов та тих, що з якоїсь причини не мали спроможності або не схотіли вийти заміж. Але мушу признатись, що я тепер дуже втомлений літературною роботою і не швидко наберуся сили й охоти до цієї праці. Їду на село, на чисте повітря і оддам себе усього з головою спокоєві і одпочинкові; нехай ще вони трохи поорудують мною, щоб часом ці абстракт[н]і сутноти не розгнівались на мене. Може в дальшому часі вспіймаю яку цікаву історійку на цю тему з правдивого життя, то вже перешлю її Вам з охотою. Прочитав я Вашу «Ядзю та Катрусю» з цікавістю, а найбільше ті місця, де обписано роботи на тютюновій жидівській плантації. Мені здається, ніби повість не скінчена.

Немає звичайного кінця: Ядзя не вийшла заміж, а може й вийшла, та авторка не сказала, за кого. З цією думкою так і зістаєшся, прочитавши повість. Не можу не сказати ще, що в Вашій автобіографії, в 4 № «Зорі», дуже багато великоруських (чи, як у нас кажуть, літературних — книжних слів). Може вони в Галичині не кидаються в вічі, але в нас вони дуже примітні. Ось ці слова: *движенем* (рухом), *личность* (особість), *окружати* (огортати), *взаімно* (обопільно), *объем* (обсяг), *условія* (умовини), *двоякий* (подвійний, двоїстий), *потішитель* (втішник), *постепенно* (поступінно, поступінево), *чувство* (почування, бо *почуття* — це випадає те, що *ощущение*, а *чуття* — це *слух*), *навикати* (звикати), *стремління* (напрямки, напрямування, потяги), *объяснялись думки* (вияснювались), *переводити* (перекладати), *борьба* (борня, боротьба), *не*

скриваючи (не ховаючи), *представила собі* (уявила собі), *разговор* (розмова), *по поводу* (з причини, з приводу), *способність* (здатність) і т. д. Ці слова дуже шкодять чистоті Вашої мови.

З щирим пошануванням зістаюсь прихильний до Вас

Ів. Левицький.

Київ.

57. До Василя Лукича

2 травня 1893 р.

Високоповаж[ний] добродію!

Посилаю для «Зорі» статтю про д. Заньковецьку. Будьте ласкаві, звеліть не зміняти в моїй повісті граматичних форм вроді: *на зелені траві, на сирі землі, найбіліший, найбільше*, бо в нас так говорять в Київщині; в нас не говорять: *найбілійший*, а *найбіліший*. На цьому тижні я виїжджаю на місяць в село до рідні. Щиро поважаючий Вас *Ів. Левиц[ький]*.

Київ. 1893 року 20 квітня.

58. До Василя Лукича

28 жовтня 1893 р. 1893 року 16 жовтня.

Високоповажний добродію!

Дуже дякую Вам, добродію, що такі вважливі до мого утвору, як може не був вважливий ні один з давніших редакторів «Зорі». Додаток треба вмістити ось як:

Поперед усього викиньте оці слова зовсім:

Видавши дочку заміж, о. Артемій знайшов і для себе инчу парафію і зараз перейшов туди з Горобцівки. Далі буде так, як і написано з зміною такою:

'А тим часом писар не давав спокою о. Артемієві, піднімав проти його громаду, вигадував якісь діла і сипав на його прошення нібито од громади в консисторію. Писар так направив громадян, що доходи о. Артемія зменшились

вдвоє. (Тут вставляйте). Поки писар помаленьку та потихеньку підкопував під о. Артемієм яму, необережний о. Артемій і сам додав рук, щоб розширити під собою ту яму.

Вже давненько о. Артемій збудував в Горобцівці і т. д. Скінчивши додаток, після його аж припишіть:

О. Артемій бідкався, бідкався, морочився, але незабаром після того мусив таки для свого спокою покинути Горобцівку і перейшов на инчу парафію.

— А що! а чий батько дужчий? — чванився писар після того перед людьми,— а хто кого подужав? Я таки доказав, що я був горобцівським губернатором, бо зсадив з місця навіть благочинного.

Не довелось і Антосі грати на сцені... і т. д. до кінця.

Ще прошу Вас, ласкавий добродію, на кінці повісті пропечатайте про більші помилки:

Часть 8, розділ 11. стор. 146, стрічка зверху 16. Замість: її *батько,* Семен Петрович Панасенко — треба напечатати: Її вітчим Семен Петрович Панасенко, бо писарша не дочка Семенова, а дочка його жінки од першого чоловіка.

Це вже мій промах, забувся про того *вітчима,* і слово *батько* само якось прохопилось.

Часть 19, стор. 366, стрічка 7 зверху: Замість: *Це не пастир,* треба напечатати: *це не писар.*

Часть 19, стор. 366, стрічка 14 зверху: замість: *побив рідного батька в волості, управі,* треба напечатати: побив рід[ного] батька *в волосній управі.*

Про Старицького знаю тільки, що він жив в селі на дачі аж під Черкасами, а коли Ви писали до його місяць перед цим, то його не було у Києві. А чи є він і тепер в Києві — не знаю, бо він і не проживає в Києві, а бог його святий знає — де. Пишіть до його через Николая Віталієвича Лисенка по адресові: Киев, угол Рейтарской и Стрелецкой улицы, дом Келюса: Н. В. Лысенку для передачи М[ихаилу] Петр[овичу] Стар[ицкому] — то може лист Ваш і дійде, бо Лисенко передасть.

Кониський, як вернувся з села з-під Черкас, ще в сент[ябрі], почав слабіти на живіт та й досі слабіє: то погано йому, то ліпше; слабіє, так само як і я; вже два тижні слабію на живіт: болить та й болить всередині. В нас в Києві і холера не зовсім минула, і діссентерія, і усякі шлункові хороби.

Пришліть, коли Ваша ласка, етнографічну карту Укр. Русі. Буду дуже дякувати Вам.

Зістаюсь з великим пошануванням *Ів. Левицький.*

Київ

59. До Василя Лукича

27 листопада 1893 р. 1893 року 15 листопада.

Високоповажний добродію!

Вчора одібрав я 20 № «Зорі» і при йому етнографічну карту. Спасибі Вам, що прислали. Плату за неї і за висилку пришлю вкупі з передплатою на «Зорю». Коли Ваша ласка, подайте мені звістку, чи дозволений в Росії новий галицький журнал «Житє і слово»? Щодо карти, то етнографія в їй не зовсім добре видержана: українська людність не показана під Слонім город[ненський]; про слонімський говір було навіть писано; не показана в клині між Припетю та Дніпром під Річицю, бо за 20 верстов під Річицю ще не дзекають. При другому виданні треба б Вам виписати гарну карту Саратовської губ[ернії], де показана і етнографія людності. Не показані на карті і села, що тягнуться клином під самий Владикавказ, в Криму по Косі, коло Бахчисарая села, напр[иклад], здорове село Чумакарі й інші; коло кавказького Ставрополя і т. д. Сподіваємось, що при другому виданні карта буде видана повніше.

В 20 № «Зорі» виправте ось які друкарські помилки:

На стор. 385. Зараз спочатку: На ганку нового гарненького, під залізною покрівлею... стріли... пропущено: під залізною покрівлею *дома.*

На ст. 386. на 34 стрічці: про це *панство* ми не знаємо. Треба справити: про це *напевно* ми не знаємо.

На ст. 386. знизу друга стрічка: як важкий дух *полинуло.* Треба справити: як важкий дух *полиню.*

Моє нове народне оповідання «Не той став» буде невеличке, може на 12 листів писаних, але я нешвидко скінчу його.

Бувайте здорові!

P. S. Бачився я оце з Старицьким; казав він, що вже списався з Вами.

Зістаюсь з поважанням *Ів. Левицький.*

Київ.

60. До Василя Лукича

20 грудня 1893 р. 1893 року 8 декабря.

Високоповажний добродію!

Спасибі Вам що Ви подали мені звістку своїм листом, а і вдруге — спасибі Вам за презент для мене — за «Зорю». На російсько-український словар (на будущий рік) посилаю Вам 2 р. с. Карту я дістав на пошті вкупі з № «Зорі» і теж посилаю за неї два восьмигривеники. Карта зроблена зовсім таки непогано, тільки ще раз мушу зауважити, що вона, щодо етнографії, не зовсім повна. Подаю свої деякі примітки, котрі я вичитав в усяких книгах. Укр[аїнське] плем'я йде на півночі під Слонім Гр[одненської] губер[нії] (дивись «Тр[уди] екс[педиції] Чуб[инського]»), потім вперемішці розсипалось до Ставрополя за Ставрополь. В Тавризькій губ[ернії] села йдуть до самого Криму до Перекопа (дивись «Очерки Днестра и Днепра» Афанасьєва-Чужбинского), тільки на Молочних Водах (річечка) живуть старовіри молокани, та й то вперемішку з українцями.

В Криму скрізь розкидані колонії: під Бахчисараєм двоє укр[аїнських] сіл; одно велике село зветься Чумакари. Коло Сухум-Кале села: Черніговка й Полтавка, а коло Батума половина нового села — Смикайлівки. Є укр[аїнське] село в Гомельському й Рогачівському п[овіті] Могилев-[ської] губ[ернії] — не *дзекаючі*. Херсонська губерня дуже замазана білим цвітом, а найбільше північна частина: це, мабуть, бувші «воєнні поселення» (з українців та сербів). але там усі серби давно поукраїнені, котрі Ріттіх, мабуть, вважав за великоруські. Молдавани в середині губ[ернії] коло Єлисаветграда давно поукраїнились, як пише Афанасьєв-Чужбинський, і тільки йдуть клинком під Ананьєв. Я був в селах, бувших воєнних поселеній, вони звуться й тепер 5 рота, 6-та рота, 9-та рота; це колись були сербські села, а тепер чисто українські, і народ в їх од перемішки з укр[аїнським] вийшов дуже гарний! Хоч малюй!

Про карточку д. Тарновського мушу сказати, що попереду треба додати опис його музею і тоді прикласти його карточку, але без опису — ніяково це робити. Підождіть трохи цього опису.

З наступаючими святами будьте здорові!

Зістаюсь поважаючий Вас *Ів. Лєвицький*.

P. S. Як вийде в Києві «Опись музея», я дам Вам знати.

P. S. Коло самого Владикавказа, по дорозі в гори є українська слобода, а також коло П'ятигорська йдуть клином села. Як пише Афанасьєв-Чужбинський в своїх «Очерках», давні великоруські колонії в Херсонщині та по Дністру змалорусіли зовсім. Мені доводилось стрічати таких в Єлисаветграді на ярмарку та в Кишиневі з Акерманщини; вони зовсім забули великор[уську] мову, говорять по-українській, тільки ще й досі ходять в бородах. Не змалорусіли тільки новіші колонії та старовірські. Недалеко од Черкас, в селі Балаклеї, є півсела старовірів, вони чисто змалорусіли. Це, мабуть, єдиний випадок, що старовіри втратили національність, але вони держаться старої віри, хоч забули свою мову і носять українс[ькі] свити.

P. S. На пошті не прийняли серебра. Пошлю 40 к. простим листом.

Київ.

(Прошу редакцію переслати лист Василеві Лукичеві)

1894 р.

61. До Михайла Грушевського

2 листопада 1894 р. 1894 року 21 жовтня.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Ваш лист я одібрав і похапком накидав загальний огляд літератури найновішого періоду. Передайте, будьте ласкаві, й то[же] скажіть, нехай видавець зробить з ним, як схоче: чи повикидає дещо, чи поприписує, як те йому здається ліпшим. Подавайте про себе звістку часами хоч коротеньку. Все то для мене буде цікаво і втішно.

Зістаюсь щиро шануючий Вас
Ів. Левицький.

Київ.

62. До Василя Лукича

29 листопада 1894 р. 1894 р. 17 листопада.

Високоповажний добродію!

Оце я прохорував неділь зо три і не міг одповідати на Ваш давно одібраний лист. Свою повістку «Не той став» я думаю попереду подати до цензури. В цензурі вона звичайно лежить шість місяців, і як вийде з цензури, тоді я Вам пришлю, бо в нас є така постанова: як тільки що українське буде надруковано попереду в Галичині, то хоч не давай до цензури, бо все одно не пропустить. Повістка невеличка: 16 писаних листів.

Прошу Вас надрукувати в «Зорі» мою коротеньку подяку поздоровляльникам з моїм юбілеєм, бо в нас цього не надрукують.

«Не маючи змоги одповідати на всі телеграми, листи й адреси, котрі прислали мені високоповажні добродії з України й Галичини, поздоровляючи мене з 25 р. юбілеєм моєї літературної діяльності, обертаюся печатно до високоповажних добродіїв і од щирого серця дякую за поздоровління як поодиноких осіб, так і галицькі та буковинські товариства, котрі надіслали до мене поздоровляльні адреси та листи. *Іван Нечуй-Левицький*».

Зістаюсь шануючий Вас *Іван Левицький*.

Київ

63. До Михайла Комарова

10 грудня 1894 р. 1894 р. 28 листопада.

Високоповажний Михайле Федоровичу!

Пробуваючи цього літа на селах, я ще познаходив кільки слів, може й нових, а може й не нових, але таких котрі мені довелося почути перший раз. Внесіть, будьте ласкаві, в словар.

Опорока, нареканіє, опорочение. «За це діло на мене не буде опороки од людей».

Оплать, оплачиванiе. «В хазяйстві велика оплать».

Зводини, коли двоє змагаються, то кличуть сторонніх людей і самі сходяться, щоб вияснити діло. «Очная ставка».

Хватькома, очень поспешно, дуже хапаючись.

Запорожнить (мішки, засіки), заполнить зерном, понасипать мішки (против.— спорожнить мішки, випорожнить).

Батожиста квасоля, дуже довгі стебла.

Визаконить, отменить закон, обычай, вивести звичай. «Оте п'янство на коляду трудно визаконить».

Облучувати, опорочить, обговорить кого, обнести.

Драча, оббирательство.

Літняк, наймит, найнятий на саме літо.

Поохочувать, поощрять. «Батько не поохочував мене до цього діла».

Сплічитись (про коней) вивихнуть передню лопатку, плічко. «Кінь сплічився».

Плічко, передня шинка, шинка з передньої кабанячої ноги.

Коли тобі непосідка тут, то шукай собі де інде місця.

Щуплаття, домашняя рухлядь, а найбільше одежа. «Дала мати за дочкою і скриню, й корову, і надавала усякого щуплаття».

Обмінок, чортячий виродок, котрим чорт замінює дитину, як вона вродилась вночі, неохрещена, а в хаті не горіло цілу ніч світло.

Судомити, ломить руки й ноги (в ревматизме). «Судомить мені руки й ноги».

Нездержка. «Продав хату й грунт, бо мені була нездержка».

Примидикувать, приспособить, придумать способ. «Треба примидикувати клямку до дверей, щоб защипалась».

Збутлявілий овес... що збуяв, без зерна.

Ходня, хождение.

Порський чоловік, юркий.

Здихатись чого, избавиться. «Не можна здихатись цього чоловіка або лиха».

Позбутись чого, избавиться. «Позб[утися] лиха».

Зозла, со злости. «Накапостив зозла».

Обшугать (про гречку). Обтовкти в ступі луску.

Маю до Вас прохання. Київський цензор не пропустив мені навіть «Баби Параски», а я маю подати до цензури повістку «Не той став». Коли ласка Ваша, я одішлю

її до Вас, а Ви передайте одеському цензорові. Може він буде ласкавіший до мене.

Бувайте здорові!

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький.

Київ.

1896 р.

64. До Бориса Грінченка

22 січня 1896 р. 1896 року 10 генваря.

Вельмишановний добродію!

Поздоровляю Вас з Новим роком, з новим щастям і з премією за Ваші дуже симпатично написані «Ясні зорі». Першу премію дістав М. П. Старицький за драму «Богдан Хмельницький». Посилаю Вам виграну премію в кількості двохсот п'ятдесяти карб. і бажаю Вам щастя-долі й поспіху в Ваших літературних працях. Рукопись вишлю незабаром.

Щиро поважаючий Вас

Ів. Нечуй-Левицький.

Київ.

1897 р.

65. До Бориса Грінченка

22 квітня 1897 р. 1897 року 10 квітня.

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

Вчора одібрав Ваш лист з пошти, але не знаю, що діяти, бо Ви в Вашому листі мені не написали, по скільки примірників кожної книжки висилати в «склад», як-от мені недавно писали з Полтави, визначаючи, по скільки кожної книжки висилати. Про це, будьте ласкаві, подайте

мені звістку, то я зараз і вишлю книжки. З моїх книжок вже розійшлись зовсім «Голодному опеньки...» та «Приятелі». «Рибалки Панас Круть» є ще з сорок примірників. Напишіть, скільки треба висилати більших, як напр[иклад], «Бурлачка», «Не той став» і т. д., і менших і на який адрес слати: чи на Ваш, чи на адрес «складу»?

Уступки більше не можу зробити, як на 35%, а пересилка на мій кошт, бо інакше книжки не платяться. «Гетьман шляхтич» і досі лежить в мене вдома. Як не пропустить цензура для «Киевск[ой] старины», як-от пропустили «Богдана Хмельницького» Старицького, то мушу пустити його давнім шляхом у Галичину.

Зимою я одіслав в Петербург Білиловському невеличке оповідання «Старі гультяї» для 4-ої книжки «Складки», а оце дописую «Одступника» (князь Єремія Вишневецький, лютий супротивник Богданів).

Жду Вашої негайної одповіді.

Бувайте здорові! Щасти, боже, на добре.

З прихильністю до Вас зостаюсь

Ів. Левицький.

Київ. Ново-єлизавет[инська], № 19-й.

1898 р.

66. До Михайла Грушевського

12 січня 1898 р. 1897 року 31 декабря.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Днів чотири передніше я дістав з пошти 1-у книжку галицького «Літературно-наукового вістника» під бандероллю з позначкованням київ[ської] цензури: «Д[озволено] ц[ензурою]. Киев». Про це хапаюсь Вас звістити, але ще певно невідомий тому, чи пропускають Ваш журнал в Росію, чи це може для мене зроблено виняток? Тільки ж і Кониський дістав цю книжку, і ще хтось з редакції «Жизни и искусства». Про це подайте мені звістку, чи пущений журнал в Росію, чи ні?

Мою «Причепу» не пропустило Глав[ное] упр[авление], «Богдана Хмельницького» Стариц[ького] пропустила дра-

м[атична] цензура на сцену. Для «Збірника» юбілейного зготую дещицю.

Шануючий Вас щиро
Ів. Левицький.

Київ.
Ново-єли[заветинська], № 19-й.

67. До Михайла Грушевського

3 березня 1898 р. 1898 року 19 лютого.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Будьте ласкаві, почекайте трохи з печатанням «Збірника» для юбілею д. Франка, бо я трохи задлявся з своїм «Оповіданням». Я вже його й давненько написав, але, перечитавши, я побачив, що він як[ий]сь неповний, дірявий. Довелось його сповнювати та залатувати продухвини та дірочки, а це можна було зробити при переписці власною рукою. Я мусив засісти і взятись за переписку, за це противне для мене діло і таке нудне, хоч спродуйся, пакуйся та втікай од його на Кубанські степи. Але я незабаром доконаю цю нудьгу і вишлю Вам рукопис під бандероллю. Але ж доки вона дійде до Вас, а може ще й по дорозі знайде собі н е б а ж а н о г о читальника, та ще протягнеться трохи часу. А в нас це оповідання не пройде через цензуру, хоч у йому нема нічого такого, що б стало йому на дорозі і не пустило в світ. Якби воно було написано по-руській, то його можна було б сміливо надрукувати в «Русской мысли» або в «Вестнике Европы». На українській мові його цензура не пропустить.

Другу книжку галицького «Літературно-наукового вістника» я вже дістав з пошти. Вона мене вдоволила тим, що знайомить з німецькою літературою, бо російські журнали знайомлять публічність сливе винятково тільки з французькою літературою та трошечки з англійською; через незнання німецької мови вони мало подають звісток про німецьку літературу, а найбільше сьогочасну, біжучу. Ваш журнал добрий, науковий; про це нема що й казати.

Прочитав я дві рецензії на «Складку» і на своїх «Старих гультяїв», і обидва рецензенти коли б слово промовили про саме суття оповідання; про те, що тепер на Україні

скрутно з землею, що за клапоть землі часом йде борня, трохи не бійка на смерть. Розказували мені ті військові, що ходили в Текінському поході на Мерв та Асхабад через сухі степи Середньої Азії, який той похід був важкий, яка там влітку була страшенна спека, так що було поодбивають коробки з стеариновими свічками, а там свічок тільки й зісталось, що самі гноти. А води нема. Жага мучить солдатів, а напитись води нема де. Приходять до криниці, пускають в криницю відра, а там плаває собака: текінці понакидали в криниці несмачних презентів для москалів. Витягають гаком собаку, а з неї дзюрчить вода. І солдати підставляють пригорщі, хапають ту воду, що тече з собаки, хапають в роти, обмочують очі, щоки. П'яниця та гультяй Грицай — оце той пес, що собою занечистив воду в криниці. А під його підставляють пригорщі і Мотуз, і покритка Секлета, і уся далека рідня, усякі небожі — в-третіх та в-четвертих, щоб поживитись землею, платять і переплачують гроші, усяким «аблакатам» і часом мусять виселятись кудись «на міфічний зелений та на чорний клин»: в Уссурійський край, в Семиріченську область та в Ферган. У той Ферган наших канівців оце вийшло 1200 душ. І «Складка» дана на користь українських виселенців, там в «Складці» намальований і «Іссик-Куль», і українські курені виселенців — та ба! Рецензенти не наскочили на цю думку. А це треба було б вияснити, про це треба було поговорити. А я ще й на кінці оповідання замкнув головну мисль, зібравши її в фокус. Пропав і мій фокус-покус!

Я й досі не допитаюсь, скільки г[алицький] «Л[ітературно]-н[ауковий] вісник» має в нас в Росії пренумерантів?

Бувайте здорові! Щасти, боже, на все добре!

Щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Київ

P. S. Гроші на г[алицький] «Л[ітературний] вістник» і за книжки я вже давненько передав Вам через руки. Певно, вже дійшли до Вас.

68. До Наталії Кобринської

8 грудня 1898 р. 1898 року 26 листопада.

Високоповажна добродійко!

Ваш лист з Вашою промовою на святкуванні столітніх роковин «Енеїди» Котляревського я дістав і прочитав з великим вдоволінням. Окрім доброго змісту, і мова в Вашій промові така чиста, що й пізнати не можна в порівнянні з переднішими утворами. Одне і єдине трапилось російське слово — *чувство*; замість *почування*, бо в народній мові є дієслова *почуватись, начуватись*... Натурально, що від цих дієсловів буде виходити почування, почувли́вий (чувствительный), і вже ніяк ні *чуте*, ні *почуття*, як тепереčки мішають ці три слові навіть в «Л[ітературно]-науковому вістникові», мішають докупи, назначуючи ними зворушення серця. Тим часом *чуття* в народу — значить тільки — слух і більше нічого; *почуття* — це вже ніби назначує — *ощущение*, але ніяк не порушення душі, серця. І уявіть собі! Читаю я в «Літературно-науковому в[істнику]» таку фразу: *в серці заворушилось чуте*. По народній мові це он що виходить: *в серцѣ пробудился слух*. Це виходить, що серце має вуха!! Де в його взялись ті вуха, один бог відає. Не дай господи! Коли б в його не виросли ще й роги! Та чи це ж одна помилка на такий спосіб? Для мене це чудно, і мені це кидається в вічі, бо я чоловік зроду сільський, і тепер літом пробуваю на селі, не втратив інстинкту чисто сільської мови, то все якось розумію усі слова по-народному, а не в іншій тямці. Начитую знов таку фразу: «то був *упадок* Наполеона III»... На селі «упадок» — це помірок на товар, на свині. І виходить по тій фразі, що на Наполеонів був по́мірок, як на вівці та свині, і вони виздихали... Словом сказати, тепер в нас багато слів плутають і мішають, як кому до вподоби: *чулий, чутливий, почутливий, чуткий, почуткий* — усе докупи, так що й не розбереш. А в народу *чутки́й* буває чоловік тільки н а в у х о; те ж саме назначує й слово *почутки́й*. А від слова — *почувати, почування* — можна вивести тільки слово *почувли́вий* чоловік, а *почутливий* й *чутливий* ще більше значить: *ощутительный*. Слово *розвиток* давно вжив д. Франко в передньому слові до свого перекладу Фавста і потрапив добре. А тепер він сам його навіщось покинув і вживає польське — *розвій*. А це *розвій* наводить мене на

думку і нагадує мені пісню: «розвій, вітре, русу косу до пояса»... І тепер цей *розвій* в книжках віє та й віє... так що якби підставити під його млинка, то можна б перевіяти кіп з десять молоченого жита, що і полови, й одвійків не зісталось би. І ще пишуть тепер: утвір *слабий* (а не слабкий); а це значить по-рос[ійському] — «произведение *больное*». Цебто до того утвору хоч доктора клич!!

І цей *розвій*, і *співчутє* ще й до того польські; а *слабий* — великоруське; та польських слів в перекладах тепер сила! а ці слова в нас стільки втямлять, скільки японські або турецькі. Словом сказати, щодо чистоти мови, то до неї ставляють себе наші письменники дуже «халатно», недбайливо. Вважають тільки на зміст, а мова — яка буде, така й буде.

Щодо Ваших літературних ворогів, то Ви, добродійко, не дуже вважайте на їх. Коли письменник виступив з книжкою, то він, як актьор на сцені: він стає суспільською людиною, і кожний матиме право говорити за його або проти його. Письменник — це віяло в панянських руках, котре панни вертять на усі боки: одна хвалить, що, мовляв, воно гарне; друга гудить, як кому до вподоби.

Жіноче питання в вас нове, а в нас з ним вже оговтались. Ви стійте на своєму і проводьте ваші гадки, де їх можна провести. Шкода, що в вас нема женських гімназій, а в самому жіноцтві задля цього ще не зворушений грунт. Через те це діло в вас не піде швидко.

Ваші публіцистичні статті мені дуже до вподоби; я їх читаю залюбки. Не раджу Вам кидати це діло. Та, сказати по правді, в статтях більше і багато більше дечого можна сказати, ніж в повістях. Щоб сказати стільки думок, скільки їх виявить публіцист в кількох десятках статейок або поет в сотні коротеньких стихотворинок, повістяреві треба б написати принаймні 200 томів, скільки написав їх Крашевський. Та й то ще, чи ж виявить він багато думок та гадок хоч би і в такій кількості томів? Тепер в літературі цілого світу напрямок реалістичний. А цей напрямо[к] — це таки доволі цупкий та твердий кгорсет, добре таки муляє в стан і душить в боки: не дає волі й обмежовує й держить авторів в відомій межі. Бо тільки реальне життя має право диктувати і призначати зміст і сюжети авторам. А чого нема в житті, того не може бути і в повісті, бо інакше воно вийде прибільшене, вигадане і... нереальне, і чудне, й смішне, як-от воно виходить в Пота-

пенка в його «На дѣйствительной службѣ» або в повісті «Живая жизнь». Де він набрав тих студентів духовної академії — анахоретів та ідеальних безкорисних попів? Їх в нас нема в житті! Він їх видумав, і вийшло і чудно, і смішно для того, хто знає правдиве життя на Україні. Стара школа романтиків була в своєму ділі щасливіша і поставлена догідніше. Романтик обертався до своєї голови, брав з неї, як з комори, усяке своє добро і потім, прихопивши з дійсного життя з добру половину, змінивши його по своїй вподобі, утворяв по своїй вподобі на усій своїй волі, що хотів, проводив думку, яку хотів. А письменникам сучасного напрямку цього не можна робити. Тим часом в Росії сучасні європейські принципи тільки що входять в наше життя, тільки що розповсюднюються. Але вони не мають давнього коріння в минувшості і ще не витворили визначних життєвих, ясно визначених типів, як-от в Англії, Франції, в Германії, де кожна верства суспільства, кожний напрямок пустив ще коріння в XVIII віку, а то й раніше, і породив типи, фізіономії ясні й виразні. В Росії це усе — ще тільки пудра, золотий порох, котрим притрушено зверху суспільство, і типів ще не народилось. Ці сутінки зверху, тільки сутінки — по-моєму, найправдивіше обмальовує Боборикін.

Прощайте. З поважанням зістаюсь
Іван Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Російська цензура оце заборонила мені видавати «Причепу» і «Перші київські князі», а дозволила до друку «Поміж ворогами». Ця заборона мабуть на пам'ятку [1] про столітні роковини українського письменства!! Лихо нам!

1899 р.

69. До Михайла Грушевського

14 січня 1899 р. 1899 року 2 января.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Передніше за все поздоровляю Вас з новим роком. Щасти Вам, боже, на все добре, а найбільше, щоб Вам бог

[1] В рукопису *папямку*.

поміг довести до кінця велике діло — історію України-Русі. Посилаю три карбованці як вкладку в касу Товариства імені Шевченка, а два на «Вістник». Пробуйте висилати по давнішому адресу. Ще маю до Вас прохання. Коли хто з галичан буде в Києві, попросіть, будьте ласкаві, щоб зайшов до мене та взяв мого «Гетьмана Івана Виговського». Рукопись здорова, та ще й переписчик розігнав її розгонистим почерком вже геть-то без тямку. Під бандероллю її ніяким способом не можна посилати, а посилать, як якийсь крам, це морочлива річ. Орест Іванович Левицький забракував її, не прийняв в редакцію «Київської старини». Написав до мене, що я в повісті дуже вже принизив Виговського... Тим часом, на мій погляд, Орест Іванович вже без міри піднімає його вгору до небес, на що він не заслуговує, і пише до мене, що усі ті, котрі ставали йому в опозицію, себто мої повістярські герої, «люде неможливі». А в мене в повісті поставлені в опозицію навіть не Мартин Пушкар з Чорнотою, а місцеві чигиринські козаки та народ, котрі носом почутили, що Виговський хотів завести на Україні шляхетський, аристократичний уклад старої Польщі з його темними перспективами, що й сталось на Західній Україні після Андрусівської умови, коли принципи Виговського під впливом Польщі і здійснились, увійшли в повний розвиток, а за Дніпром, в Гетьманщині, запанував демократичний уклад давньої уділової Русі, схожий на сучасний уклад в Норвегії, Швейцарії, а потроху навіть в Америці, аж до часів Апостола та Розумовського, коли старшина почала добуватись д в о р я н с т в а, вже московського, потрапила на стежку Виговського та Немирича і... в кінці усього бурхнула з головою та й потонула в тому дворянстві, потопивши давній козацький і уділовий уклад ради свого особистого «лакомства поганого», само по собі закуплена «панщиною» селян.

Орест Іванович просто-таки закохався в Виговському та Немиричові, як в людях найпросвіченіших, європейських в той час. Воно й правда. Але просвічений був і Богдан, і Тетеря, бо вони вміли говорити латиною, певно, були такі просвічені і Лісницький, і Пушкар, коли Богдан рекомендував їх на ранг гетьманський вкупі з Виговським, але про це нічого не каже історія. Одним словом, гетьман Виговський — річ щ е к о т л и в а і навіть як тип н е в д я ч н а для повістяря, бо невизначна, аби про його можна було скомпонувати сяку-таку повість, бо про його жінку

багато сказано в літописах: і хто вона, і якого роду, і який її був характер, і що вона не любила козаків, бо була аристократка по матері — з княжого роду Соломирецьких. А про жіноцтво в козацьких літописах, як щиро воєнних, говориться дуже мало, хоч молодицям часом доводилось і козакувати, і битись з ляхами й татарвою.

Цензура пропустила мені цілком 1-й том повістів: «Бурлачку», «Миколу Джерю», «Запорожці», «Бабу Параску», «Приятелі», «Рибалку Панаса Крутя», «В концерті», «Два брати», «Бідний думкою багатіє», «Невинну», «Попались». З II тома пропустили тільки «Поміж ворогами», а «Причепу» заборонили. Про «Причепу» я подавав прошеніе в Главное управ[ление] по д[елам] печати. Мені одписали, що після 1876 та 1881 рр. «последовали н о в ы е распоряжения относительно малорус[ской] литературы...» Не пропустили й «Перших київських князів»... мабуть, на пам'ятку про столітні роковини української літератури. Оце гадаю подати до цензури «Старосвітських батюшок», а потім — «Хмари» як 3-й та 4 томи, а потім і т. д. Не знаю, якої-то мені заспівають?

Ваша промова на столітніх роковинах дуже мені припала до вподоби. Не можу не зауважити тільки про одну річ: наше дворянство (само по собі, вище) так швидко одкаснулось од народної мови з дуже простої причини: передніше, ніж воно о б р у с і л о в мові, великоруська література (Кантемір, Ломоносов, Сумароков, Державін) сама тоді о м а л о р у с и л а с ь. Бо Ломоносов цілком присвоїв собі мову київських вчених і письменників, схопивши з неї верхній етаж, вироблений з церковної та старонародної київської мови і одкинувши нижчий етаж — українсько-народний. Ці великоруські письменники пішли на Україну, сливе як свої по мові: їх розуміли. А потім згодом, як Фонвізін та Пушкін підставили до неї нижчий етаж великоруський, народний, то й це вже пішло на Україну протоптаною стежкою, окрім, само по собі, шкільного шляху урядового, бо ще ж Єкатерина II звеліла через митрополита Самуїла Милославського, щоб в Київ[ській] колегії професори викладали північною мовою.

Бувайте здорові! Дай боже побачитись в добрім здоров'ї!

Щиро шануючий Вас *Іван Нечуй-Левицький.*

Київ

70. До Петра Стебницького

21 лютого 1899 р. 1899 року 9 лютого.

Високоповажний Петре Януарієвичу!

Отже, як я бачу з Вашого листа, Єлисей Кипріянович недокладно написав до Вас про мої книжки. Він дуже зайнятий та заморочений, то й не диво, що не про все написав. Перший том моїх утворів цензура пропустила ввесь, а з другого тома «Причепа» не пропущена (хоч я восени сам подавав прошення в Главное управление), а пропущено тільки «Поміж ворогами». Щоб цю останню річ друкувати вкупі в І-му томі, на це треба добуватись дозволу в Глав[ном] управлении, а без цього друкувати вкупі не можна. Діло загайне. Прийдеться видавати окроми, і, само по собі, вже в такому форматі, як і І-й том, та й «Поміж ворогами» пропущено ще 3 серпня, коли мене і в Києві не було, і строк роковий минув вже наполовину. Треба хапатись, бо ще зісталось права на друк — шість місяців.

Я на раді уступив право на видання обох книжок за 100 р. Але коли Вам, через які-небудь умовини, не можна буде видати обох книжок, то, будьте ласкаві, вишліть мені «Поміж ворогами», і я тим часом де-небудь притулю їх до друку в Києві.

Надпис на обкладинці заголовків змісту повістів я бачив на книжках Чехова, чи що. Там заголовки списані в стрічку і обведені лініями отак |=======|. Але ліпше помістити зверху не всі, а тільки ті заголовки, про котрі я писав до Вас,— вряд. «Бабу Параску» подав до цензури не я, а один добродій — для популярного видання, як-от, приміром, «Кайдашева сім'я» харківська. Якщо це видання буде на перешкоді для Вашого видання, то я накладу на його своє Veto. Та воно ще з цензури не вернулось.

Ще от-що: на 22 стор. «Бурлачки» вичеркніть слова, поставивши точку після цих слів: *Ястшембський любыв слідкувати за політикою,*— далі викиньте п'ять стрічок — до слів: *Молодий Ястшембський.*

«Поміж ворогами» треба друкувати окремою книжкою ще й через те, що І-й том вийде дуже здоровий — і дуже дорогий, що загаїть розхід книжки.

Про переклад св. письма Морачевського спитаю в редакції «Киев[ской] старини». А в покажчику Комарова — то тільки показаний з а г о л о в о к, як він був надрукова-

ний в «Правді», бо в одній біблії не 712 сторінок, а 1219! Рукопису «Миколи Джері» я прочитав тільки з половину, а решти не встиг дочитати. Коли там знайдеться якийсь пропуст, то припишіть. Котрого року написані «Попались» та «Вітрогон», я не пам'ятаю, бо в мене нема їх черновок. Вони написані того ж таки року, коли й надруковані.

Бувайте здорові!
Зістаюсь щиро шануючий Вас
Іван Левицький.

Київ,
Новоєлиз[аветинська], № 19.

71. До Петра Стебницького

15 березня 1899 р. 1899 року 3 марця.

Високоповажний Петре Януарієвичу!

Останнього видання утворів Л. Толстого я не бачив і йму Вам віри. Коли вже Вам так заманулось видавати книжку з портретом, то видавайте. Хоч знаю добре, що через це наросте й ціна, бо не дурнички ж хтось буде лаштувати портрет та ще в чималій скількості. Що стосується до того, що ви бажаєте видати і «Поміж ворогами» в одному І-му томі вкупі з іншими повістями, то робіть, як знаєте. Мені про це байдуже. Тільки мені здається, що інший читальник купить один том, а другий — другу книжку; словом сказати, подроблені видання йдуть на продаж швидше, а більші книжки сунуться поволі. Дивіться, щоб не промахнутись.

Про переклад св. письма Морачевського мушу сказати, що й досі його не бачив. Був в редакції «Київської старини» і нікого не застав. Оце сьогодні піду вдруге, може застану кого. Але, сказати по правді, чи маю я або хтось інший порушувати текст перекладу без згоди з перекладчиком, само по собі, окрім тих випадків, де переклад зроблено невідповідно оригіналові? Отут і закарлючка: принаймні, щодо себе, то скажу, що я б не дозволив виправляти комусь мову своїх перекладів біблії на якийсь інший лад та спосіб.

Бувайте здорові! Щасти, боже,
на все добре!

P. S. Оце тільки що скінчив переклад «Книги премудрості Соломонової». Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон — александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софіст! Ця кружанина софістики та риторства схожа на промови президентів французьких або мудрохитрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що й сам чорт їх не розкрутить.

Щиро шануючий Вас
Іван Левицький.

Київ,
Новоєлиз[аветинська], № 19-й.

72. До Михайла Грушевського

22 березня 1889 р. 1889 року 10 марця.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Дві перші книжки «Літературно-наукового вістника» одібрав я разом аж в лютому обидві, а це недавно одібрав і третю. Посилаю в редакцію решту грошей — шість карбованців. Щодо рукописі, посланої Вам, то там всередині вкладена тетрадь (ціла глава), котрої я не думав подавати до редакції «Київ[ської] старини»; її треба вставити в середину (коли захочете друкувати). Пропущений цензурою І-й том моїх повістів та оповіданнів і «Поміж ворогами» я продав за 100 кар. в Петербург, де вони й будуть друкуватись в одному томі всі, коли дозволить цензура. Книгарі так мені обридли, так замотують гроші, що я вже не хочу мати з ними ніякої справи. Пропало моїх грошей в Корейва 200 р. та в інших — 100 р., а це луснув магазин і Дінтера. І цей виїхав і не заплатив мені 20 р. Хоч сядь та святого голубчика співай! Хоч пакуйся та тікай з Києва на Кубанські степи! І це гроші — вже чистий заробіток, бо видання вже оплатилось. Доля неначе сміється мені в самісінькі очі,— і так цілий вік мені не йдеться та й не йдеться! Казав мені колись Корейво: «Не посилайте книжок в інші міста книгарям, бо тільки їх і бачили». Я й не посилав нікуди. А тим часом самі київські книгарі умудрились похапати мою користь в мене сперед очей.

«Літературно-науковий вістник» — журнал гарний, по-

важний і припав мені до вподоби. Осип Маковей та Spectator публіцисти гарні, цікаві, читаються з великою охотою. «На нові гнізда», оповідання Вячеслава Потапенка, дуже мені припало до вподоби і тхне первородним талантом: воно художнє, народне і написано з почуванням та гумором щиро народним, бо наші сільські молодиці та бабусі — люде дуже почувливі, навіть плаксиві, як німкені, за що їх часом звуть сентиментальними. Щодо погляду редакції на оповідання Чехова «Мужики», то я з усім не згоджуюсь з ним. Це є поверхній ескіз сільського життя, скільки я знаю село (бо, певно, й великоруське село взагалі схоже на наше). Трохи сього, трохи того — трохи пожежі, трохи злодійства мужицького, трохи роману — всього потрошку. І картина є, але взагалі малюнок зроблений з птичого льоту. Видно, що автор завернув в село, побув в йому трохи, якийсь там час, і назирцем зловив загальні ескізи сільського життя.

Перекладу пропустів у біблії я вже зробив 100 листків (не сторінок, а листків), а ще зісталось 60 листків. До осені скінчу зусім. Куліш, як показалось, не переклав цілої четвертини біблії. Набрався я лиха, та й ще наберусь! Насиджусь над біблією, як жидівський хусит!

Бувайте здорові! Вашій жінці від мене низенький поклін.

Зістаюсь з пошануванням

Іван Левицький.

Київ

P. S. Слово *горожанин* в «Літ[ературно]-н[ауковому] вістнику», в тямку — *гражданин*, дуже ріже очі. Чи не ліпше б писати — *громадянин, громадянство?* Це ліпше назначує тямку предметів. *Слабий* Ibid. Утвір (слабкий) — виходить — *больное произведение.*

73. До Петра Стебницького

29 березня 1899 р. 1899 року 17 марця.

Високоповажний Петре Януаріевичу!

Оце позавчора передали мені мою карточку — накидок, щоб я одвіз до цензора і попросив підписати дозвіл для видання її при І-му томі моїх повістів та оповіданнів. Кар-

точка така невдачна, що мені тут нараяли наші люди, побачивши в мене мою простішу й недавнішу карточку, одвезти й її до цензора, щоб він і на цій підписав дозвіл на той випадок (коли Вам вона припаде до вподоби), щоб напечатати її при книжці замість першої. І справді, ця друга карточка хоч простішої роботи, але більше схожа на мене, як кажуть люде, і мені здається, що ліпше печатати цю останню, бо вона ліпше передає мій вік, вже як Ви тому відомі, зовсім-таки немолодий, коли вже Вам доконче заманулось видати книжку з портретом. Цензор дозволив друкувати повісті в якому завгодно порядку і обидві книжки чи вкупі, чи нарізно — як завгодно. Але Ви все-таки поставте номери того порядку, на який я показав Вам, бо й цензори можуть позабувати, що дозволяли, і щоб часом причепи не було потім. Показання нанизу про видання треба вдержати, бо з числом виданнів вже й тепер пішла плутанина. Бо хто ж знає певно за їх? Наприклад, в «Раді» в «Покажчикові» Комарова покійний злодюга книгар Лука Ільницький надиктував «Запорожців» одно своє видання — 1874 р. в 3200 екз[емплярів]. А тим часом як я сидів в Кишиневі і нічого не відав, він за один рік видав двоє виданнів на 3800 екземплярів і, само по собі, гроші поклав в свою кишеню. Перше видання «Запорожців» він напечатав в 1200 екз., але воно за три місяці розійшлось. Тоді він попросив цензора Пузиревського, і він зайшов в типографію і звелів надрукувати друге видання в 2600 екзем., бо рік дозволу ще не вийшов, тільки звелів поставити той самий рік на обкладці. Бо тоді було так, що на дозвіл книги треба було подавати прошення і показувати, скільки примірників хоче автор друкувати. Це з «Запорожцями» так було, як з «Чортячою спокусою», що останнє видання видав і я, і Гомолінський за один рік, але тепер, коли вже дістав дозвіл, то качай-валяй хоч сто тисяч примірників, ніхто не буде в претензії до кінця одного року.

Оце посилаю Вам, не одкладаючи надалі, обидві карточки. Робіть, як хочете, коли Вам схотілось того клопоту.

Зістаюсь щиро поважаючий
Вас *Іван Левицький.*

Київ. 17 марця
теплого (холодного)
Олекси (бо в нас сьогодні
5° морозу і стоїть зима).

74. До Михайла Грушевського

12 травня 1899 р. 1899 року 30 квітня.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Вибачте на цей раз, що так довго не відписував до Вас. То через роботу, то через ті святки не було часу. З моїми історичними повістями виходить, як казав цар Давид: «Тісно мені звідусіль». Пішла поголоска, щоб писати повісті на історичні сюжети, і я понаписував собі клопоту, бо з ними мені нема де притулитись. А ще один клопіт: «Князь Єремія Вишневецький» лежить в мене на шухляді!!! Цензура в Росії їх не пропустить окремою книжкою, і я оце понаписував їх в пустопорожній простір. Подайте, будьте ласкаві, Белеєві, може, він переведе повість через «Діло» в фельєтонах. Як же ні, то передайте мені, але не через пошту, а через руки, і руки певні, і доконешне мені особисто, як буде з'їзд археологічний в серпні. Я тоді вже буду в Києві.

Четвертої книжки «Літературно-наукового вістника» я й досі не дістав. Питав на пошті, і на пошті його не було.

Ну та й чудні галицькі москвофіли з своїм безглуздим «Катехізисом» для народу, в котрому вони дають раду народові не читати книжок, в котрих не буде ѣ, ô, ъ, ы!!! Це якась проява, невидана на світі! Ця проява нагадує мені одно місце в Талмуді, як бог проводить день на небі: зранку до обіду він сідає на грифа і їздить по світі, оглядає зорі та усякі мири. А по обіді сідає одпочивати, грається буквами єврейської азбуки. Найбільше він любить велике *МЕМ* та мале *нун*, бере їх на руки, садовить на коліна, і вони співають йому хвалу. Чи пак не беруть і львівські та перемишльські протопопи на руки ѣ, ы, ъ й інші, щоб гратись ними? Може й ця етимологія дає їм якісь концерти, котрі чують і слухають тільки москвофільські вуха. Чудасія та й годі! Наші письменники XVI та XVII віку були багато прогресивніші, ніж ці зашкарублі голови, бо писали про живе життя того часу, а ці — на тобі чортовиння з бутвинням! Замість того, щоб писати щось путяще, для народного розвитку, щоб хоч перевелись швидше ті х р у н і, що продають на виборах свої голоси панам за відро горілки.

Прощавайте! Бувайте здорові!

Щиро шануючий Вас *Іван Левицький.*

Київ.

75. До Михайла Грушевського

12 липня 1899 р. 1899 року 30 іюня.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Дуже великий спасибі Вам, що Ви примостили для друку мого «Гетьмана Виговського»! Не знаю, де б ще примостити «Князя Єремію Вишневецького». А примостити й надрукувати його треба, бо скільки я зауважив, широка публіка, коли й трохи знає дещо з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. Знаю навіть таких дам, котрі не подужали й не спромоглись прочитати Костомарова, а коли й прочитали, то тільки дещо, а тим часом вони прочитали Кулішеву «Чорну Раду». Хоч вона написана сухувато, але белетристична форма робить утвір доступнішим для людей середнього розвитку. Тим-то я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою «Історію України-Русі», напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. Не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярі понаписували чимало історичних повістів...

Ви пишете, щоб я написав якусь побутову повістку для Вашого журналу. Але на це мушу сказати, що письменники-повістярі, після шістдесяти років свого життя, писали дуже мало, а хоч і писали, то тільки ті, котрим треба було заробляти на хліб насушний по журналах. Та й утвори їх виходили вже не ті, бо час має своє право й бере своє. Та й, сказавши по правді, нема про що й писати, нема путящого сюжету для мене. Я вже давно живу в Києві, багато бачив я людей всякого чину, всякої верстви в свого хазяїна, бо він, як управляющий банку, повинен давати вечори та обіди для членів-засновників банку та для своїх знайомих. Але, сказати по правді, все то люде не типичні, не визначуються ні в добрий, ні в поганий бік. «Свинячих гоголівських рил» вже не видно, та вже й час їх минув. Само по собі, що шкода й заходу шукати між ними позитивних, ідеальних типів. А «вари воду — вода й буде». Все це годиться тільки хіба під легку сатиру або смішки. На такий спосіб може й напишу дещо, як буду живий та здоровий, а повісті не варто й розводити, бо вона буде нудна й нецікава для суспільства. В цих кружках я ледве унайшов зо три, з чотири чоловіка, котрі спочувають до укра-

їнської літератури й мови і цікавляться нашими книжками. Решта — люде байдужі до всякої літератури і, здається, й руських журналів не читають. Читає їх більше молодіж, а не старше покоління, та й то паничі, а не панни.

Оце 16 іюня в середу поховали Василя Васильовича Тарновського. Був і я на похороні. Дуже мені жаль цього дуже для мене симпатичного чоловіка. Ще оце зимою, бувши в Петербурзі, він напитав в якоїсь дами десятків зо три Шевченкових малюнків. Дама та запросила з його за малюнки 12 000 карб., але уступила якось за 3000 карб. І він заплатив. Такі збирачі історичної давнини свідчать, що ще в першій половині нашого віку культура в нашому суспільстві стояла не низько, коли знаходились такі люде, як небіжчик Тарновський, що цінували давнину і все те, що позоставалось після геніального Тараса. Тим часом як в Англії, з початку XVII віку, ще не знайшлось людини, котра б додержала в схованці автографи Шекспірових драм. Певно, проста мадам Шекспір пекла на автографах свого чоловіка паляниці, підмостивши під одно печиво «Короля Ліра», а під друге «Гамлета», а під якісь британські паски, певно, пішов «Макбет»... І вийшло так, що від великого Шекспіра зістався тільки свідковий Вільямів підпис в Стратфордській думі на якомусь ділі. Вічний покой Василеві В[асильовичу] Тарновському! Нехай над ним земля пером на Аскольдовій могилі!

Бувайте здорові!
Зістаюсь щиро шануючий Вас
Іван Левицький.

Київ.

1900 р.

76. До Наталії Кобринської

5 липня 1900 р. 1900 року 23 іюня, Київ.

Високоповажна добродійко!

Вибачайте мені, будьте ласкаві, що я й досі не подякував Вам за присланий Вами Ваш презент. За тією письменницькою працею мені не було коли, як кажуть, і вгору

глянути. З одного листа, давно написаного, котрий, через цензурні умовини, не можна було змістити в першому виданні моїх «Хмар», теперечки я зробив три чималі главі як додаток до кінця «Хмар». Лаштую до нового видання III-й том своїх утворів. Спасибі Вам за презент, дуже для мене приємний. Я прочитав його з великою приємністю. В «Сыне отечества» був зміщений критичний погляд на Ваші утвори, дуже прихильний, достоту такий самий, як і в «Київській старині». Критик каже, що виданий томик Ваших оповіданнів служить окрасою української літератури. Я держусь такої самої думки. Правдивість дійсного реального оповідання робить на мене дуже гарне враження. В оповіданні «Суддя» подекуди примітно проблискує публіцистичний елемент, дуже потрошечку, але він якось примішаний до психологічного елемента і зусім не пошкодив оповіданню. Оповідання «Пані Шумінська», хоч воно складено не з подій, але з самих думок старої людини, теж гарне: бо це зовсім не той важкий та досадний психічний аналіз Достоєвського, що часами тягнеться на три сторінки та ще й повторяється, про що казав Тургенев, що Достоєвський все «копається та копається». В Вас воно вийшло інше, бо пані Шумінська не передумує абстракцій та спозирання, котрі показують її психічну вдачу, а вона передумує події свого життя та життя своїх дітей. Тим-то воно й вийшло, що оповідання і нібито складається з самих думок, а в дійсності воно складається з подій.

Щоб мати втямок про будлі-якого письменника оповіданнів, треба читати його в збірках, підряд усі оповідання, бо по оповіданнях, розкиданих по журналах, дуже трудно мати правдивий погляд на автора в гурті інших речей та в натиску усякої журнальної всячини. В збірці Ваші утвори дають багато краще враження на мене та й, певне, на кожного читальника, не тільки на мене одного. Пишіть, працюйте! вишукуйте в житті Галичини сюжети, і я Вам скажу великий спасибі!

Окрім цього, в Ваших оповіданнях є та прикмета, якої часто недостає нам, письменникам-кавалерам: це м'якість, симпатичність, почування душі, те «Das ewig-Weibliche», про котре колись казав Гете і що тільки вряди-годи і то рідко трапляється в писаннях декотрих письменників, звичайно, шерсткуватих або холоднуватих, дякуючи їх твердій вдачі, властивій чоловікам. Чи то ж мало великих поетів, котрі зробили великий вплив і добули собі славу через

здійснення в своїх утворах ідеї й поезії ненависності, презирства, нехтування недоладніми та й загалом усіма людьми, гордощів і навіть великої помсти, як-от в Міцкевича! І в тім була їх міць і сила таланту, бо... мета їх утворів була добра, зовсім не та, щоб милуватись тільки усякими там Каїнами, сатанами, Демонами, Конрадами Валленродами або й Чичиковими та Плюшкінами. Але це все-таки показує й виявляє, що вони були здатні обвидити й обличчити ці усі свої ідеї тим, що в їх недостачало того «Das ewig-Weibliche», про котре казав Гете... Правда, що це «Das ewig-Weibliche» не мало б сміливости й відваги йти з Віргілієм в «Пекло», як пішов Данте, і зирнути сміливо на страшні кари, які терплять в пеклі усякі людожери та душогуби людськості.

От, приміром, Ви добре знаєте польських письменників, пані Оржешко, Крашевського, Сенкевича... Я добре тямлю, що талант в Сенкевича вищий й більший за талант Оржешкової. Але... признаюсь Вам по правді, що я з більшою прихильністю і залюбки перечитую все, що написала Оржешкова, ніж утвори Сенкевича. Сенкевич для мене сухуватий, холодний і навіть в дечому д е р е в ' я н и й, як сказав недавно «Вѣстник Европы» про Золя, невважаючи на те, що в його в «Quo vadis?» і в американських оповіданнях є пишні картини бенкетів Нерона та кари християн, та вандрівки караванів в американських преріях. Сенкевичового «Поланецького» (сім'я Поланецьких) я не міг дочитати цілком до кінця і кінчав, минаючи листки, а вже його «Потоп» та «Пана Володієвського» можуть читати хіба польські патріоти, таке це все сухе та нежизньове. А тим часом я з охотою й приємністю перечитую усі утвори Оржешкової і польські повісті, оповідання, бо в їх є щось цікаве, є почування і легкі жарти, і вони не наганяють нудьги. Сенкевич чомусь скинувсь на північних, норвезьких та північно-великоруських письменників, а вони для мене холодні, неначе кити, сьомги та осятри Льодового окіяна. Та й сам Л[ев] Толстой, хоч великий талант, але дуже розтягнутий і дуже вже об'єктивний: од його не заплачеш, і навіть не зітхнеш, і не засмієшся, і навіть не осміхнешся. Зовсім не те, що Тургенев.

Прощайте! Щиро поважаючий Вас *Ів. Левицький.*

77. До Наталії Кобринської

25 вересня 1900 р. 1900 року 13 сентября.

Високоповажна добродійко!

Передніше за все щиро дякую Вам за прислані Вами презентики, котрі я прочитав з великою охотою й залюбки. Вибачайте, що я оце й досі не одповідав Вам і в свій час не подав Вам подяки листом. Я оце недавно вернувсь з Білої Церкви, де купавсь в Росі і звідкіль мені не дуже й хотілось поспішати до Києва і ради чистого повітря, і і ради чудових околиць по Росі, і ради української мови, і ще й через те, що в Білій Церкві я почував себе як вдома, бо це місто чисто національне, невважаючи на 600 душ католиків, чи поляків, як їх там звуть (хоч вони сливе усі чистого українського роду, бо міщани, а найбільше простіші навіть не вміють балакати польською мовою), невважаючи навіть на жидів, бо усі жиди одзиваються до мене щиро народною мовою. Навіть деякі й без акценту. Через це я більше вподобав білоцерківських жидів, ніж отих туполобих киян, з котрих тільки часом дехто і то ненароком обізветься до мене українською мовою. Хоч вони усі чисто знають українську мову і вміють нею балакати, але чомусь не хотять, чи гордують, чи нехтують нею, вже й сам не вгадаю. Не люблю я через те киян. Люблю тільки Київ за його гори, Дніпро та чудову місцину, чудові вигляди, куди ні кинь оком. Шкода тільки, що на такій місцині вгніздилось якесь байдужне ще й збите з пантелику залюдніння, котре ще й балакає якимсь жаргоном, як кажуть великороси, «мішаниною французького з нижегородським», себто по-нашому сказавши, мішає горох з капустою, а селян та селянок вже зве «хохлами та хохлушками», чого ще не було в Києві тоді, як я вчився тутечки в школах. Та, одначе, Ви й самі це добре знаєте, бо були в Києві і бачили тих киян та киянок. Навіть коли я проходжу коло літнього театру в садку, де стоїть юрба актьорів та хористів української трупи, збираючись на репетицію, то чую, що й ці балакають якимсь жаргоном, а не українською мовою. Виходить, що й вони тільки українські штукарі-промисловці, та й годі! З української пісні, з українського штучництва мають хлібець, ще й добрий,— і нехтують народною мовою в житті та в щоденній життєвій розмові. Ви добре зрозуміли значіння слова *сутнота*, котре я кинув в своєму

оповіданні під заголовком «Без пуття». «Сутнота» — це те, що по-церковнослов'янському *существо*, або *все сущее* на світі взагалі. Я не вживаю слів, які в нас теперечки вживають в письменстві: *істота, істнувати*. Чогось вони мені здаються непідхожими під народну мову, хоч в одному оповіданні Марка Вовчка і трапилось слово *стота*. Оце слово чомусь мені здається більше народним, ніж з приставкою. Є в народній мові слово *животіти* (существовать). Приміром, коли питаються в кого, «Як живете, як ся маєте?», то часом одповідають: «Ет! не живемо, а тільки животіємо!», себто: тільки *существуем* на світі. Але слово *животіти* можна прикладати до живих створіннів, а про неживих — не можна сказати, що вони животіють. Я вживаю в такім разі слово *сýтніти* (з таким суфіксом, як чéвріти, чучверіти, жевріти) — *сýтнію, сýтніє, сýтніють* (од кореня *суть, суще*). А загальний ймення буде *сутнóта*, бо народне слово *животúна* не назначує усіх створіннів, а тільки «живих существ». Та й в наші часи його вживають для назначіння звірів та худоби, як і в великоруській народній мові слово *животина* значиться — *животное*, ще й вживається, як лайка: «Эх ты, эдакая животина!» Себто худобина чи коняка.

Моє оповідання «Без пуття» — це пародія на декадентство та символізм в письменстві, котрі мені зовсім-таки не припадають до вподоби, і разом з тим це сатира на недоладне й безладне в деяких фамиліях, яке вже трапляється в нас подекуди, та на деяких сучасних киян. Мушу признатись, що ті всі дрібні чудасії, які побачите в оповіданні, всі дочиста нахапані й списані з натури, які вони нібито ні дивовижні, окрім хіба самісінького кінця, чи закінчення, скомбінованого та стуленого, як умови від усього переднішого... хоч і тутечки є багато дечого, що мені доводилось бачити на свої очі на своєму віку.

Спасибі Вам за прислані Вами «Першу вчительку» та «Про Нору Ібсена». «Перша вчителька» мені дуже припала до вподоби, бо це оповідання реалістичне і написане тепло і з поезією. Чи знаєте, що така сама була й моя «перша вчителька», баба Мотря! це була моя нянька. Ви неначе зняли з неї копію. Ця баба Мотря перша сказала мені, що і я вмру, як вмирають усякі люде. Бо малим я думав, що то тільки люде вмирають, а я, тато, мама й брати ніколи не вмремо. Але якось вночі мені не спалось. Мені прийшла думка, чи пак умре баба Мотря, чи може й вона

невмируща. Я й питаю в неї, як ми вже полягали спати: «Чи ви, бабо, вмрете коли, чи ні?» — «А вже ж вмру, як і всі люде перемруть, і ти вмреш». — «То й я вмру? І тато і мама?» — «А вже ж вмреш,— каже вона,— і тебе в землі черви зїдять». Це так налякало мене, що я з дві години не міг заснути. А «перша вчителька» хропла на всю кімнату. Правда, що ці вчительки передають дітям багато усяких забубонів, хоч і поетичних, але од цього трудно оберегтися серед життя.

Ваш погляд на ібсенську Нору зовсім правдивий. Мені самому цей тип жіноцтва здається таким, як ото Ви гадаєте в своїй статті і кажете: «Коли дивитись на твір Ібсена як на твір штуки (розумію реалістичної), то «Нора» в представленю яко реальна особа, не лиш під взглядом ідеї, але й під взглядом штуки випадає слаб[к]о, безцвітно... Натомість Нора як символ виступає в повній гармонічній цілості і викінченню»... Це правда. Од цієї пустої кукли, од цієї скакухи-стрибухи ніяк не можна було сподіватись, що вона в своєму житті виступить несподівано в такій поважній ролі, кине без основної й вартої причини чоловіка і заходиться коло свого переродження та перевиховання, бо почуває себе нездатною вести по-людській сім'ю і виховувати діти.

Але цей символізм в поезії зовсім мені не до вподоби. Ми, українці та й великороси, взагалі не здатні до цих загадок в штучництві та в поезії. По-моєму, ці символи тільки псують та калічать дуже гарні самі по собі утвори. Візьме та й закрутить чоловік таку веремію, що тільки очі витріщиш, як корова на нові ворота, бо не впізнає хазяйської оселі... Цей символізм в нас не прищепиться. Я тому певний. В Європі він в середніх віках був в моді. Символістичний утвір, «Роман Рожі» Жана-де-Лориса в віршах вийшов в XIII в. і друкувавсь триста років! аж до кінця XVI віку! І в «Декамероні» Бокаччіо панни символістичні. І в Англії Драйден писав вірші про символістичну «Білу серну» та чорну серну, себто про змагання протестанства з католицтвом. Символістична форма в Європі в поетичних творах і теперечки не нова річ, а давня. Може, через те вона там і зрозуміла для суспільства і може відродитись. Для нас це все чудасія та й годі!

Ви, добродійко, пишете, що я нібито не люблю Ібсена... Цього я не можу сказати. Я не люблю тільки його символістичних поплутаних утворів, а реалістичні мені ду-

же до вподоби. Він карає усякі хиби та погані норови, та зловжитки свого рідного краю з великою завзятістю, і він не такий холодний, як інші північні письменники. Правда, нема в йому такого палу, такого огню та такої високої поезії, як в улюблених моїх поетів: Байрона, Шевченка, Лермонтова, Діккенса, Тургенєва, але все-таки в йому багато завзятості й протесту проти усякої людської кривди та морального каліцтва.

Бувайте здорові! Пишіть, обписуйте людське життя і рук не покладайте!

З щирим пошануванням зістаюсь
Іван Левицький.

Київ.

78. До Михайла Грушевського

11 грудня 1900 р. 1900 року 29 листопада.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Великий спасибі Вам, що Ви примостите мого «Князя Єремію Вишневецького» в Белеєвому «Ділі». Але річ в тому, що мені переписали з повісті ще тільки 10 листків. А переписати усей рукопис доконче треба, щоб часом десь не запропастивсь, що й сталось колись з моїм «Наймитом Ярошем Джерею», котрого десь в Кракові вкрадено в Куліша на вокзалі. Чи швидко треба б одіслати повість Белеєві? Скільки часу він міг би ждати? Раять мені таки дати рукописа в редакцію «Київської старини». Може вона й згодиться надрукувати. Я, поміркувавши, надумавсь оддати чисті листки в редакцію, щоб там поперечитували їх і сказали, чи будуть друкувати. А коли Белеєві оконче зараз треба друкувати, то я одішлю йому свої чернетки. По їх можна друкувати, можна дочитатись, бо мій переписчик вгадав переписати: вставив навіть дописки та уставку на своє місце, як слід, то, певно, й редакція «Діла» потрапе розібрати рукопис гаразд, коли мій переписчик потрапив. Дайте звістку, коли Ваша ласка, чи зараз висилати чернетки? І коли скасовуватиме редакція додатки до газети? І чи редакції доконешне треба зараз? Коли треба зараз, то я можу одсилати чорняки частками, приміром, по два зшитки (по 12 листків) під бандероллю, як тільки переписчик їх перебілує, бо редакція «Діла», надісь, неодночасно ж і неодноразно печататиме повість в додатках,

а в мене от-от незабаром буде списано вже два зшитки, бо я б їх зараз, не гаючись, і одіслав поштою. Тільки попросіть, будьте ласкаві, щоб не зміняли чисто народних слів, бо в моїм оповіданні «Без пуття» змінені народні слова (а не неологізми), як-от, приміром: «пішли *слухи* (треба — *слихи*), одяганка (на селі кажуть *удяганка*), себто усяка одежина, що вдягається в рукави, жупан, юбка, лейбик і т. д., *одмінок* (треба — *обмінок*), а про нехрещену дитину, ніби обмінену чортом вночі до хрещення — кажуть, що це якесь *обмінча́*. І слово *приялеча, не приялеча* (не пристає до лиця) теж народне. Під Прилуками в Полтавщині вживають ще в іншій формі: *прияличає, не прияличає* тобі, а в нас в Київщині кажуть: не приялеча.

Ще мені горе! Цензура не пропустила мого III-го тома, себто «Хмар», а я вставив на самому прикінці три главі. Молоді просили мене дописати повість і ясніше й виразніше показати напрямки шістидесятих років в нашому суспільстві. Я й дописав і при тій нагоді обмалював докладніше декотрі другорядні типи, як-от Масюків, пані Високу, полтавську хуторянку та ледащо-штукаря Кованька, цієї веселої жартовливої людини, але в сутті безпринципної й нетямущої в ідеях вже через свою природжену вдачу, людини, що ладна повсякчас перебігати з табору до табору і зміняти свої легковажні погляди, ще й піднімати насміх поважні речі й високі погляди через свою розумову нікчемність. Теперечки треба б десь примостити ці три главі в печаті, щоб вони не занапастились. Попросіть, будьте ласкаві, чи не згодиться Белей перепустити їх через фельєтони «Діла»? Щоб вони збереглись до наступаючих дальших виданнів. Цензура не пустила ще й «Запорожців», «Миколи Джері» опрічним виданням, не пустила й «Княжни» Шевч[енка] та «Про Китай», тільки пустила «Бабу Параску та Палажку». За III-й том я подав прошення міністрові внутрі[шніх] справ. Не знаю, що з того вийде. Дурно я радів, що вже настала полегкість для нашої літератури.

Купив я і вважливо перечитав Кулішеву «Драмовану трилогію». Ці три драмі вкупі з «Марусею Богуславкою», передніше надрукованою в «Л[ітературно]-науковому вістникові», мають високу поетичну вартість, як на мій погляд. Куліш мав великий талант, та шкода, що він пошився навіщось в історики і понаплітав там якоїсь джумикії, повернувши українську історію догори ногами, як писав кри-

тик Карпов, замість того, щоб присвятити себе поезії. Його «Марусю Богуславку», «Байду Вишневецького», а найбільше його «Гетьмана Петра Сагайдачного» я ставлю нарівні з утворами Лермонтова та Альфреда Мюссе. Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з утворами Кулішевими, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартості. В драмі «Петро Сагайдачний» сцени й розмови в руїнах св. Софії між Хмельницьким, Замойським, Адамом Кисілем, панським посланцем, потім сцена весільної перезви на весіллі Случаївни, а далі сцени в панянському Флоровському монастирі, де виступають черниці та Случаїха,— ці всі сцени високої вартості, які, надісь, нешвидко з'являться в україн[ському] письменстві. Весільні пісні — шедеври народної поезії! І все те виложено гарними віршами, не білими, котрих я не зношу, а через стрічку рифмованими... Само по собі, що форма цих утворів байронівська, тогочасна, але тільки що форма вірша й складу. А зміст самостійний. Тут нема й признаки байронівських «Каїнів» — «Манфредів» або «Демонів» та «Печоріних» Лермонтова, що нехтують суспільством і з гордощів несуться вгору, аж до неба, з презирством дивлячись на всю сутноту в піднебессі... В Куліша усі герої — це історичні діячі та й годі, правда, часом освітлені його тенденцією, сказати по правді, дуже неправдивою, бо написаною «задніми числами». Куліш силує Петра Сагайдачного к а я т и с ь, що він ходив воювати Москов[ське] царство. Але чи він не самохіть туди ходив? І він, і Богдан, і козаки ходили туди під загадом Польщі як піддані короля. Певно, Куліш не доглядів, що й Москва так само плюндрувала Україну в ті часи, як, приміром, військо Бориса Годунова зруйнувало дорешти Прилуку з храмами в часи Самозванщини в 1604 р., а Алексій Михайлович і стрільці руйнували Білу Русь так, що од їх одкинулись православні пани, що були попристававали до їх. А що тепер діють просвічені «союзные войска» в Китаї? Грабують Пекін та палять...

В «Царі Наливаї» тільки нема ніякої «драми». Це просто історія рифмована, просто хроніка. Недостача цих утворів в тому, що вони розтягнуті всякими сентенціями та міркуваннями, як і в байронівців та і в їх взразця, самого Байрона.

Бувайте здорові! Жду одповіді! З шануванням

Ів. Левицький.

Київ.

P. S. Казала оце вчора моя хозяйка, що Настуся, героїня в моєму «Без пуття», вже померла в Кирилівській божевільні. Земля пером над нею! Але ще скільки їх зісталось в отім кружку, що я отут верчусь! Цікаво, чи й ці часом не потраплять в божевільню, тільки не на декадентський спосіб, а на звичайний загальнолюдський?

1901 р.

79. До Бориса Грінченка

24 лютого 1901 р. 1901 року 11 лютого.

Високоповажний Борисе Дмитровичу!

Добре діло Ви задумали, що хочете видати альманах на пам'ятку про такого славного письменника, як покійний Куліш. Його «Марусю Богуславку» та «Драмовану трилогію» я ставлю дуже високо як поетичні (а не драматичні) утвори. Куліша можна ставити нарівні з Лермонтовим по силі таланту по деяких високопоетичних місцях в цих утворах. Вірш в нього пречудовий, гладенький і влучний та твердий, як сталь. Сила в віршах подекуди велика, хоч видно в них потроху школу й вплив Байрона в деяких побічних міркуваннях, перемішаних з картинами та лірикою. Тільки горенько, що це усе освічено неправдивим світлом, поглядами на українську минувшину, чисто польскими, через котрі він поставив нашу історію догори ногами, як сказав в свій час критик Карпов. Це багато попсувало його утвори та ще й з додатком оригінальничання та супротивності Костомарові та Шевченкові... Ось, мов, вам! Дивіться! Он якої я заспіваю вам зовсім не в унісон з вами і... і пошкодив своїм утворам таки здорово...

Але я, на превеликий жаль, не можу обіцяти Вам нічого для альманаху, бо не увинусь з роботою і своєю, та ще на такий недалекий час, як 1-е травня. Перед різдвом я скінчив, а оце виправив своє оповідання «Київські прохачі». Це колекція прохачів з інтелігентів пролетаріїв та деяких ледарів назбирана мною в Києві з тих, що трусять торбами та живляться коло Печер та під монастирями в Києві. Коли редакція «Киев[ской] старины» не згодиться друкувати, то я передам його Вам. Але воно чимале, таке зав-

більшки, як-от, прикладом, «Кайдашева сім'я» та «Не той став». Певно, не зміститься в невеличкому альманахові.

Теперечки ж мені ніколи вгору глянуть, хоч я вже дав обіцянку написати в київський альманах. Я оце перечитав переписане свого «Князя Єремії Вишневецького» цілих 25 листів і здав в редакцію «К[иевской] с[тарины]», а ще мені принесуть 20 листів переписки цієї повісті, то треба доконче перечитати й виправити. А з Петербурга пишуть мені, що Глав[ное] управление пропустило IV т. моїх утворів («Навіжену» й «Нахабу», себто «Причепу»), то треба буде й це перечитати та перецідити чистенько. Роботи сила!

Біблію (останню четверту частку її) я перекладав з німецької біблії, але зовсім держався врешті тексту великоруського синодального видання, бо в німецькій протестантській біблії часом траплялось по півстишка зайвих, чого нема в великор[уському] перекладі. Думка, бачите, була, що колись таки і в Росії видадуть украін[ський] переклад біблії.

Чи дістали в музеї В. В. Тарновського мої чернетки перекладу біблії, послані на ймення Уманця? та ще «Проповіді» на украін[ській] мові 1823 року Іосифа Ігнатовича села Чечельника Подольської губернії, передані Львом Степановичем Мацієвичем, інспект[ором] Кишиневської д[уховної] семінарії?

З земських чернігівських книгарень та книгарні Полтавської публ[ічної] бібліотеки не шлють мені грошей та рахунків вже оце два роки. Коли Ваша ласка, то нагадайте, кому треба в книгарні, щоб прислали деяку обліч на моє ймення.

Добродієві Коцюбинському та й дружині передайте мій поклон і щире привітання й бажання поспіху в письменських справах.

Щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Київ

80. До Івана Пулюя

14 травня 1901 р. 1901 року 1-го мая.

Високоповажний добродію Іване Павловичу!

З листа д. Кулішихи до д. Лисенка я оце бачу, що д. Кулішиха не знає гаразд, що я переложив з «Біблії». Небіжчик Куліш не переложив якраз четвертої частки «Біблії», і я мусив сидіти коло цієї праці півтора року! Я

переложив ось які книги: «Руфь», 1 і 2 книгу «Параліпоменон», 1 книгу Ездри, Неемії, 2 книгу Ездри, «Іудифь», «Товія», «Есфирь», «Послання» Єремії, Варуха, книгу пророка Даниїла, книгу премудрості Соломона, 1, 2 і 3 книгу Маккавеїв і 3-ю книгу Ездри і останній псалом. Між ними неканонічні ось які: «Іудифь», «Товія», «Послання» Єремії, «Варух», виділ з пророка Даниїла про Сусанну й змія, указ Артаксеркса в к[низі] «Есфирь», книга премудрості Соломона, 3-я книга Маккавеїв і 3-я книга Ездри. Ці неканонічні книги в синодальному виданні в Росії всі друкуються обов'язково, і в протестантському виданні (німець[ому], Лютера) вони друкуються, тільки окроме, на кінці «Біблії», навіть уривки неканонічні з канонічних книг: указ царя Артаксеркса з книги Есфирі, оповідання про Сусанну з книги пророка Даниїла. Не знаю, чи купує їх Лондонське біблійне товариство. Врешті, коли товариство схоче придбати в власність український переклад, купивши його, то я, само по собі, згодний на це хоч на самі канонічні книги мого перекладу, коли неканонічних воно не видає. А щодо Росії, то неканонічні книги доконче треба було поперекладати, бо св[ятий] синод в нас не прийняв би навіть рукопису без цих книг.

Будьте ласкаві, шановний добродію, поклопочіться і попеклюйтесь, коли ваша спроможність, щоб десь примостити переклад «Біблії», бо він лежить та дармує в Чернігові, де теперечки перевіряють рукописи переписчиків з рукописами Кулішевими й моїми, покладеними в музей Васил[я] Васил[ьовича] Тарновського.

Коли буде що потрібно в цій справі, то прошу Вас, добродію, коли Ваша ласка, писати до мене по такому адресі: Киев, Новоелисаветинская ул., № 19, дом Сегета. Ивану Семеновичу Левицкому.

Щасти Вам, боже, на все добре!

З щирим поважанням зістаюсь

Іван Левицький.

Київ.

81. До Івана Пулюя

27 травня 1901 р. 1901 року 14 мая.

Високоповажний добродію!

Великий спасибі Вам, добродію, що Ви сповістили мене листом: теперечки я розумію, в чому річ і справа. Коли на

якусь потребу треба продати «Книгу Руфь», то продавайте, а гроші за цей дріб'язок внесіть в касу «Товариства імені Шевченка» як мій спілковий внесок, бо я спілець того товариства. Щодо ціни, яку призначати Лондонському біблійному товариству за продаж усієї «Біблії», то, по-моєму, заправляйте таку ціну, яку схочете, хоч і зменшайте, аби продати, щоб товариство взяло на себе пеклювання видати переклад в світ, щоб він не дармував в Чернігові. В цій тямі я й просив Вас листом, щоб Ви поклопотались десь «примостити» переклад: чи то в Львові в галичан, чи в Лондонському товаристві, чи будлі-де.

Переклади «Біблії» переписані всі: і Кулішеві й мої. Переписати доконешне треба було, бо небіжчик Куліш не встиг попереписувати сливе усіх пророків і покинув тільки чорняки: значиться, унікати. Переписувались рукописи в горницях небіжчика Василя Вас[ильовича] Тарновського, бо чорняків і навіть всіх оригіналів він ні за що в світі не згоджувавсь випускати з свого дому. Він і платив за переписку, і дорого платив з такою умовою, щоб три переписчики перевіряли по чорняках самі або один одного. Я наглядав за переписко́ю і перевіряв тільки подекуди, то там, то там, бо перевірити одному усі рукописи не сила одній людині, і це загаяло б багацько часу. Кінець «Біблії», все, що переписувалось після смерті Тарновського,— вже моє (і то не все, а тільки половина перекладеного мною), я перечитав і виправив сам. Тепер в Чернігові взялись перевірити й повиправляти по оригіналах усе, бо познаходили подекуди пропуст букв. Як перевірять усе доостанку, і Ви, добродію, подасте мені звістку, куди висилати переписане, то я сповіщу в Чернігов зараз, щоб висилали по показаному адресові. З цим загайки не буде.

P. S. «Книгу премудрості Соломона» і «Книгу Ісуса Сірашенка» (як переклав Куліш) перекладав не я, а небіжчик Куліш.

З щирим поважанням зістаюсь

Іван Левицький.

Київ, Новоелисаветинск[ая]
(Пушкинская) ул., № 19.
Ив[ану] Семен[овичу] Л[евицкому].

82. До Івана Пулюя

8 червня 1901 р. 1901 року 26 мая.

Високоповажний добродію!

З присланого Вами спису книг «Біблії», виданої св[ятим] синодом в Росії з року 1881, я переложив ось які канонічні книги: «Книга Руфь», «Первая книга Параліпоменон», «Друга к[нига] Параліпоменон», 1-а книга Ездри, «Книга Неемії», «Есфирь», «Книга пророка Даниїла». При цьому треба зауважити, що в Росії, як з'явивсь вже переклад «Біблії» на російську мову, зроблений в чотирьох духовних академіях, то передніше за все, поспішаючись, видані були книги «Біблії» не всі, а тільки канонічні, та й то не всі. Покинуто ще самий кінець, починаючи од книг «Маккавеїв», бо неканонічні книги були ще не готові в перекладах та, певно, й самий кінець «Біблії» не був налагоджений, бо 1-а книга «Маккавеїв» є канонічна. А вже потім, як усі книги були налагоджені, в нас почали видавати усю повну «Біблію» з неканонічними книгами й останніми, починаючи од 1-ї книги «Маккавеїв».

Для нас випадає зовсім не до ладу, коли «Лондонське біблійне товариство» не згодиться друкувати неканонічних біблійних книг в своїх виданнях. В нас в Росії в виданнях «Біблії» повинні замикатись усі біблійні книги, та, певно, і в Галичині в виданнях «Біблії» друкуються усі книги, без винятку неканонічних, хоч мені не доводилось в Галичині бачити галицьких виданнів «Біблії».

Коли «британці» не згодяться друкувати неканонічних книг в своїх виданнях, тоді доведеться видавати самим цей неканонічний додаток до «Біблії», видаючи його окроме, нарізно од британського видання.

З щирим поважанням зістаюсь прихильний до Вас

Іван Левицький.

Київ,
Новоелис[аветинская] (Пушкинская),
№ 19-й.

83. До Івана Пулюя

20 червня 1901 р. 1901 року 7 іюня.

Високоповажний добродію!

Я дуже, дуже радий, що справа з «Біблією» скінчилась, і Лондонське біблійне товариство купило переклад «Біблії» на українську мову. Не гаючи часу, зараз напишу в Чернігів, щоб вислали Вам в Прагу рукопис «Біблії». Помилки в переписчиків незначні, сякі-такі пропусти букв, що можна наздогад виправити тямущим коректорам. Як тільки дістану з пошти запродажний лист, чи «Vollmacht» [1] з перекладом, то зараз піду до нотаріуса, щоб засвідчив мою особистість на листі, і подам Вам поштою в Прагу.

Що стосується до 4400 гульденів, належачих удові небіжчика Куліша, то мушу сказати, що Ваша порада дуже добра. Слати їй такі чималі гроші в хутір Мотронівку не випадає, бо небезпечно. Злодійств та вбийництв в Росії тепер без міри й без краю по всіх усюдах. За Дніпром ще й досі не виловлені ватаги циган розбишак. Словом сказати, небезпечно. Зібрав я справки про тутешні банки, котрих в Києві щось більше десятка. Найпоганший процент дає тутешня «Контора государственного банка». В приватних банках процент чималий, та й ці усі банки стоять дуже добре. Я раджу вислати гроші добродійки Кулішихи та й мої вкупі з ними в київський банк: «В Общество взаимного крѣдита. Крещатик, № 198-й». Управляющий цього банку мій квартирний хазяїн, в котрого я квартирую і навіть маю обід вже тринадцятий рік. Зветься він Михайло Людвигович Сегет. В цьому банку, та й в інших приватних, найбільший процент — 6% — видається тоді, як вкладати гроші на півроку. Як вкладати на рік і довше, то процент все меншає. Гроші треба висилати в «Общество взаимного кредита», але як вони з-за границі шлються, то доконешне мусять йти передніше в «Киевскую контору государственного банка» і цього шляху не минуть, а звідтіля вже дістане їх «Общество взаимного кредита», котре має в «Київ[ській] конторі госуд[арственного] банка» багато грошей на «текущем счету».

Вкладати треба гроші д. Кулішевої, доконче, «на текущий счет на полгода». Д. Кулішева повинна перед тим

[1] Доручення, повноваження *(нім)*.

вислати од себе «Заявление» в банк, що вона хоче вкласти свої гроші в «Общество взаимного кредита» (Хрещатик, № 198-й) на «текущий счет» на півроку. Тоді їй видадуть з банку «Вкладный лист» і вишлють по адресу в Мотроновку Борзенського п[овіту] Черн[ігівської] губ[ернії]. Але вона повинна кожного разу, як тільки мине півроку, заздалегідь подавати заявок, щоб зоставили гроші в банку надалі — ще на півроку, бо як тільки помине строк, то вже не дістане за поминулий час ні шага процентів, і гроші дармуватимуть в банку. А з провінціалами та селюками це трапляється часом!

Куліш переложив весь «Псалтир» віршами, і перший зшиток (невеличкий) переложив наново. Що було в єврейській «Біблії» в оригіналі в віршах, те він переложив і собі українськими віршами, як-от: Псалтир, книги Пісня над піснями, Іов, Приказки Соломона, книгу Ісуса Сірашенка і усі пророчества в пророків про Христа. Це загайна праця людини з великим поетичним талантом, котра кохалась в віршованій формі і котрій легко давалась віршована форма св[ятих] книг.

З щирим великим поважанням зістаюсь до Вас

Ів. Левицький.

Київ.

P. S. В київ[ських] банкірських конторах дають за авст[рійський] гульден 75 к. с. Не знаю, як у вас за границею? Чи не більше? Чи не вигодніше б було там у вас розміняти на руські рублі гульдени і вже вислати в Київ рублями?

84. До Івана Пулюя

23 червня 1901 р. 1901 року 10 іюня.

Високоповажний добродію Іване Павловичу!

Добродійка Кулішева прислала мені оце напередо́дні послані Вами до неї «уповносиління» на ваше ймення для постановління контракту з «Британським і заграничним біблійним товариством в Лондоні» за продаж йому перекладу «Біблії» на українську мову. В Борзні в нотаріальній конторі їй сказали, що в Росії нотаріуси не засвідчу-

ють на документах, писаних чужоземською мовою. Але їй пощастило через Ваш переклад німецького «Vollmacht» на українську мову. Їй звеліли переписати український лист уповносилення, бо на Вашому листі не було чистого місця для засвідчення нотаріального. Вона перебілувала документ, і помічник нотаріуса засвідчив її особість.

Діставши од неї обидва документи, я одніс їх в одну з київських нотаріальних контор і... наткнувся на несподівану притичину. В конторі нотаріус мені сказав, що він не може засвідчувати жадних документів, писаних на чужоземських мовах, окрім тільки, само по собі, писаних російською мовою, і не згодився засвідчити мою особість на українському перекладі «Vollmacht-а» рядочком з засвідченням особості д. Кулішевої. Як бачите, добродію, в нас залічили українську мову Вашого «уповносилення» за чужоземську (иностранную). Щоб вивести мене з такого скруту, нотаріус дав мені раду написати на Ваше ймення «Доверенность» російською мовою в формі приватного листа до Вас, яка форма в нас звичайно вживається як офіціальна. Я пішов ще до другого нотаріуса, і там мені заспівали такої ж... і я написав «Доверенность» на Ваше ймення російською мовою; тоді мені засвідчили на документі мою особість і правну правоздатність моєї особості, але не при свідках. В нас засвідчують особість, чи самоособість, як вони пишуть, і правоздатність по пашпортах та білетах. Це уповносилення я й посилаю Вам, добродію, вкупі з присланими Вами до мене й до добр[одійки] Кулішевої. Здається, воно повинно мати правну силу й значіння, тільки Вам доведеться переложити його на німецьку або на англійську мову.

Ви, добродію, даєте добру пораду, щоб гроші за переклад «Біблії» вислати не в хутір д. Кулішевої, а в київський банк. Вкупі й заразом з її грішми, будьте ласкаві, переведіть і мою частку в «Общество взаимного кредита» (Крещатик, № 198). Я вже переговорив за цю справу з управляющим банку, а д. Кулішевій так само писатиму, в одповідь на її лист, про цю справу. Бабуся, дорога для нас, матиме на рік сливе 200 карбованців проценту, що буде чималою запомогою, коли її матеріальні засоби скрутні.

Щиро дякую Вам, добродію, за всі труда й клопіт в ведінні цієї біблійної справи і, як вдячний Вам дуже, прошу взяти 1 примірник надрукованої «Біблії» з числа 10 пр., котрі Ви вимовили задля мене й д. Кулішевої. Я

певний, що тих примірників не пустять в Росію перекладчикові. А, може, коли й пропустять, то тільки один примірник — через руки «Киевского отдельного цензора».

Завтра напишу в Чернігів, щоб висилали таки зараз рукописи «Біблії».

З щирим поважанням зістаюсь вдячний Вам

Іван Нечуй-Левицький.

Київ.

Новоелис[аветинская], № 19-й.

P. S. Оце зараз пишу в Чернігів, щоб висилали рукописи «Біблії».

85. До Бориса Грінченка

24 червня 1901 р. 1901 року 11 червця.

Високоповажний Борисе Димитрійовичу!

Наша справа за продаж українського перекладу біблії «Британському й заграничному Біблійному товариству в Лондоні» вже оце скінчилась. Продав переклад біблії професор Іван Пулюй в Празі, зробивши запродажний контракт з Міллярдом, заступником Британського біблійного товариства в Відні на продажну ціну — 5000 авст[рійських] гульденів, або 10 000 крон. По підписаній Александрою Мих[айлівною] Кулішевою і мною умові, добр. Кулішевій і мені будуть видані гроші тільки тоді, як проф. Пулюй дістане з Чернігова рукописи перекладу усієї біблії і передасть їх добр. Штальшмідові, заступникові Брит[анського] біблійного товариства в Празі, котрий має уповносиління од Міллярда видати нам через пр. Пулюя постановлену плату. З цієї причини, будьте ласкаві, висилайте таки зараз, не гаючи часу, усі рукописи перекладу в Прагу на ймення проф. Івана Пулюя по такому адресі: Австрія, г. Прага. Osterreich Prag.

Господину профессору Немецкого политехнического института Ивану Павловичу Пулюю.

Посылка на 200 р. с. от Бор[иса] Дим[итриевича] Гринченка.

Herrn D. Iohann Puluj, Professor an der deutschen technische Hochschule.

Praq. Kleinseitner Quai. № 1-й [1].

[1] Панові д. Іванові Пулюю, професорові Німецької технічної вищої школи, Прага, Малостороньска набережна, № 1 *(нім.)*.

Посилайте так, як я звичайно посилаю в Австрію свої здорові рукописи: зашийте й запакуйте в полотно, і вони підуть поштою, як купецький крам, з двома накладними, котрі Ви понадписуєте на поштових бланках німецькою й французькою мовою, вважаючи на заголовки. Під рубрикою «Sache» напишіть просто «Handschriften» (рукописи).

Коли ще не передивились усіх рукописів, то це не біда. Висилайте й непередивлені, бо таки трапляються часом подекуди тільки пропусти букв, а ці незначні помилки може виправити кожний коректор з доброю тямою в голові.

Будьте ласкаві, не гайтесь, бо добр. Кулішева оце напередодні писала до мене, що проф. Пулюй має виїздити «в Альпи»,— певно в Швейцарію. Через те й я оце сьогодні хапком висилаю усякі підписані «Vollmacht»-и та уповноси́ління з засвідченням в нотаріуса своєї особості, та самоособості, та правної правоздатності, і усякого нотаріального чортовиння з бутвинням, котре, одначе, з офіціального погляду та ще й грошевого — неминуче потрібне було. В наших нотаріальних конторах не згодились засвідчити ні уповноси́ління німецького, ні його українського перекладу, присланого од Пулюя з тієї причини, що ті уповноси́ління писані на з а г р а н и ч н и х м о в а х, а не на російській мові. По закону нотаріуси мають право засвідчувати в конторах тільки документи, писані російською мовою. Я мусив подати д. Пулюєві засвідчену «Доверенность» од себе на російській мові.

Бувайте здорові!

З щирим поважанням зістаюсь

Іван Нечуй-Левицький.

Київ,
Новоєлис[аветинська] (Пушкинск[ая]), № 19.

P. S. На посилці зверху повинно бути написано усе на двох мовах, бо чиновники на пошті інакше не згоджуються приймати (окрім адреси).

86. До Івана Пулюя

2 липня 1901 р. 1901 року, 19 червця.

Високоповажний добродію Іване Павловичу!

Ваш останній лист за причіпку Міллярдового уповносиленого до доб[родійки] Кулішевої, чи їй належиться право власності на видання «Біблії» в перекладі, чи, може, й комусь іншому — я оце напередодні одіслав добродійці Кулішевій. Я приписав од себе таку пораду, нехай вона подасть «Прошение» в Черніговську губернську земську управу і просе, щоб їй управа видала «Удостоверение» в тому, що в о н а (земська управа) прийняла од небіжчика Вас[иля] Тарновського, вкупі з музеєм, первописи украї[нського] Кулішевого перекладу «Біблії» тільки до схованки і не дістала жодного права власності на видання «Біблії» і користування заробітком од усяких виданнів будлі-де, чи в Росії, чи в Галичині, чи в Америці, чи будлі-де інде за границею. Само по собі, з цього вже виходе умовивід, що й Тарновський не дістав од небіжчика Куліша права на видання «Біблії», і, як мені здається, Міллярдів агент мусе цим документом вдоволитись по самісіньку шию. Листа од Куліша до Тарновського й не було і не могло бути при передаванні рукописів, бо д о б [р о д і й к а] К у л і ш е в а с а м а п р и в е з л а р у к о п и с и Т а р н о в с ь к о м у п і с л я с м е р т і К у л і ш а. А що Тарновський не мав переданого од Куліша права на видання перекладу «Біблії», за це можу стати свідком я, бо я вкупі з Тарновським перебирав Кулішеві первописи «Біблії», списував їх спис, доглядав за переписчиками, мав часто розмову з ним про цю справу, про видання «Біблії» чи в Росії, чи в Галичині. В останній рік свого життя, вже незадовго до смерті, Тарновський казав мені як людині дуже близькій, що якби оце в Росії дозволили надрукувати «Біблію», то він зараз ладен пожертвувати 3000 карбованців на видання... (пожертвувати, а не видавати для заробітку, бо небіжчик був вельми грошовитий чоловік). Чи є які Кулішеві листи до Тарновського про цю справу, трудно довідатись, бо призначена Тарновським попечителькою музею його дочка Софія Василівна вийшла заміж за Глінку, зараз почала слабувати, і її вислали докторі до Ніцци, де вона завжди пробуває. А де його син — я про це не відаю, та й пев-

ний в тім, що не в сина в руках усякі листи, які позоставались після батька, а, мабуть, в дочки. Доб[родійка] Кулішева змогла б ще захиститись од причіпки «духовницею» небіжчика Куліша, якби ж то пак вона була... А може бути, що він і не писав духовниці, бо в його не зісталось нащадків на спадок нікого, окрім Олександри Михайлівни, його дружини.

Про кожний випадок не забудьте обов'язати «Британське біблійне товариство» друкувати «Біблію» фонетикою-кулішівкою, бо в нас в Росії етимологічна правопись старої галицької партії з буквами ѣ, ѳ і т. д. (окрім ъ) заборонена, а дозволена фонетика, тільки трохи інша од кулішівки.

З щирим поважанням зістаюсь прихильний до Вас

Іван Нечуй-Левицький.

Київ

87. До Бориса Грінченка

11 липня 1901 р. 1901 року 28 червця. Київ.

Високоповажний Борисе Димитрійовичу!

Оце вчора дістав я лист од проф. Пулюя, в котрому він дуже нарікає, чому чернігівці не згоджуються вислати йому в Прагу і к о п і ї перекладу біблії, і самі п е р в о п и с и Кулішеві й мої. Про це йому писала д. Кулішева, дуже цим роздратована, так роздратована, що (як цитує д. Пулюй з її листа) вона пише: «Лучче б мені було не возитись з рукописами до Києва, а вложити їх в торбу і спати на ній; згоріла б я, згоріли б і рукописи». Цебто через те, що не можна забрати з музею первописів і надіслати Британському бібл[ійному] товариству.

Д. Пулюй доконче намагається, щоб первописи й копії були негайно вислані в Прагу, куди він завтра вертається з Альпів, і він зараз підпише контракт на продаж перекладу, бо справа з перевірюванням та справлянням задляється на довгий час, та ще й при таких умовинах, як справлятиме один або два справляльники. «Та ще й треба сумніватись, чи упорядкує справляльник рукописи так, як треба Біблійному товариству,— пише до мене д. Пу-

люй.— Британське тов[ариство] видає св. письмо більше як на 200 мовах, і хоч воно «чужомовне», то знайде воно собі в Галичині за моєю порадою такого чоловіка, котрий добре знає нашу мову і виправить копію після оригіналу. За сю працю заплатить само товариство, і не матимуть клопоту ні д. Грінченко й Шраг, ні Ви (цебто я) вкупі з Кулішевою... Доб. Кулішева оддала рукописи, певно, не на те, щоб вони трупішили в Чернігові... Так само, певна річ, що й покійний друг мій не на те працював, щоб його рукописи забороняли власній дружині, коли вона хоче друкувати їх. Ховати рукописи в музеї тільки для того, щоб вони там були або задля почерку руки Куліша, се річ пуста, хоч і простительна для його ідеальної жінки, котра зберігає, як святощі, кожний клаптик паперу, писаний рукою його... А коли св. письмо буде надруковано, то не знищить його ні вогонь, ні вода, ні жадна ворожа сила...»

Виписавши ці місця з Пулюєвого листа, можу додати од себе, що коли саме Британське бібл[ійне] товариство береться перевіряти переписи з первописами і посаде людину в Галичині до цього діла, знаючу добре українську мову, та ще за Пулюєвою порадою, то нема чого вагатись і гаятись. Висилайте переписку й первописи, не гаючи часу, в Прагу по адресу: Osterreich. Praq. Kleinseitner Quai, N 1. Herrn D. Johann Puluj, Professor an der deutschen technische Hochschule.

Попросіть Губ[ернську] зем[ську] управу, щоб видала первописи, і висилайте не заразом, а одним пакунком — первописи, а другим нарізно — копії, щоб було безпечніше, що як запропаститься одно, то зістанеться друге — чого, само по собі, не трапиться. Але, як кажуть, «береженого й бог береже». Д. Пулюй обіцяє вернути первописи в музей, бо, як він пише, «білові підуть в типографію, а чорняки зістануться в руках редактора, коректора й справляльника та перевірщика. В важних питаннях я рішатиму, порозумівшись з Вами і з панею Кулішевою»,— пише д. Пулюй.

«Це коротша дорога,— пише до мене д. Пулюй,— а довша ось яка: нехай пришлють Вам оригінал і копію до Київа, а Ви, поправляючи копію, посилатимете частками Біб[лійному] тов[ариству] до Відня»... (Само по собі, щоб я напитав собі ще другу людину, котра б читала мені первописи).

Додам од себе, що я б волив йти простішою дорогою — першою, а другою — довшою вже я не потраплю, та не так я, як мої очі не потраплять, бо вже слабшають та слабшають... потроху. Про це все просе мене д. Пулюй якомога швидше дати йому одповідь.

Неканонічних книг не посилайте: ось вони: 2 Ездри, Юдіф, Товіта, Ісуса Сірашенка, Останній псалом, послання Єремії, Молитва Манасії, пророка Варуха, Книга Премудрості Соломона, усі три книги Маккавеїв і з Ездри. (Це канон книг протестантський) (ще й історію про Сусанну та Змія в книзі пр[орока] Даниїла та указ Артаксеркса в «Есфірі», але цього не зачіпайте і ці книги цілком посилайте. Зробе вийняток з їх д. Пулюй). Послав би я до Вас Пулюїв лист до мене, але він просе одіслати його до д. Кулішевої.

З щирим поважанням зістаюсь

Іван Левицький.

P. S. 9-го іюля виїжджаю в Білу Церкву і буду там до 15 августа.

Адрес: м. Біла Церква — Киев[ской] губ[ернии], Северная гостиница.

88. До Бориса Грінченка

15 липня 1901 р. 1901 року 2 липця.

Високоповажний Борисе Димитрійовичу!

Спасибі Вам за звістку, що небіжчик Тарновський поставив умову нікому нікуди нічого не видавати з свого музею. Ні я про це не знав, ні, само по собі, д. Пулюй, і, певно, про це не знала й д. Кулішева. Небіжчик Тарновський зробив помилку, що стосується до рукописів, ще не надрукованих, бо якби Британське біб[лійне] товариство поставило ультиматум — умову друкувати біблію по первописах, то біблія не пішла б в світ до віку — до суду. Само по собі, що й душеприкажчик Тарновського не згодиться видати первописи з музею. Тепер справа стоїть так, що треба напитувати людей і приставляти їх до роботи, хоч би довелось ставити й 80 толковників, яких приставив в Александрії Птолемей до перекладу біб-

лії. Та тільки де їх теперечки напитати, коли тепер саме вакації? Коли знайдете в Чернігові хоч би й 80 толковників, то, будьте ласкаві, приставляйте їх до роботи на мій і д. Кулішевої кошт, хоч би довелось оддати й половину плати од Британ[ського] товариства. Ще хвалить бога, що є з чого платити. Записуйте й свої трати. Про цю всю справу, як вона тепер стоїть, я зараз напишу д. Пулюєві. За роздратований тон листів та нарікання на кіян і чернігівців д. Кулішисі Ви вибачте. Людина сидить в хуторі і нічого не знає. Я вже писав до неї, що кияни за півтора року не справили переписок біблії не тим, що не дбали про це діло, а тим, що вони закидані своєю роботою службовою так, що їм ніколи і вгору глянуть. Те ж саме треба сказати і про чернігівців. Писала вона мені про те, буцімто хотять справляти працю небіжчика Куліша, робити якісь зміни в перекладі. Я одписав їй, що ніхто й думки не має справляти переклади, що стосується до змісту, а тільки що тичеться до форми (в пророка Ісаії). Само по собі, що в неї все це прибільшено, бо вона гаразд не знає цієї усієї справи і пише мені, що для неї небіжчик святий-святий, і все, що він зробив,— святе. Тон її листів звичайно — удівницький, жалібний, як воно на світі буває в кожної удови. Оце вже в останньому листі писала до мене, що вже заспокоїлась, пересвідчившись, що ніхто й думки не має доторкуватись до самого змісту перекладів небіжчика. А біблія — це ж немала річ; це ціла література. Здаватись на дармову працю приватних людей в цій справі не можна, бо це праця затяжна, велика. Треба доконче приставляти опрічних людей в цій справі з платою, коли вже нас з Кулішевою жде перспектива платні. Ще б треба сказати і Вам, і д. Шрагові, а найбільше д. Пулюєві великий спасибі, що берете спіл в цьому немалому клопоті. Хто сипле громи, той, певно, не знає гаразд людського життя з його щоденними турботами та службовими обов'язками. Нехай д. Матушевський зістається коло праці, коли йому можна, і ще напитує здатних до цієї справи людей, щоб діло не затяглось, бо Брит[анське] товариство виплате д. Пулюєві гроші тільки тоді, як дістане усі книги біблії в рукописах. Отих приміток до кожної книги, що наставив Куліш, певно, біб[лійне] Британське товариство не друкуватиме, і д. Кулішевій ліпше буде згодитись повикидати їх, ніж заборонити продаж біб-

лії, бо до святого письма воно не стосується. Кулішеві неологізми, само по собі, не є притичина, бо в кого ж їх тепер нема, хоч вони повинні бути, бо це закон розвитку кожної книжної мови, коли вона поступає вперед.

Бувайте здорові!

З щирим поважанням до Вас зістаюсь

Іван Левицький.

Київ.

P. S. Од 8 іюля до першої пречистої — 15 ав[густа] мій адрес: м. Белая Церковь, Северная гостиница.

89. До Івана Пулюя

18 липня 1901 р. 1901 року 5 липця.

Високоповажний добродію
Іване Павловичу!

На мій лист в Чернігів, щоб вислали в Прагу і первописи, і копії перекладу «Біблії», бо Британське біблійне товариство бере на свій кошт виправляння й перевірювання рукописів в Галичині, д. Грінченко одповів мені ось що: «Тарновський оддав Чернігівському земству свій музей з такою умовою, щоб нічого з його ніколи не було видавано й вивожено з Чернігова. Це було надруковано в земських виданнях кілька разів... Земство постановило нікому нічого не висилати з музею, не хоче видавати й сих рукописів не те що за кордон, а навіть і до Києва. Через те я вислати первописів нікуди не можу. Просіть, коли хочете, про се душеприкажчика Тарновського, предсідателя Чернігівської губернської земської управи Ф. М. Уманця».

Первописи «Біблії» видають д. Грінченкові на квартиру для виправок, і то через те, що будування для музею недобудоване ще зовсім. Очевидячки, коли така була воля небіжчика Тарновського і потім ще й вийшла постанова земських зборів, то це певна річ, що первописів «Біблії» не видадуть. Шкода й заходу! Довелося б обертатись з проханням до земських зборів, а коли будуть ті збори? Доведеться ждати хоч «до святого голубчика», як кажуть на селах. З Киева вже давненько

послано одного справляльника; 1-ша книжка Мойсеєва вже висилана на Ваше ймення. Але один або два справляльники нічого не вдіють. Я просив д. Грінченка напитати в Чернігові і посадити до роботи хоч би й 70 Птолемеєвих толковників та до їх додати ще з п'ять або й десять, щоб справа не задлялась на довгий час, а вже кошти будемо оплачувати я й д. Кулішева, бо в нас буде з чого платити. Найгрубіші помилки в переписчиків трапляються в екзегетичних додатках до декотрих книг. Але мені здається, що Британське біблійне товариство навряд чи згодиться їх друкувати, хіба внизу десь, як виноски або примітки, як-от надруковані такі примітки в російському виданні до неканонічних книг. Теперечки одне тільки було б добре, якби Британське товариство не ждало кінця виправлювання книг і приступило таки зараз до друкування 1-ої книги Мойсеєвої, посланої на Ваше ймення. Але... треба вволяти його волю, а не свою. А що рукописи дуже довго валялись і в Києві, і в Чернігові, то на це не можна нарікати, бо люде, ради служби й зайнятків усяких, дуже закидані роботою, так що й вільного часу їм трудно знайти. Про цю справу я вже писав до д. Кулішевої, щоб не нарікала й не турбувалась дурнісінько. Щоб справу довести до кінця, доведеться приставляти до роботи опрічних трудовників, то ці допровадять справу до кінця. Можна ще так зробити, як я робив з своїми рукописами: половину сливе своїх утворів колись я посилав в Галичину в чорняках, а галичани, не дочитавшись подекуди кількох слів, писали до мене в листі, що в такій-то главі, в такій фразі є отакі слова, котрих не можна гаразд розібрати. І я виправляв і надписував ті слова. Але знов це морочливе діло і для редакторів, і для тих, котрим доведеться вишукувати глави й стихи і одписуватись. Надалі — од 9 липця — до першої пречистої — 15 серпня старого стилю мій адрес: Местечко Белая Церковь Киевской губернии, Северная гостиница.

З щирим поважанням до Вас зістаюсь

Ів. Левицький.

Кий

90. До Ганни Барвінок

19 липня 1901 р.

Посилаю Вам, високоповажна Ал[ександро] Михайлівно, цей лист, як того бажає д. Пулюй. Я вже написав в Чернігів, щоб висилали в Прагу і первописи, і копії. Мені одписав д. Грінченко, що не він не пускає рукописів, бо музей до його не належиться. Тарновський, передаючи музей Черніг[івському] земству, написав умову, щоб з музею ж о д н а р і ч н е б у л а в и д а в а н а і в и в о ж е н а з Чернігова, а земство ствердило пункт умови, і воно не видасть оригіналів. Пише, щоб ми просили душеприкажчика Фед[ора] Мих[айловича] Уманця... але це не поможе. Хіба напишіть Ви до його лист, щоб випробувати грунт... Я просив д. Грінченка найняти чимало справляльників н а н а ш кошт, щоб приспішити справу, хоч би довелось ставити й 70 толковників або й більше. Треба справу доводити до кінця: заварив кашу — не жалуй масла, бо... ще й каша вилізе з горщика. Виправлену «К н и г у б ы т и я» вже одіслали в Прагу. Нарікання д. Пулюя на Чернігів — надаремні, бо він не знає про музей, як не знали й ми.

Бувайте здорові!

Поспішайте з «удостоверением». Поваж[аючий] Вас

Ів. Лев[ицький].

P. S. Це випало так, що ми самі себе оддали в полон, і довелось самим викупувати себе з полону. Мій адрес надалі — од 9 июля до 15 августа: Местечко Б е л а я Ц е р к о в ь. (Киев[ской] губ[ернии]). Северная гостиница.

З поважанням зістаюсь *Ів. Лев[ицький]*.

1901 р. 6 іюля. Київ.

91. До Степана Мишковського

5 грудня 1901 р.

Високоповажний добродію!

Позаторік подавав я «Хмари» в цензуру, і їх цензура не пустила 2-м виданням, може через три нові главі, до-

писані на кінці, а може й не через це. Оце маю на думці послати в цензуру знов, бо мені вже дозволили друкувати III-й том («Причепа» (Нахаба) і «Навіжена»). В Львові «Хмари» видані як додаток до газети «Діло», але без трьох останніх нових глав, бо в той час ці нові три главі ще не були написані.

З щирим пошануванням зістаюсь

Іван Левицький.

1901 року, 22 листопада, Київ.

1902 р.

92. До Іоїля Руденка

23 січня 1902 р. 1902 року 10 січня.

Високоповажний Іоїлю Мефодійовичу!

Оце недавнечко писала до мене пані Кулішева і передає мені звістку, що дістала лист од проф. Пулюя про справу українського перекладу біблії.

Між іншим д. Пулюй пише до неї, що Міллярд намагається, щоб швидше дістати од Пулюя переписи біблії, а д. Пулюй «заявив секретареві Міллярда (сам Міллярд слабує), що як до 15 січня не буде передана йому копія св. письма, т о в і н в в а ж а т и м е к о н т р а к т з а н е в а ж н и й. На се дістав відповідь від секретаря, щоб прислав копію до Відня».

Напишіть мені, коли Ваша ласка, чи багато книг біблії вже виправлено і одіслано до д. Пулюя? бо я за це нічого не знаю і за цю справу через те не можу нічого написати д. Пулюєві. Усі кошти за переклад і справку і за висилку до Праги, будьте ласкаві, записуйте до шага, бо платити кошти, хвалить бога, буде з чого. З моїх перекладів біблії книги «Есфірь» та «Пророка Даниїла» були вже переписувані в Києві по смерті Вас[иля] В[асильовича] Тарновсько[го]; вони вже перечитані й виправлені мною, то й нема навіщо їх переглядати.

Д. Пулюй пише до д. Кулішевої, що цими днями їде з депутацією до Відня, щоб передати міністрові меморіал в справі заснуваиня українського університету уві Львові

і при цій нагоді завезе рукописи і перебалакає з секретарем Міллярда. Будьте ласкаві! напишіть мені дві слові, чи багато ще не дослано книг д. Пулюєві.

З новим роком, з новим щастям!

Бувайте здорові!

З щирим поважанням зістаюсь Ваш поклонник

Іван Левицький.

Київ.
Новоєлисав[етинська] (Пушкинская),
№ 19.

93. До Івана Белея

28 січня 1902 р. 1902 року 15 січня.

Високоповажний добродію!

Оце я знов обертаюсь з проханням! Редакція «Киевской старины», переглядівши мого «Князя Єремію Вишневецького» та давши історикам виправити деякі анахронізми й історичні недогляди, щоб не причепився часом знов краківський К о р з о н, одповіла мені, що не захочується друкувати в своєму журналі моє[ї] повісті. Чи не змогли б Ви, шановний добродію, примостити цю мою повість або при своїй редакції, або будлі-де при якомусь товаристві. Повість ця трохи більша за «Гетьмана Івана Виговського», котрого я вже дістав і за видання котрого зістаюсь дуже вдячний Вам. Видання чистеньке, гарненьке ще й фонетичною правописсю. Одпишіть, коли Ваша ласка, кілька слів по давньому адресові: Ново-Єлисаветинська, дом Сегета, № 19. Ів[ану] Семеновичу Левиц[ькому].

З щирим поважанням зістаюсь *Іван Левицький.*

Киї

94. До Івана Пулюя

8 лютого 1902 р. 1902 року 25 січня.

Високоповажний добродію!

Оце якось на днях був в мене один з справляльників, що в Чернігові працювали коло справляння рукописів українського перекладу «Біблії». Він повиписував з перекладу багато біблійних йменнів, котрі в д. Куліша пишуться неоднаково: так, приміром, в одному місці Куліш ставе *Абрагам*, а в другому — *Абрайам*; раз пише *Якоб*, а другий раз — *Яков*. Познаходив він такі неоднаковості в йменнях та назвищах народів і в моєму перекладі, як-от: *филистимляни, амореяни* і *филистимці, аморейці, ідумейці*. Річ вибачлива й звичайна, коли праця тягнеться не місяці, а роки, та ще і в справі зусім новій в нашому письменстві. Хоч-не-хоч, а вислизне з голови через рік, через два те, що писалось і утворялось передніше, під впливом несподіваної творчості мови в голові. Будьте ласкаві, добродію, візьміть вже на себе цю працю коло редакції «Біблії» і виправте ймення, підвівши їх під одну будлі-яку форму, котру Ви вважаєте за найліпшу. Як на мою думку, то було б добре ставити в перекладі «Біблії» йменя в тих формах, в яких вони вже поставлені д. Кулішем і Вами в перекладі «Нового завіту», де Ви, сукупно з Кулішем, брали спіл. Що стосується до назвища біблійних народців, то я б держався більше народної форми мови, бо в нас на Україні найбільше такі форми вживаються, як-от приміром: *богуславці, корсунці, стеблівці, дацьківці, семигорці*, цебто жильці сіл та містечок. Одно назвище в Куліша не припало мені до вподоби; це слово *єгипці*; краще було б сказати *єгиптяни*, як-от кажуть: *кияни*, а не *киянці*.

Але що робити з йменнями пророків в Кулішевому перекладі, переложених єврейською фонетикою в староєврейській формі? Такими йменнями, як *Цхарія* (Захарія), *Обадья* (Авдій), коли б часом не налякати нашу громаду. Коли б часом і духовенство не спротивилось. Бо громада і на Україні і в вас в Галичині вже звикла до йменнів, як вони пишуться в «Святцях» та вимовляються в церкві в церковних книгах. Як на мою думку, то треба б доконче змінити їх на звичайно вживані в нас форми. Прихильники та хваленики українського письменства зви-

чайно пережують і це, але коли б часом громадянство не стало гопки та не витріщило очей, як корова на нові ворота... що через цю новину не впізнала хазяйського двору.

Добродійка Кулішева писала до мене, що Ви недавнечко їздили до Відня подавати міністрові меморандум за заснування українсько-руського університету в Львові. Великий спасибі Вам за це! Чи пак швидко розпочне Британське біблійне товариство друкування нашої «Біблії»?

Зістаюсь з щирим поважанням до Вас

Іван Левицький.

Мій адрес той самий:
Новоелисаветинська, № 19,
Ів[ану] Семен[овичу] Лев[ицькому].
Київ.

95. До Бориса Грінченка

10 лютого 1902 р. 1902 року 27 січня.

Високоповажний Борисе Дмитровичу!

Недавно я одібрав од д. Кулішевої лист, написаний, певно, хапком і дуже неясний, щодо справи рукописів св. письма. З її листа я довідавсь, що д. Пулюй ще й до того часу не віддав рукописів Міллярдові і написав секретареві Міллярда, що як він не передасть їх до 15 січня в Відень, то вважатиме контракт з а н е в а ж н и й. Я вже давно чув од д. Лисенка, що рукописи вислані усі, а д. Куліш писала мені раз якось, що, мов, от-от буде висланий останній рукопис... А тим часом правдивої звістки про те, що усі дочиста рукописи вже вислані, я не мав. Бо чутки бувають усякові; їм дійсно не можна йняти віри. По тонові листа д. Кулішевої можна було гадати, що є якась притичина, що, може, не усі рукописи вислані д. Пулюєві. Та, сказати по правді, тон листів до мене д. Кулішевої буває часом такий мрійний, що я не розберу, чи то вона пише про факти, чи про свої мрії. В одному листі, приміром, вона пише так: «машини стукотять, гуркотять. От-от незабаром і візьму дитину моєї дружини на руки...» Я й пишу до неї, чи не писали часом до неї, що вже розпочато друкування біблії? А вона мені одпо-

відає, що «то мої тільки мрії». Мені ж в цій справі цікаві не мрії, а факти, та ще й дуже дійсні. Тут мріями не покрепишся й не здобрієш!

З щирим поважанням зістаюсь

Ів. Левицький.

Київ.

96. До Івана Белея

26 лютого 1902 р. 1902 року 13 лютого. Київ

Високоповажний добродію!

Великий спасибі Вам, шановний пане Іване, що Ви згодились надрукувати «Князя Єремію Вишневецького» в додатках до «Діла», і спасибі Вам за Ваш лист до мене. Лист Ваш, промкнутий наскрізь теплим почуванням та згадками про минувші літа, заворушив і в мене приємні згадки про Вас, про Львів, про давніх львівських знайомих... з котрих декого вже й на світі нема. Насамохіть вирнули згадки, як я, передніше шістнадцять років, їздив двічі на води в Щавницю і, їдучи в Карпати і вертаючись, кожний раз заїжджав до Львова на три й чотири дні на одпочинок: пригадав я, як з Вами й д. Франком ходили на Замкову гору, пригадав, як заходив на вечірок до небіжчика Гладиловича, до о. Омеляна Огоновського, до д. Вахнянина, як з небіжчиком Кониським ходили на публічний іспит в дівочий інститут, як прибув на іспит митрополит Сільвестр Сембратович, як поперед нас на стільцях сидів Площанський, редактор москвофільської часописі, і все балакав з своєю жінкою польською мовою між усім громадянством, що все говорило українсько-руською мовою, і тільки ці двоє прихильники російської мови уперто балакали по-польській!; що мене незвичайно збентежило і вразило. Пам'ятаю, як ми надвечори вийшли з і[н]ституту і в гурті громадян гуляли по інститутському здоровому городі, де саме цвіли троянди. «І широкую долину, і високую могилу, і вечірнюю годину — не забуду я», як казав Тарас Шевченко. І це все й досі неначе уявки стоїть перед моїми очима. І приємні згадки про львівців несамохіть виникають рядами, наче перед очима манячать... І все то були люде чесні, великі трудовники

коло національної справи, що несли на своїх плечах дві праці: одну службову, скарбову, другу приватну, національну. І через те підривались і занепадали на силах не в свій час. Багатьох з тих чесних трудовників вже нема на світі. Земля над ними пером! І добра пам'ятка потомків... Незвичайно мені жаль, що й ви вже помарніли, й посивіли, і їздите на води в Карльсбад. А в Галичині дуже й дуже багато потребується трудовників, щиро прихильних до народної й національної справи, та ще в теперішній час, коли зайшла справа про українсько-руський університет у Львові.

Здоров'я моє ще, до котрого часу, мені служе, і служе непогано, хоч і я вже підтоптався, бо хоч голова несива, але борода вже аж біла. Ото тільки шкода, що ви, добродію, так завчасу занепадаєте на здоров'ї.

Рукопис «Князя Єр[емії] Вишневецького» я вислав поштою вчора. Вибачайте, що дуже позамазувана й посправлювана. Наші історики знайшли, що початок повісті, про молодечі Єреміїні літа, виходе блідуватий та нудноватий, і я повикидав усе, що стосувалось до виховання і дома, і в колегії єзуїтській у Львові. Палац Еремії в Лубнах я скопіював з стародавнього палацу XVIII віку Радзивілового в м. Білі Седлецької губ[ернії], бо я ще застав ту озію цілісіньку, навіть з виліпленим суфітом в здоровій залі, а колегію у Львові скопіював з колегії й монастиря в Дрегочині Грод[ненської] г[убернії], де вони стояли цілісінькі. Зразець кохання Єремії, цього психопата, я взяв з Наполеона I, схожого на вдачу з безглуздим Єремією. Бо як Наполеон I був в Єгипті, і йому раз за обідом впала в очі одна генеральша, то він одразу спахнув, зумисне перекинув їй на коліна графин з водою, і як вона побігла до другого покою, він вхопив серветку і побіг слідком за нею... Але на цьому його любов і спинилась. Так він і з Жозефиною оженився. Раз стрів він на вулиці маленького гімназиста незвичайно гарного. Питає його, чий ти? Він каже, що удови генеральші Богарне. «Веди мене до мами!» — каже Наполеон. Євгеній Богарне привів його до свого дому, і... Наполеон оженився з Жозефиною. Але певно той спах кохання швидко й минув, коли він без жалю згодився розвестись з нею.

Редакція «Київської старини» не зохотилась друкувати моєї повісті через отого Корзона і каже мені, щоб я видав її навіть не під своїм йменням, маючи на увазі, що

польська критика паскудитиме моє ймення, хоч... як мені здається, їй нема чого чіплятись, бо Єремія був же не поляк, а чистий українець, а тільки, знайшовши свій ідеал в Польщі і привілеях польської шляхти, став перевертнем і одкаснувсь од демократичної тогочасної України ще і пролив багато української крові, певно, стільки, скільки козаки пролили польської в Полонному та в Барі. Але мені байдуже, коли на мої плечі посиплються усякі вдари. Та й хто з поляків повість читатиме?

В останні часи нові товсті наші книжки пішли в громадянство дуже добре. Оце позавчора казав мені д. Карпенко-Карий, що він видав своїх утворів 3000 пр.[1] і за п'ять років розійшлось 2400 і зісталось тільки ще 600 прим. Д. Грінченко публікує, що незабаром вийде здоровий том його драматичних утворів. «Вік» 1-й т. розійшовся за сім місяців в скількості 1600 примірників. Щасти, боже, так і надалі! Друге видання моїх «Хмар» не пустила цензура. «Люборацькі» Свидницького і дві книжки повістів Шевченкових вже вийшли з друку. Друкується 2 і 3 т. «Віку», оповідання Марка Вовчка, вірші Руданського і «Драми й комедії» Грінченка.

В Британського бібл[ійного] товариства д. Пулюй вимовив мені 10 пр. перекладу біблії. Візьміть од мене на пам'ятку в д. Пулюя один примірник. Як коли будете в Києві, прошу не минати моєї хати.

Зістаюсь з великим поважанням *Іван Левицький.*

97. До Бориса Грінченка

26 лютого 1902 р.

Високоповажний добродію!

Як тільки вийде том Ваших драм та комедій, покорно прошу негайно вислати мені в Київ. Ново-Єлисаветинская у[лица], дом № 19-й.

З щирим поважанням

Іван Левицький.

Київ. 1902 р. 13 лютого.

---

[1] В рукопису *пар.*

98. До Михайла Грушевського

28 лютого 1902 р. 1902 року 15 лютого.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Давно я збирався написати про одну річ, яку я надибав в «Літературно-науковому вістникові», та все якось не було часу. В публічному відчиті, читаному в Перемишлі 2 січня 1901 року і надрукованому в 2-й книжці «Літературно-наукового вістника» під заголовком «На порозі століття», автор промови, слідкуючи за рухом й розвитком українського письменства в першій половині XIX віку, пише, що й «Основа» в шістдесятих роках, і Костомаров, і Куліш не вважали за потрібне вироблення н а у к о в о ї української мови... що «таку неясність в цій справі ми помічаємо і у Куліша, ба навіть і у Ш е в ч е н к а (з сього погляду особливо інтересний його «Дневник»)...»

Якось раз, бувши з одвідинами в Куліша в Варшаві, я розбалакавсь з ним про Шевченка і спитав в його: навіщо то Шевченко писав свої повісті по-російському? Чи він думав, що такі речі, як-от, приміром, повісті, не треба писати українською мовою, а треба доконче писати по-російській. «Де там! — казав Куліш,— Шевченко думав, що треба писати українською мовою не тільки повісті, а л е й у с е. А писав він свої повісті для журналів, ради заробітку, бо в його засіб був малий. Писав він, як непросвічена людина, дуже поганою російською мовою, а я йому виправляв, бо без цієї поправки жаднісінький російський журнал не заходився б друкувати їх».

Потім знов автор промови пише, що Харківський університет «засновано на гроші зібрані місцевою шляхтою, інститут зав'язано місцевим добродійним товариством з ініціативи славного Квітки... Але й університет, й інститут, і театр були російські...».

Університет засновано геть-то рано, ще 1805 року чи що. Сказати що він був зовсім російський по мові, буде не зовсім докладно тоді, коли ще Карамзін, як пишеться в історіях руської літератури, тільки що вкладав й упорядкував російську мову (помер 1825 р.), а Пушкін ще не пускав на сцену великоруської мови м. Москви... Щось воно та не так!

Мова та була ще Києво-ломоносовська, книжна, тільки з великоруською вимовою, що й наддавало їй сутінок ве-

ликоруський, але й та давня київська мова дуже далеко одскочила од народної української сільської мови. Пригадаймо, що в Києво-Могилянську академію приїхав перший професор з великоросів аж 1803 чи четвертого року, чи що... который, певно, перший вже читав лекції живою великоруською мовою. Говорити про російську мову в Харківському університеті в такі ранні часи буде занадто сміливо... В другій половині XVIII віку священики подавали прошення до Переяславського владики Гервасія з Липовецького повіту на притиски ксьондзів. Ці прошення писані сливе ніби чистою російською мовою, чистішою, ніж в Тредьяковського. Але... де ж би вони вивчились мови російської, коли вони жили з а г р а н и ц е ю, в Польщі і навіть ніколи й не чули російської чи великоруської мови? А діло в тому, що ще Єкатерина I звеліла професорам Києво-Могилянської академії вимовляти свою книжкову мову на російський спосіб... і вийшла з Києво-української мови — російська. Вона на простий спосіб присвоїла нашу вироблену мову собі... та й годі.

Винен я Вам, добродію, свою карточку. Давно не знімавсь, то й не оддавав. А це довелось-таки знятись, то й посилаю Вам.

Щасти Вам, боже, на все добре!

Щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Київ.

P. S. Чи не провели б Ви до нас якимсь способом свій журнал?

99. До Бориса Грінченка

12 березня 1902 р. 1902 року 26 лютого.

Високоповажний Борисе Дмитровичу!

В «Причепі» слова, показані Вами,— це друкарські помилки в обох виданнях: замість *каманом,* треба було надрукувать *калганом.* Калган — це корінець рослини, схожий на хлапу або на с о л о д к и й к о р і н ь, а що таке *бодян,* то я й сам не тямлю, бо це слово приписано небіжчиком Кулішем. Я ні горілки, ні деяких настойок із-

роду не пив, то й не тямлю в них смаку. В «Світогляді»— *каможну воду* — це знов помилка друкарська, бо в Галичині часом не розібрали гаразд рукопису. Там повинно стояти — *заіржавлену, калюжну воду*, а може й *каламутну*. Але, надісь, повинно бути — *калюжну* воду, як-от, прикладом, кажуть — *річану*, криничану або криничну (в Стеблеві кажуть *криничину*). Я сам не держав коректури, то й чимало помилок позоставалось в виданнях, ще й помилок дуже смішних. Прикладом, в «Старосвітських батюшках», в тому місці, де описується образ Покрови, цей чудернацький утвір сільського маляра,— надруковано, що на патріархові омофор намальований, *неначе дамка*, а треба б було надрукувати *неначе дошка* (тертиця). Що подумають читальники про ту *дамку* на духовній особі, я цього на жадний спосіб не вгадаю. Є чимало й дрібніших помилок, як-от, *пуля* (в III т.) замість *куля*, і т. д., але без цього вже жадна книжка не обійдеться, як вівця найчепурніша без реп'яхів.

Щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Київ.

P. S. Чи пак не кажуть в Галичині *каман* замісць *калган*? І з цього могла виникнути помилка вже не друкарська.

1903 р.

100. До Михайла Коцюбинського

20 січня 1903 р. 1903 року 7 січня.

Високоповажний Михайле Михайловичу!

Нема що й казати, що Ви задумали добре діло — видати український збірник утворів. Цих збірників виходе тепер стільки, що з їх можна б зробити український журнал. Час би вже мати свій журнал,— та ба! Горенько наше! В Петербурзі неначе затялись — не пускати українських журналів та газет. Д. Рябошапка оце недавнечко їздив сам до Петербурга і — вхопив облизня. Не можна, та й годі! Хоч сядь та й плач! Хоч святого голубчика співай!

Я згоджуюсь з Вами, що українським письменникам не можна омежовуватись обписуванням одного селянського життя, і за це писав ще Дм[итру] В[асильовичу] Марковичеві, як він мав на думці видавати збірник. Якби книжка призначувалась для селян, то це було б добре, бо селяни тільки й читають з цікавістю ті утвори, де описується їх життя й певно позіхали [б] з нудьги, якби їм довелось читати якогось, наприклад, «Кіна, або Генія розпусти», або хоч би й «Евгения Онегина». Так, надісь, позіхає з нудьги і наша просвічена верства, як читає утвори про народ...

А тим часом українська книжка в наші часи має багато інтелігентного читальника. Треба для нього постачати й утворів, де б було обписувано й його самого з шкурою та кістками, правдиво й реально, який він є. Змістом великоруських утворів натурально буде завжди великоруське життя з небагатьома винятками, як-от утвори українців: Потапенка, Дмитриевой, Бердяевой й годі. Інші великоруські письменники хіба часом випадком доторкнуться до життя нашого краю. Натурально, що нашим письменникам треба дбати про свій край, обписувати усі верстви, усе життя, усіх людей, які тільки є на території українського плем'я. Та ще й передніше давніші письменники, як-от Котляревський і Квітка, хоч-не-хоч, а при нагоді мусили заскакувати в панські верстви, писали то про офіцерів, то про губернаторів, то так, як кажуть, «до слова прийшлось». Наша найновіша література обмежилась сливе винятково селянським життям може й через те, що ще в XVIII в. книжна слов'яно-малоруська мова, вже зовсім вироблена, стала вже далеко од народної мови, бо вища мова в книгах вироблювалась не з народного коріння, а з церковної мови. Ця мова так одійшла од народної, що вже письменники мусили писати народною мовою в тих випадках, коли в інтермедіях драм та містерій виводили на сцену селян. А як ще до того й Ломоносов зобрав вершки з цього нашого глечика й прилучив їх до великоруської підбійки, як з'явився на Україні цей язик в книгах, то Котляревський мусив вже обернутись до щиро народної мови в своїй «Енеїді».

Я скінчив здорову повість «Неоднакові на вдачу», але вона більша за «Причепу» і в збірник не влізе, бо здорова. Хотіли оце з неї надрукувати два уривки в Київ[ському] збірникові, але вони, як вирвані зсередини, будуть незрозумілі, як звичайно бувають не до тями усякі шматки

та клапті. Теперечки послали в збірникові до цензури половину мого оповідання «Київські прохачі» — теж без кінця і просили, що як я скінчу нове оповідання про артистів (бо з наших повітів їх є вісім в операх, ще й капельмейстер в Петербурзі Помщанський), то щоб замінити уривок, посланий до цензури, цим новим оповіданням. Але цих оповіданнів в мене буде два. А я почав писати не п е р ш е, а д р у г е. А друкувати треба їх вкупі доконешне, бо публіка не втяме гаразд, як надрукувати передніше друге, а потім перше. Між ними є органічний зв'язок. Вийде, певно, аркушів з 12. Може й для вашого збірника це буде занадто здорове. Я постерегаю, що на київський збірник не встигну увинутись. Певно, доведеться послати Вам. А тут ще й д. Літе пише з Одеси, посилаючи оповістку за надрукований збірник д. Вороного, щоб надалі заслати йому будлі-яку річ для дальшої книжки. Але до мая ще далеченько. Поживемо — побачимо та й поміркуємо.

Київський літературний збірник припав мені до вподоби своїм змістом. Зміст його таки добре різноманітний, може публіка не позіхатиме з нудьги. Одно мене неприємно вражає: це систематична й зумисна зміна форми сущ[ествительного] зя на **є** — *життє, питтє, життєм, питтєм* і т. под. Ця форма заведена і в інших київських виданнях. Нащо? Задля чого, я й сам не відаю. Ця форма ймення древня, давня й зісталась тільки в вживанні, як жива, в двох далеких закутках: в Галичині та в Чернігівщині. Скрізь по Україні її нема, й не диво, що й мені вона чудна. Мені вже казали — нащо я її вживаю, коли так не говорять? «Ми думали, що це друкарська помилка»,— кажуть мені. І справді, це так чудно, якби от, приміром, хто накидав систематично по книгах поліських форм: *кунь, вул, макогун, Вувдя (Вівдя) або куінь, вуіл, куіт (кіт)*, як говорять в узькій смузі залюдніння, починаючи од Більського й Білостоцького пов[ітів] Грод[ненської] губ[ернії] і понад Прип'яттю до Чернігова. Це архаїчні форми, що, певно, вимруть незабаром, і не годилось би ними плямувати утворів, коли усей обшир України не вживає, бо вони тепер чудні. Та ще й до того ми виженемо самостійну українську форму ймення серед[нього] роду на я — як, приміром: *мачіння, топління, оповідання* і т. д.

Ще й другу форму архаїчну заведено в нас, хто його зна й навіщо: дат[ельний] і пред[ложний] п[адеж] женс[ького] роду: *зеленій*, на *зеленій* траві, на *сирій* землі. Це щось старе,

книжне влізло, бо нігде так не говорять: ні в Київщині, ні в Полтавщині, де я бував по селах, а д. Чикаленко казав мені, що й під Прилуками не говорять так. Мені все справляли галичани, і я писав так. Але більше так не писатиму, а писатиму: на *зелені* траві, на *сирі* землі, як говорять. В Номиса проскочила ця форма в фразі: «*на ножані ступі*». Ця форма — це вже справді т р у п, якась трухлятина, а ми її залюбки усі вживаємо. І тут ми вигнали другу самостійну форму укр[аїнської] мови. Усього скасували самохіть дві родові самостійні форми й з десяток падежів... як корова язиком злизала (додавши оце: *оповідань, піль* (полів). Я наважився надалі писати, як говорять.

Ще в збірнику трапляються великорусизми: *хуторы, дворы*. А треба писати *хуторі, дворі, коморі, професорі, вівчарі, ярі*, бо так говорять. Коли приймете мій утвір до свого збірника, то я проситиму, щоб друкували так, як написано. Але треба додержатись і двойчастих форм навіть в неологізмах, бо це потрібно для поетів, для рифми, де часом якраз припаде до слова: *йменнє, життє*. То нехай собі дехто й так вживає. Але систематизувати мертвоти ніяк не випадає. Передайте мій поклін д. Чернявському. В його в віршах є поезія й багато почування.

З щирим поважанням зістаюсь *Іван Левицький*.

Київ.

P. S. На селах я позаписував он які форми: *багато весіллів, печів, коло полів, коло житів, пшениців, вівсів, робисся, лаєсся* (а не *лаєшся*). З коло Полтави я не чув, щоб говорили: *лаєшся*. Цю форму я чув тільки в задніпрянських панів.

101. До Івана Пулюя

26 січня 1903 р. 1903 року 13-го января.

Високоповажний добродію!

Ще перед самими нашими по старому стилю різдвяними святками в «Киевское общество взаимного кредита» прийшла тільки бомага, що «Böhmische Sparcasse» має вислати гроші д. Кулішевій і мені. Управляющий цього банку зараз сказав мені за це і питав, що вчинити і яку одповідь дати в Прагу. Я зараз написав д. Кулішевій, чи

згоджується вона, щоб її частка грошей була вкладена в банк, а коли згоджується, то нехай зараз шле від себе в банк «Заявок» за цю справу, бо без цього «Заявку» банк не хотів приймати грошей. Добродійка негайно й одписала і прислала од себе згоду, і вже аж тоді київський банк подав звістку в Sparcasse в Прагу, щоб слали гроші в Київ, бо хоч я й сказав управляющому, щоб гроші усі вклали в банк, але уся ввага була звернута на гроші Кулішевої, так як моя частка — це тільки, як кажуть, «пришийкобилі-хвіст» при її капіталі. Аж тоді київський банк дістав усю суму в австрійських кронах, розміняв на наші гроші і залічив на вклад на півроку з 5 процен. передніше давали 6. Добродійка Куліш дістала 2 999 карбов., а я 444 карбованці і 50 к. с. Добродійка Кулішева буде мати сливинь 150 карбованців проценту, що є немала річ, бо вона в листах писала за свої недостачі та нужду, хоч це мене трохи дивує: оце недавнечко вона писала до мене, що вже продала свій хутір, окрім своєї оселі та парку, в котрому поховані її чоловік небіжчик та Вас[иль] М[ихайлович] Білозерський, її брат.

Як бачите, добродію, ця тяганина з переводом грошей тяглась таки довгенько, але, хвалить бога, скінчилась. Посилаю Вам, добродію, сердечну подяку за усі Ваші труда та пеклювання про цю біблійну справу. Ми невідомі, де друкується переклад «Біблії» і чи вже видання дійшло кінця, чи ще й досі не скінчено друкування. Раять мені, щоб я звернувся до цензора, щоб він пропустив по одному примірникові «Біблії» мені й д. Кулішевій. Але навряд чи пропустять, бо духовного змісту книги мусять переходити ще через другу цензуру — духовну, а ця цензура ще консервативніша од світської: в неї скуплюється традиційна релігійна і національна нетерплячість, з котрою неможливо нам мати будлі-яку справу. Будьте ласкаві, прийміть од мене як єдину щиру подяку примірник «Біблії» з призначених мені як даровизну от Британського біблійного товариства; один примірник прошу передати Іванові Белеєві, один М. Грушевському, один Ів. Франкові і по одному в Товариство просвіти та в Товариство ймення Шевченка.

Мій адрес: Іванові Семеновичу Левицькому, улица Пушкинская (Новоелисаветинская), № 19.

З щирим поважанням зістаюсь вельми шануючий Вас
Іван Левицький.

P. S. Українських книжок виходе в нас багато: видані утвори Марка Вовчка, Кулішевої, поетів Кримського, Чернявського, Свидзінського, Руданського, «Літературний збірник» в Києві і багацько популярних книжечок. Трохи одлигло в цензурі.

І. Левицький.

Київ.

102. До Михайла Коцюбинського

21 квітня 1903 р. 1903 року 8 квітня.

Високоповажний Михайле Михайловичу!

Оце перечитую черніговського альманаха «Дубове листя» і мушу признатись, що цей альманах мене дуже засмутив, що стосується до деяких язикових форм. І книжка на зміст гарна й неодноманітна, і не наводе нудьги, як передніші видання, слова винятково народні. Але я бачу, що й київські нові видання й ваше чернігівське заповязались систематично завести стару форму іменників на є, що панує в Галичині, позмінювали у всіх письменників я на є. Цю тенденцію мав і небіжчик Кониський, як чернігівець, і я з ним за це войдував завсіди, доки одесці не позмінювали цього при виданні. Чи питали ви за це згоди в авторів? бо мене в Києві не питали і позмінювали самохіть, тимчасом як в Галичині нам в оповіданнях нічого не змінювали. По-моєму, ці видання просто таки попсовані архаїзмами, і тільки ще одна «Киевская старина» держиться живих форм живої мови. Читаю «Дубове листє», і мені таки зовсім уявляється, що я читаю будлі-яке галицьке видання, наче Галичина виїхала в Чернігівщину й на Україну і там вселилась, тоді як повинно бути навпаки... Тим часом це видання читатиме не одна ж Чернігівщина, а вся Україна. Цей напрямок в письменстві йде і проти живої мови по усій Україні, і проти народної літератури в збірниках народних пісень та казок. Перечитайте збірник Чубинського й інші і там побачите, що ця архаїчна форма трапляється дуже рідко на далеких окраїнах та спорадично подекуди на Волині. Це зостанки стародавніх **юсів**, скаменілих і подекуди ще не померших. Є на Волині коло Кременця село Боголюбов, де усі наші я вимовляються є і дуже консек-

вентно. По Волині ходять всмішки ці боголюбовські вирази: «одлучи *теле* (теля), а *лоше* (лошя) зажени в загороду». «— А хто ви такий? — Я *дєк* (дяк) з Боголюбова». Ця форма, як *теле, курче* (курчя) ще зосталась жива в Карпатах в гуцулів як стародавня скаменілість. Як читаю отаке в галицьких виданнях, то вже й не дивуюсь, бо то ж Галичина: це ж десь далеко. Але коли читаю чернігівське видання, то мені все здається, що після тих: *чуттє, почутє, повітрє, повітрєм* (!!!) от-от вискоче й боголюбовське теля, й лошє, і навіть гуцульське курче.

Смішки-смішками, а воно й справді може з'явиться якийсь теоретик язичник, що йому прийде на думку підвести логічно під один ранжир усі такі форми. Усього була на світі. От і в Києві позмінювали форми, надісь, ради граматичних падіжів, щоб видно було, що ім[енний] пад[еж] *оповіданнє*, а род[овий]—*оповідання* <та чи то в Києві?>. Я балакав з одним таким приїзжим граматником та п а д е ж н и к о м, і він каже: «Як же так, що ро[довий] п[адіж] буде ії і дат[ельний] ії, і вин[ительний] теж ії, і предлож[ний] ії (і на неї? Бо й справді предлож[ний] пад[еж] в народній мові буде — *на ії*. В нас пишуть *на ній*, але так нігде не говорять: це просто перероблене великоруське — *на ней*. В весільній пісні співають: «Світилка — шпилька при стіні, а *на ії* сорочка не ії. То ж тиї баби, що в шпиталі. Прийшла та баба — торкає: «Скидай сорочку! Смеркає!» Бгати під граматику живу мову — це помилка, і помилка шкодлива. Граматика — це рабиня живої мови, що повинна слідком ходити позад своєї панії, а не пхатись поперед батька в пекло та псувати живу мову.

Ми абсолютно запротестуємо проти цього накидання архаїчних форм. Балакав я за це з д. Лисенком. Він каже, що треба к л и к н у т и к л и ч по газетах.

Але це може пошкодити виданням... Коли вже мені чудно те *чуттє* та *повітрє*, то для читальників і потім. Читальники спротивляться і ще й одкинуться од книжок. Та й чи можна ж і печатати в газетах за таку штуку, що такі слова, як *повітрє, повітрєм* та *сей, сього*, наближають наші книжки до великоруської мови й позбавлюють їх оригінальності й самостійності? Тим часом наша форма *цей, ця, цього* самостійніша, ніж чернігівська, бо чернігівська мова — це ж перехідна до великоруської, та ще й там натикано російських слів стільки, що Кониський насилу вичистив свої утвори од їх аж при виданні. Як на мене, то я б ладен

швидше завести як загальну форму для літератури: *цей, цього, ці,* ніж задніпрянську: *сей, сього.* В наших київських виданнях ще, спасибі, хоч покинули слова на **мя:** (*сімя* і т. д.), бо... вони схожі з великоруськими... то й, певно, од звички їх не зачепили, бо надто вже звикли до їх й оговтались. Обрусеніє проникається непримітно, невідомо. От тим-то людям вже стало й чудно, що ім[енний] п[адеж] буде *оповідання,* і род[овий] так само і множ[инне] чис[ло] теж *оповідання.* А на мій погляд, то це й добре: менше ваги буде на плечах школярів. Аджеж нові романські мови спростили стару латинщину й повикидали оті падежі, і в нас воно йдеться очевидячки до того ж самого, бо в нас падежів дуже вже рясно. «Баба з воза — на колеса легше». Одна писателька вже казала мені, що в Києві — це к а б і н е т н і у к р а ї н ц і, бо часом її підводять щиро народні слова... І справді, живучи між збитими з пантелику щодо мови городянами, несамохіть заметишся й сам покаліченою мовою та київським жаргоном.

Ви, добродію, зросли у такому селі, де ще животіє ота архаїчна форма, то Вам і не чудно. Коли б Ви знали, що «Дубове листє» мені таке чудне, як би от, приміром, було написано: «Дубове листо», або «Дубове листю», або щось отаке. А вже оте *чутє,* та *почутє* та це мені таке дивовижне, неначе якась граматична карикатура, якийсь ніби Гюговський «чоловік, що скале зуби», з ротом до вух. В галицьких книжках це усе не так кидається в вічі серед усякої язикової каламутні, а в нашій книжці — то це істинно: *курчє* та *лошє* або щось отаке!

Як думатимете зробити яку зміну в утворах авторів, то передніше спитайте на згоду в авторів, бо інакше Ви образите авторів. Небіжчик Володимир Барвінський, цей найделікатніший з галичан, було питає в мене за усякий дріб'язок.

Вибачайте мені, що я не згоджуюсь брати спілку в таких виданнях, бо я ладен взаконювати цю старовину або обминати те, що незабаром і само, згодом, а може й швидко, вищезне по непереможному натуральному потаємному законові.

Мій низенький поклін Вашій дружині. З святками Вас поздоровляю. Зістаюсь щиро шануючий Вас

Іван Левицький.

Київ.

103. До Михайла Коцюбинського

1 червня 1903 р. 1903 року 19 мая.

Високоповажний Михайле Михайловичу!

Оповідання «Гастролі» вже готове, але тільки раз перечитане й виправлене і... не переписане. Та й переписувати його в цей час нікому: саме скрізь робота. Мушу послати черняк. Але чи розберете Ви його з поправками, виправками та дописками збоку?

Як би було добре для самого оповідання, щоб я його перечитав і виправив дещо вдруге, в чистому рукописі! Чи не спромоглись би Ви, принаймні потім, коли рукопис вийде з цензури, дати мені її для прочитання, щоб дещо повикидати та дещо вкоротити? Оце вчора був в мене д. Вороний вже з жінкою і просив мене взяти спіл в його виданні — в другій книжці.

Чорняка пошлю Вам незабаром, не загаявшись, бо по тону Вашого листа бачу, що Ви хапаєтесь з збіркою матеріалу.

Мій низенький поклін Вашій жінці.

Щиро прихильний до Вас *Іван Левицький.*

Київ, № 19.

1904 р.

104. До Михайла Грушевського

21 січня 1904 р. 1904 року 8 января.

Високоповажний Михайло Сергійовичу!

З новим роком будьте здорові!

Вибачайте, що опізнився внести свою оплать в «Товариство», як його спілець. Усе сподівавсь, що д. Труш, вертаючись з Криму, зайде до мене та й візьме гроші для передання, але він чомусь не зайшов. Мушу слати поштою.

Святкування юбілею д. Лисенка одбулось так пишно, що я такої пишноти й не сподівавсь, знаючи мертвоту та байдужість нашого суспільства і до української літератури

і, само по собі, і до письменських і артистичних діячів. Аж воно вийшло зовсім інакше, як виявилось при святкуванні юбілею.

Був я і на виставі в оперному театрі Лисенкової «Різдвяної ночі». Ставили оперу дуже добре, і опера дуже гарно видає на сцені. Київські театральні антрепренери Бирода та Саксаганський дуже добре покористувались юбілеєм і заробили на йому здоровецькі гроші тоді, коли звичайно перед різдвяними святками в театрах буває сливе порожньо. Казали мені Старицькі, що оперний театр заробив 21 декабря за денний Лисенків концерт і за вечір, коли йшла «Різдвяна ніч», 3500 карбованців, бо ціни поставили бенефісні, ще й зверхом!..

Чи не помістили б ви, добродію, мою дописку до «Хмар» в «Л[ітературно]-Н[ауковому] вістнику»? (Усього 10 писаних аркушів). Десь воно блукає в молодих — і чистова й чорняк... Боюсь, щоб не запропастилось навіки, бо мені шкода своєї праці.

Оце позавчора писав мені д. Пулюй з Праги, що український переклад біблії вже вийшов з друку: в полотняних палятурках коштує 3 кроні. Британське біблійне товариство дарує д. Кулішисі й мені по 10 примірників. Прошу Вас прийняти од мене один примірник в знак поважання, а один прим[ірник] передайте д. Франкові, один д. Белеєві, один д. Шухевичеві, один в Н[аукове] т[овариство] імені Шевченка і один в «Просвіту». Коли б мені хто з галичан привіз один пр[имірник] до Киева, бо інакше не пустять. Гроші за переклад, що на схованці в Київському обществі взаїмного кредиту (тепер їх 500 р.) я записав в духовниці на користь убогих студентів русинів в Львівському університеті. Чи на стипендійку, чи на що інше — як В а м здасться краще. Бажав би я, щоб і д. Кулішева зробила так само з своїми 2999 р. за переклад (дві тисячі — 999 р.).

Мій низенький поклін Вашій жінці.

Зістаюсь з поважанням до Вас

Іван Левицький.

Київ.

105. До Івана Пулюя

27 січня 1904 р. 1904 року 14 січня.

Високоповажний добродію!

Дуже Ви втішили мене, подаючи звістку, що український переклад «Біблії» вже надрукований. Великий спасибі Вам од мене та й спасибі Вам буде од кожного українця за Ваші труда по виданню «Біблії». Через університет мені не можна дістати «Біблії» ніяким способом. Один примірник, коли Ваша ласка, зашліть в Львів до Товариства ймення Шевченка. Може, будлі-хто з галичан привезе мені. Один примірник прийміть од мене на щиру подяку за Вашу працю. Решту передайте по одній книжці добродіям: Грушевському, Франкові, Белеєві, Вол[одимиру] Шухевичеві, в Товариство імені Шевченка, в «Просвіту», в львівську мужську українсько-руську гімназію і один примірник д. Кобринській. Намовте Британське біблійне товариство, щоб воно послало один примірник в наш святий синод і просило дозволу продавати українську «Біблію» в Росії. Цікаво, яку-то одповідь дасть наш синод на прохання розповсюднювати «святе письмо». Я добре тому відомий, що завсіди культура й наука йшли поза синодами і проз їх, що, починаючи з візантійського періоду, коли була знехтувана й одкинута наука як якась непотріб... Але... як каже приказка, «купити — не купити, а торгувать можна». Нехай Британське товариство спробує поторгуватись, то, може, щось з того й вийде: може, в владик вже змінились погляди на перекладання «Біблії» на усі людські мови й підмови, бо й владики змінюються, як і все в світі змінюється.

Добродійка Кулішева писала до мене теж за «Біблію». Вона тепереньки пробуває в селі Оржиці Полтавської губернії Лубенського повіту. Гроші за переклад «Біблії» тепер 500 карбованців я одписав в духовниці на убогих студентів русинів Львівського університету, але... моя сестра удова братиме ще проценти з їх до свого життя. Напишіть, добродію, щоб і д. Кулішева повернула свою частку 2999 крб. на те ж добре діло: Ви авторитетніший і ближчий за мене до небіжчика Куліша, то, може, вона Вас і послухає. Вона якось писала до мене, що хоче повернути свої гроші за проданий хутір на добродійне призначіння.

З новим роком поздоровляю! Бувайте здорові!

З поважанням зістаюсь *Ів. Левицький.*

Київ.

P. S. Празник юбілею д. Лисенка празникували з такою пишнотою, якої я ніяк не сподівавсь. Його опера «Різдвяна ніч» йшла на сцені вже чотири рази з повним людей театром.

106. До Івана Франка

13 березня 1904 р. 1904 року 27 лютого.

Високоповажний добродію!

Ваш погляд на зміну статуту Наукового товариства імені Шевченка зовсім правдивий. Слово *наука*, як слово *світ*, дуже загальне і через те неомежоване. Чого тільки не можна підвести під ці загальні втямки! Бо й кожне штучництво, кожне навіть ремество й промислівство має і практичний, технічний бік, має й теоретичний, науковий бік. Але з цього ніяк не виходе, щоб це все убгати в Наукове товариство. Ви правду кажете, що треба трохи зузити й стіснити статут Наукового товариства принаймні до тієї програми, яка покладена в основу усяких європейських так званих академій наук. Через це прошу Вас, добродію, подати мій голос за зміну статуту в тім напрямку, який Ви проектуєте.

Прошу Вас, добродію, прийняти од мене примірник українського перекладу біблії, присланий д. Пулюєм до Львова. Один примірник задля мене може хтось привезе мені, як їхатиме до Києва, бо інакше не можна його добути.

З щирим поважанням зістаюсь Ваш прихильник

Іван Левицький.

Київ.

107. До Бориса Грінченка

26 березня 1904 р.

Високопов[ажний] Борисе Димитрійовичу!

Будьте ласкаві, попросіть, щоб принесли мені й чистову додатка до «Хмар» на часок. В чорняку в кінці XII гл. написано: «*покійниця* Дуніна-Левченкова, та ще й

двічі, а в XIV гл. ця покійниця виходе до гостей і балакає з ними... Якось забувсь зачеркнути цю *покійницю*. А коли вона сутніє в чорняку, то, надісь, є і в чистовому зшитку. Вийде щось смішне... Та ще треба дещо виправити й потрошку повикидати. Слово *хвиля* доведеться нам заміняти в книжках. В «Досвітках» Кулішевих, в 2 вид. Іогансона на стор. 163 стоїть: «Над филястими морями живуть, мамо, люде...» В Чернівцях («К[иевская] С[тарина]», 1903 р., дек[абрь]) вийшла книжка «На филях часу». І Франко так само вживає цю форму.

Бувайте здорові! З щирим поважанням зістаюсь

Ів. Левицький.

Київ 1904 р. 13 марця.

108. До Ганни Барвінок

22 квітня 1904 р. 1904 р. 9 квітня.

Високоповажна Олександро Михайлівно!

Не було часу одповісти Вам на Ваш лист, що «Старий завіт» вже вийшов з друку. Роботи було так багато, що я насилу увинувся. Вже й д. Пулюй подав мені звістку, що український переклад «Біблії» надрукований. Я написав до його, щоб Британське біблійне товариство послало в наш синод один примірник і просило дозволу продавати своє видання в Росії, коли синод не згодився сам видавати. Але... трудно сподіватись поспіху в цьому ділі, знаючи, як Україні одплачують... певно, за усю ту послугу, якою колись Україна послужилась для Великої Русі, що до просвітності стосується. Давня Москва брала з України і Симеонів Полоцьких, і Славинецьких, і справщиків святих книг, і співців, і духовні драми-містерії, і книги ще Києво-могилянського часу, а потім увесь XVIII вік брали од нас на єпіскопські кафедри вчених Києво-Могилянської академії, котрі заводили на півночі школи і несли просвітність. За Петра Великого брали од нас і перекладчиків європейських книг. Петро В[еликий] посадив перекладати книги навіть флотського ієромонаха Симеона, родом киянина. Ломоносов забрав з Києва книжний науковий язик, над виробкою котрого працювали років з двісті ще од часів Іоанна Вишенського, в котрого на народну українську мову вже був

покладений чималий шар наукової мови, виробленої з церковнослов'янського. Це було ще за часів князя Костянтина Острозького та берестейської унії в 1596 році. Цю чужу працю Ломоносов забрав собі готовісіньку... Уся його послуга в тім, що він вмів вибрати з великої київської літератури підхожі слова й виречення, як-от, приміром, панни добирають гарус для шиття до взорця. А вибирати й добирати цей гарус було з чого, і він вибирав добре, поминав слова чисто українські, бо вчився в Києві і певно знав, яка одличка між українською й церковною мовою. А от історик Татищев за Катерини II так брав, не розбираючи, і набрав багато й українських слів в свої утвори. Замість того, щоб виробляти свою книжну мову з живої народної мови, вони брали вже готове з київських книг і вставляли в свою, та ще вставляли слова латинські та французькі і занечистили книжну російську мову так, що, як каже д. Пипін, «русский книжный язык теперечки самый пестрый язык в Европе». Забравши мову з Києва, забрали за Катерини II ще і вчених з Києва, отих Козицьких, Соханських, Максимовичів і т. д., що перші почали видавати журнали-альманахи в Петербурзі і були першими професорами Московського університету ще до відомого Новикова (та також одбивання в нас інтелігенції й писателів українців тягнеться і досі).

Само по собі, що таке з а б и р а н н я ліпших просвічених людей з України того часу не могло не бути причиною її збідніння й занепаду просвітності перед кінцем XVIII в., та ще й тоді, коли Катерина II в 1783 року завела на Україні панщину і збавила й розпаскудила наших козаків, поробивши їх «поміщиками», котрі вже за губернатора Кураківа одписували йому, що «просвещать крестьян не следует»... А теперечки маємо в подяку заборону українського перекладу «святого письма», може, знов з тієї причини, що мовляв, «просвещать крестьян не следует»... Усяково була.

Правда, нам кажуть, що є ж великоруський переклад «Біблії» замість зовсім незрозумілого церковнослов'янського перекладу, з котрого народ не втямить нічогісінько. Але... і з цього великоруського перекладу не дуже-то багато втяме. Це не переклад, а тільки півпереклад, бо в йому трохи не половина не переложена на російську мову, так багато покинуто без перекладу церковнослов'янських слів. В молитовних місцях і в «Псалтирі» сливинь усе зосталось

по-старому: така сила церковних слів зоставлена! «Псалтир» в великоруському перекладі вийшла така, хоч перекладай її вдруге заново на народну великоруську мову. Я був тоді студентом, як вийшов той переклад «Біблії», і навіть студенти академії казали, що то був переклад на російську мову тільки наполовину. Перекладали «Біблію» професори єврейської мови в чотирьох академіях. Їм треба б було, як і Ломоносову та Кантемирові, утворювати нові церковно-релігійні слова з народної великоруської мови замість слов'янських — церковних, а вони чи не вміли, чи не насмілились, та й закидали переклад церковщиною. Тільки київський професор, киянин Гуляєв понакидав в «Параліпоменах» усяких *горниць, покоїв* та іншого українського таки доволі, неначе він мав на думці й Україну, і ці усі слова пішли... нібито за церковнослов'янські... бо хто ж там догадався б... Цей російський переклад «Біблії» якраз можна поставити врівні в паралелі з українськими перекладами «Євангелії» XVI віку Тяпінського, Петра Многогрішного та пересопницькою. То були напівперекладі, де покинута сливе третя частка церковних слів.

Пишу на Ваш давній «зимовий» адрес навмання, бо може Ви, добродійко, знов переїхали в хутір в Борзенщину.

Бувайте здорові! Щасти Вам, боже, в усьому.

З щирим поважанням зістаюсь *Іван Левицький.*

Київ.

P. S. Управляющий «Киевским обществом взаимного кредита», мій квартирний хазяїн, помер, але дім його і тепер його жінки Сегет.

Мій адрес старий, давніший, той самий.

109. До Михайла Грушевського

31 травня 1904 р. 1904 р. 18 мая.

Дорогий Михайле Сергійовичу!

Коли спілка має на думці видати «Хмари», то ось ще дописки, які приписані до видання в Росії: На самісінькому кінці, після слів, «Его збудили (решту кінця 2 стрічки викинути ст. 335). Кров кинулась йому в голову: його ду-

шило в грудях, душило коло серця. Він насилу одійшов і опам'ятався.

«Чудний і страшний сон! — думав Дашкович.— Це не сон, а мої стривожені думи заворушились. Велике каламутне море заливає Україну, і вона завалюється в море. А я й сам незчувся, як тонув у тому морі і... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав навіть їм рідної мови, не передав прихильності до рідного краю, до народу. Я заблудився в дорозі і своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі...

Од переляку, од тривоги старий нервовий Дашкович заслаб і мусів пролежати кільки день в Сегединцях, і, одужавши, вернувсь додому в Київ».

На стор. 324 після слів: «Радюк бігцем побіг з Дашковичевого дому, навіть не оглянувсь», вставить оце:

«Надворі розходивсь страшний вітер, налітав з-за Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Дерева коливались, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив з горниці і бігцем попрямував до свого житла якось несвідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревла та свистіла, трохи не звалювала його з ніг, і все гнався улицями, доки не вскочив в свою кімнатку. Несподіване лихо неначе гналось за ним навздогінці, і він ніби втікав од його, якмога швидше, щоб принаймні знайти собі тихий захист, такий закуточок, де б йому можна було сховатись з своїми важкими думами і тихцем перетерпіти муки серця.

Він ускочив в свій покоїк, засвітив лампу, впав на ліжко, заплющив очі і одразу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилась в його голові. І тіло обважніло і неначе задеревеніло, і думки наче скаменіли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило безперестанку і не давало ніякого просвітку думам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лампа ледве блимала на столі. Запаморочена голова каменем вдавила м'яку подушку, неначе пірнула в неї. Вітер свистів та гув, рвав віконниці та стукотів, неначе руками. Молодий хлопець од скорботи й жалю не чув того лютування скаженої бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою, важчою за самий сон. Трохи згодом його думки, неясні та невиразні, помаленьку заворушились в голові, як поплутане павутиння, неначе перед його очима заворушивсь туман. І з того

туману виринули чиїсь види, якісь гаразд неомежовані обличчя. Йому здавалось, що він кудись йде в тому тумані, хоче вийти з його, силкується вийти, шукає стежки, никає, блукає навмання та все десь плутається в тумані, неначе в павутинні.

А туман клубками та хвилями все застеляє стежку, то розходиться поперед його, то знов густішає і знов спадає перед його сивими завісами, стає стінами і застує йому тихий світ з неба. От туман ніби звився і піднявсь вгору, і тепер ним замиготіли ніби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе світло в канделябрах, замигали чиїсь обличчя. І одразу блиснули чиїсь пишні гострі очі, вигулькнуло чиєсь лице, свіже, свіже, неначе перша троянда в зеленому листі.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий дух майської троянди. Але туман знов насунувсь. І зникло те пишне обличчя з осміхом на рожевих устах... І важка дрімота знов пройняла голову й думки... І знов в одну мить ніби піднялась завіса з легенького туману. Блиснуло синє-синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь дивні велетні дерева саме в цвіту, білі квітки магнолій. Якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі й жовті запурхали по тих деревах. Вони миготіли, стогнали, свистіли, неначе вітер завивав в гаях. І Радюк не міг видержати їх страшного крику та свисту, оступився і плутавсь в якихсь пущах. Впав промінь з неба. І перед очима заясніла якась пишна долина. На долині мочарі; на мокрачах на здвижі виганялись ліани з гарячого багна, хапались за гілки дерев, за стовбури пальм, обвивали їх гадюками до самого вершечка і спускались униз і коливались. А на їх теліпались пишні здорові квітки, неначе повироблювані з білого та жовтого воску, з червоними осередками.

Артистична вдача потягла Радюка до тих гарних квіток. Він наблизився, втирав в їх очі, милувався ними. Але од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, неначе од трухлятини й гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихати. Він хотів будлі-куди втекти, будлі-де сховатись од того важкого духу. А квітки все наростали, все ряснішали. Червона птиця криконула, мов навіжена...

Буря ірвонула віконницю, одчинила її і з усієї сили хрьопнула нею об стіну і страшенно гуркнула.

Радюк опам'ятавсь і раптом скочив з ліжка. Важкий

неприємний дух якоїсь порохні та гнилятини почувавсь йому неначе в кімнаті, ніби занесений на нервах звідкільсь, од когось, од чогось. Він зирнув по кімнаті й прочумавсь.

Буря вила надворі, неначе скаженіла. Віконниця билась об стіну, неначе підстрелена звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне вертілось в Радюка на думці, щось незвичайно важке та гірке почувалось в серці. «Що ж таке оце скоїлось? Чого ж мені так важко на серці? Чого мені так гірко на душі?» — думав молодий хлопець, прочумуючись.

І він одразу опам'ятавсь. Свідомість вернулась до його. Він пригадав вечір в гостях напередодні, пригадав Ольгу, згадав її вразливі, насмішкуваті слова.

«Не топтати мені до неї стежки. Та й не піду я до неї ніколи. Розійшлися ми, як туман по степу, як доріжки в лісі розбігаються все далі та далі, і ніколи не зійдуться наші доріжки докупи, і не вийдуть на великий битий шлях людського життя. Не бути нам в парі. Моє серце покохало не богиню, а якусь чудову статую, котра не тільки не назначує собою якоїсь богині, але навіть не має в собі таки нічогісінько вищого, ідеального. Вона тропічна болотяна пишна квітка, що тхне гнилятиною та порохнею».

І важка, тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста!

(Далі буде «А в Дашковичевому домі вечір тягся своїм звичаєм (по-своєму), як і почався...»)

В моїй дописці, посланій вам, стара Масючка зветься Олександра *Степанівна*, а в повісті — вона *Остапівна*. Треба змінити в дописці на *Остапівну*.

В повісті я зумисне ставив слово *жизнь, язик*. Треба скрізь замінити на *мова, життя*.

Держіться видання Белеєвого. В йому і для його я повикидав дещо зайве. По йому й друкуйте, повставлявши оці уставки всередині. В київському виданні 1874 р. сила друк[арських] помилок і таких слів, як: *до гори* (догори), *в гору* (вгору). Коли Белей не викинув, то викиньте на ст. 6-і од слів «Лежачи лицем до стіни, він...» і кінчаючи— «свої ліжка ширмами».

Потім на ст. 7 викинути — «Часом вони любили не розбірати своєї й чужої одежі» — кінчаючи словами — «тютюн і одежу». На 8 ст. викинути — «Лапландець виліз... і роззявив рота».

Окрім того позмінюйте оці слова: На стор. 8 — *якого*

Стеблів. Народний літературно-меморіальний будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького в день відзначення 50-річчя від дня смерті письменника (14 квітня 1968 р.).

чорта ти... *чом* ти. На 10... був *неповороткий*... був *неповертайло*.

На 13 стр. викинути од слів: «Він звав Воздвиженського ввічі подляком-туляком» до «од Афін».

На 27 стр.: «що вони *іменно* застрягли в тім притворі» — «що вони *доконешно*...»

На стр. 30 внизу: ...і *гаркнув*... *гуркнув*.

На 40 ст. перед словами «...Тим часом ректор» вставити «*Митрополітанський екзамен*».

На 43. *Шептала* Воздвиженському думка — *шепотіла*.

На 45. *подляк-туляк* — замініть на капосний!

На 48. *митрополічих співчих* — митрополітанську півчу.

На 59. *одступити* назад — оступитись назад, внизу: постерегти *женський* — жіноцький.

На 61. *кухаркою* — куховаркою... книжки *поодкривані* — розгорнуті.

На 64 стр. *рожовими* букетами — *рожевими*.

На 70. *Енергія* блиснула *бляском* — завзяття блиснуло блиском.

На 71. Марта *об всім* догад.— Марта *за все* догадал.

72. *упарта* — уперта. *Одступлюсь* — оступлюсь.

73. *обо всему* питати... про все питати...

глузує *над ним*... глузує з його.

78. *Курині* лапи... *курині* й собачі — курячі...

80. ...він *готовився*... готувавсь... милостиню... *ну*.

89. ...його за *профана*, але такі... за легкодума, але на такі слова вважав, як *на* жарти.

101. ...кипіла *жизнь*... *робоча жизнь* села в гарячу літню *пору*... кипіло життя не глибоке й не широке, але живе, живе життя села в робочий гарячий літній час...

102. *пісчане* дно... піскувате дно.

108. Його очарувала сільська жизнь... його чарувало сільське життя.

111. Такі... *окровавляні*... такі покрівавляні.

112. *Молитвеників*... молитовників.

115. ...обвівала *свіжина* степів... свіжість та воххість степів та лісів...

117. ...Тревоги *жизні*... життя... *мав приступ* до двору... був вхожий до двору.

120. внизу: за *підбородок*... за підборіддя.

121. ...велику *красавицю*... красуню.

122. внизу: *дівиця* сорок літ... *дівиця* сорока п'яти літ... дівуля сорока літ, дівуля.

124. ...звали її *красавицею*... її красунею.
127. ...до дому... до дому з рана... додому, додому зрана.
128. ...внизу... почала *скучати*, нудитись.
129. ...не *обожала* їх... не оббожувала їх.
131. ...як ростоплене *залізо*... золото.
134. ...на *нижчій* губі... по середині. На спідній губі... посе[редині].
138. ...найдорощій ложі... найдорожчі. *Красавець*. Красунь.
156. ...на довгі ниві *жизні*... життя.
158. ...вишита сорочка... *ніжною*... вишивана, делікатною.
159. ...навчиш усьому ...навчиш *сина* усьому.
159. Чистим українським *язиком*... Чистою українською мовою... та *енергія*... те завзяття й наважливість.
161. *жидова* й *ляхва*... євреї... проти волі *почув*... почутив... всю *массу* гарячого чуття... усю силу гарячого почування... язик... мова.
165. ...свіжина... свіжість і воххість.
166. ...попілом *пожарів*... пожежі.
174. ...нову *жизнь*... нове життя... *язиком*, мовою.
175. ...Радюк *почув душею*... почував душею.
176. були готові залічити... були ладні загоїти.
179. викинути од слова *На* короткому лиці—до—*Чорні*.
182. Бубчиного заводу... Бубчиного заводу й хову.
183. На сухому *підбородкові*... підборідді...
щонебудь... будлі-що.
186. перший *багач*... багатир.
194. *ножницями*, ножицями.
197. ...пироги... *впеклись*... пироги випеклись.
Під *спідку*... під спідушку.
204. панянок *скушаєте*... спокушаєте.
208. *появились* пироги... з'явились.
211. *хлопнула* чарку... вихилила чарку.
217. легенько *здихала*... зітхала. рожевим. Чорноброві.
224. *на пам'ять* тих чудових *слів*... на пам'ятку про ті чудові слова.
225 ст. *здихав*, зітхав.
228. ...— Не сердіться, діду! — Не сердьтесь, діду!
230. Єго *ніжні* руки... його делікатні руки.
237. Викинуть од слів — там він дражнився з Лекерею Петровною до кінця... з гарними голосами. Широка *жизнь*... На тій ширині. Широке життя... На ті широчіні людського життя.

240. Мущини... запросто... наготовивши... яснорожевим колорітом... Паничі... по-простяцькому звичаю... наготували... яснорожевим сутінком.

241. Довгі *нижні* й верхні вії... спідні... вії.

243. ...прибувший *болгар*... болгарин.

245. ...*якої-небудь* пісні... будлі-якої пісні.

246. ...тихо *шепотав* Радюкові... шепотів.

249. ...в йому на всю *жизнь*... на все життя.

250. ...їх *голоса* були такі. В їх *голоси*.

251. (внизу) ...на лице рум'янець *стида*... сорому.

254. ...в соціяльній *жизні*... в соціяльному житті.

260. ...Ольга розкрила рояль... одчинила рояль.

264. ...*ніжність чуття женського*... делікатність почування жіночого.

266. ...що любов... *не животна*... не звіряча... вищим от *животного* елемента, повинна облагороднитись, од звірючого елемента... *зшляхетніти*. почав жити минувшою *жизню*... минувшим життям. ...науки й *розвиття*... науки й розвитку.

271. ...як спіла диня... неначе стигла диня.

273. ...роса *покрила* їх огонь... роса прикрила...

274. ...жити щасливою *жизню*... щасливим життям.

275. ...*надіявсь зовсім на її згоду*... сподівавсь од неї згоди. Він *почув*, що *його ноги*... Він почутив, що в його руки.

276. ...думці — заміжню *жизнь*... заміжне життя.

277. ...в громадській жизні, в громадянському житті. На *згірьі* були приготовлені. На згір'ї були наготовлені фейєрверки.

279. ...его жалуванням... його засобом.

280. Її рот... *роскрився*... розстулився.

...*Жизнь* тихої горлички... життя. Така жизнь... таке життя.— Його *стан серед громади показалась її*. Его становище в суспільстві здалось для неї.

281. ...*серед звичайної жизні*... в звичайному житті. І в інституті, і в *жизні*... в житті.

282. Воно (серце) *билось*, трохи з грудей... кидалось.

283. *Свіжина* неба... свіжість неба.

— Ідеал, і свою будущу *жизнь*... Своє наступаюче життя.

284. Сегединці не *являлись*... з'являлись... де вже *являлись* гості... де з'являлись... опасував — боявся... він був *готовий* оддати свою *жизнь*... був ладен віддати своє життя.

285. ...вона *терпіла*... вона мучилась і страдала. ...*слідила* за кожним... слідкувала за.

287. ...тільки що одступив... оступивсь.

288. ...в *полутіні* кімнати... в сутінку кім[нати].

290. ...на *лобі*... на чолі... Як *доспіле* яблуко... стигле,

291. ...на синову чорноволосу — на синову черноволосу голову... й легче... й легше.

293. ...доля наша *женська*... жіноча...

296. ...свою *будущу жизнь*... своє прийдешнє життя. ...за вас *споминали*... згадували... встрітить — стріне.

297. ...мусів *о*пертись... обпертись. *Він* глянув... Радюк гл[янув].

298. ...перевагу *в Ольги*... для Ольги.

299. Ви були б *красою*... були б окрасою.

300. ...*Катерині* неначе. Для Катерини... *любимий* — любий.

301. ...щастя *жизні*, для котро... життя, для котрого.

304. Оркестр замовк *разом*... одразу. Ольга одмачила, *взяла* Радюка... кивнула на Радюка.

305. *Жизнь* сама по собі, тим що *вона жизнь*.— Життя само по собі, тим що воно життя.

— Вона *зрозуміла*, що *жизнь* сама по собі, тим що *вона жизнь*. Вона втямила, що життя само по собі, тим що воно життя.

...струну *національності*... струну поезії в національності й народності.

306. Его *любимі* ідеї. Любі ідеї... на таку *високість*... на таку височінь. Він *чув*... він почував... може *помістити*... змістити... жизні *поетичної і пахучої*... життя поетичного, ніби пахучого... *надихання* в поезії—натхнення... оте *имья*— ймення.

307. Навить *наглий* — налазливий... він *за руку* — він за її руку... ні на *чім* не *постановили* і не *скінчили* щодо сватання — ні на чому не спинились і не постановили, що стосується до шлюбу... як вертілась — як усе вертілось.

308. Він почав *опасуватись* — вагатись і боятись... за її легкий *характер*, легковажну вдачу.

309. *готов* був оддати *свою жизнь* — ладен був оддати своє життя... як *екваторіальний жар*, неначе тропічна жара... всю українську національну *жизнь*, все укр-е нац-е життя... людиною без національності — людиною без національності і безпринципною взагалі... під її *смак* — під її вподобу... та *женська* цікавість — та жіноцька цікавість.

310. *серьезна* — поважна, *кухарка* — куховарка, *приневолить*, присилувати. Тим самим *язиком* — Тією самою мовою.

311. *боялись книжок* — боялись наукових книжок. ...що пам'ятаєте *об мині* — ...за мене... *безсмертна* поезія — невмируща поезія. Тут *вся жизнь* нашої — усе життя. Радюк читав... з великим *чуттям*... повні глибокого *чуття* — почуванням, повні глибокого почування.

312. ...говорити *об чім инчім* — про щось інче. Книжка... *закрилась* — загорнулась... принизила до землі—принизила вщерть з землею... Як вона *погубила* на віки — як вона запагубила всю... надію... він *почув*, що — почував, що... вчених і *писателів* — ...і письменників. Не *похожий* на ваш — не схожий на ваш.

313. Він *почув*, що то велика честь — Він знав, що — *пансне* — пенсне... як на *марморну* статую — ніби на мармурову статую.

315. ...бо *привикла* слухати — бо звикла...

316. ...*котрою* ми тільки — котру ми тільки... *співати* про неї *стихи* — складати по неї вірші.

318. ...з *пустими* кишенями — з порожніми... предсідатель, *ввесь* лисий — зовсім лисий.

319. *Об чім* то теревенять оті сиві — про що то...

320. ...Не *од востока*... а з западу, з Парижа — не од сходу сонця, а з заходу... вже не крепості — не твердині... такі *почались* нікчемні — настали нік[чемні]... ми ходили в церкву — ми ходили до церкви...

321. ...усяких потріб *жизні* — життя. За духовною *жизню* нам — За духовним хлібом... бачив, *яка жизнь* народа — яке життя... а *якесь* пожоване *стадо* — якась пожована череда... з писарями, *вчителями* й жидами — з писарями й жидами... про наші *города* — городи.

323. ...велике щастя *в жизні* — ...в житті.

324. Не згасло ще святе *чуття*—почування... вся жизнь з тілом і душею — вся жизність. Радюк *бігом* побіг — бігцем... вечір тягся *по-своєму* — ...своїм звичаєм... і в *хатах* зісталися — і в покоях... од природи не лихе серце — зроду не лихе серце.

325. На вас *похожі* — схожі... завтра *закують* в *кандали* — заб'ють в кайдани.

327. ...*заговорили про* Радюка — загомоніли за Радюка... розміщати *церкву й государство* — розмізчити церкву й державу. Радюк мусів покинути *усе* — ...Київ... і пої-

хав до батька — до батька на село... Нові знакомі лиця... знайомі особи... Але *зараз* Ольга — Але раз Ольга... на *гуляющих дам* — на гуляючих паній.

329. ...чорнява красавиця...— красуня.

330. *(Радюк купив собі в Києві невеликий будинок)* (Це усе викинути). *(Радюка знов прийняли на службу)* (Ці слова викинути). Він *знов* взявся за науку і почав *готовитись* — Він взявся за науку і почав готуватись... І дуже смутне *чуття* тоді *кипіло* — І дуже смутне почування тоді ворушилось.

331. ...з землі *жизнь* — ...життя... і топила її — і топила його.

332. ...та *ні один навіть туляк* — та ніякий з їх... В Кованька згорів свічний завод — В Кованька згоріла свічкарня.

333. ...і була *готова* повипихати їх...— і була ладна повипихати... що й *жизнь* їх буде так*а* весел*а*, як було веселе весілля.— що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весілля. Кованько, одначе, дістав в придане мурований на два поверхи здоровецький дім і незабаром забагатів. ...де він *виріс* — *застлено* — де він зріс — застелено.

334. ...з... священиком, котрий вже *вистроїв* новий *дом* — ...поставив новий дім.— Він *почув*, що его серце оживає, і *вся* минув*ша жизнь* на селі... *жизнь* в пишних Сегединцях — Він почутив, що все минувше життя на селі... життя в пишних...— *язик* пісні *був* велик. солдацький і так*ий поламаний, так помішаний*...— Мова пісні була великор. солдацька і така покалічена, так перемішана з українською, що Дашкович...

P. S. «Бурлачку» й інше видавайте. Але «Бурлачку» треба перепечатувати не з окромного нашого видання в Росії, а з 1-го тома, виданого в Петербурзі, бо там вона виправлена.

З щирим поважанням зістаюсь

Ів. Левицький.

Київ

110. До Бориса Грінченка

10 червня 1904 р. 28. 5. 04. Киев.

В[исоко]п[оважний] Борисе Димитрієвичу! Умкніть (включите) в словарь оці недавнечко записані мною народні слова: *облапки*, то же, что і *полапки* — ощупью (Черн[ігівська] г[убернія]). *Недохватка* — недобор. «Як на війні буде недохватка, то й мене візьмуть в москалі» (Луцк[ий] по[віт]). *Повстянки* — валенки (Остер[ський] п[овіт]). *Недотепа*, безтолковый человек (Васил[ьківський] пов[іт]). *Нестепний*, недоумелый, неспособный скоро понять работу. «Ти до цієї роботи нестепний» (Кан[івський] п[овіт]). *Знезнавки* — по незнанию, нареч[ие]) Черн[ігів], Бор[зенський п[овіт]). *Нетямучість* — непонимание. *Тямучість* — смышленость (Борз[енський] п[овіт]). Оба слова употребляются часто вместе: «Жінка збавила корову *знезнавки* да з *нетямучости*» — испортила... по незнанию да непониманию. *Прибутна* вода, *спадна* вода. «*Прибутна* вода сього року тільки трохи поповнила течії та плеса» (Остер[ський] п[овіт]). *Вугелля*—углі (Радом[иський] і Річицьк[ий] п[овіти]). *Вклюнутись* — завестись (о молі). «Міль вклюнулась в засіках в пашню» (Кан[івський] п[овіт]).

З поважанням *Ів. Левицьк[ий]*.

111. До Михайла Грушевського

21 червня 1904 р. 1904 року 8 червця.

Дорогий Михайле Сергійовичу!

Думав я передати свій голос Вам, але, надісь, Вам передадуть своє право на голосування деякі добродії і без мене. А д. Гнатюк показав мені на д. Івана Кревецького.

Переклад біблії, висланий Вами і д. Гнатюком зі Львова, я дістав, за що дуже, дуже дякую Вам і д. Гнатюкові. Це «Briefe» на границі розпечатали, записали, як крам, і в накладній написали: «В цензуру». І о диво! Цензор пропустив, і мені принесли з пошти з цензорською печаттю.

Видання гарне. Але як доведеться колись видавати для України, то на такі форми, як *здаєсь, знанне* й інші — в нас витріщатимуть очі, а таких слів, як «*стрібуй* з нами...» і «витрібовував їх», я й сам не втямив у самого себе (кни-

га пр. Даниїла, гол. 1, стих 12 і 14). Там було в мене «*спробуй* з нами, *випробовував* їх». Та вже мені д. Тимченко сказав, що чув в північній Чернігівщині: «Молоко добре, аж *стребуйте* молока» (покуштуйте, спробуйте, цер[ковно]слов['янське] — *потребити*). І це форма стародавня, котру не втямлять в нас. Але чи так, чи інак, а видання взагалі гарне. Подякуйте од мене д. Гнатюкові за переслання примірника. Дописочки до «Хмар» послав недавнечко.

Щиро поважаючий Вас

Іван Левицький.

112. До Івана Луценка

17 липня 1904 р. 1904 року 4 липця.

Високоповажний добродію!

Д. Грінченко казав мені, що цензор вже пропустив одеський збірник. Коли цьому правда, то, будьте ласкаві, скажіть д. Липі, щоб в моєму оповіданні «На гастролях в Микитянах» на самісінькому кінчику змінив в и г а д а н е прізвище того пана, що привозив з Уманщини в Київ свій хор і давав концерти — на: П. Д. Демуцький, це, бачте, я згадав за хор задля того, щоб показати, що я не вигадав своїх героїв і не вклав в їх думки та гадки таки своїх тенденцій, як то часом буває в письменників. Я бачився в Києві з Демуцьким і питав в його, чи можна згадати за його в оповіданні. Він сказав, що можна, тільки з тією умовою, щоб не писати — д о к т о р Демуцький.

Друге моє прохання до Вас, добродію, ось яке: хтось у вас в Одесі видавав книжечки для народу. Написав би я про це до д. Комарова, та не знаю адреса М. Федоровича, тим-то обертаюсь оце до Вас. Вийшла з цензури моя «Кайдашева сім'я», і треба б її видати для народу. Видають такі книжечки і в нас в Києві, але наші видавці розійшлись зо мною і не хотять видавати моїх, бо зовсім розсердились... Діло в тім, що в нашій живій сучасній мові сутніє по дві формі: ходить і — *ходе*, говорить і *говоре*, буває, співає — і *бува*, *співа*; на *високуой* могилі (черн[ігівська] форма), на *високій* могилі і правобережна форма — на *ви-*

сокі могилі, предл[ожний] п[адеж]), на *тім самім* місці, і на *тому самому* місці. Наші видавці пускають усі ці двойчасті форми, окрім на *високі* могилі, дай *її* (дат[ельный] п[адеж]) і на *її* кожух гарний (предл[ожный] п[адеж]). Через цю останню форму вони мені одказують друкувати мої книжки, неначе затялись... Через це то я й шукаю будлі-де задля себе видавців.

Діло в тім, що в наших видавців була думка підвести під один «знаменатель» — галицькі форми, Кулішеві і сучасні: річ неможлива. А в кінці вийшло так, що вони почали заводити просто-таки старомодні провінціальні галицькі форми (*насіннє, почуттє, мужиччєм*) і т. д., забувши зовсім за живу українську мову і невважаючи на неї ані кришки. От через це вони й зачиняють ворота для живих форм живої мови і встоюють за старі форми. Це мені зовсім не до вподоби, бо народна мова поновлюється й теперечки і прогресує швидко, а наш книжний язик швидко постаріється, як-от постарілись франц[узький], німец[ький], англійський язики.

Галицька народна мова і теперечки вже стара, як і північно-чернігівська та поліська. Там скрізь повно архаїзмів. Бокль казав правду, що усяка старовина та давнина зберігається найдовше в горах та в лісових місцях. Оце і язикова давнина збереглася непорушно на крайках — в Карпатах та в поліських болотах та лісах, де люде мало єднаються між собою й рідко бачаться і недалеко заходять та бувають. Кажуть, що на Кавказі що десяток сіл, то й інша мова або підмова. Нам зовсім-таки не треба вважати на ці далекі закутки, де ще животіють стародавні форми, як-от в Галичині: найславні*йший, ійду, пійшов, ійшов* (не викинуто кореня **і**), *ійди, хутчій, скорій, мерщій, пійшов* (в нас — *хутчі, мерщі, далі*), на *далекій, ій, на ній*...

На Правобережній Україні ці усі важкі тягучі форми о д к и н у т і. За Дніпром вдержалось тільки — на *високій, ій*... зостаток старини. Оце перечитую переклад біблії (цензор пропустив для мене один примірник). Як в біблії часом густенько збіжаться оці форми докупи, як, прикладом: «він ійшов, по крутій горі, і хутчій пійшов на рівнину та *ійшов* далій...» — то це все тягнеться так важко, наче патока. Я тоді одразу втямив, навіщо то в нас народ одкинув усі ці форми. Народ просто-таки догадавсь та й поодкидав ту патоку, щоб спростити мову і дати полегкість язикові. Бо мови скрізь в Європі стають простіші, поодки-

дали навіть багато падежів. Зробив собі народ полегкість і в 2. л. глаголів. Ще Квітка писав по-народному: «зараз випачкаєсся... (а не випачкаєшся). Аж утомисся розказуючи...» («Салдацький патрет», ст. 13 і 16. Изд. Іогансона 1897 р.). І д. Мартинович записав од золотоноського кобзаря Кирила Сайка: *журитимесься*, а не *журитимешся*, як у нас звичайно пишуть, бо ця форма легча.

Чи знайдете видавців, чи ні, напишіть, будьте ласкаві, мені адресом: М. Белая Церковь Киев[ской] г[убернии], Северная гостиница, Ив[ану] Сем[еновичу] Лев[ицкому], бо я через тиждень їду туди на купання і вернусь аж 15 серпня до Києва. Та вже й мої «Приятелі» розійшлись. Треба б видавати. Ці книжечки для народу треба б видавати навперемішки: раз з правобережними формами,— другий з лівобережними. «Кайдашеву сім'ю» подавав в цензуру д. Лотоцький. Вона дозволена ще 30 января. Це вже йде шостий місяць, доки вона дійшла до Києва. Коли б не пропустити строку.

Зістаюсь щиро поважаючий Вас
Іван Левицький.

Киев,
Пушкинск[ая], № 19.

113. До Михайла Комарова

7 листопада 1904 р. 1904 року 26 октября.

Високоповажний Михайле Федоровичу!

Моя «Кайдашева сім'я» пропущена цензурою «для народу» ще 30 янв[аря], але й досі лежить в мене. Подавав її в цензуру д. Лотоцький і прислав в Київ. Я просив нашу «Спілку» надрукувать книжку повною фонетикою (а не полуфонетикою), так як надрукована «Бурлачка», перший том моїх повістів в Петербурзі, «З повісток і ескізів» Кримського 1904 р. в Звенигородці, драма «Корінь» Писаренка, видана в Харкові 1904 р. Але «Спілка» не згодилась так друкувати, бо... вона наважилась видавати усе так, як пишуть в Галичині. Тим часом я досвідом знаю, що народ читає слова *іи* (йіі) *ихъ* (йіх) по-великоруській, а слова з галицькими значками зверху знов-таки читає по-руській: *сим'и, на подвірр'и (сими, на подвирри)*. Знач-

ки ці нічого не говорять селянам, як і мені. Для народу не повинно бути ніяких ребусів в книжці. Усе повинно бути ясно й виразно. Але наша спілка затялась не одступатись од галицького правопису й нічого й слухати не хоче...

Діло в тому, що як д. Єфремов був в Галичині, молоді галичани просили його видавати книжки з галицькими кінчиками: *оповіданнє, насіннє* і т. д., бо їм трудно читати наші книжки (неначе нам, бачте, легко читати ті їх старинні форми). Він дав слово галичанам видавати книжки з такими закінченнями, хоч, само по собі, не мав права давати такої обіцянки за у с і х а в т о р і в (бо українські ж автори не бездушні речі, а живі люди), а мав право обіцяти тільки за себе, за свої утвори. Од того часу, само по собі, не питаючись ні в кого з авторів, спілка видала «Літературний збірник», «Мирного» і навіть чернігівське «Дубове листя», не спитавши в чернігівців, з галицькими кінчиками та значками. Я пишу в Чернігів до д. Коцюбинського, навіщо то в їх видають з такими кінчиками, як-от: *листє*, а він одписує мені, що в Чернігові й не думали так видавати, що то видали так книжку наші ж кияни... Далі вже почали видавати так і книжки для народу: «Рибалку» і ще п'ять книжечок проти усяких правил педагогії... надісь, хотіли вже систематично викишкати з книжок українські форми. Я запротестував; запротестували й інші... Але... в їх це *ідея* fіха. Хоч вони й обіцяли, що вже більш не псуватимуть виданнів, але ще недавнечко знов видали утвори д. Грушевського так само по-галицькій (оповіданнє і пр.), а в других книжках посправляли *цей* на *сей* тим, хто ніколи і не писав так. Як мені в «Віку» (у II томі). І все це в спілці робиться потаєнці, хитро, крадькома, що мені дуже несимпатичне. Як видавали мої II та III томи, то давали мені *другу* коректуру. Я й пишу й поправляю такі слова, як от: *ходе, робе, говоре* (бо це, безперечно, будуща форма укр[аїнської] мови, коли вже за моєї пам'яті дійшла до Корсуна, до Києва, а найбільше в молодих та в дітей, дійшла вже й до Полтави); поправляю на: *йих*, дай *йіи*, на *мокрі* землі і оддаю в типографію. Але в кінці напечатання типографський коректор якось каже мені: навіщо ви поправляєте? Вони після вас зачеркують те, що ви поправили й пишуть своє... І справді — приносять мені книжку, дивлюсь! мого нема нічого... все по-галицькій. А д. Єфремов каже мені: «Та що ж маєте говорить, коли діло вже зроблено!..»

Через це я не йму їм віри, та й не можна йняти. Їм усі способи гарні, аби досягти свого й поставити на своєму. Вас обійдуть хитрощами, аби вийшло по їх. Д. Кримський мусив сам видавати свою останню книжку в Звенигородці — повною фонетикою, щоб позбутись «деспотизму» спілки. Мені ще й те чудно, що в спілці все народ молодий, а деспотизм — це ж стареча признака.

От через це я обертаюсь до одесців. Мої І-й і ІІ-й томи давненько розійшлись, час би знов видавати, бо люди, шукаючи та питаючи по магазинах, заходять до мене в квартиру. В вас печатались твори д. Кониського. Чи не взялися б в вас видати й мої томи І та ІІ (само по собі, безплатно на користь вашого одеського видавничого фонду) так, як виданий І том в Петербурзі з додачею таких форм: Правобережної України й Миргородщини, як-от: «на високі могилі, на сирі землі». Бо в нас в мові є чимало двойчастих форм, як-от: *ходить* і *ходе*, на *тому* місці і на *тім* місці. На *мокрій* землі і на *мокрі* землі. Котрі з їх переможуть і потім запанують, трудно вгадати. Але я вже зауважив, що мова поновляється з півдня: (*ходе*, *робе*), і з заходу на Задніпров'я, на схід: в Остерському повіті отут проти Києва я записав, що вже кажуть *цей*, а не *сей*, *отце*. Так кажуть і в Переясл[авському], Золот[оніському] та Миргородському; а в Прилуцькому кажуть: *оцей*, *оця*, *оце*. В Сорочинцях в Мирг[ородському] п[овіті] кажуть: «на *мокрі* землі». А поки що треба давати хід усім двойчастим формам. В «Трудах Чубинського в Югозап[адному] краї» не знайдете в записах нігде правобережних форм. Записували не так, як говоре там народ, а так, як писали самі записувачі. Лука Ільницький записав навіть в Великій Снітинці під Фастовом «зелене з і л л є», де й я записував слова. Чубинський не переглядів записаних пісень — і вийшов н е д о г л я д, і нагадуючий недогляд роззяви—г е р о я «Сірої кобили». Коли в вас згодяться видати згадані книжки, то, будьте ласкаві, напишіть мені.

Зістаюсь поважаючий Вас

Іван Левицький.

Київ.
Пушкінськ[а], 19-й

114. До Івана Пулюя

25 листопада 1904 р. 1904 року 12 ноября — студня.

Високоповажний добродію!

Київський цензор пропустив для мене один примірник українського перекладу «Біблії». Я прочитав переклад і бачу, що як такий примірник подати в наш святий синод, то він його не пропусте через ті зміни в перекладі, як в Вас зроблено.

В перекладі вставлено багато Ваших місцевих слів, котрих і я не втямлю, бо їх не знаю. От, приміром, ті слова: *Чамбул* в 1-й книзі Самуїла, голова 13, ст. 17 і 18, себто рота, загін, ескадрон чи що: *хосен, хісно* — там же в Самуїла — гл. 19, ст. 4; *чемно* — там же, гл. 30, ст. 21; *розопсотилась* столиця — пророк Ісаія, гл. 1, ст. 21, псьотить — пускать вітер задом... Треба б сказати — розпаскудилась, розпустилась столиця; став він *стручений* з престола — пророк Даниїл, гл. 5, ст. 20; цар бутній... недоста мені — книга Есфирь, гл. 5, ст. 13; *не надоложив* шкоди — Есфирь, гл. 7, ст. 4; *стрібуй* нас — Даниїл, гл. 1, ст. 12, 14; *стребуємо* заговорити — Іов, гл. 4, ст. 2; *борше* — Йов, гл. 4, ст. 19; *мурарів* — 1 книга Параліпоменон, гл. 14, ст. 1, мурівщиків; в вістильницю храму — 2 книга Параліпоменон, гл. 5, ст. 4; рук *штукарських* — 1 книга Параліпоменон — гл. 29, ст. 5; штукарі — це шутніки по-великоруськи — комедіанти; штукарський — комедіянський; треба сказати — штучницьких; *хісно* — 2 книга Параліпоменон, гл. 13, ст. 12; *благий* — там-таки, гл. 7, ст. 3, благий, благенький значить добрий, але дурненький, ідіот; *колиби* — 2 книга Параліпоменон, гл. 14, ст. 15. В творах М. Коцюбинського 1903 р., Київ, на стор. 420 «На крилах пісні» автор каже: «Я почав прислухатись... що голоси лунали з молдавської «колиби», себто островерхої комишової халабуди, яку звичайно ставлять по виноградниках для вартового... Це слово молдавське — по-нашому треба б сказати — курені; *розопсотив* Юдею — 2 книга Параліпоменон, гл. 28, ст. 19, розпустив; *нім* — перед тим нім упокорився — там-таки, гл. 33, ст. 19; *ймившись* — там-таки, гл. 13, ст. 19; *здую* — великоруське — зідму, там-таки, гл. 16, ст. 3-й; в *застав* в заставу — 5 книга Мойсеєва, гл. 24, ст. 6.

Ці слова при наступаючому виданні треба доконечно

повикидати. Бо звичайно святий синод дасть для перегляду «Біблію» будлі-якому архиєрееві-українцеві, як давав він переклад «Євангелії». Архієрей не розбере цих слів і може наложити veto тільки через це. Окрім того, в «Біблію» вставлено чимало великоруських слів без ніякісінької потреби, як-от: влюбив (вподобав)його, дворян двірських; дівиця, поступок (вчинок); любовався (милувався); просьб (прохання); упрямо (уперто). Переіначені ймення, як-от Сет (Сиф), Абдій (Авдій) і т. д., теж вражають нас так, що часом ми не впізнаємо біблійних осіб під тими іменнями.

З такої причини і я прошу Вас, добродію, і інші тутешні наші люде просять Вас, як видаватимете друге видання «Біблії», то держіться о р и г і н а л і в перекладу, не зміняючи ні слів, ні граматичних форм мови, а мені навіть не зміняйте таких форм, як *покоління, насіння,* насінне, бо між словами, згаданими мною вище, багато слів не нашого коріння, а якихсь чужоземських, вхоплених, мабуть, в сусідніх народів або дуже стародавніх, що зістались в Вас і в Чернігівщині од часів староття, як-от *стрібуйте, стребуємо,* церковнослов'янське *потребіте.* На півночі Чернігівщини в Городнянському повіті кажуть: «Молоко добре й свіже, отстребуйте молока», цебто: попробуйте, покуштуйте. На Україні скрізь це староття позабувалось, а збереглось воно тільки в Карпатах та в поліських нетрях, де звичайно старовина держиться довго од того, що там, в лісах та в вас в горах між людьми нема єднання такого, яке буває на рівнинах та в степах, де люде далі їздять і більше єднаються між собою.

Видання «Біблії» гарне, чепурне і незвичайно дешеве!! Та ще й в палятурках, зовсім-таки недешевих.

Чи швидко пак розійдеться це видання «Біблії»? Чи добре воно йде в суспільство?

З щирим поважанням до Вас зістаюсь

Іван Левицький.

Київ,
Пушкинская улица,
№ 19.

1905 р.

115. До Бориса Грінченка

27 січня 1905 р. Киев. 14. I. 05.

Високопов[ажний] Борисе Дмитровичу!

Оджеж я забувсь сказати Вам ще за одну річ: замість *скоро* в нас ще вживається слово *незабаром*, коли мовиться мова про коротенький час: «Школярі вже сіли в класі, і незабаром (скоро) увійшов учитель». Замість *скоро* — слово *затого*, і Ви вживаєте: «*Затого* (скоро) вечір буде», «Вертайтесь, та не гайтесь, бо затого обід буде». Замість *уйняла* дітей — впинила дітей; замість *мішає* робити — *заважає* робити, перебранчає; *пособи* — поможи. Отоді вже в Вас буде у с е «без сучка і задоринки», як у Кар[пенка]-Карого. Але в других не так... В «Гайяваті» Мирного є: п о о б л и ч ч ю, по одежі. В Єфремова: промайнув п о о б л и ч ч ю... с т а р а н н о у н и к а в (польське unikaje), а в Франка — без ліку: в п о с т у й м о в ч а н н ю (мовчанні), в ж и т т ю і т. д. В галицьку мову ще вліз польський предлож[ний] пад[еж], якого в нашій мові нема й вже заскочив і до нас в книжки (Panna na Wydanniu, Po wydannu paszny...). В нас з предлогом *по* тільки вживається предлож[ний] пад[еж], як-от, прим[іром]: *по полях, по лісах, по обличчях*, а не *по полям, по обличчям. По полям, по лісам* — це буде по-російськи. Те ж буде й в единст[венному] числі: *по обличчі*, вівці ходять *по дворі*, мухи лазять *по столі;* пішли мати *по селу* — це в нас не вживається. Галицькі книжки таки псують нашу книжну мову добре.

Шануючий В[ас] *Ів. Левицький.*

Оце треба виправлять.

116. До Михайла Грушевського

30 січня 1905 р. 1905 року 17 января.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Передніше за все щиро дякую Вам за прислані Ваші «Спірні питання староруської етнографії» в день мого юбілею. Це, надісь, перша вчена праця на українській мові, на-

друкована в Росії. Цензура пропустила через границю, як пропустила й один примірник украін[ського] перекладу біблії. Юбілейна тяганина втомила мене так, що я два дні потім одлежувавсь, доки дійшов до повного спокою. За день перед новим роком привезли мені з Літературно-артистичного клубу два здорові пакунки «лаврів». «Лаврів» вийшло так багато, що я й інші люде й не сподівались цього. Теперечки в мене в покоях настояще ніби музей. 19 папок, дуже гарних і ціновитих, 68 адресів, вази, килим, рушники й скатерть з кустарної діхтярянської школи (в Прилуц[ькому] пов[іті]) портрет Шевченків в важкій срібній рамі, срібний вінок, книжки, повний портфель телеграм (80 штук) і листів од усяких осіб — це все розставлено й розкидано на фортеп'яні, на столі й на стільцях. Перші три дні до мене ходили дивитись на той музей зранку й до 11 години вечора і таки добре втомили мене ті завсідні одвідачі. Та й теперечки ще й досі так — через день — та й зайде будлі-хто з знайомих. От до такого клопоту доживи!!

Прошу Вас ласкаво, при нагоді передайте мені 1 прим. «Хмар». Чи надписали Ви, що то III-є видання? Мене цікаве здорово, чи пак виправила редакція спілки ті слівця, що я посправляв? За «Історію України» спасибі. Мою подяку «за поздоровні телеграми й адреси» прошу негайно й незабаром одіслати в редакцію «Діла».

Зістаюсь з поважанням і з щирою душею до Вас
Іван Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Отак надалі підписуйте мене на виданнях, бо і в Росії я так підписуватимусь. Тих Іванів Левицьких є чимало. В Києві животіє два Ів[ани] Семенов[ичі] Левицьких і в Галичині є Іван Левицький.

117. До Петра Стебницького

7 лютого 1905 р. 1905 р. 24 января.

Дорогий Петре Януарьєвичу!

В своїй духовниці я одписав право на дальше видання моїх повістів та оповіданнів «Обществу издания общеполезных и дешевых книг». Але я був повинен ще додати на

окромнім листі додаток до моєї духовниці, вже чисто літературний, ось з якої причини: я дістав через київс[ьку] цензуру один примірник українського перекладу біблії і бачу, що видавець позмінював і в мене, і в Куліша форми мови по-галицькій. Наша Київ[ська] видавнича спілка почала видавати книжки, теж змінюючи форми і навіть слова по-галицьки, ще й ні в кого з авторів не питала дозволу, навіть в мене, хоч я й живу в самому Києві. Єфремов, побувавши в Галичині, змовився з галичанами, що видаватиме в Києві книжки з галицькими формами, дав слово, не спитавши ні в кого. Тим часом він мав дати обіцянку хіба тільки за с е б е, а не за усіх украї[нських] письменників. І понаставляли ж вони й усім і мені — *насіннє*, й *оповіданнє*, і *сей*, і *мені* і т. д., само по собі, потай од мене. Я роблю д р у г у коректу, а вони в третій коректі вимазують усі мої поправки, так що типографський коректор каже мені: «Навіщо ви поправляєте — *іх*, *іи* на *йих*, *йіи*? Вони після вас усе чисто замазують і печатають по-своєму». А потім Єфремов приносе мені книжку та й каже на моє запитання: «Та що ж зробите? Діло вже зроблено». Говоре й вусом та оком не моргне, неначе сміється з мене в вічі. Це вони зробили так з своїм «Літературним збірником» і навіть з моїм «Рибалкою...», виданим вже для народу!! В їх була вже гадка та думка завести с и с т е м а т и ч н о в усі свої, навіть народні, видання галицькі форми, як-от: *провалле*, *щасте*, *сей*, *ся*, *по-людській*, і це все для однаковості... як казав Єфремов, бо... в н а с ж е н е м а а к а д е м і ї н а у к,— каже він до мене. Це вони були вже ладні завести таку академію... Ото напхали б форм! Щось вийшло б схоже не на теперішню російську академію наук, що викидає букву ѣ і заводе фонетику, а на Ломоносівську академію, стародавню, що всунула це, забравши його вкупі з українсько-київським язиком і зробивши його карою для школи.

Я запротестував. Вони вже божились, що більше не ставитимуть тих *сей*, *ся*, *щасте* та *поколіннє* і т. д. Але... в книжці «На вічну пам'ять Котляр[евсько]му» знов усім вставили *сей*, *ся* і викинули *цей*, *ця* навіть в «Гандзі» Карпенка, котрий нікому так не писав, а потім ще й видали книжечку д. Грушевського знов-таки з тим *щасте*, *поколіннє*, і... знов божились і клялись, що вже більш цього не робитимуть. Але я їм вже ані кришки не йму віри... бо... вони і не думають кидатись своєї системи. В їх тільки й

думки, щоб не порвати з галицьким правописом. Та ще й, на лихо, між ними є фанатики... цієї безтямної системи. За центральну українську народну живу мову й її форми вони й не думають. Про це для їх байдуже. Вони стоять за свій принцип, щоб не розійтись з галиц[ьким] правописом, а я встоюю за форми живої ц е н т р а л ь н о ї київської та херсонської мови. Через це вони й не схотіли друкувати моїх «Київських прохачів». Коли вони одкаснулись од мене, то й я розриваюсь з ними і одкаснувся од їх. В спілці народ все молодий, не підготовлений ні в педагогії, ні в етнографії. Правда, що вони щиро падкують коло видання укр[аїнських] книжок, щиро люблять цю справу, але мені противні їх хитрощі, їх деспотизм, звичайний тільки в старих людях. Мене просто дурять, деякі сміються й регочуться мені в вічі, говорять нісенітницю, щоб збити мене з стежки й навернути до себе. Та ще між ними багато чернігівців, що встоюють за свою мову, за те *щастє, мені, сей*. Д. Грінченко знов проводе ту думку, щоб зв'язати нову укр[аїнську] письменність з старою та з Кулішем, і через те треба писати — *щастє, сей, мені*. А Куліш мені казав, що він пише так не по-чернігівській, а щоб був зв'язок теж з старою літературою... Але так можна дійти до Максимовичевої правописі і... навіть до Нестора-літописця. А я по своїй вдачі не люблю усякого старотта і маю потяг до живої сьогочасної мови. За мій вік, за якихсь 50 років в нас на Київщині та і в Полтавщині мова так змінилась, що за народ[ною] мовою нам треба не йти слідком, а бігти, щоб догнати її, і не втекли хвилі цього змінливого моря од письменників. А наші письменники сидять по городах і вже одбиваються од живої мови та втягують вже галицькі форми: *по обличчю* (по обличчі), як вживають галичане польський предлож[ний] падеж (в життю, в споминанню), хватають навіть цілі польські фрази, що повлазили в галиц[ькі] книжки: *старанно уникав* — staranno unikal (Єфремов — «На вічну п[ам'ять] Кот[ляревському]». Я сказав би — *падковито одмúкував*,— це чисто народній київський вираз). Галицький вплив бере в нас верх над народним через гал[ицькі] книжки.

Через це усе я прошу Вас, Петре Януарьевичу, наглядати за моїми виданнями, щоб їх видавали, як я пишу, з народними центральними формами Київщини та Херсонщини. Коли закриють часом «Петерб[ургское] общество», нехай воно не передає своїх прав київській спілці,

а будлі-якій іншій, прим[іром], одеській. І тоді вже Ви і мої небожі напишіть заявок, щоб вони не одступали од моєї волі, показаній в духовниці.

2 лице гл[агола]: *даєсся*, бо народ ще тільки в Черні-г[івській] г[убернії] говоре *даєшся*, та й годі (в казках Рудченка 2 кн. стор. 32: «Чи ти, дочко, журисся?» В Дикарєва в Вороні[зькому] етногр[афічному] збірнику, стр. 273: «Густо дивисся, та рідко бачиш». В Записях Пор. Мартиновича, «Київ[ська] ст[арина]»: *дивисься*). Треба печатать не *мені*, а *міні*, як в «Раді» Старицького, не *сей, ся*, а *цей, ця*. Я вислідив по богомільцях і слугах усякі підмови і знайшов, що сливе уся Полтав[ська] г[убернія] говоре вже *мині, цей, ця* (не висліджений повіт Хорол[ьський] і Лубен-[ський] — і тільки), окрім незначної смуги в пограничних з Харківщиною повітах. Так говоре народ і в Остерському повіті, і в Вороніж[ькій] г[убернії]. *Мені, сей* говоре тільки Черніг[івська] г[убернія] та не вся Харківська там, де вживається форма *щастє*. Уся Катер[инославська] г[убернія] говоре *мині, міні, цей, ця, щастя*... Значиться, з 11 українських губ[ерень] (з Гроднянською, бо в Грод[ненській] г[убернії] тільки в одному Гроднянському п[овіті] та в Сокольському живуть чорноруси і вже дзекають) та в трьох півгуберніях: Люблін[ській], Седлецькій і Воронізькій, себто в 12 з половиною українських губерень вживається тільки в двох, та й то не повних, форми: *мені, сей, ся, щастє*. Ці форми вживаються вкупі, сполучені. Але *мині* заходе вже аж в Конотопський повіт, в Батурин («Казки Руд[ченка]», ч. 2), а в Остерському говорять *мині, цей* і *щастє*. Як бачите, більшість така, що на яких півтори губерні не варто вважати, як на такі польські форми, як *хвуст* (Козел[ецький [пов[іт]), *кунь, куинь* (Остер[ський] пов[іт]), *куень, пуль* (галиць[ке] *піль*, укр[аїнське] *полів*). Коло Чорнобиля і в Річицьк[ому] повіті Мінської г[убернії] *рюідний* (Седл[ецька] г[убернія] Соколовс[кий] пов[іт]), на *хлєбі*, на *олєї* (Чернігів[ська] г[убернія], північ, і Соколовс[кий] пов[іт] Седлец[ької] губ[ернії]) [1].

Далі, самі, добродію, знаєте, що в Правобережній Україні говорять: *мерщі, далі, хутчі, на круті* горі, *значніший* і т. д., *піду* (а не *пійду* або *пойду*), *викидаючи* й для

[1] Дописка збоку: «P. S. Є і між нашими спільчанами такі, що не згоджуються з проводирями і просять мене писати статтю проти жуючих мову проводирів».

полегкості в мові. Зібрав я справки—і виходе, що й на боці цих форм більшість. Такі форми вживає уся Правобережна Україна (окрім Александрійського) пов[іту] Херс[онської] г[убернії], де в мене записано: «йшов по *битій* дорозі»). Записано це усе од людей — од Ковеля, Почаєва до Ананьєва. Так говорять і на Буковині (записано од ювілейних депутатів з Буковини), в Галичині за Почаєвом і Радзивіловом. За Дніпром ці форми вживаються од села Довгалів на самому південному кінці Прилуц[ького] повіту і йдуть понад Дніпром смугою на Миргород (село Сорочинці), на Кобеляки, Новомос[ковський] і Єкатеринослав[ський] пов[іти] (од Ореста Ів[ановича] Левицького) і до Каховки Тавр[ійської] г[убернії] і в Вороніжчині (Ворон[ізький] етногр[афічний] сбор[ник] Дикарєва і од поета Олекс[и] Коваленка). З цього числа треба вийняти геть усю Черніг[івську] губ[ернію], де говорять: на *мокруй* землі або на *мокруой* землі, і Прилуц[ький] повіт. А ще д. Грінченко казав мені, що цієї форми не треба вживати, бо на її боці випаде меншість! Мене просто таки бере досада, що й в «Трудах экспедиции в Юго-Западный край» Чубинського нема й сліду в записях цих форм мови «юго-западного края!!» Записували люди вже під впливом книжним і прогавронили... Це справді були якісь герої Кулішевої «Сірої кобили»... Через це я постановив собі писати надалі так, як говорять в нас на Правобережній Україні, бо наші форми найновіші. А я боюсь, щоб наша книжна мова нешвидко постарілась. Коли в нас постановлено писати живою народ[ною] мовою, то й треба писати так, як говорять, а не вигадувати і вносити в книги таких галиц[ьких] форм, як вносе наша київська спілка: *оповідань* (оповіданнів), *по обличчю, на обличчю (по обличчі* — предлож[ний] п[адеж] місця), *по тижню, по одному дню* — це *по* з дат[ельним] п[адежом] значе — час, время.

Дописуючи цей лист, я одібрав Ваш лист і вирізку за біблію. Цю звістку я вже читав. Її передрукував «Киевлянин»!! Спасибі Вам і за лист, і за поздоровлення з юбілеєм. Ви й не опізнились ще, бо я ще й досі дістаю листи й адреси з поздоровліннями. Оце позавчора дістав я адрес з Городенки, повітов[ого] міста в Галичині. Це вже 70-й адрес! Телеграм дістав 72 і листів та карточок з 15. Це ні я, ні мої знайомі не сподівались... Окрім того, ще були приносини (килим, скатерки, рушники, вази з кустарної пол-

т[авської] школи). Мій стеблівській брат заслаб і виходе в заштат, через це не може нічого зробити. Зробе це д. Чикаленко через кононівських дядьків, що були на юбілеї і читали мені адрес, і другий добродій через молодого Рильського... Тоді пришлемо Вам бомагу. Спасибі за лист!

З щирим поважанням зістаюсь
Іван Нечуй-Левицький.

Київ

Отак мене титулували на юбілеї, так і підписуйте мене на моїх книжках, бо Левицьких в літературі аж три.

P. S. От добре, що згадав. В половині января я подав цензорові свій II том, «Старосвітські б[атюшки] та м[атушки]», додавши до його ще й «Бурлачку» (третє видання). Цензор Сидоров був такий ласкавий, що обіцяв вислать в Гл[авное] у[правление] по делам п[ечати] на другий день, бо це вже III видання, і сказав мені, чи не маю я такого знайомого в Петербурзі, щоб навідувавсь в Гл[авное] управл[ение] та «подталкивал чиновников», себто нагадував. Будьте ласкаві, скажіть Лотоцькому, нехай при нагоді заходе та нагадує, або й самі при нагоді забігайте та нагадуйте. Мордарьєв теж обіцяв другого дня одіслати в Гл[авное] у[правление]. Спілка не друкуватиме мені через те, що не схоче приставляти *й*: *йіх, йіі*, бо... бо в Галичині цього не роблять, а я хочу друкувати повною фонетикою, як Ви видали 1-й том. Та я й не дам спілці: пожує, перехитрить мене. Коцюбинський дав їм печатати «Дубове листя», а вона в Києві переробила йому на «Дубове листє». Тепереречки він друкує II том «Дубового листя» вже в себе в Чернігові, боїться давать спілці; і добре робе! Спілка вже згоджувалась, щоб один, 1-й т[ом], надрукувати по-моєму, а 2-й по-своєму. Я не згодився. Друкуватиму сам. Цур їм, пек їм!

Нечуй-Левицький.

P. S. В мене в хаті тепер ніби музей: 20 чудових папок з адресами, портрет Шевченків в чудовій срібній оправі, срібний вінок, килим, вази, скатерть, рушники. За день до нового року привезли мені з Літер[атурно]-арт[истичного] клубу два здорові пакунки «лаврів», і я заклав ними фортеп'ян, стіл, стільці в кутку. Три дні потім зранку до 11 години вечора безперестанку ходили до мене дивитись

та переглядати і... надокучили і втомили мене. І ще й досі так через день... приходять дивитись, та читати адреси, та оглядати приносини, бо... справді вони дуже гарні. Трохи це все мені... надокучає. Воно то й честь, але клопоту доволі.

Ів. Нечуй-Левицький.

118. До Івана Пулюя

18 лютого 1905 р. 1905 р. 5 лютого.

Високоповажний добродію!

Оце недавно писала до мене д. Кулішева, що Ви, добродію, не писали до неї докладно за усі пропусти й недоладність в деяких місцях Кулішевого перекладу «Біблії», бо вже про це усе Ви писали до мене, та щоб я переслав той Ваш великий лист з примітками до неї. Коли Ви дозволили, то я й послав її в Оржицю Ваш лист оце недавнечко. Тепер вона вже заспокоїться, бо, як Ви пишете в листі, в перекладі і справді є багато недогляду. Мабуть, небіжчик перекладав і не справляв переложеного, зоставляючи справку надалі. Багато ж Вам клопоту наробив цей переклад та одняв у Вас багато часу! Ми тут усі вже й не знаємо, як дякувати Вам за цей клопіт та труда, що Ви понесли за справлянням при коректурі самого тексту. Шість місяців загаяли часу! Я вже й сам не знаю, як і дякувати Вам. Я прочитав вже сливе усей переклад і не знайшов нігде недокладності і недоладності. Тепер і д. Кулішева пересвідчиться і побаче, що й справді не можна було буквально держатись первопису Кулішевого перекладу, де часом траплялись пропусти цілих с т и х і в. Мабуть, небіжчик сідав за переклад, заклопотаний господарськими справами і, не поставивши значка напередодні, спохвату перекладав далі та й поминав стих.

Слова *розопсотилась* столиця Пророка Ісаії, гл. 1, ст. 21, замініть — *розледащіла, розпустилась*, а слово *штукарські* замініть словом *штучні*, бо в нас в народі є слово — *штучно (искусно)*, а од цього слова имя прилагательное буде *штучний (искусный)*, або поставте слово *зручні (ловкие)* майстрі. Слово *стрібуйте, витрібував* буде — *випробуйте, випробував; пивний* од пиво — ставте *питний* посуд;

ступенів, шагов — східців. Слова *чамбул, колиби, тривали, недоста, нім, бутній, борше, здібний, тривалого, не надоложив, шкоди, тривали, не зволікай, проступки (провини). здую (зідму), хісно, хосен* і т. д.— це усе доконечно треба змінити в наступаючому виданні, бо цих слів в нас не зрозуміють.

«Біблія» йде таки просто поза спинами святих владик. Ви, добродію, пишете, що Ваш молитовник, переложений на народну мову, спалив колись крилошанин протоієрей Малиновський. Було і в нас те саме, як ще в шестидесятих роках послали в святий синод український переклад життя святої Варвари. Синод звелів спалити цей переклад, неначе якусь напотріб. І свята Варвара перетерпіла раз муки од свого навісного татуня Діоскора, а це вже в новіші часи... святого російського синоду. Оце недавно Петербурзька академія наук одіслала в святий синод переклад «Нового завіту». Не знаємо, що то скаже святий синод?

Ваше поздоровне письмо з поздоровлінням мене з 35-літнім мого юбілею я дістав в свій час. Дякую Вам од усього серця. Воно не спізнилось, бо ще й досі шлють запізнені поздоровні адреси. Оце на минувшім тижні дістав я з Галичини з Городенки адрес: це вже 70-й. Юбілей був людний, шумливий і втомив таки добре мої слабкі нерви. Але я дуже тому радий, що обізвалась сила народу! Навіть було три адреси од селян з сіл, а один — од дівчат з села Гостомля Радомисльського повіту, один од паннів-українок з околиці Києва.

Бувайте здорові!

Зістаюсь щиро шануючий Вас

Іван Нечуй-Левицький.

Киев,
Пушкинская, Новоєлизаветинська,
№ 19, Ивану Семеновичу Левицкому.

P. S. В книгах, переложених мною, зіставте так, як Ви написали слово *міста утверджені*, а в мене було — міста, городи зміцнені, бо по-нашому, по-стародавньому — кріпость, фортеця буде *твердиня*.

І[ван] *Л*[*евицький*].

119. До Михайла Грушевського

22 лютого 1905 р. 1905 р. 9 лютого.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Цензор пропустив для мене галицьке видання «Хмар» і «Гуморесок». І ці книжки я дістав з пошти не як лист, а як крам — з таможенною «квитанцією». Спасибі за посилку. Видання вашої Видавничої спілки гарне: я це вперше бачу спілчине видання, а «Гуморески», певно, видані для народу. Прошу занотувати на кількох книжках «Хмар», що це — п о в і с т ь-х р о н і к а (як я написав на «Старосвітських батюшках та матушках», подавши оце недавнечко до цензури, бо — і це теж — повість-хроніка), і надалі видавати під таким заголовком, бо це і справді виходе повість-хроніка при тих додатках, що я послав, та і взагалі повість скидається більше на хроніку, ніж на звичайну повість, як звичайно в наші часи пишуть цей ряд утворів. Спасибі за те, що повиправляли деякі недоладності та такі слова, як «жизнь» і т. д. Мене тільки вражає оте церковнослов'янське ї (иже), бо я давно вже читав галицькі книжки і зовсім одвик од його. Це *иже* з двома точками чогось нагадує мені псалтир та часословець або давні «Ізмарагди» та «Чепи». А коли трапляється ще отаке слово, як *її* з карнизом вгорі, то це вже скинулось на турецьку азбуку або на «клинообразні» цегляні плитки, викопані в давній Ассирії. Це все теперечки мені здається чудним і дивовижним, і час би вже його змінити на повну фонетику: *йіі, йім, йіду* і т. д. і повикидати ті карнизи вгорі, хоч, сказати по правді, і в нас в київській спілці є чимало між спілцями людей, прихильних до такої ассірійської та турецької азбуки, бо... чомусь дуже люблять усяке старотта... І нам і галичанам треба б лічити видання сукупно: це вже «Хмари» вийшли в Галичині третім виданням, лічачи за 1-е видання те, що вийшло в Росії, бо, сказати по правді, видання тільки виходять в Галичині, а розходяться скрізь, і по Галичині і по Україні. В наші час[и] границь для книжок нема.

Цензура пропустила для мене два номері «Руской хати», нового видання. Чи воно пак дозволено в Росії? Чи можна його виписувати в Росію? Чи це тільки для мене «юбілейний комплімент»? А видання гарненьке і в сутності свого змісту доволі цінне. Мені сподобалось, що редакція вживає слово *розвиток*, а не *розвій*, бо конструкція першого

щиро народна. Тим часом слово *розвій* (польське) чогось нагадує мені: «розвій, вітре, мою тугу по степах...». В Галичині ще вживають недоладні слова: *настрій, стремління, стремить до... істнує*, тим часом як в нас в народі вживаються народні слова: настрій — *направа*, стремління (і влеченіє) — *потяг*, стремить — *потягується*, істнує — *животіє*. Кажуть же в нас: уся *направа* на сході йде од писаря... (настроїть скрипку — *направить* скрипку). Не живемо, а тільки *животіємо*.

Оце тільки що цензура пропустила мені «Над Чорним морем». Чи було пак воно вже видано в вас окремим виданням? Цебто книжкою, як-от, приміром, були видані «Кайдашева сім'я» і інші? Коли воно було видане, то я вже ставитиму на книжці II видання.

Бувайте здорові! З поважанням до Вас
Іван Нечуй-Левицький.

P. S. Так вже надписуйте моє ймення на виданнях, бо вже між українськими письменниками є три Левицьких, і два з їх Івани.

В новому журналі: «Руска хата» названо типи Радюка та Комашка в «Хмарах» та в повісті «Над Чорним морем» «м о д е л я м и» (неначе моделі кораблів або машин), цебто взорцями для наслідування... В Галичині нас все звуть теоретиками, що знають тільки бавитись в принципи й теорії... Тим часом, ще я був студентом в 1862 році, ці м о д е л і секретно завели дві українські школки в Києві і викладали науки по-українській, й вони ж позаводили перші недільні школи і в Полтаві і в Києві. В Полтаві хотіли навіть заснувати н а р о д н и й театр. Само по собі, що декотрих їх за ці т е о р і ї запровадили в Вологодську та Архангельську г[убернії], правда, на службу. Тип Радюка списаний мною з двох таких діячів: один мій товариш Алексій Львович Гулак-Артемовський, вже небіжчик, доктор, небіж автора «Пан та Собака», а другий, полтавець, ще й досі живе. Це справді були с і в а ч і, бо скрізь бігали, та проповідували, та розкидали усякі книжки — «Сон» та «К а в к а з» Шевченків, та Герценів «Колокол»... То вже провина моя, коли вони вийшли не дуже вдатні, що стосується до штучності в обмалюванні.

Ів[ан] Лев[ицький].

120. До Бориса Грінченка

25 лютого 1905 р.

Високоповажний Борисе Дмитровичу!

Позавчора дістав з пошти «Хмари» й «Гуморески». Цензор пропустив. Будьте ласкаві, перекажіть, щоб мені зараз принесли рукопис «Над Чорним морем». Буду перечитувати та виправляти після галицького видання деяку галицьку падь, бо вона там всеконечно зісталась. Чи не пам'ятаєте, чи був цей утвір виданий в Галичині окремо книжкою? Як був виданий, то в нас треба назначати — друге видання, бо «Хмар» там вийшло двоє виданнів, а в нас третє — через те наступаюче в нас видання в Росії треба лічити четвертим. Нехай не забудуться принести мені «додатки» до «Хмар» (гл. XIII, XIV і XV).

Щиро шануючий Вас *Ів. Нечуй-Левицький.*

1905 р. 12 лютого.

Пулюй прислав мені в конверті свою брошуру «Кругова діаграма». Цензор пустив.

121. До Івана Пулюя

9 квітня 1905 р. 1905 року 27 марця.

Високоповажний добродію!

На запитання Британського біблійного товариства, з якої мови перекладав Куліш «святе письмо» — чи з єврейської, чи з якої іншої — я не можу одповісти. Пам'ятаю тільки, що як я колись прийшов до його в Варшаві, то застав його за роботою, за перекладом «Біблії», що потім згорів в Мотронівці. Перед ним лежала польська, російська і французька «Біблія». Але він казав мені, що залишив французький переклад, бо він недоладний, так як в французькій мові взагалі мало слів, менше, ніж в слов'янських мовах, і багато менше, ніж в німецькій та англійській мовах. Здається, він перекладав з німецької лютеранської «Біблії», бо видно було, що він знав її добре: казав тоді мені, що лютеранська «Біблія» переложена дуже добре, окрім неканонічних книг, переложених невдатно, навіть погано, в чому я пересвідчився потім, перекладаючи ті неканонічні книги. Саме тоді небіжчик брав лекції єврейської мови в одного варшавського равина і поохочував і мене

пристати до його, стати коло перекладу і брати лекції єврейської мови в того ж таки равина, щоб повторити єврейську мову, бо в нас в духовній академії усі студенти обов'язково вчать єврейської мови. Але чи перекладав Куліш з єврейської «Біблії», я докладно сказати не можу. Мені здається, що небіжчик перекладав з німецького перекладу, перевіряючи подекуди єврейським текстом і повносивши єврейські ймення в свій переклад.

Я перекладав з німецького перекладу «Біблії» лютеранського, а в тонких деяких сутіночках ходив на пораду до вчительки німецької мови, бо вона саме тоді жила в нашому дворі і вчила хазяйських дітей. Але я держався й перекладу церковнослов'янського й синодального російського, бо все-таки мав на увазі, що як не тепер, то колись синод мусе пустити й український переклад, а синод, само по собі, рівняв би його до свого, російського, вже санкціонірованого, а не до якогось іншого. Але... сказати по правді, між німецьким та російським перекладом я не бачив ніякої одлички, навіть в маленьких дрібнотах. Тільки в неканонічних книгах знайшов деяку незначну одличку: так, в російськім перекладі, як Ездра вернувсь в Єрусалим, то побачив, що один священик поставив свою скриню в одній з горниць при храмі, а в німецькому — що він зайняв там для себе квартиру, житло. Потім трапляється так, що в німецькому маленькому стиху дві мислі два предложения, а в російському другої мислі нема, а тільки перша. Я, само по собі, держався великоруського перекладу з вище показаної причини і пропустив другу половину стиха німецького перекладу неканонічних книг, зробленого і справді не до ладу, щодо стилю — нечепурно, негладенько, пелехувато. Хтось інший робив цей переклад неканонічних книг, а не Лютер.

Спасибі Вам, добродію, за вислані книжечки «святого письма», але я їх ще не дістав. Дістав тільки в свій час Ваш утвір науковий «Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів», котру цензор, надісь, пропустив як для юбіляра, бо в інший час і ця стаття наукова, але написана по-українській, зроду-звіку не пройшла б в Росію. Спасибі за неї!

Зістаюсь з щирим пошануванням
Іван Нечуй-Левицький.

Київ,
Пушкинская, № 19,
Ивану Семеновичу Левицкому.

122. До Івана Стешенка

13 квітня 1905 р.

Високоповажний Іване Матвійовичу!

Візьміть, коли Ваша ласка, в Грушевського мою статтю «Кельти і їх письменство», котру він чомусь не надрукував в «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]», і привезіть мені. Може вона незабаром знайде собі місце і тут. Ще прошу Вас за квартиру. Колись Ви казали мені, що знаєте кватиру з 2 кімнат з столом у якогось добродія. Спитайте, будьте ласкаві, що це коштуватиме, і... чи зміститься там моя мебель, і який адрес дому. Будьте ласкаві, дайте мені знать оце на днях одкриткою, бо хазяйка хоче продать дом, а мені трапляється квартира, але далеко — на старому городі, а обід носитимуть з «столової», і за квартиру треба дати одповідь в неділю.

Щиро шануючий Вас

Ів. Левицький (№ 19).

Щасливої дороги!!

1905 г. 31 марта.

123. До Петра Стебницького

3 травня 1905 р. 1905 року 20 апреля.

Високоповажний Петре Януарьєвичу!

Подав я в цензуру свій 1-й том і «Київські прохачі» в додаток до IV тома. В Києві цензор сказав мені, що це усе зараз одішлють в Глав[ное] упр[авление] по делам печати. Але там воно, надісь, залежиться. Будьте ласкаві, навідайтесь в Глав[ное] упр[авление] або попросіть Лотоцького, щоб навідавсь і попросив не задержувати довго, бо вже напечатали половину II-го тома — «Старосвітських батюшок та матушок», і оповістки за ці три томи вже розіслані, і «подписка» почалась на три томи.

Я двічі просив спілку «Вік» надрукувати ці три томи так, як Ви видали мій 1-й том: повною фонетикою з приставкою й і з правобережними формами мови. Єфремов двічі зрікся — і я більше вже не просив. Та й грошей в спілці, як я довідавсь стороною, катма. Бо вона винна в типографію Барського 5000 р., а книжки йдуть не бо-

зна як. Тепер в нас в Києві заснувалась друга українська видавнича спілка — без ймення: це гадячанин Череповський, прикажчик Ідзиковського, з товаришами-прикажчиками, що сплатили книгарню Всеволода Попова (на Фундуклеєвській) та управляющий типографії Ів. Чоколова (де друкуються мої книжки) Клименко і т. д. Ця спілка купила в мене три томи й оповідання «Старі гультяї» (для народу) і видаватиме чи по-правобережному, чи по-лівобережному — як хто схоче. Вона хоче купить і видавать і V т. («Хмари»), і VI т. (колись 1-й) — «Маруся Богуславка», «На Кожум'яках» і т. д. Само по собі, що я ладен продати їй й ці томи, бо «Вік» при своєму напрямку—галицько-чернігівському в правописі й формах—ні за що в світі не згодиться видавати їх. Мене вже «сключила» ця химерна «академія наук», як вона зве себе. Карпенко-Карий казав мені, що не дасть їй друкувати нічого, бо вона в «Гандзі», і в «Хазяїнові», і скрізь позміняла йому *цей, оце* на *сей, отсе* і т. д. на галицький лад. Кримський тепер сам видає свої утвори. Коцюбинський одкаснувсь. Одним словом, ця «академія» вже заздалегідь порозганяла українців і, певно, зістанеться тільки з галицькими письменниками та сама з собою. Цей «Вік» щось трохи скинувсь на паризьку скарбову французьку академію штук та штучності, куди ніяк не могли попасти в спілці сучасні письменники, як-от Золя, Доде, брати Гонкури, Анатоль Франс і т. д., і проти неї Гонкури завели свою приватну, нескарбову академію наук. Як я довідавсь стороною, «Вік» і досі не покинув потягу — видавати на Україні книжки з галицькими формами — *сей, отсе, насіннє* і т. д., щоб з'єднати усіх письменників, завести загальні форми на... галицький спосіб, а не на український народний.

Оце недавно вони випустили 5 книжечок для народу («300 пісень», «Про херсонські заробітки», «Виборець» — і т. д.) теж з галицькими формами — *сей, ся, сю, се* і з галицькими ребусами: *б'єте, сім'ї, подвір'ї.* (Хлопці на селі читають їх: *бете, мені* (?), *сімі, подвірі!* і, само по собі, не розуміють). Спілка (хоче?) просто таки завести, коли не тепер, то потім для усієї України це[й] архаїчний спосіб писання, що вже вимер на Україні. Як я Вам писав, *сей, сю, насіннє, мені* тільки зісталось в 12 повітах Черніг[івської] губ[ернії] та в кількох Харківської, та й годі.

В Італії, в Германії, де книжні мови стали вже сливе мертвими, а народна мова вже багато пішла новішою своєю, не книжною стежкою,—там письменники пишуть ще книжною мовою. Але для народу скрізь видаються книжки — венеціанською та неаполітанською мовою, в Германії на саксонському, познанському й швабському mundarті. Так воно й треба. В нас, на Україні, виходе навиворіт, навпаки: письменники пишуть живою українською мовою, як-от Карпенко, Коцюбинський, Кримський, я (*цей, цю, міні*), а «Вік» видає для народу з стародавніми формами мови. І д. Грінченко любе те старотя, і Єфремов розпинається за його... Даю я в селі ці книжечки селянам. Старіші швидко догадуються, що то таке — *сей, сю, сі, отсе*, а хлопчаки з школярів зовсім не розуміють: кажуть, хто його зна, що то таке — *сі, сю, се*. Окрім того, ці форми та ребуси з апострофами зовсім збивають їх з пантелику. Питаю в хлопців, що то таке: «на сім місці?» А хлопець каже: «це семеро місць». «А що то таке — «на сій землі?» А він каже: «то треба насіять землі». Виходе, що спілчині книжечки теж каламутять мисль в хлопців, як в «Причепі» каламутили Якимцеві Лемішковському мислі усякі слова — як *Коноб, Моав, Амалик*, а потім — *авца* з одрубаним хвостом. Стара історія... Але чи це ж педагогічно?!

Як я оце передивився, видані книжечки «Обществом издания об. малор[усских] книжок» печатає усі книжечки з старими помершими формами так, як і «Вік». Це все негодяще для народу й непедагогічне. В нас цю провину скидають на однодума з «Віком» Лотоцького. Дізнайтесь, чи то він робе коректуру? Як він, то давайте цю роботу комусь іншому, щоб ставив живі форми — *цей, ця, оце, мині*, або *міні*. А коли це єсть напрямок товариства, усього «Общества», то внесіть внесок в «Общество», щоб видавало книжечки з живими сьогочасними формами, а не мертвими. Це я говорю не тільки сам од себе... Одна в нас інституція (після «Ради» д. Старицького) «Київська старина» ще держиться живих народних форм.

Я оце таки о б р у ш у с ь статтею в «Київ[ській] с[тарині]» на «Вік» за її непедагогічний напрямок. Але доведеться зачепити й «Петерб[ургское] общество». Коли це в Вас там діло однієї особи, то змініть цю особу в коректурі або оце видайте хоч одну книжечку з *цей, ця, мині*, щоб я міг сказати, що «Общество», мов, «изменило на-

правление». В наших — це очевидячки — змова, з а г о в о р, і вони, де тільки можна, будуть проводити своє, як проводили в Києві в нас п і д н о с о м. Будьте ласкаві, зробіть швиденько і дайте мені знати. Не хочеться кидатись на ваше «Обществ[о]», яке може ні сном, ні духом за це... й не знає.

Щиро поважаючий Вас

Іван Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Усі книги с т а р и х авторів треба видавати так, як вони писали, але д л я н а р о д у їх форми треба змінняти по живій народній мові, щоб не морочити селян. В Германії перероблюють Шіллера, Віланда на народну мову. Те ж треба робить і з Вовчком, Кулішем і т. д., змінняти старе *сей, сю,* на *цей, цю, міні.* Петербурзькі українці, певно, живучи далеко, одбились од живої народної мови.

124. До Михайла Грушевського

22 травня 1905 р. 1905 року 9 мая.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Одже ж я справді не поміркував, що коли в «Ruthenische Revue» буде надрукований «Лік украін[ського] народу», то вже не годиться друкувать те саме цілком в «Літературно]-н[ауковому] вісникові». Але чи зроблять в галицьких газетах принаймні хоч виписку з німецької статті про загальну перелічку та число українців? Щоб і в наші газети попала та звістка, бо в нас в Києві з німецького журналу навряд чи зробе хто хоч цю виписку. Німецьку мову в нас мало хто добре знає. Через це то я прошу Вас, будьте ласкаві, попросіть, щоб редактор «Діла» зробив хоч виписку перелічки в половинах і частках тих губерень, де живе наш народ, а потім і загальне число. Ще там є важне місце і для галичан і для українців: це виписка з «Трудів експ[едиції]» Чубинського, де він лічив католиків поляків і католиків українців по виписах з костельних книг, зроблених по катол[ицьких] парафіях самими ксьондзами. Я б бажав, щоб і це попало в будлі-яку київську

газету, щоб нагадати за це нашим католикам-українцям, чиїх батьків, чиї вони діти. Бо оце в неділю в київс[ькому] костьолі кілька сімей католиків (як кажуть, бувших уніатів) з 18 душ маніфестаційно в костьолі перейшли в католицтво.

Мою статтю «Кельти й їх письменство» при нагоді перешліть мені. Статті «Од Києва до Миколаєва» мені не шкода, в географії Елізе Реклю (La Russie) вона зміщена в укороченому виді в статті: La vallce de Ros (Роси).

З щирим поважанням зістаюсь
Ів. Нечуй-Левицький.

Київ.

125. До Михайла Грушевського

28 травня 1905 р. 1905 року 15 мая.

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Будьте ласкаві, передайте оцей мій подячний лист в «Драматичне товариство імені Котляревського» (бо я не маю його адреси), що обрало мене пошанованим спілцем свого товариства.

Ще маю до Вас прохання. Може з місяць передніше прислав мені листа д. Яворський з Нового Санча, запрошуючи до підмоги «Ruthenische Revue». Я послав статтю «Лік українського народу в Європі, Азії і в Америці» і просив д. Яворського помістить в «Revue», а український оригінал одіслати в редакцію «Літературно-наукового вісника», де ви її надрукуйте. В Росії в газетах вже після того був надрукований лік в Росії усяких народів по перепису 1897 року з якихсь джерел... і, мені здається,— з шовіністичних неправдивих, бо в нас, звичайно, зменшують число українців та білорусів, а число великоросів ставлять неймовірно велике: «С намы, мов, бог! Разумейте языцы и покоряйтеся... бо нас он скільки!» За число усякових і н о р о д ц і в в Росії ніколи не оповіщали, бо їх все залічують в «господствующую нацию» — і мордву, й мещеру. А тим часом по газетах — одно вятське земство оце налічило в губернії вотяків — 600000!

Коли в вас стаття буде надрукована, тоді я пришлю додаток — замітку на оповіщений облік народів, само по

собі, зроблений навмання, бо він тенденціозний. По йому великоросів в Російськ[ій] імперії 55 міл[ьйонів], малоросів 22 мільйони, білорус — 5, киргизів 4 000 500, татар — 3 000 500, т[атарської] мордви 100 000 та ще якихось народців. Брехня ясна. Полічено тільки 10 офіціально признаних малорос[ійських] губерень, та й там і небіжчик Кониський і я оце налічили трохи не 23 мільйони. А в решті губерень? А в Семиріченській області? (то їх 1 мільйон).

В цій решті не багато... тільки я налічив 9 міліонів. І того в Росії усіх українців 32 000 000. В Середній Азії, де живуть киргизи, усього залюдніння 3 000 500, в Семипалат[инській], в Семиріч[енській], Акмолінськ[ій], Уральськ[ій] і ін. ...областях. Де ж там взялись 4 з половиною мільйони киргизів, коли їх по газетах лічили щось 100 000! Це од нас украли та приточили числа до киргизів та татар — та й до себе таки... бо «С нами ж бог!»

Колись я переслав поштою до вас статтю «Кельти в їх письменстві». Як вона не пропала, то, будьте ласкаві, перешліть мені через руки. Тепер з Галичини наїжджають люде. От позавчора був у мене д. Щурат. Та й наші до вас навідуються частіше.

Прощайте, бувайте здорові!
Іван Нечуй-Левицький.

Київ

P. S. Ще згадав. Колись давно був у мене д. Франко, і я дав йому тетрадь: описання місцини од Києва, через Поросся і до Миколаєва. Це ще давно просив мене Драгоманів через Цвітковського написати це для географії відомого Елізе Реклю, де писав за Україну статтю небіжчик Драгоманів. Коли ця стаття збереглась, то при нагоді перешліть мені.

Ів. Н[ечуй]-Левиц[ький].

126. До Петра Стебницького

21 вересня 1905 р. Київ. 1905 р. 8 сентября.

Високоповажний Петро Януарійовичу!

Хтось вже писав до мене, як і оце Ви пишете: чому в ваших книжках (думають, що то я сам їх видавав) не

однаково печатається щодо правописі й самих-таки форм, навіть падежів? І справді: в моїх виданих книжках стоїть — і *їх*, і *йіх*, і *мерщі*, і *мерщій*, і *читає*, і *читайє* і т. д., а в «Віку» в II томі цілі уривки з «Хмар», «Баба Параска», «Приятелі» надруковано *сей, ся, се*, замість *цей, ця, це*, а в «Пропащих» та в «Рибальці Панасові Крутеві» я вже з'являюсь чистим галичанином, бо мені вставили вже й *насинне, пущанне, сим'і* і т. д. (це саме тоді, як в Галичині видавали мою «Бабу Параску», «Чортячу спокусу», «Навіженну» («Гуморески») з *цей, ця, це*, неначе в контраст і зумисне против «Віку»). Але це так випадком випало. «Де ж моє останнє слово?» — питаєте Ви. І справді, перечитає мої книжки, хто не знає, що і як, як оце Ви (бо Ви, певно, не бачили, що зробив «Вік» з показаними творами), і подумає, що це якісь «Записки сумасшедшего» в Гоголя, як я зву всмішки видання нашої «Спілки».

Скажу Вам, що в тих формах моїх видань я стільки винен, скільки отой стіл, на котрому я пишу. В Галіції зоставили форми сущ[ествительного] на *-ння — насіння* і т. д., але змінили *цей* на *сей, на високі горі — на високій горі, мерщі* на *мерщій*. Ще з «Хмар» я почав приставлять **й** до *їх*, бо на початковому м'якому **ї** це потрібно, та й воно само приставилось, бо так писать легко: не спиняєшся, щоб тикать оті дві точки, взяті з церковної азбуки. Посилаю я в Київ до друку на свій кошт. Вже тоді вийшли «Казки» Рудченкові, і в їх була заведена фонетика чиста: *йіх, йіі, читайе, моейі, йійі* (усе це зайве окрім початкового, бо всередині рядок гласних і в нас і в інших мовах вимовляється м'яко). Це часте **й** в Рудченка здалося видавцям (небіжчикові Антеповичеві й іншим) баластом, і вони й мені викинули **й**, навіть початкове, і спинились не на кулішівці, а на ж е л е х і в ц і (в його словарі). Замість падежів на **і** (самостійних), поставили падежі на *ій* (а падежі — це ж не належиться до п р а в о п и с і, як Ви пишете). Само по собі, це все зроблено, не питаючись в мене, як не питається в авторів і спілка «Вік» в наші часи. Робе по-своєму, та й годі! Це вже в нас завівся такий звичай. Ви спитались в мене, як видавати 1-й том, за що я Вас дуже шаную. Після цього я в рукописах вже почав писати падежі на *ій*, щоб не завдавать галичанам зайвої роботи, але початкове **й** все-таки писалось механічно,— так воно натурально! Потім по-

силаю в Київ друкувати «Бурлачку». «Бурлачку» надрукували вже чистою повною фонетикою, але знов там були зайві — *читайе, моейі*. Тоді ж Лука Ільницький повидавав вже сам, навіть не спитавшись в мене за правопис, оту «Марусю Богуславку», «Бабу Параску» для народу, «На Кожум'яках», як хотів, видав на мій кошт, продав і гроші замотав. В 1886 році, напитавши собі видавця, я перед виданням заговорив з ним, що думаю печатать так, як я давно пишу — *йіх, йій*, і скрізь викинуть **й**: *мерщі, хутчі, на високі горі*, як скрізь говорять на Правобережній Україні і в Вороніжчині. Це я сказав заздалегідь, бо видавець мій полтавець чи харківець, та щоб не був в претенції; та я й не міг робить, як кажуть, не поблагословившись. Але видавець сказав, що нехай буде надруковано вже так, як і було передніше, а то якось буде трохи чудно. Час був глухий. Тоді ж ніяких книжок не друкувалось. Само по собі, треба було уступить ради кількох випадків в падежах. Подивіться ж самі, що зробила спілка «Вік» з декотрими моїми оповіданнями. Як бачите, маю право сказати, що мене в моїх книжках мало. Та це не тільки доля моїх книжок, а й взагалі — українських в ті важкі часи та й теперечки... В нас вже через те й звикли змінювати в їх правопись і падежі, як хто схоче. А дають тон не автори, а властиво коректори. Казав же мені Єфремов, що «Рибалку» видали тоді, як він виїхав з Києва.

Ви питаєте, де ж моє останнє слово? Я скажу — в 1-м т., що ви видали; тільки й ви там замінили *міні* на *мені*. А моє останнє слово в новому виданні моїх книжок 1905 року, де я вживаю форми живої народної мови нашого часу усієї центральної України, та й взагалі усієї України, окрім Чернігівщини, та Галичини, та Поліської (невеличкої смуги) підмови. Я знаю од прочан, де і як говорять люде живою мовою. Я довідавсь, що стара форма: *сей, ся, отсе, на високій могилі* — вже й за Дніпром вимирає. Адже ж Котляревський писав: *сей, сю, се*, і певно тоді так говорили в Полтаві! А тепер, поїдьте в Полтаву, то й не почуєте цього; нема там тепер і форм: *ходить, робить* (це тільки там городянська форма), а натомість кажуть: *ходе, робе*. Ви кажете, що я своєю духовницею хочу прикувать ланцюгами свої сучасні форми до 1905 року. А то ж як? Не буду ж я їх ланцюгами прив'язувати [до] 1798 року на сто год назад, як робе

«Вік», або до форм 12 повітів Черніг[івської] г[убернії], де ще вживаються: *сей, ся, отсе,* як робите ви й «Вік». А словарі та граматики робляться по живій народній мові та творах авторів, йдуть за ними слідком, як їх тінь, для науки й школи, і служать потім (словарі) для с п р а в о к, як купа мовного матеріалу. Та й філологи не видумують же літературної мови, а видумують н о в і с л о в а усі автори — і вчені, і поети, і т. д., а філологи тільки роблять наукові усякі висліди.

За слово *одмикував* (а не одникував) скажу от що. Я записував на селах слова і зараз передавав їх Конись̀кому. І він їх записував в свій с л о в а р ч и к. Диктую я слово *одмикував,* а він каже: краще буде *одникував,* та й записав так в свій словарчик. Чи подав він це слово в словар Спілки, я не знаю (а подивлюсь в словар Спілки). Наші спілчани принесли мені переписані «Пропащі». Там було написано: *одникує* і *знестямку* (знестямки). Я поправив, але, мабуть, так погано поправив **н** і тільки зачеркнув хвостик **у**, що було напечатано *одникував* і *знестямку.* Так воно опинилось в Грінченка в п и с а н о м у словарі. Я дав йому усі свої записи слів, і він п р и м е н і, спасибі, зараз виправив на *одмикував* (це в противопол[ожність] — *вмикуюсь* (вмѣшиваюсь), *одмикую* (не мѣшаюсь або отвиливаю). А в Галіції в «Хмарах» це слово з'явилось в такій чудній формі, якої певно й на світі нема, бо там-таки з слова *катарні* напечатано — *Катарині!!* От бачите, як з опечатків тепер робляться с л о в а н а р о д н і в наших книжках. Застерігаю, це слово (народне) од п и с а н о г о словарчика Конись̀кого!

Скрізь в Європі робиться з письменниками он як: доки він живе, він виправляє свої книжки і видає «исправленныя издания». А як він умре, то його книжки видаються по останньому виданню. Карамзіна, Гнєдича, Сумарокова не поновлюють же тепер. Рабле—«Гаргантюа й Пантагрюель» XVI в. і тепер видається з такими чудними кінчиками в глаголах, що тільки очі витріщаєш. А Ви кажете, що «українська філологія буде йти своїм шляхом, установить граматику мови, випустить словарі з п е в н и м и формами (?! а то ще є й н е п е в н і форми?), з наукóвою правописсю; вся література стане на міцні наукові підвалини, а видавці творів Нечуя-Лев[ицького] будуть приковані ланцюгом до його правописі 1905 г. ...Це старовірство, сугубое аллилуя» ...А то ж як? А як би Ви

думали? Невже ті словарі й граматики (?!!) повинні зміняти правопись (тут є не одна правопись, а й падежі й лиця) і мені, й усім письменникам переднішим в якомусь 1950 р., а через 50 років — знов... Це щось дивовижне, хоч у нашій здичілій місцині це й робиться, бо видавець «Драмованої трилогії» змінив Кулішеві форму глаголів — *робить* на *робе*, хоч, правда, поставив цю найновішу форму. Але й це погано (для історії мови). Але поки ті словарі та граматики заведуть правопись... то хто ж буде її заводити? Та й хто її заводив в усій Європі? Письменники, оті нікчемні письменники, що часом ніяк не слухаються... неписьменників та й пишуть. В нас, як в Пет[ербур]зі, міг би це зробити (та й робе) приказ цензури. А «Вік» — це теж третя інстанція цензури, але гірша од офіціальної, бо повертає на «староття», назад, до старої мови, а не вперед. Але... хвалить бога, од цієї інстанції можна хоч... втекти. Я й радий, що це не «министерство просвещения», що тільки воно могло б зробити такий coupd'etat або бойкот на нас.

Ще от що я скажу. Нехай ваше «Общество» видає народні книжки з якими завгодно суфіксами й флексіями: і мерщій, і на високій могилі, ...і навіть — насінне і Петру, і цара (а не царя), бо суф[ікси] і флек[сії] заміняють тільки части речі і наддають словам в значеннях тільки інший сутінок. Народ скаже, що це чудно, але таки розбере тяму слів. Але не зміняйте в коріннях ні одної букви — як *цей, ця, мині, міні* і т. д. Бо інша коріння буква часом змінює саму тяму слова, а коли не змінює, то слово стає незрозуміле для народу. Розберіть польські отакі слова, де змінена тільки одна буква: *жека, може, вилькь, пулькь* (ріка, море, вовк, полк) або наші окраїнні: не *стулькы* в нас *пуль* (піль), *скулькы* в вас, *єк, дєк, кутъ* (як, дяк, кіт). Таке враження робе й старинне *сю, ся, сей, мені* в нашому народі; хоч нам усе це так ясно, а для народу неясно. От, приміром, поставте замість **с, е** будлі-яку підхожу букву **з, о** і вийде *зе диво! зі люде* казали моні за зе... Яке на Вас враження робе оце, таке ж — робе враження ваша книжка на народ, що вперше на віку баче такі слова, хоч потім і догадається. Але нащо і «Вік» і ваше «Общество» дає народові хліб трошки з піском? Краще давайте чистий хліб, щоб не тріщало на зубах.

Кожного давнього й недавнього автора, *для публіки*, само по собі, треба видавать, як він пише. Але коли пускаєте його в народ, то *народні* книжки треба видавать, *як говоре народ*, треба приспособлятись до його! Так роблять і в Германії, і в Італії. Німці для народу просто таки переробляють Вілланда й самого Шіллера по народних підмовах, бо за 300 літ язик в народу далеко вже одбився од книжного гох-дайтша, од язика матерового.

Тепер в «Правление общества» не робіть ніякого «доклада». Хіба... може я сам зроблю.

Київ.

P. S. Ви пишете в листі, що треба писать і печатать етимологічно: *насіннє, провалле, сей, ся, се, отсе, дивишся*, а кожний нехай читає: *насіння, провалля, цей, ця, оце, дивисся*, як хто схоче, щоб не прив'язувать ланцюгами мови до 1905 року. А я думаю, що лучче писать так, як тепер народ говоре, та так і читать. Це ж простіше й легше. Лучче прив'язать книжну мову до 1905 р., ніж до 1705 або й до 1605 року. По вашій системі можна вернутись і до правопису Максимовича, а то й Нестора Літописця і навіть до Кирила й Мефодія: писать *кôнь, вôль, мôій* тільки «з дашком». Колись в старих польських книжках писали ж: *paon Boog* (паонъ Боокгъ), бо тоді, надісь, так говорив народ, а потім і тепер пишуть: *pan, Bóg* (пан буг), бо тепер так говорять. Це зроблено розумно. Французи, й англичани, й німці не догадались заздалегідь так зробити, щоб поновлять книжки народними живими формами й словами, то от вийшло те, що, як кажуть всмішки, в англійській мові написано й напечатано — *тарілка*, а читай — *ложка*. При вашій системі через якихсь 200 або 300 років коли б і на Україні не з'явилась ця англійська *тарілка*. А німцям не довелось би тепер видавать для народу книжечок на mundartax, як-от: «Humoresken in Thurqauer Mundart»—Штелля, «Säcksche Poesien» — Формейєра, «Undruba und druhten aus der Schläsing» — Кречмера і т. д.

Я не пишу етимологічно і глаголів: *дивишся, дивуєшся*, бо народ так не говоре. В мене записана ця форма (як і *мені*) тільки од чернігівських і городянських прочан. Так записав і Дикарєв у своєму «Воронежском этн[ографическом] сборнике»: «густо *дивисься*, та рідко ба-

чиш» (стр. 273); так записує й Пор. Мартинович; так писав і Шевченко. В виданнях 1860 і 1867 р. в «Наймичці» стоїть: «Роздивився в хаті», а в виданні «Общества» в «Наймичці» 1904 р. ви вже замінили на «Роздивишся в хаті». Я йду за народною живою мовою й за Шевченком, а не за чернігівцем Кулішем, та й годі.

Ви питаєте, що ви одбились од живої народної мови, живучи в столиці. Оце так свята правда. Я бачу, що й наші молоді спілчани одбились од живої мови, забившись в городи, декотрі навіть зумисне їздили на села, щоб довідатись, чи справді народ каже: *мерщі, хутчі,* на *висо́кі* могилі, *говоре, ходе*... Вони знають тільки книжну укр[аїнську] мову, поставали книжниками і по кабінетах сочинили т е о р і ю поріднання книжної мови на с т а р и й зразець, а не на зразець живої народної мови, та й повертають усіх живих письменників на сто років назад до часів Котляревського.

Це не Ви самі писали лист. Я бачу по стилю. Початок і кінець Ваш, решта — не Ваша. Це лист або Лотоцького й його київського кружка, що мене бойкотує... задумав зробить літературний coupd'etat й бойкотіруе наших письменників. Цих шість чи п'ять душ намовлені галичанами. Ви пишете, прикриваючи товариша й заступаючись за його.

М'які **с, ц, з** в народній мові такі вже вдались по самій сутності своєї вроди. Не кажуть же в народі: *тьріскать, дьвісті, Франьція,* а *цьвіт, сьвіт* кажуть. В Дикарєва, в «Воронізькому етногр[афічному] сборнику» записано: «цього *цьвіту* по всьому *сьвіту*», записано *сьніг, зьлякався.*

На успеніє в Лаврі я оце перепитав силу народу і дізнавсь, що на Лівобер[ежній] Україні, в Полт[авській] та Харк[івській] губ[ерніях] мова вже зрівнялась з київською, вже скрізь вирівнялась: вже й там нема *сей, ся,* давнійший, *мерщій, хутчій,* на *мокрій* землі. Це останнє— на *мокрій* землі — я записав тільки од прочан селян з *двох* сіл Пирят[инського] п[овіту] (Кроти й Кононівка) і з села Байрака Миргород[ського] п[овіту], скрізь теперечки кажуть — на *широкі* долині, на *чисті* лаві, *мерщі, хутчі.* Так треба й вам видавать народні книжки, а не калічить на галицький лад. Змініть систему Лотоцького й К°, бо... «Вік» порозгонив письменників, а д. Лотоцький розжене спільців петербург[зького] «Общества» і ме-

не першого. Ставте скрізь — *цей, ця, оце, мині* або *міні, давніше*. «Ходімо за ним» — це по мові галицька книжка, видана для у к р а ї н с[ь к о г о] н а р о д у з полонізмами, з пред[ложними] польськими падежами, як-от *в житю*. Це не педагогічно. Старих наших письменників для суспільства треба видавать доконешно так, як вони писали, але для народу... то треба змінять форми старої мови і видавать, як говоре народ і для полегкості йому. Бо народні книжки — це книжки педагогічні, от-як шкільні учебники. Недобре робе й «Вік», видаючи отак само книжки для народу, та ще й галицькі без зміни галицької мови. В його, як й в вас, передніше за все т е н д е н ц і я, а не педагогія, і цій тенденції приносять в жертву народну живу мову й видають книжки, негодящі для народу та ще й не на свій, а на чужий кошт. Ви там, під полярним кругом, одбились од живої мови, то вам вже й не болить, а в мене од цього усього — болить душа.

Шануючий Вас *Іван Нечуй-Левицький.*

Київ. 1905 р. 8 сент[ября].

P. S. Тепер, хвалить бога, нам не доведеться видавать книжок для народу по губерням. Скрізь зрівнялась мова, окрім черн[ігівського] Задесення та оборочки на півночі України до Білостока.

127. До Бориса Грінченка

16 листопада 1905 р. 1905 р. 3 листопада.

Високоповажний Борисе Дмитровичу!

Д. Череповський показував мені кілька листків «Досвітніх огнів», вже надрукованих. Там є 13 авторів, що писали живими новими формами народної мови. Ви вже позмінювали їм *цей, ця* і т. д. на *сей, ся, мені* і т. д. Авторів скрізь в Європі видають так, як вони писали, і нікому й на думку не приходе зміняти їх та й з а д н і м ч и с л о м, як робить от, приміром, «Вік», а п е р е д н і м числом німці то зміняють старих авторів — для народного читання, бо народні книжки — це все одно, що учебники, в котрих доконешно треба приспособлятись до школярів.

Доходе черга до моєї «Баби Палажки». Прошу Вас не змінять її в правопису, і нехай присилають мені коректуру, щоб був на ній мій підпис для типографії, бо я піду в типографію, і як буде листок надрукований не по-народному, я не дозволю печатать. Череповський стоїть за народну мову, як і я. Він плате гроші на видання, ми, автори, даємо свою працю дурно, без плати, а ви в тій праці проводите свою й галицьку стародавню правопись, так робе й «Вік», так робе Петербурзьке «общество», що на чужий кошт проводе свою галицьку тенденцію й дає для україн[ького] народу щось галицьке. Це не педагогічно. Як напечатаєте мою «Бабу Палажку» старим правописом, то це буде ще один т е р е н н а м о ї й с т е ж ц і, як читали мені на ювілеї в адресі од студентів академії. «Вік» покидав вже доволі мені цього о с т а н н ь о г о терну. Буде вже з мене! Ви в правопису пішли за старими письменниками. Я вкупі з Старицьким, Кропивницьким, Карпенком, Кримським, Мирославським, Коцюбинським і т. д. пішов за народною мовою. Вам так припало до вподоби, нам інакше, і ми держимось своїх поглядів та пересвідченнів. Ви вволяєте свою волю, але зоставляйте й нам нашу волю й не підводьте нас під себе чи під галичан. В інших «збірниках» друкують же авторів, що пишуть і так, і інак, та й нічого, нікому не шкоде.

Само по собі, що Череповський не хоче викидать з «Збірника» «Баби Палажки», та він і має резон. Через те-то я й прошу прислать мені коректуру.

Шануючий Вас *І. Н[ечуй]-Левицький.*

Київ.

128. До Панаса Мирного

23 грудня 1905 р. 10 студня 1905 р.

Високоповажний Афанасій Яковлевич!

З дорогою душею я пристану до редакції «Рідного краю». В нас в Києві д. Чикаленко теж думає видавать український журнал. Але він становить за редактора Єфремова. А я вже добре знаю і Єфремова, й Грінченка, й Лотоцького, котрі заводять в нас правопись галицьку, а українські народні форми мови наважились викинуть —

навіть в книжках для народу, ще й напихать мову часом чисто польськими словами й падіжами (*в життю* — в житті; *помешканнє*, польське, значить — квартира...) Вони йдуть в мові не за нашими класиками, не за Шевченком, а за галицькими поганенькими газетками: певно, так дуже вразила їх ця новинка!

Але діло в тім, що в мене є готова вже повість «Неоднаковими стежками» і драма про Виговського, повість така завбільшки, як «Над Чорним морем». Не ввійде вона в маленькі зшитки-номери, бо займе багато місця. Якби ви видавали журнал щомісячними книжками, то вона б змістилась. В кожному разі я можу посилати вам дрібні речі з свого давнішого зшитку і статті, так сказати б, чи полемічні, чи бібліографічні, або й інші.

Добре зробите, коли будете держаться сільської простої мови, бо... літературна, книжна мова з новими словами, та й ще й галицькими, може одіпхнуть од нас широку публіку, навіть налякать... «Вік» повидавав галицьких авторів, не підправивши чудної мови. А з публіки мені дехто каже, що тих книжок читать не можна і що українофіли видають ці книжки, певно, тільки для себе...

Будьте ласкаві, держіться форми живої народної мови, ставте *цей, ця, оце, мині* і т. д., як ставе д. Шемет в «Хліборобі». Щасти вам, боже!

З щирим поважанням зістаюсь
Ів. Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Цензура пустила мою етнографічну статтю в передньому слові до 1-го тома, котрий оце зараз друкуватиметься.

В «Оповістці» редакції теж єсть полонізм: «*Оскільки* ми можемо», що перейшов з галицьких книжок, треба б сказать: *на скільки* або просто — *скільки*. В «Хліборобі» трапляється предлож[ний] пад[еж] польський: *в життю*, в 19 *століттю* (в житті, в 19 столітті). Я радив би редакції не заводить апострофів галицьких, як завів їх «Хлібороб»: *б'є, з'їзд, з'їзді*. Це дуже чудно для публіки. Чом би не ставить після согласних в слитних предлогах: **ь**, **й**; бьє, *зйізд, зйїзді* або *зьизді?*

1906 р.

129. До Петра Стебницького

2 січня 1906 р. 1905 року 20 декабря.

Дорогий Петре Януарійовичу!

Оце насилу зібрався написати до Вас, бо маю вільний час: вже здав останню коректуру IV тома. Прочитав я Вашого листа — та мені стало аж шкода Вас, що я навів на Вас сум своїм жартом, бо я писав до Вас трохи з жартом як до близького чоловіка. Вибачайте мені на цей раз. А що мені так здалось, то це, певно, од того, що Ви писали лист, мабуть, не за одним разом, бо часом і я сам по своїх писаннях бачу, що як покину їх та довго не пишу, а потім знов засяду, то виходе стиль трохи інший, ніж передніше, так що це якось примітно.

Що стосується до усякого правопису, то це правда, що Ви пишете. Усякі письменники писали так, як говорив народ в їх час. Це було скрізь так в давні часи. А вже граматисти по їх утворах понаписували граматики. Граматика й філологія усякої масті — йшли вже слідком за авторами. Та й філологія як наука почалась тільки з двадцятих років XIX в. од Гріммів в Німеччині, вже як європейські язики склались і навіть постаріли. Не філологія установляла правопис; вона тільки науково кмітила й виводила усякі закони язиків за готового, часом правдиві, а часом і помилкові. Усю цю справу ще до філологів робили теж тямущі літератори: вони, звичайно, йшли за попередніми авторами в правопису, але часом і оберталась знов до живої народної мови і підправляли, а часом і зміняли дуже вже стародавні форми. Так Боннівар (Шильонський узник) в Швейцарії вживав в французькій мові ще чисто латинські форми глаголів, а Рабле, теж в XVI віку, в Франції вживав якісь чудернацькі форми лиць глаголів, яких вже тепер не пишуть в фран[цузьких] книжках. Само по сѣбі, що новіші фран[цузькі] письменники поодкидали старі форми. В нас Квітка й Котляревський очевидячки писали так, як говорив тоді народ (Квітка писав — робисся, пачкаєсся). Та так само писав і Шевченко, як говорив народ. (Хоч він сам писав ѣ, ы,

а не **и**). Але його видання «Кобзаря» 1860 року зроблено за його життя і під його доглядом, а в цьому (і в Кожанчиковому виданні 1866 р. він вживає теж — *роздивився, оце, це* (тільки він і прийняв *се, почать мені*). Як будете що-небудь видавать з «Кобзаря», то держіться Кожанчикового видання 1866 р., а не попсованого празького, по котрому видані потім в Києві усі видання з такими формами, як *мені, роздивишся*. Потім, починаючи од празького видання, пішли «Кобзарі» вже покалічені (хто попсував праж[ське] выд[ання]?). Я, само по собі, йду і піду далі за першими виданнями «Кобзаря», ще не підправленими,— писав і писатиму — *міні, роздивився* і т. д. Філологи можуть тепер тільки обміркувать отакі справи: чи ставить **ы**, чи **и**, чи **і**, чи *ться* або *тця* і т. д. Та, сказати правду, наші філологи та книжники більше шкодили нам, ніж були корисні. Максимович завів такий книжний правопис, що в Галичині насилу його збулись. Д. Русов в «Пригодах» «возстановив» старе **й** всередині слів там, де йому повинно буть: *побілійшав, почорнійшало, найважнійший* і т. д. (бо ті, що хотять писать по-галицькій, тільки так говорять, а самі не потрапляють на форми і роблять помилки); але ці стародавні форми зробили книжечку д. Русова «Пригоди на хуторі» такою важкою для читання, неначе вона залита патокою. Сам народ це давно постеріг і вже поодкидав усе, що було важке в мові. Д. Русов зробив це надаремно, як д. Пулюй в перекладі біблії...

В І томі оце цензура пропустила мені «Переднє слово». Не пишу Вам усього за усі дріб'язки, бо вони там будуть напечатані. Там Ви побачите, що я нічогісінько не вводжу нового, а тільки йду слідком за тими давнішими авторами, котрі вживали щиро народну мову і на котрих утвори потім насипали пороху... А оте усяке — *насіннє, помешканнє* («Вільна Україна»), *з'їзд, на з'їзді* і т. д.— нісенітниця. Це просто — галицька інтрига (бо... недавно був у мене пр. Грушевський і говорив, щоб я так писав...), котра не піде в нас і тільки баламуте нас.

Як же в вас там постановили видавать книжки для народу? Чи з галицькими формами (*се, отсе, сі, мені*), чи з народними українськими (*цей, оце, мині, міні*, як і Шевченко писав, і т. д.)? Будьте ласкаві, напишіть мені за це хоч кілька слів.

Ал. А. Русову передайте од мене поклін. Я, признатись, і не знав, що він живе в Петербурзі.

Зістаюсь щиро прихильний до Вас

Ів. Н[ечуй]-Левицький.

P. S. Небіжчик Куліш в «Чорній раді», вид. 1857 р., теж писав *подивився, мині*, а в «Досвітках» (1876 р. в Іогансона) писав *міні*. Одесці не попсували його в новому виданні, як «Кобзаря» в Празі. В нас чудно якось діється. Скрізь луччі автори заводили правопис, а в нас це заводять тепер не українські автори, а галицькі газетки!!

130. До Гапни Барвінок

11 січня 1906 р.

Високоповажна Олександро Михайлівно!

Я дістав Вашого листа з юбілейним поздоровлінням в свій час, ще перед юбілеєм. Але... ще за тиждень до юбілею почали слати мені поздоровні листи й телеграми, а потім наслали стільки, що в купі затерялось і Ваше письмо, а мене, в час юбілею, здорового, дуже людного та шумливого (зовсім не по моїх нервах) в мене й голова стала запаморочена, бо ще як привезли до мене напередодні нового року з Літературно-артистичного клубу усі адреси та приносини, то до мене три дні зранку до вечора приходили роздивлятись це усе. В мене в горниці став неначе якийсь музей, бо ще й після того сливе щодня заходили дивитись, та й теперечки, хоч рідше, але все-таки заходять, і добрі люде, спасибі їм, з усіх усюдів ще й досі шлють запізнені адреси та листи. Оце на цім тижні я дістав уже 70-й адрес з Галичини. Не дивуйте мені, що я забувсь, бо заморочився зовсім. Спасибі, що нагадали.

В одповідь на мій лист, щоб в наступаючому виданні біблії Брит[анське] товариство держалось наших рукописів, д. Пулюй одписує, що в Пантелеймона Олександровича є подекуди пропуски. Є й спішна, несправлена робота. Мабуть, небіжчик в господарських клопотах забувавсь назначувати карандашем в біблії, доки напередодні переклав, а сідаючи, пропускав один стих. Його робота, надісь, була чорнова, не виправлена гаразд, бо він,

певно, мав на думці виправити усе, скінчивши переклад. Пулюй гадає за це й правдиво. Він набравсь таки багато мороки при коректурі. Але я писав д. Пулюєві тільки за те, щоб... він не зміняв нам ф о р м мови... н а г а л и ц ь к и й взорець.

Для укр[аїнської] преси буде, надісь, полегкість, бо вже зібрано в Пет[ербурзі] для цього комітет.

Посилаю Вам листи д. Пулюя, як Ви цього бажаєте та як бажає й д. Пулюй.

Будьте здорові!
Шануючий Вас щиро, щиро
Іван Нечуй-Левицький.

1905 р. 29 дек[абря],
Київ, Пушк[інська], 19-й.

131. До Михайла Грушевського

27 березня 1906 р. 1906 року 14 марця.

Дорогий Михайле Сергійовичу!

Будьте ласкаві, передайте мій подячний лист в «Руське педагогічне товариство», з котрим я дуже опізнивсь. Спілка Череповського має на думці видати «Історію України», цебто мої брошурки по історії України, починаючи з «Перших київських князів» і т. д. Будьте ласкаві, пришліть мені мого «Укр[аїнського] гетьм[ана] Богдана Хмельницького» й другу брошурку: «Гетьман Юрій Хмельницький та Іван Виговський», видану окроми. Ще колись давно я послав в Галичину рукопись «Велика Руїна» — це про гетьманів аж до Мазепи. Довго її не видавали, аж оце років зо два назад десь ця «Руїна» була надрукована в ваших газетах. Цей рукопис тепер піде в діло. Коли він є, то теж пришліть мені його, а коли нема, то найміть переписчиків, нехай перепишуть з газети, і пришліть мені. Я за переписку заплачу. Як можна прислать ще й уривок з «Історії Русі» д. Барвінського, властиво про «Галичину», то й цей уривок пришліть, щоб хоч трохи сказать про історію Галичини. За Мазепу й останні історичні події доведеться приписати.

В наступаючий мій VII том повинні увійти, окрім повісті «Неоднаковими стежками», ще «Без пуття» (це и мене єсть), «Афонський пройдисвіт» і «Скривджені її

нескривджені». Цих останніх, надісь, ще не час видавать. «Афонського пройдисвіта» теж скажіть переписать, я заплачу за переписку. Була ще дуже давно видана, як одбиток з «Діла», малесенька брошурочка «В Карпатах». Це можна прислать просто в листі. «Живцем поховані» в мене є в рукопису. «В Карпатах» піде в VI томі. Рукопису «Українських штукарів» в мене нема, але це вже на потім. Тепер думають видать «Українство на літературних позвах...» Бувайте здорові! Вибачайте, що турбую Вас.

З щирим поважанням до Вас
Ів. Нечуй-Левицький.

Київ

P. S. Лучче, щоб при нагоді хтось перевіз рукописи. Шкода буде, як не пропустять. Брошурки, надісь, пройдуть в пакеті. Од д. Гнатюка дістав «Хмари» й «Гуморески».

Ів. Н[ечуй]-Л[евицький].

132. До Михайла Коцюбинського

10 квітня 1906 р. 1906 р. 28 марця.

Високоповажний Михайле Михайловичу!

Дістав я «З потоку життя»... і, на превеликий жаль, не можу подякувати за книжку. Ви обіцяли надрукувать так, як було написано в рукопису, а тим часом мені попристановляли **и** в д[авальному] і пред[ложних] падежах ще й покропили оповідання непотрібними апострофами, котрих і в Галичині не ставлять, окрім тих слів, де в руській мові ставлять **ъ**, як-от *объявить*, *изъяснить* і т. д. Вигадав ці апострофи «Вік», а провела далі «Вільна Україна» (в предлогах **з'**, **с'**, **в'**). Ці апострофи не потрібні, бо в украін[ській] мові три букви перед **я**: **м**, **б**, **п** вимовляються ніби нарізно од **я**, з задержкою, не так, як в великор[уській] мові. Але це не більше, як прикмета опричної української вимови цих трьох букв. А в нас українську вимову цих букв підганяють під великоруську та й пишуть або з **ъ**, себто з **ь**, або ставлять зверху притики. Тим часом нічого цього не треба.

Я Вас не виную, але Ви послали книжку для друку в Херсон д. Чернявському, і вийшло з книжкою те, що з вашим альманахом «Дубове листє» в Києві... або й з моїми книжками, виданими «Віком». Позміняв мені все Єфремов, приносе книжку та й каже, наче сміється: «Та, бачте, що ж зробите, коли книжка вже напечатана...» Оце ж саме ніби каже мені й д. Чернявський, а певніше, мабуть, той кружок г а л і ц і я н ц і в, що видав «Першу ластівку»... з галицькими словами: *сей, сі, отсе* і т. д.

Звичай змінять мову в авторів — це звичай тільки український. Хто мене не зміняв і не перекручував в Галичині й на Україні! Це наш страшний український і н д и в і д у а л і з м, в котрому затаїлась велика доза деспотизму. І Єфремов і Грінченко підводили мій правопис під свій. А чому б пак їм не підвести себе під мене? Д. Чернявський знов гне мене теж під себе, а я спитаю: чому ж пак йому не підвести себе під мене? Хто дав їм право гнути авторів під себе, по своїй вподобі? Це все <показує>, що в них люди дикуни, цього не можна сказати, але в літературних звичках — це ж чисті дикарі та ще й не без деспотизму...

Галицькі газети нам страшенно пошкодили. Молоде покоління може 10 років читало їх потаємці і... збавило собі мову. Тепер наші газети пишуться не україн[ською] мовою, а галицькою. Вийшло же, що ці газети пошкодили нашій літературі, одбили й одхилили од наших газет і книжок широку публіку й навіть ту, що читає й купує українські книжки. В редакцію «Громадської думки», найбільше обгаличеної, шлють письма навіть підписчики з докором: що це за язик? читать і розуміть не можна? Один підписчик з Єлисаветграда написав, щоб більше не висилали йому газети, бо без с л о в а р я її читать не можна.

Якби не Ваше ймення стояло в книжці як видавця, я б не пустив свого такого попсованого оповідання в світ. Як колись був заарештував «Рибалку П[анаса] К[рутя]», виданого для народу й попсованого на галицький лад «Віком». Просто попросив би видерти з книжки й знищить... <спалить>. Але я добре знаю, що це трапилось не по Вашій вині. Вам відомо, як я вже видав два томи. А це в паралелі з ними разом виходе під моїм нібито девізом зовсім щось інше. А мені петербуржці вже писали докори: «де ж ви? де ж вас шукать? де ваші погляди, коли

в вас в одній книжці так, а в «Хмарах» інше, а в «Бурлачці» знов інакше?». Але вони не знають, що «Хмари» видані в Києві тільки на мої гроші, а понатикав в їх свого правопису небіжчик Ант[епович] (желехівку: ї, її), котрий сам і словечка не написав по-українській, але теж гнув мене, бо, певно, думав, що він «Академія наук», як думав за себе «Вік» або, мабуть, думає, й Херсонська спілка. Але теперечки «Вік» скінчив на тому, що в «Новій громаді» і Єфремов і Грінченко покинули свою галіціоманію й пишуть вже в народних укр[аїнських] формах, а не в галицьких: пишуть *цей, оце, ці*, чого вони були колись смертельні вороги. Я бажаю, щоб і Херсонська спілка пішла за їх слідом і покинула оте галицьке *себ, отсе, від, відідчина* і т. д., що розгонить нашу широку публіку.

Будьте ласкаві, або напишіть д. Чернявському, або й пошліть цей лист, нехай він напечатає й приклеїть листочок (етикетку) на кінці книжки, що, мов, «через недогляд коректора, котрий позмінював в коректурі такі форми в оповіданні Лев[ицького], як на *високі могилі* і т. д., і наставив сам од себе апострофів, вийшла помилка». Нехай вони не роблять мене дурнем. Виходе, що в «Рідному краю», в «Шершні» і «Зорі» я пишу так, а в альманасі «З потоку життя» знов інакше; і це все разом. А це скажуть про мене або петербуржці, або в газетах, і знов кинуть мені в вічі докір, в котрому я зовсім не винен. А то мені доведеться виправдуватися самому в газетах.

З щирим поважанням зістаюсь

Ів. Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Будьте ласкаві, напишіть мені адрес д. Чернявського. Цей лист одішліть йому, а я пошлю одкритку про ту етикетку. Бо як я прокричу в газетах за збірник, то можу пошкодити йому... А мовчать я не буду, як не причеплять етикетки.

P. S. Як у мене бувають гості, такі, що навіть купують наші книжки, то як побачать в книжці або в газеті *б'є, поб'є, в сім'ї, розіб'є* і т. д., то з досади кидають книжкою об стіл. Швиргаю їх і я. Отак кидає їх і широка публіка. Це ж хіба добре для них?

133. До Івана Луценка

19 квітня 1906 р. 1906 року 6 апреля.

Високоповажний добродію!

Прислали мені з Херсона альманах «З потоку життя», і бачу, що мені треба було самому перечитать і виправить чистову переписку мого, посланого туди чорняка. Маса помилок! Одразу видно, що вони не розібрали в чорняку деяких слів, а найбільше народних і нових. Замість *сутно́та* (сущность) надруковано *сумно́та*, раз стоїть правдиво, по-народному, народне слово *одмикує* (отвиливает, уклоняется), а другий раз вже надруковано: *одникує*, чого в народі нема. Ще й апострофів, як-то *з'їзд, сім'я* і т. д., понаставляв д. Чернявський. Через те то я й прошу Вас, будьте ласкаві, пришліть мені і чорняк мого оповідання, й чистову переписку, як тільки книжка вийде з цензури. Переписку доконче треба перечитать мені й виправить, щоб знов нічого, схожого на оту шкоду, не трапилось. Я це добре по своїх переписчиках [знаю]. Через те прошу Вас, як тільки буде в Вас в руках чистова, то зараз пришліть до мене, бо треба деякі місця й змінить потроху. Вкупі з нею пришліть і чорняк.

Ще моє прохання до Вас. Спитайте в Комарова, або д. Смоленського, або в кого-небудь, чи не знайдеться в їх мого «Гетьм[ана] Б[огдана] Хмельницького», виданого в Галіції давненько? Як у кого є, то пришліть мені. Я допишу за останніх гетьманів, починаючи од Мазепи, і видам усі мої книжечки по украї́н[ській] історії вкупі під заголовком «Історія України». Я писав, щоб прислали мені галичани, а вони одписали, що нігде цієї книжечки не знайшли. «Гетьмани Виговський та Юрій Хмельницький» в мене єсть в рукописі.

Будьте ласкаві, одпишіть мені і за рукопис, і за брошурку.

З щирим поважанням до Вас
І. Нечуй-Левицький.

Київ,
Пушкін[ська], № 19
Ів. Семен[овичу] Лев[ицькому].

P. S. Не пускайте надстрічних значків ('). Поставте скрізь *міні*, а не старинне галицьке *мені*, коли вже кни-

жка друкується. Та ще треба, щоб і другу й третю коректури слали мені, як слала ред[акція] «Киевской старины» Коцюбинському. За це я проситиму видавців дуже ласкаво.

134. До Павла Житецького

26 квітня 1906 р.

В[исокоповажний] Павле Ігнатовичу!

«Розмишлял я предовольно і нашел», як каже Возний в «Наталці П[олтавці]», що в тій справі, за котру ми говорили, треба буть дуже обережним. Ставить старі приставки в словах «возлюбиши господа бога... Ты еси сын мой *возлюбленный*» не можна. Буде для публіки чудно, як поставить: «*узлюбиши* бога, Ты еси сын мой узлюбленый». Це вийде те, що в Галіції пишуть: *улюблений* (любимий); краще сказать: «сын мій полюблений (коханий), а *возлюбиш*», в крайнем случае, можна так і покинуть в перекладі; принаймні не буде смішно. Не ставте: *сей, ся, отсе*, бо ці форми вже вищезли й за Дніпром, і я знайшов їх тільки в богомольців Пирят[инського] повіту, та й то в старих. Пулюй перемішав в Куліша і в мене в біблії і *цей*, і *сей*, і *се*, і *отсе*, і *оце*. Але це погано. Що впало з воза,— то пропало.

Шануючий Вас *Ів. Нечуй-Левицький.*

1906 р. 13 квітня.

135. До Івана Луценка

6 жовтня 1906 р. 1906 р. 23 вересня.

Високоп[оважний] добродію!

Давно вже я передав Вам чорну рукопись свого оповідання «На гастролях в Микитянах», а тим часом про одеський альманах ні слуху, ні вісті. Я оце вже лаштую дальші свої томи для видання: VII та VIII. В VII том увійдуть: «Гастролі» і «На гастролях в Микитянах». Будьте ласкаві, пришліть мені мій чорняк оповідання та

ще й швиденько. Шліть заказним пакетом або бандеролью теж заказною, щоб часом не пропало на пошті, а ще лучче, якби Ви передали через руки при нагоді. Бо як цензура не пустить альманаху, де чистова рукопись, а чорняк пропаде на пошті, то й буде кінець тому оповіданню. Будьте ласкаві, поспішіть посилкою. Адрес: Пушкинская, № 19.

З щирим пошануванням до Вас
Ів. Нечуй-Левицький.

1907 р.

136. До Михайла Лободовського

13 квітня 1907 р. 1907 року 31 марця.

Високоповажний Михайле Федотовичу!

Другий Ваш лист я дістав давненько і Вашу газету для народу «Пораду». Але Ваш перший лист, мабуть, не дійшов до мене. Коли б його достали в редакції «Київ[ської] старини», то зараз мені прислали б, як присилають мені й інші листи, адресовані на моє ймення — через редакцію.

Спасибі Вам, що Ви спочуваєте до тих думок та гадок в моїх статтях, котрі я виложив про «Сьогочасну часописну мову» на Україні, страшенно попсовану польськими та галицькими книжними словами через вплив галицьких часописів та журналів. І справді, як Ви пишете, це не мова, а якийсь жаргон. А коли Куліш казав Вам, що галицьку письменську мову варто викинуть на смітник, то він казав правду.

Хоч рецензент в «Раді» оце пише, що ніякої такої партії не було, котра б ото й заходилась зумисне писать часописи галицькою мовою, змовившись, само по собі, не з усіма галичанами, а тільки з корифеями, але я за це добре досвідчився, що це діло змови не багатьох українців, котрі захопили в свої руки видання і од котрих залежалась коректура. Це ще в їх почалось з виданнів відомої видавничої спілки «Вік». Ці добродії завдали тон і таке прямування, а решта пішла за ними, як вівці за ватажками. Напосілись були вони й на мене, щоб я йшов

за ними, та так чеплялись, що я трохи не заслаб на нерви. Попсували вони на галицький лад чимало й моїх книжок, виданих ними, само по собі, потаєнці од мене, бо в мене не питались. Питаю я в одного з видавців та коректорів, нащо то ви позміняли мені українські форми на галицькі? а він каже вже надто нахабно: «Та, бачте, вже так надруковано...» Таку нахабність я стрів перший раз на віку. Це й справді надто вже не по-джентльменській.

Ви кажете правду, що звичайний давнішній книжний правопис луччий для народу, бо він одразу читатиме, як говорять: *ходили, робили* і т. д. Але й кулішівка не так-то вже трудна для нього. Я роблю проби на чоловіках і на школярах, як проживаю влітку на селах або в Білій Церкві. Школярі, прочитавши з півлисточка, одразу догадуються й починають читать чисто по-українській, а літні люди, звичайно, не читають, а ледве слибизують, і через те все помиляються. Але загалом сказавши, з кулішівкою не буде багато труднації для селян. А от желехівка з своїми двома точками над і та з апострофами, так зовсім не годиться. Селяни всі читають *її (йіі)* як одно і (або и). Ці дві точки зовсім не потрібні. Мені оце казали молоді сільські вчителі, що як заведуть в школи граматки та читанки, де стоять отакі каверзи, як *їв, їж, їхав, її, з'їзд* і т. д., то вони передніше поприставляють до цих слів букву й *(йїв, йїж, йіі)*, як ставите Ви та проф. Кримський, та тоді вже роздадуть книжки школярам. Ці точки й не педагогічні, та й не потрібні. Отак Ви, добродію, й напишіть в своєму «докладі» в Академію наук за цю непедагогічну желехівку. Желехівка вигадана, неначе на сміх, і зовсім не педагогічна. Тим-то я її й не прийняв.

Чотирьох і в українській мові нема, як Вам здається, бо і в словах: *стіл, чорні, тік, білі* і т. д. таке саме м'яке, як і в словах: *тік — притік — і починок приволік, ніхто, ніяк* і т. д. Тільки в передніших словах перед і стоять тверді півзгучні, а в останніх — стоять м'які: ст(j)іл, чорн(j)і, н(j)іхто, біл(j)і, біл(j)іє і т. д. А буква и в Галичині та на Волині вимовляється твердіше, а далі на захід — м'якіше, а на Поліссі — в Чернігівщині, в Овруцькім пов[іті] й далі на північ — ще м'якіше. Через те-то для нашого правопису рос[ійська] буква ы не підхожа, коли в нас нігде цей згук не буває такий широкий, як у Великоросії. Довгого і, що повстало з давнього ѣ я нігде не прикмічав в прочанні, хоч влітку й кмітив дуже добре

по цвинтарях та в Лаврі й в Михайлівському монастирі минувшого літа, як збирав матеріали для статті.

Ваша «Порада», газета для народу, загалом сказавши, написана добрим народним язиком, і народ розбере її й читатиме. Ви дуже добре знаєте народну мову і вживаєте по-народному слова: *міні* (*міні*, на Поліссі — *мінѣ*, має найширший район), *боїсся* (а не *боїшся*), *цей*, *оце* (а не старе — *сей*, *отсе*, *осе*, *мені* і т. д.), що вже сливе вимерли на всій Україні і змінились. Тільки в газеті часом трапляється — *від*, *відказав* і т. д. Район цього — *від*, *відсік*, *відповів* — це Галичина й сумежна з нею Подолія й Волинь. Селяни не розбирають, що воно таке, й це заважає при читанні, бо їм треба все догадуваться та дошукуваться. Не втямлять вони й слова — *біля* або *майже* (*сливе*, *сливи*, *сливинь*), бо *біля*, *підля* животіє в західній Подолії, а на Правобережн[ій] Ук[раїні] трапляється місцями, як-от коло Харкова, Кобеляк, в Воронізькій губ[ернії], де живуть переселенці з Подолії та Волині. Ці слова треба викинуть з газети. Треба покинуть і дієслова з кінцем, як-от *читати*, *битися*, *спотикаючися*, *робитись*, *робитися*, бо ці кінці важкі в розмові. Та їх вже кидають, як-от Чернявський, Кропивницький, Олекса Коваленко. Неологізмів не пускайте багато в народній газеті, бо в них не всі розбере народ. Тільки шкода, що «Порада» має формат дуже здоровий, написана дрібним шрифтом, і в ній є довгі дуже статті. Формат «Світової зірниці» і шрифт найбільше підхожі для народу. Д. Волошиновський так само замінив подол. *від* на *од*, бо з Киї[ської] та Херсон[ської] губерень писали йому, що через це *від* трудно читати газету.

Шкода, що Ви перестали видавать «Пораду». В Харківщині доконче треба б видавать народну газету. А Ви, добродію, найкраще повели б цю справу, бо чудово знаєте народну мову й самі Ви вольні од модних тенденцій.

З щирим поважанням до Вас

І. Нечуй-Левицький.

Київ.

Галицька приставка до слів — *спів* — співробітник і т. д. — це польська wspól (вспул): *вспулдзяканіє*, *вспулпрацьовник* і т. д. Вона не підхожа для украї[ської] мови. Краще б писать — *сутрудовник*, *сутрудовництво*. *Искусство* — штучництво, штучність.

137. До Михайла Лободовського

29 травня 1907 р. 1907 р. 16 мая.

Високоповажний Михайле Федотовичу!

Дуже дякую Вам і за лист і за статтю проф. Сумцова, вирізану з «Южного края» 19 апр[еля] 1907 року. Стаття д. Сумцова дуже апріорна й неначе зумисне поминає саму сутноту в моїй статті про галицьку книжну мову, накинуту поки в сьогочасні наші часописи та журнали, та ще й з галицьким желяхівським чудернацьким правописом. Діло в нас стоїть зовсім не за одні такі дріб'язки, як пише Сумцов: про *сей, сю, від, оповідань (оповіданнів)* і т. д.: діло йдеться ще й про те найбільше, що наші часописні письменники вкинули в нашу мову, вкупі з галицькою мовою, ще сотню польських слів та три польські падіжи: *в століттю (в столітті), начинань, значінь, весіль (начинаннів* і т. д.), *до городу Одесу*, ще й до того дорешти вигнали з мови силу українських слів: *коло, навкруги, одсунуть (усунуть), вишукать (відшукати), цей, оце, од*, словом, писали так газети, що редакцію «Громадської думки» й «Нової громади» просто таки закидали лайливими листами. (Троє з цих письом надрукував Д. Грінченко в своїй книжці «Тяжким шляхом» і дійшов до таких виводів, як і я, але певно д. Сумцов не читав тієї книжки).

Як бачите, я «збив бучу» не за одні дріб'язки: *сей, від, отсе*, як зазначує д. Сумцов, коли широка публіка перестала читати українські газети, бо нічого не розуміла. Який же це український язик і справді? Не всі ж слова й форми мови можна брать з усяких підмов, бо їх мало хто розумітиме, як-от поліське — *откуль, одтуль, скуль* або галицькі — *небавом (незабаром), завдяки, майже, позаяк* (бо), *бувем, бувесь* і інші провінціалізми.

Д. Сумцов, мабуть, думає, що я з північної Київщини. Я родом з Київщини та ще з південної. А ще Куліш казав мені, як я почав писать: пишіть так, як говорять в вас в Канів[ському], Черкас[ькому], Чигрин[ському] повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Тараща й Білої Церкви, додам я) нема нічого великоруського й польського. Д. Сумцов пише, що Гулак-Артемовський харківець, а він родом з Черкаського повіту, бо й там і в Канівському повіті багацько його рідні живе й досі.

Партія, що наважилась завести на Україні галицьку мову, як вона єсть, з усіма формами, як загальну книжну мову, єсть. Вона невелика, але захопила редакції й коректуру й виправляє усім мову і всім править. «Рідна справа» в перших номерах видавалась чистою народною мовою й кулішівкою, але туди поїхав за редактора мій сват, один з партії,— і насипав та натрусив в газету желехівського маку, і пише вже: *з'їзд, об'їхав, її, в сім'ї*. І це для народу. А я влітку, проживаючи в Білій Церкві, даю читать і екзаменую і хлопців, і старих письмаків, а вони читають: *зізд, обіхав, в сімі*, а слово *її (йії)* читають, як одно руське **и** (взяв **и**). Що ж це за гарний галицький правопис, та ще й для народу. Про практичне значіння й цього правопису і галицької часописної мови д. Сумцов а ні словечка!?

З цієї газетної мови публіка просто сміється. А вже ж партія видала т р и г а л и ц ь к і г р а м а т и к и для українців з галицькими падіжами. Я знаю головних спільників цієї партії, бо вони й на мене наполягали, щоб і я так писав. Був у мене й проф. Грушевський і так само просив і вговорював мене, щоб я писав галицькими формами. Галичанських книжок в нас на Україні не читають; їх важко читать. Збив я бучу не дурно, коли ми втрачуємо так широку публіку. Мабуть, д. Сумцов не читав і Франкової статті в 11 № «Літ[ературно]-наукового вістника»: «Літературна мова і діалекти». Франко ще різкіше осуджує галицьку книжну мову. Він пише: «Її цвіт і краса (украін[ської] літератури) виросли над Дніпром, де українець... не бачив і не чув граматики укр[аїнської] мови, але черпав зразки тої мови... з уст люду. А у нас в Галичині додруковано й написано довженний ряд граматик від Могильниць[кого] до Огоновського... все-таки знання нашої народної мови дуже мале, я з и к п о п л у т а н и й і з а п о г а н е н и й, я з и к о в е п о ч у т т я у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, з о в с і м з а т е м н е н е т а з а т у п л е н е... Оце ж саме можна сказать і за наших молодих письменників.

А оце один з листів, писаних до мене з С. Петербурга якимсь незнайомим мені добродієм: «Хай живе наддніпрянська мова в літературі, як мова нашого віковічного центру національного життя. Хай гинуть усякові недоладні архаїзми та провінціалізми під пануванням наддніпрянської мови. Але ж чужомовність та усякові варвариз-

ми, на шкоду нашій такій багатій та мелодійній народній мові, так уже в'їлись в мову наших інтелігентів, що це тільки б визнав добрий народний словарь». Отакі листи (як і Ваш лист, за котрий дуже дякую Вам, і дякую за спочування до чистоти української мови) я вже маю не од одного добродія. Прощайте!

З поважанням до Вас

Ів. Нечуй-Левицький.

Київ

138. До Британського біблійного товариства

[*Жовтень 1907 р.*]

Заявление

Высокоуважаемый господин Моррисон!

Обращаюсь к вам, милостивый государь, как к главному агенту Брит[анского] биб[лейного] общества в Австрии и Германии с покорнейшей просьбой.

В 1903 году в Вене был напечатан под руководством галичанина, профессора пражского Политехнического института Пулюя украинск[ий] перевод библии, сделанный Кулишом и мною. Несмотря на запрещения для провоза в Россию украинских книг, и в том числе украинского перевода библии, этот перевод библии все-таки проходил в Россию, а один экземпляр даже был пропущен в Россию для меня как переводчика.

Признаюсь, что этот напечатанный в Вене перевод, удивил и меня, и всех тех украинцев, кому удалось прочитать библию, изданную Британским библейским обществом. Чистый украинский язык, на который была переведена библия и Кулишом и мною, переделан на галицкое правописание, введенное в Галиции Желеховским еще при жизни Кулиша и не принятое им. В этом издании библии изменены не только некоторые украинские этимологические формы слов на галицкие, для нас провинциальные и странные, но даже украинские слова заменены такими провинциальными галицкими словами, которые будут совсем непонятны на Украине и будут казаться какими-то иностранными словами.

Может быть, професс. Пулюй имел в виду то обстоятельство, что в то время украинские книги были запре-

щены в России, и был не дозволен ввоз украинских и галицких книг в Россию. Проф. Пулюй хорошо знал, что украинский перевод библии предназначался исключительно для Галиции и американских эмигрантов из Галиции, а не для русской Украины. Но в настоящее время, при более свободной прессе в России у нас издаются и украинские книги и газеты, даже печатается при святейшем синоде перевод евангелия на украинский язык. И библия на галицком наречии не будет иметь на Украине, где живет до 30 миллионов украин[ского] народа, широкого распространения.

Посему я обращаюсь к Вам, милостивый государь, с покорнейшей просьбой не только от себя, как переводчика библии на украин[ский] язык, но и от моих земляков, чтобы следующее издание перевода библии на украинский было издано не на галиц[ком] наречии, а на украинском языке, по рукописям Кулиша и моим, с соблюдением правописания Кулиша (а не Желяховского, не принятого на Украине), примером в так[ом] виде, как напечатан перевод евангелия Кулиша в 1876 и в 1881 г. в Львове и в Вене. Об этом я уже писал проф. Пулюю и от себя и передавал просьбу украинцев.

С истинным почтением к Вам остаюсь Ваш покорный слуга, переводчик библии

Иван Левицкий.

Киев, Пушкинская ул., № 19.

Адрес: В Берлин, господину А. Моррисону, агенту Британского библейского общества.

Berlin. S. W. An Hochwirdigen Her. A. Morrison Königgrätzer Strasse, 81. Britische und Ausländische Bibelgeselschaft.

139. До Олексія Радзієвського

[*Жовтень 1907 р.*]

Дорогой Алеша!

Будь ласка, переведіть з Ксенією Ніколаєвною моє письмо до агента Британського бібл[ійного] об[щества] Моррісона в Берліні на французький язик. Пошлю йому

й руський і французький текст. Треба посилать швидше! бо галичани знов видадуть біблію по-галицькому: вони хотять втиснуться до нас з своїм язиком. Мені про стиль байдуже, аби Моррісон розібрав, чого я хочу.

Перевод попросіть Никанора принести мені, а я перепишу й зараз пошлю в Берлін.

Любящий Вас *І. Левиц[ький]*.

140. До Володимира Данилова

[*1907 р.*]

...Костомаров тут розуміє мою повість «Старосвітські батюшки та матушки». Не надрукував її Лебединцев на українській мові не через те тільки, що мова одбила б читальників з Великоросії. Це тільки між іншим. В той час (1882 р.) вже було заборонено од Глав[ного] Управленія по діл[ам] печаті друкувать українські повісті. І Лебединцев якось виканючив в тодішнього цензора Рафальського, щоб він дозволив надрукувать розмови дійових осіб між собою по-українськи, а решту, де говоре автор сам од себе, редактор мусив поміщать на великоруській мові. Згодом потім я мусив так само на двох мовах помістить в «Киевской старине» своє оповідання під заголовком «Українські штукарі», бо цього домагавсь цензор. І як би я не надписав ще в заголовку «Этнографический очерк», то (як казав мені один з редакторів) цензор не пропустив би й українських розмов меж дійовими особами. Мабуть, Костомаров не знав про такий дріб'язковий напад на українську мову в «Киевской старине», коли пише отакий докір Лебединцеву.

1908 р.

141. До Марії Заньковецької

21 січня 1908 р. 1908 року 8 січня.

Високоповажна Марія Констянтинівно!

І я, хвалить бога, дожив до того дня, що маю велику честь поздоровить Вас з 25-літнім юбілеєм Вашої славної діяльності на українській сцені. Од Чорного моря й до Балтійського, од Вісли й до Сяна й Перемишля стало славним Ваше ймення як ймення української артистки. Чимало є в нас перворядних артистів, але Ви своїм високим талантом, своїм артизмом додали багато блиску українському театрові і добули до його честь і славу навіть меж людьми, неприхильними до українського письменства й його розвитку.

Продовж, боже, Вам віку на довгі й довгі часи для слави українського театру! Бо український театр допоміг нам і в справі українського письменства, та й в справі піднятку значіння самої загнаної й занедбаної української мови, показавши для нашого громадянства її письменську вартість й соціальне значіння.

Пошли, боже, Вам щастя й здоров'я й дай сили на довгий час! бо Ваш високий талант з таких, що ніколи не втрачають своєї жизності, міці й блиску.

З щирим поважанням до Вас
Ів. Нечуй-Левицький.

Київ

142. До Михайла Лободовського

28 квітня 1908 р. 1908 року. 15 апреля.

Високоповажний Михайле Федотовичу!

Дуже дякую Вас за прислану мені вирізку з «Харків[ських] губер[нських] відомостів». Д. Полтавець пише про сьогочасну укр[аїнську] мову те ж саме, що писав і я в своїй статті в «Україні», але в його статті дуже знать ту причину, з котрої він виступає проти проф. Сумцова:

це політична партійність. Звідтіль у нього й політичні докори й тенденція вияснить політикою деякі галицькі слівця й правопис в сьогочасній украін[ській] книжній мові. Але цьому неправда. Причина відома всім і кожному. Через це то я й мусив дати одповідь д. Полтавцеві в оцій статті. Поміщать її в «Хар[ківських] губ[ернських] від[омостях]» не можна. Будьте ласкаві, попросіть, чи не помістив би її «Южный край» або якась інша харківська газета. А надрукувать її конче треба, бо ще й досі, наприклад, Олена Пчілка систематично проводе галицьку нісенітницю як редакторша «Рідного краю» й «Молодої України» для дітей і страшенно шкодить укр[аїнській] письменській справі, бо дає в руки ворогам замашну палицю на українське письменство для бійки й глузування. Опріч того, ще й досі деякі безглузді діячі видають книжечки для народу, повні усяких *кроків, речинців* і т. д. Будьте ласкаві, напишіть в самому початку моєї статті номер газети, в котрому була надрукована стаття д. Полтавця. Коли ж харківські газети не надрукують моєї статті, то може згодяться помістить полтавські, як же ні, то, будьте ласкаві, поверніть мені її назад. Як «Юж[ный] к[рай]» помістить, то попросіть, щоб один № прислали мені: Пушкинск[ая], № 19, Ив[ану] Сем[еновичу] Лев[ицкому], другий № в редакцію «Рідного краю»: Мариинско-Благовещенская ул., № 97, а третій № в книж[ний] маг[азин] Ідзиковського. Крещатик, Евсев. пр[оулок], Череповскому. Ще раз дякую Вам за посилку.

Ів. Нечуй-Левицький.

P. S. Кам'янецький єпіскоп (тепер Тульський) бачився зо мною в Киеві і просив переложить «Діянія св[ятих] апостол[ов]» по-українській. Я оце працюю над перекладом.

P. S. Вийшов вже мій V том «Хмари» вид. Череповського. Ціна 1 р. 25 к. Продається в «Книгарні» «Киевс[кой] старины», Безак[івська], 8, і в магазині Ідзиковського, Крещатик. Чи не написав би хто коротенької рецензії в якійсь харків[ській] газеті?

143. До Михайла Лободовського

7 червня 1908 р.

Високоповажний Михайле Федотовичу!

Я дістав з пошти свою статтю. Вчора дістав Ваш лист і ласкаво прошу вибачить мені, що я так довго не посилав одповіді на передніший Ваш лист. Я два місяці сидів над роботою: перекладав «Діянія святих апостолів» українською мовою і оце вчора тільки що скінчив, і хапаюсь одіслать їх перед своїм виїздом з Києва на село. Стаття моя не поміщена в Харкові в газеті, мабуть, так і зостанеться. Шкода праці. Про дрібніші речі напишу згодом в опрічному листі. Бувайте здорові.

Щиро шануючий Вас

Ів. Нечуй-Левицький.

Київ. 1908 р. 25 мая,
Пушкинская, № 19.

144. До Ганни Барвінок

2 липня 1908 р. Київ. 1908 року 19 июня.

Високоповажна Александро Михайлівно!

Як Вам відомо, професор Пулюй змінив мову й правопис в перекладі «Біблії» П[антелеймона] Александровича і моєму; українську мову й кулішівку змінив на свою галицьку говірку і на галицький правопис Желехівського. Це дуже неприємно вразило і здивувало усіх нас в Києві. За цю справу я вже писав Пулюєві і просив його видать наступаюче видання українського перекладу «Біблії» такою чистою українською мовою, якою ми переклали. Але, не покладаючи надії на д. Пулюя, я допитався через одесців за адрес головного директора Британського біблійного товариства Міхаеля А. Моррісона; я написав і до його «Записку» про те, що виданий переклад «Біблії» здивував нас усіх, бо українська мова в перекладі перероблена, вкупі з правописом, на галицьку, ще й до того д. Пулюй позмінював багато українських слів на

стародавні і провінціальні галицькі слова, котрих на Україні ніхто не зрозуміє. Довго ждав я одповіді, і вже аж через два місяці 1907 року, 12 декабря, Моррісон прислав мені одповідь, бо, мабуть, переписувавсь з д. Пулюєм. В цій одповіді він пише ні се, ні те, що, мов, видання «Біблії» Британського біблійного товариства прийнято дуже прихильно на Україні... та що в Росії тільки святий синод має право видавать «Біблію»... і не дав мені обіцяння, що друге видання українського перекладу «Біблії» буде надруковано по наших рукописах, не попсованих д. Пулюєм.

З цієї причини я і наші кияни оце обертаємось до Вас, Александро Михайлівно, щоб Ви так само написали до директора Середньоєвропейської британської біблійної агентури Міхаеля Моррісона «Записку» за цю справу. Свою «Записку» я написав російською мовою, а на другій половині листа це саме переложено французькою мовою.

Цей лист треба вам сформувати так:

«В Британское и иностранное библейское общество.
Господину директору Среднеевропейской агентуры,
Михаилу Моррисону.

Честь имею заявить Вам, милостивый государь, что профессор Пулюй, выдавая украинский перевод «Библии» в Вене, без ведома г. Левицкого и моего, переделал украинский язык перевода на галицкое наречие и изменил Кулишево правописание оригинала на запутанное галицкое правописание Желиховского, никем не принятое из писателей в Малороссии. Кроме того, профессор Пулюй заменил очень много украинских слов местными галицкими, которые у нас на Украине никому не понятны, и поэтому перевод этот читается с большим трудом на Украине. И если его и читают, то только разве украинские сектанты, штундисты и анабаптисты, находя его все-таки более понятным, чем перевод церковнославянский и русский. Посему я и мои компатриоты, земляки покорнейше просим Вас, достоуважаемый господин Моррисон, выдать второе издание украинского перевода «Библии» таким языком и таким правописанием, на каком сделан перевод моим покойным мужем Пантелеймоном Кулишем и Иваном Левицким, то есть на народном украинском языке с правописанием Кулиша, а не Желиховского, галичанина,

иначе издание не может иметь широкого распространения в Малороссии.

С глубоким почтением к Вам, милостивый государь, остаюсь».

Це треба переложить французькою або німецькою мовою і написать на однім листі з руським перекладом. І, будьте ласкаві, одішліть в Берлін по такому адресові:

Berlin. S. W. (Sud-West)

Königgrätzer Str. 81 (Königgrätzer str.)

Britische und Ausländische Bibelgesellschaft. An Hoch[wirdig] Herrn Michael Morrison.

Просіть одповіді і напишіть свій адрес французькими буквами. Моррісон замість «Пушкинская улица» написав до мене в листі «Душкинская улица». Лист застрахуйте. А як хто в Лубнах знайдеться, що переложить Вашу записку німецькою мовою, то треба надписувать заголовок:

An Britische und Ausländische Bibelgesellschaft.

Hochwirdig Herr Morrison!

В кінці свого листа до мене Моррісон приписує: «В кожному разі нам треба ще трохи пождать, поки ми побачимо, як-то справа в Росії розвивається».

Але мені й Вам, Александро Михайлівно, треба, поки що, встоювать перед Британським товариством за свою мову, бо професор Пулюй знов і при другому виданні підведе нас в цій справі. Як ваше здоров'я? Мій адрес давніший: Пушкинская ул., № 19, Ивану Семеновичу Левицкому.

З щирим і великим поважанням до Вас зістаюсь

Ів. Нечуй-Левицький.

P. S. Через свою галицьку погану мову мусить перестать видання «Рідного краю» й «Ради». Галицька мова уб'є українську літературу.

P. S. Як знайдеться чимало людей, охочих підписаться під вашим «заявком», то добре було б, щоб попідписувались.

1909 р.

145. До Євгена Чикаленка

[*Вересень 1909 р.*]

Високоповажний Євгенію Харлампійовичу!

Проштудірував я ввесь оцей № «Ради». Якби «Громадська думка» була видавалась такою мовою, то публіка й не збила б бучі, а в мене не пропав би цілий рік часу сливе дурнісінько. ...Але до завершіння мови, до дійшлості все-таки ще далеченько. Будьте ласкаві, коли можна, змініть деякі слова на народні, що стирчать в заголовках і в оповістках зверху і надто кидаються читальникам в вічі.

В Одесі можна... *на роздріб* — по народній мові — можна купувать нарізно номері: *на ріжні* (це виходе ніби «з рогами») — на *усякі* ціни. Слова з кінцями короткими: *незугарен, кожен, здатен* і т. д.—це слова чернігівські і скидаються кінцем на великоруські. Для публіки — вони чудні. На Україні тільки й є двоє слів з таким кінцем: винен, ладен, та й годі. Трапляються ще й досі, і то без усякої потреби, польські слова: прагне — *жадає*, перешкода — *притичина, заважання*, злочинник, злочинство — *лиходій, лиходійство*, як пишуть вже деякі. Є ще й такі слова: скоро — *швидко*, фігура — *постать*, відважитись (руськ[е])— *зважиться, насмілитись*; успіх — *поспіх*, перетлумачити — *перетовмачить;* ступня — *ступіня*, назвисько (польс[ькe])— назвище; кінець *гласить* — показує; охорона — просто треба сказать — оборона або захист.

В заголовку стоїть слово: *Відгуки*. По селах інтелігенти продражнили газетчиків: *кроки, відгуки, песи й обекти*. Бога ради, не виставляйте принаймні цих *відгуків* хоч зверху, неначе напоказі! а ховайте їх десь в закутках, коли вже Ви сприяєте їм. *Примусовий* (силуваний, присилуваний) теж страшно муляє очі. Я передаю Вам цей № «Ради», що я виправив дефекти.

З пошануванням до Вас

І. Левицький.

Р. S. Продовольче звідомлення — харчовне, харчове — або прохарчовне, прохарчувальне повідомлення, оповіщання. Я вже й не кажу про галицькі слова:

також, з осібна (а найбільше) *отверто, майже* — на що публіка витріщає очі... Їх треба б зовсім викинуть, такі вони недоладні. В юньському номері стаття проти Флоринського була написана чудовою, зовсім виправленою мовою, а теперечки...

Скажу кілька слів, з якої причини оце я перечитав номер «Ради» і перецідив сливе до словечка. В гостиниці рядом з моїм номером стояли тавричани, котрі приїхали до Білої Церкви на роковий ярмарок скуповувать 40 робочих коней для себе. Вони мають хутори в Таврії, десь за Олешками. Це люди трохи інтелігентні, бо замолоду служили за телеграфістів. Спитавши в номерного, вони дізнались, хто я, і познайомились. Питаю, чи читали українські книжки та газети. Кажуть, що читали, бо коло їх недалеко в одному містечку доктор має укр[аїнські] книжки. І «Раду» десь достали й читали, але кажуть, що «Рада» видається такою мовою, що її місцями часом і не розбереш. Якісь чудні слова, якесь — *окремо, окремий* (окроми, опрічний)... спершу й не розбереш, що воно таке, та вже потім догадаєшся, а багато дечого такого, що й не догадаєшся. Але це народ національний, любить українські книжки, бо в мене вони покупили усі книжки, котрі я привіз для книжного магазину. Тільки лають мову «Ради»... Оце прочитав я й перецідив оце номер і бачу, що справді мова, що була пішла уперед, тепер знов повернула назад... до мови «Громадської думки»... Бо знов заманячіли ті галицькі й навіть польські слова, котрих вже не було в прочитаних мною номерах, що я колись приносив в редакцію. Оті в л а с н і кореспонденти з Галичини запагублять наше письменство. Їх кореспонденції треба добре пересівать на густе сито, щоб виправить їх мову, як-от в «Хроніці» (вип. 11, 1909 р.) в главі «Виказ часописний, за якими (яких) шукає Бібліотека Н[аукового] т[овариства] і[мені] Ш[евченка]»; ш у к а є з а д і л о м (произведением, польске dz i a l o) такого-то... Або в «Історії Русі»-Укр[аїни] д. Грушевського в VII т. «бо органічна з в я з л і с т ь і т я г л і с т ь народного життя не переривається вповні...

Тим часом я давав номерок «Світової зірниці», і тавричани сказали, що оцю мову вони розбирають дочиста.

Слово *землетрус* в номері буквально значиться — землеобиск. Земля трясеться, а труситься люде з переляку або в пропасниці. Краще б сказать — *землетрясіння*. *Землеустройчих* комісій нічого не значиться, бо в нас нема

слова *строїть, устраївать*, а є слово *будувать*. Лучче б писать: земленадільні комісії. *Потребительські* товариства — це не годиться, бо в нас... *потреблять* — споживать. Краще б ставить — споживальні товариства, як-от кажуть тепер курильний, нюхальний (табака). Слово *нарада* і я доладу не втямлю, що воно таке, і т. д.

Чом би пак не ставить вам українських слів: *окроми, опрічний, нарізно!* Оті — *окремо, окремий* — тільки збивають читальників, неначе в нас нема своїх одповідних слів... Якби не було, то то вже друге діло.

1910 р.

146. До Марії Грінченко

28 червня 1910 р. 1910 року 15 червця.

Високоповажна Маріє Миколаївно!

Ваш лист дійшов до мене. Ваше горе велике, та й наше так само велике, бо Борис Дмитрійович був чудовий стиліст і писав найчистішою й найкращою мовою в наш час. Передивився я усю кореспонденцію й знайшов три письмі небіжчика, писані з Чернігова. На жаль, в мене не зосталось його листів од 1881-го року. Як не зосталось листів й інших письменників, в той давній час ще не виявивших себе добре й виразно або тільки починаючих ще. Посилаю Вам через добродія Шафрана троє письом небіжчика й спис слів з уст народу, записаних мною на селах і ще не поданих мною в Словар. Я певний, що після смерті Б[ориса] Дмитрійовича усі нові словарні матеріали знаходяться в Вас, добродійко, і кращого й певнішого схову вони навряд чи знайшли б теперечки.

З щирим шануванням і споболінням до Вашого й громадянського нашого горя зостаюсь

Ів. Нечуй-Левицький.

147. До Володимира Гнатюка

5 листопада 1910 р. 1910 року 22 октября.

Високоповажний добродію!

Коли А. М. Кулішева пише, щоб Видавнича спілка, котра видала Кулішеві переклади утворів Шекспіра, заплатила 1000 рублів як гонорар, то вона, мабуть, думає, що вже вийшло не одно видання, а кількананадцять виданнів, за котрі В[идавнича] Спілка нагребла силу грошей. Щоб вона цього не думала, я маю на думці надіслать її Ваш лист з своєю припискою за цю справу. На перший пункт Вашого питання я, порадившись і побалакавши з наслідниками небіжчика жертводавця, скажу Вам, яка їх воля й яке бажання. Фонд, виданий на видання утворів Шекспіра в перекладі П. А. Куліша, повинен зоставаться незачепленим. На гроші з цього фонду повинна спілка видавати тільки утвори Шекспіра в перекладах і Куліша й інших перекладчиків, і коли є якийсь поклад капітал, цебто зайва решта грошей, то зараз вона повинна видати переклад Кулішевий «Чайльд-Гарольда» і тих п'єс перекладів з Байрона, котрі зробив Куліш, та й Костомарів, Старицький, а може ще хтось. Я бачив в бібліотеці небіжчика Вас[иля] Вас[ильовича] Тарновського велику рукопись перекладу Кулішевого «Чайльд-Гарольда». Мені здається, чи не весь цей утвір переложив Куліш. Видання перекладів інших європейських класиків з покладеного фонду наслідники не дозволяють.

На другий проект: чи може спілка нарушити цей фонд і виплатити Кулішевій з нього 1000 рублів (2600 корон), наслідники дали таку одповідь, що фонд повинен зостаться непорушний, а коли буде з виданнів вже заробіток, то з цього заробітку можна виплачувать їй, скільки спілка спроможеться на [нрзб.] тисячу. При цьому я зауважив, що Ви не писали за цю решту грошей, за котру Ви пишете в листі: чи ця решта, то та, що не витрачена на видання? чи може це решта од заробітку (чого по Вашій облічі видатків не виходе). Тим-то я не знаю, як і написати Вам одповідь на третій пункт: «що має зробить спілка з рештою капіталу?» Коли є гроші, ще не витрачені на видання перекладів Шекспіра, то наслідники бажають, щоб за ці гроші був незабаром виданий Кулішів переклад з Байрона («Байрон» — том I). Рукописи цього перекладу на схованці в Чернігівському музеї В. В. Тарновського, й добродій Шраг може на-

питати в Чернігові переписчиків і одіслати копії у Львів. З Вашого листа, котрого маю зараз вислать добродійці Кулішевій, вона може допевнитись і пересвідчиться, що заробітку не дуже вже багацько.

З пошануванням зістаюсь

Ів. Нечуй-Левицький.

148. До Миколи Венгжина

17 листопада 1910 р. 1910 року 4 ноября.

Високоповаж[н]ий добродію!

Я думав, що Ви у Львові і, як оце я писав до д. Гнатюка за справу по виданню Кулішевого перекладу Шекспіра, то й написав до його в листі, щоб він передав Вам, що потрібно переписувати і чого не треба переписувати зовсім.

Не треба переписувати мого оповідання «Живцем поховані», бо я знайшов у себе черняк. Не треба переписувати повісті «Навіжена» тим часом, бо я просив в галицькі[й] книгарні в Києві, щоб написали у Львів, чи не була видана там опрічною одбиткою од «Зорі» ця моя повість.

Треба переписати оповідання «Афонський пройдисвіт» і «Українські штукарі». Були вони надруковані в ті[й] «Зорі», котру видавав Олександер Барвінський (сукупно з Кониським) у Львові. Коли в бібліотеці є ця «Зоря», то, будьте ласкаві, дайте переписать ці оповідання. Скінчивши друкування VII-го тома, я розпочну друкувать VIII, і в цей том увійде «Афонський пройдисвіт», а в IX-й том увійде оповідання «Українські штукарі». Як же цієї «Зорі» в вас в Чернівцях нема, то вже дасте для переписки у Львові, де доконче вже можна буде знайти цю «Зорю». Оповідання моє «Скривджені й нескривджені» (І. Криницького) було надруковано в фельєтонах газети «Діло» Іваном Белеєм років з 15 тому назад. Як є в Чернівцях «Діло», то зласкавтесь переписать і це оповідання. За переписку я заплачу. Пересилати по пошті небезпечно теперечки. Як будете їхати до Києва, то лучче привезти їх, бо мене бере острах, що на границі їм «скрутять голову», як кажуть на селі.

Колись, вже після мого юбілею, львівська «Просвіта» послала по пошті мені юбілейний адрес. Він дійшов до Киє-

ва, і мені принесли його з пошти з оповісткою й граничною накладною з таможні, де було написано, що я повинен ще доплатити за пересилку 6 рублів 45 коп[ійок]. Я думав, що то була помилка, бо за такі самі адреси, вислані мені з Львова, я передніше доплачував усього 45 коп[ійок]. Але це вже був 1905 рік... і я добре втямив, яка то була штучка... Я одказався платить такі скажені гроші, неначе якусь контрибуцію. Як будете у Львові, то, будьте ласкаві, зайдіть в «Просвіту», візьміть цей адрес і привезете мені. Бо цей адрес мені дуже приємно було б мати од «Просвіти», передніше од усього через те, що од цієї «Просвіти», сказати б, повстали й наші «Просвіти» на Україні, і тим, що львів[ська] «Просвіта» розумно веде справу видання книжок для народу — на народні[й] мові, так, як у вас говоре народ, для полегкості селянам, а не так, як у нас на Україні, де, окрім «Світової зірниці», видаються книжечки для народу, та й саме «Село» (тепер), книжною поплутаною якоюсь мовою, що затрудняє народ при читанні.

Розпочну я друк VIII тома не швидко, певно, аж влітку, бо взимку мало світу для моїх очей, і я недобачаю гаразд, щоб робити коректуру.

Мій адрес: Владимирская улица, дом № 5, квартира 1, Ив. Семеновичу Левицькому.

Спасибі Вам, що написали лист і подали за себе звістку в карточці.

З щирим поважанням до Вас

зостаюсь

Іван Нечуй-Левицький.

Київ

P. S. Коли в чернівецьки[й] бібліотеці нема тієї «Зорі», то я мушу обернутись у Львів. Ці усі утвори невеликі, то їх переписчики скопіюють швидко: «Афонський пройдисвіт» написаний на трьох листах паперу, «Українські штукарі» — на 8-и листах, «Скривджені й нескривджені» — так само на 8 листах. Недовго задляється ця справа.

Ів. Неч[уй]-Левиц[ький].

1911 р.

149. До Михайла Лободовського

27 січня 1911 р. 1911 року 14 січня.

Високоповажний Михайле Федотовичу!

Поздоровляю Вас з новим роком і бажаю Вам довгого віку й щастя-долі. Я дуже дякую за прислані номери «Таврічанина», де поміщені Ваші дві статті за Шевченкову поему «Марія»; за брошуру Вашу «Марія». Ви добре зробили, що розпочали справу вияснення за поправки цієї поеми. Теперечки нелегко вияснювать цю справу про автентичність рукопису автора. На мій погляд, в цих варіантах поеми важно тільки художність та штучність поеми, а не сюжет, бо в сюжетах кожний поет має свою волю. В статтях в «Таврічанині» Ваша мова багато краща, бо більше народна й жвава. Оце я запізнився з подякою, бо й досі ж закиданий коректурами свого VII тома, а далі візьмусь за VIII, IX, X та XI томи.

Щиро шануючий Вас

Ів. Нечуй-Левицький.

P. S. Мій тепер адрес: Владимирська, № 5, кв. 1.

150. До Михайла Комарова

25 жовтня 1911 р. 1911 року 12 октября

Високоповажний Михайле Федоровичу!

Колись давно, як я був у Вас перед тим, як мали ставить пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві, я бачив у Вас мою книжечку, видану львівською «Просвітою»: «Козаччина та украї[ський] г[етьман] Богдан Хмельницький». З Галичини мені ніхто не привіз її, мабуть, тим, що в ній мову переробили на галицьку, і тепер я нігде не знайду її. А мені вона дуже потрібна. Діло в тому, що тепер в нас зовсім нема української дешевої історії для народу. Грушевський, правда, видав свою коротеньку «Історію старих часів», але це загальний огляд усієї історії,— але без фак-

тів. Коваленко вкоротив її ще більше, але видав без усяких фактів, тільки поставив у скобках (Олег, Ольга, Святослав) і т. д. Ці обидві книжечки годяться хіба для тих читальників, що вивчили в городських школах принаймні коротеньку історію Іловайського; а мої «Перші київські князі» вже давно розійшлись. А народові треба розказувати нашу історію в ф а к т а х, як в оповіданнях, бо інакше він нічого не втямить в їй. В Києві давно заведено видавництво «Час», але воно видало кільки десятків номерів маленьких перекладних оповіданнячок з європейських авторів, не цікавих для народу й зовсім не корисних. Це простотаки якась нісенітниця, не варта затрачених грошей. Теперечки в цьому «Часі» запанували галичани; вони просили мене, щоб я написав ряд історичних оповіданнів, цебто романів або і с т о р и ч н и х казок. Чи можна ж таки частувать народ історичними вигадками та фантазіями, котрі він прийме їх за дійсність? Та ще коли він не знає справдешніх фактів? Я їм сказав, що це нісенітниця, просто-таки дурість, не корисна і навіть шкідлива з педагогічного погляду. Я їм казав це, але там вгніздились молоді галичани, та вони ще й напихають в свої видання галицьких слів, та своїх — *від, сей, се, житє, питєм, бояли ся, бояти муть ся, очи, матери, чотири, на поли, на печи, чоловікови*, як вони вже це усе пропагандують в нашому письменстві, і народ, само по собі, не читатиме такого чортовиння з бутвинням, як перестав читать і купувать «Село», писане чисто галицькою мовою і видаване проф. Грушевським.

Щоб захистити наш народ от галицької пропаганди цієї мови, ще дальшої од народної мови, як простенька великоруська мова, я задумав знов повидавать усі свої історичні оповідання для народу вдруге, серію невеличких книжечок, або попрошу «Харківський комітет грамотності» повидавать їх, як він видав моє «З давніх часів» про битву Богдана під Зборовим та Збаражем. «Перші київські князі» я думаю розділити натроє або надвоє, а потім поділю й брошурку «Козаччина та Богдан Хмельницький». Будьте ласкаві, пришліть мені ту брошурку, коли вона у Вас є, або розпитайте в других, бо я постерегаю, що львівці мені не пришлють її, а в Києві, в кого я питав, усі кажуть, що в їх нема, а як вона в їх і є, то мені не дають, бо прихильники проф. Грушевського й запровадження галицької мови в нас дуже ворожі до мене. (Хоч їх стає все менше та менше, бо публіка зовсім не купує галицьких книжок, і проф. Грушев-

ський аж тепер досвідчився, що його план підігнать мову навіть у наших класиків під страшну мову своєї «Історії України-Русі» потерпіли повний крах. Його історії сливе ніхто не читає...).

Мій адрес теперечки: Львовская улица, № 41, квар. 1, Ив[ану] Семеновичу Лев[ицкому].

Бувайте здорові! Пишу до Вас навмання, не дізнавшись за Ваш адрес.

З щирим шануванням до Вас зостаюсь

Ів. Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Друкую VIII том своїх повістів, де в кінці після повісті «Без пуття», повість по-декадентському поміщу статтю «Українська декадентщина», в котрій покажу тенденції й замах галичан завести свою пречудну мову в нашому письменстві і придбаю собі ще більше ворогів, сказавши п р а в д у.

Як нема в Вас брошури, киньте мені одкритку.

151. До Ростислава Заклинського

19 червня 1912 р. 1912 г. 6 июня.

Высокопов[ажний] добродію!

Пишет мне Ваш отец, что он подал заявление австрийскому министру о том, чтобы он поспешил отослать заявление к нашему министру в Петербург. О том же он написал и галицким послам в рейхсрат, чтобы они похлопотали об этом в канцелярии министра в Вене. Передайте через г. дежурного, прочитали ли Вы переданные мною книги. Если прочитали уже все, то я передам Вам другие, а эти прочитанные передайте мне.

Широ шануючий Вас

Іван Нечуй-Левицький.

1913 р.

152. До Михайла Коцюбинського

9 січня 1913 р. 1912 рік. 27 декабря.

З новим наступаючим роком! Поздоровляю Вас!

Дорогий Михайле Михайловичу!

Ваша звістка про слабість вдарила мене як грім. Ви вже другий місяць в клініці, а я нічого й не чув, бо живу теперечки далеко (Львовская ул., № 41, кв. 1), і рідко хто до мене заходе. Їздив я до Вас, мене не пустили до 3-ї години. А в нас з 3-ї години вже обідають, бо в моєї хазяйки табль-дот, а після обіду я вже й не виходжу нікуди. Як зможете читать і не матимете книжок, напишіть мені одкритку, і я Вам привезу дещо. Здоров'я мені найлучче служить восени й взимку. Я почуваю себе зовсім добре. Оце скінчив І частку української граматики (етимологію) і зараз пущу в друк, а далі розпочну друк IX тома. Але думки за горами,— а смерть за плечами, бо мені вже стукнуло 74 роки... Галичани завалились з своєю мовою й вже кинулись вчить нашу мову. Їх книжок ніхто не купує. А проф. Грушевський перекладає І т. своєї ук[раїнської] істор[ії] на руську мову. Але що з того вийде?!! Одужуйте! Боже помагай.

Ів. Н[ечуй]-Левицький.

153. До Михайла Лободовського

25 березня 1913 р. 1913 р. 12 марця.

Високопо[важний] Михайле Федотовичу!

Не знаю, як і дякувати Вам за Вашу добрість і прихильність до мене. Я прочитав Ваші статті в «Тавричанині» і «Святителя Іосафа Гарленка». Добре б було, якби Ви написали потім ще дешевеньку книжечку для народу. Житіє, бо Ваша брошура дорогенька для народу. Тільки для народу не ставте неологізмів, бо він їх не втямить. «Криве дзеркало» підняло гвалт в галіціоманів. Але ті, що ра-

тують украін[ську] мову, вже виступили. Д. Пилипович (Модест Левицький) вже випустив 2 свої статті в 4 й 5 книжках «Світла», повиписував польські й деякі недоладні слова з Літ[ературно]-наук[ового] віст[ника]» та з галиц[ького] «Діла» і завів доводи такі, що це не мова, а щось схоже на єврейський ж а р г о н.

В 16 й 17 №№ за февраль «Южної зорі» в Єкатеринославі Н. Новицький (мені прислав) помістив дві статті: «Украин[ская] литература и ея читатель» (випишіть ці номери), де ще пізніше критикує галицьку паскудну мову й хвале «Криве дзеркало».

Шануючий Вас *І. Левицький.*

Я це скінчив 1 част[ину] української граматики й здав до друку.

Львовская ул., № 41.

154. До Єлисея Трегубова

16 листопада 1913 р. 1913 р. 3 ноябр[я].

Єлисею Кипріяновичу!

В Словарі Грінченка зовсім немає слів: *(стинуть), чахнуть, вичахнуть, прочахнуть,* як кажуть про натоплену піч для хліба: «випліскуй швидше хліб та сажай, бо піч чахне», «швидко вичахне в печі», «прочахне». «Гладь сорочку, бо залізко (давнє з угіллям) вичахне». Ці слова в Київщині єсть, а в Словарі є тільки слова лівобережні (вони ж і великоруські), «чоловік чахне», «зсох, зчах мій чоловік» (Остерск[ий] пов[іт], Вигуровщина), і в Вигуровщині нема слова «вичахла піч», «чахне піч». А в нас в Київщині не кажуть: «чоловік чахне», «зачахла дівка» (змарніла, стала, як мара). Не забудьте вписать ці київські слова, та ще ось які: «последній» (останній) — о п й ш н и й (Луцьк[ий] пов[іт], записав М. Кононенко). «І я воскрешу вас в опишній день»,— казав в Луцьку священик у проповіді. *Наріклівий* (Київс[ький] пов[іт]). «Моя жінка наріклива». «Позовитий чоловік» (Черн[ігівська] губ[ернія]). Це те, що падковитий, ревностний. Позовить корова — дає багато молока.

Ів. Нечуй-Левиц[ький].

1914 р.

155. До Українського наукового товариства

2 лютого 1914 р. 1914 року 19 января.

В моєї квартирної хазяйки обід починається в половині четвертої години й тягнеться часом до половини 5-ї. Після обіду я не здатний ні до якої роботи й не виходжу з хати. Як є якесь конче потрібне діло, будьте ласкаві, напишіть питання, і я пошлю одповідь. Не ставте в словарі з початковою приставкою *від (од)*, бо публіка, та ще й широка, не купує книжок, як натрапить на *від* та форми дієслів: боїться, здається. Згодом пришлю листом слова для словаря: *проздрачно* (виразно) читає, *жудко* на серці (жутко).

З пошануванням *Ів. Нечуй-Левицький.*

«Украін[ську] грам[атику] кінчили друком. Починають друк «Словарця».

1915 р.

156. До О. Барвінського

26 січня 1915 р. 1915 року 13 января.

Високоповажний добродію!

Моя «Граматика українського язика» з словарем та статтею з умовиводами вийшла ще в сентябрі. Але захопила війна. На Галичину й Львів не приймали вантаги, посилок і навіть кореспонденції. Користуюсь тепер цим випадком, щоб передати Вам і профес[ору] Студинському свою «Граматику». Словар та стаття, приложена до «Граматики», має значіння наўчане, і ними в Києві вже користується проф[есор] Сікорський, мій земляк, щоб в наступаючому (3-у) виданні своєї «Всеобщей психологии с физиогномикой» помістить виясніння, як психічно складалася мова в народів, якими способами і т. д. А в своїй «Грамати-

ці» я зумисне витовмачив деякі й українські і великоруські слова. Загалóм при кожній нагоді виясніння слів історично, як вияснені історично слова в француз[ькому] словарі Літтре.

Подасть Вам два примірники «Граматики» мій добрий знайомий, небіж (племінник) моеї квартирної хазяйки, котрий їде в Львів на службу. Другий примірник, будьте ласкаві, передайте проф[есору] Студинському, а як його нема у Львові, то доручіть Франкові тим часом (для передачі).

Рукописи моїх статтів, брошуру «Богдан Хмельницький», видану давно у Львові для народу, манускрипти «Великої руїни на Україні» (на випадок моеї смерті) треба посилати в «Чернігівський городський музей Вас[иля] В[асильовича] Тарновського. А як потім, згодом, коли можна буде переслати, то найлучче було б передать через будлікого через руки.

Мені вже обірвало ногу: на натертому резиною нових ботинків (камашів), дуже цупкою, нарядився чиряк, він загоївся, але коло його нагнало другий. Я вже од 1-го декабря ходжу в покоях у туфлі, але виразка йде до кінця. Може вискочу. Друкую оце IX том моїх утворів, а X-й [та] XI-й том куплені в мене одним видавництвом й буде ілюстроване.

Мій адрес. Львовская ул., № 41-й, квар. 1.

Передайте проф. Заклинському, що я написав «Генезу» моїх декотрих утворів і послав у «Світло», але це «Світло» закрили оце недавнечко.

Шануючий Вас *Іван Нечуй-Левицький.*

Київ.

157. До Григорія Саливона

18 лютого 1915 р. 1915 року 5 лютого.

Високошановний добродію!

Я радніший продать Вам свої томи з хати навіть за 4% процентів уступки, як колись це в мене поводилось, але в мене в житлі є тільки ті книжки, що я зоставив для себе. Усе здане в магазини я записав в духовниці Чернігівському музеєві Тарновського. Це тепер не моя власність, бо записана в духовниці ціна усіх томів з заробітком. Гроші підуть на фонд для видання (будущого) моїх

книжок, а заробіток піде на потреби самого музею. З цієї причини я й для себе, як часом доконче мені треба, мушу купувать свої книжки. Шостого тома нема: він давно випроданий; є тільки кілька книжечок опрічних, виданих Череповським. Він же видав і II-й та IV томи,— купив у мене право, і в мене їх нема.

З поважанням до Вас

Іван Нечуй-Левицький.

P. S. Том III-й («Причепа») видає «Вік».

158. До Дмитра Лисиченка

19 березня 1915 р. 1915 року 6 марця.

Ласкаво прошу контору української книгарні «Слово» зробить обліч за продані мої дві книжки до 1-го января 1915 р. і гроші передать переводом на моє ймення: Киев, Львовская ул., № 41, кв. 1, Ивану Семеновичу Левицкому. Од 1 января цього року почнеться наступаюча дальша обліч за продані книжки.

З пошануванням

Іван Нечуй-Левицький.

159. До Леоніда Жебуньова

16 квітня 1915 р. 1915 року 3 апреля.

Високошановний Леоніде Миколайовичу!

В цих моїх записах є багацько дечого цікавого. Як небіжчик Грінченко складав «Словар» українського язика, то брав у мене ці усі тетраді, в котрих я записував по селах українські слова. Він перечитав багацько дечого і казав мені, що в цих записах єсть чимало оповіданнів, котрі варті друку. Тут справді є оповіданнячка, характеристики, пейзажі й є дещо смішне, схоже на анекдоти, позаписувані мною за довгий час мого життя. Окрім того, є ще коротенькі оповідання, записані мною в «Записній книжці» юбілейній (в срібних палятурках), пода-

ній мені на юбілей «Од українців». Прикладаю лист до мене Олександра Барвінського з Львова, писаний ще до війни, де показаний його адрес у Львові, а оце недавно через руки мого знайомого (добровольця) передав йому й професорові Студинському по примірнику моєї «Граматики українського язика». В нього є написаний мною для народу «Український гетьман Богдан Хмельницький та козаччина». Є в нього й мої рукописи давні моїх статтів: «Культурний тип давніх еллінів», «Індуський культурний тип» <єврейський>, «Арабський й єврейський та візантійський». Але перед війною Барвінський не встиг передать мені. Окрім того, він обіцяв мені позбирати надруковані десь в журнальчиках уривки з мого рукопису «Велика руїна на Україні». Це історія усіх гетьманів до Мазепи, написана мною для народу. Брошурку під заголовком «Українство на літературних позвах з московщиною», котру видав Белей опрічною одбиткою, взяв у мене сільський вчитель в с. Красному Київ[ського] пов[іту] (за Трипіллям) Антон Іванович Кияниця, щоб переписати й переробить правопис Максимовича (*конь — кінь, вол — віл* і т. д.), та й досі не вправів мені цей мій земляк. Ця брошурка-стаття повинна ввійти в XII том утворів сукупно з іншими статтями.

Шануючий Вас *Ів. Нечуй-Левицький.*

Київ

Лист д. Барвінського прикладаю, щоб знати його адрес у Львові.

Рукопис синтаксису моєї граматики української мови думаю одіслати в типографію Ів. І. Чоколову [нрзб.], щоб розпочать друк, як скінчать мій IX том.

Я примічаю, що в редакції «Украинская жизнь» бракує матеріалу, бо виходили торік книжки отак: 8—12 і т. д. Варто було б переложить на російську мову з моєї граматики статтю «Примітки до Словаря», 14 друкованих листи, й колись трохи згодом помістить в «Укр[аинской] жизни», щоб широка публіка не потріпувала української мови — н а р е ч и е м, як тепер офіціально скрізь пишуть.

Ці пакунки прошу передать Чернігівському музею або Благотворит[ельному] Петербур[гському] обществу, тому, хто п р и й м е п р а в о на видання моїх книжок.

160. До Михайла Лободовського

21 травня 1915 р. 1915 року 8 мая.

Високошановний добродію!

Спасибі Вам і за пам'ятання про мене, і за те, що Ви прислали мені номери газет, де були Ваші статті. Лист Ваш написаний такими кучерявими буквами, що я не все розібрав, тільки втямив зміст, за що Ви пишете.

Я[к] у вас назбира[но] кілька тисяч слів, позаписуваних в Слободській Україні, то, будьте ласкаві, спишіть їх на поштових листочках і пришліть мені, а я передам їх в комісію, котра готує до видання словар руcько-український. Вона може покористуватись, а що не ввійде в словар, то й то добре буде, як Ваш збірник не загине й збережеться для другого видання Грінченкового великого «Словаря», бо в ньому я не знаходжу чимало украї[нських] народних слів навіть з Київської губернії. Ви хочете писати рецензію на мою «Граматику українського язика», як Ви пишете? Це добра річ була б, як би Ви написали, принаймні, та до неї доданий словарець з історичним виясненням декотрих слів, як зробив Літтре в своєму французькому здоровецькому «Дикціонері» (словарі в шести томах, над котрим він працював 18 год та ще й за поміччю шести помагачів), та згадали за статтю, в котрій зроблені мною виводи з «Словаря». Може б котрась харківська газета й згодилась надрукувать. Чи є пак в Харкові в будлі-якому магазині на продаж моя граматика? Склад її в книгарні бувшої «Киевской старины», Безаковська ул., № 8-й. Я вже скінчив і «Синтаксис» української граматики, але мені горенько, що в типографії забрали всіх молодших наборщиків, і зосталось трохи старих, так що вони не встигають набирать мого IX тома повістів, надрукували тільки половину й вже більше як місяць не шлють мені коректурних листків. Ви пишете, щоб з Києва посилали в Галичину українські журнали, бо в Галичині позакривали усі українські газети й журнали? Але й з Києва нема чого слати, бо в нас начальник воєнного округу позакривав усі українські журнали до кінця війни, так що нема чого й посилать. Почав видаваться у Києві журнал «Згода», а в Москві «Тепла роса», і їх спинили на другому номері. Чогось страхаються і, сказать правду, надаремно, бо цій каторжній війні, розпочатій

німецьким кайзером, не тільки ніхто не спочуває, але кляне й проклинає її і самого Вільгельма II, котрий руйнує городи й села і в нас у Польщі, і в Бельгії з звірючістю диких народів різунів. Я примічаю по Вашому листі, що Ви не читали «Украинской жизни», котра видається в Москві (вона вже не продається нігде в наших магазинах). Випишіть її хоч за першу половину цього року. Вже вийшло за цей рік три книжки. З цих книжок Ви довідаєтесь про все, що діється в Галичині, дізнаєтесь про економічні справи, і за просвітність, бо в польській і в руську-українській Галичині польських гімназій та реальних школ 85, а наших гімназій казенних поляки дали шість, а на Буковині є три, а в Галичині завели вісім гімназій приватних на свій кошт на пожертвувані гроші. Адрес «Украинской жизни» от який: Москва. Контора «Украинской жизни», Б. Полянка, № 32 (тел. № 3-44-48. Ціна за рік 6 р., на півроку 3 р.). Бувайте здорові.

З пошаною до Вас зостаюсь

Іван Нечуй-Левицький.

Львовская улица, № 41, кварт. 1.

161. До Іллі Шрага

13 червня 1915 р. 1915 року 31 мая.

Високошановний Ілье Людвігович!

Ви, певно, вже чули, що я три місяці взимку слабував на застужену ногу, на котрій вигнало два водяні чиряки, і я морочився з цією хворобою три місяці. Це лихо минуло, але хвороба підірвала мені ноги. З цієї причини я зібрав в один пакунок ненадруковані ще рукописи та книжки, котрі треба б видати, і оддав до схованки Єли[сею] Кипр[іяновичу] Трегубову (Бульварна, № 31), але він незабаром перейде на другу квартиру. В цьому пакунку я передав рукописи: «Кельти в їх письменстві», «Українські декаденти», «Хто були скіфи й сармати» і книжки «Світогляд українського народу», дуже давно надрукований в Галичині і виданий опрічною книжечкою, «Унія й київський митрополит Петро Могила». «Татари

й Литва на Україні» та «Перші київські князі й Козаччина». Ці всі рукописи й книжечки я думав видати в XII томі, окрім «Перших київ[ських] князів» й «Татари й Литва на Україні», котрі треба видавати дешевим виданням для народу.

Окрім того, в тому пакунку я передав усі давно видані ще в 1886 році мною в Київ, зібрані докупи й переплетені. Ці всі опрічні книжечки того давнього видання: «Кайдашева сім'я», «На Кожум'яках», «Маруся Богуславка», «Голодному й опеньки м'ясо» (Ці о п е н ь к и, окрім «Баби Параски та Палажки», пішли дуже швидко, так що я одразу мусив видати й друге видання), та ще новіші: «Пропащі», «Старі гультяї», «Біда бабі Парасці й Палажці», підуть в VI том, але мені вже кажуть, що їх треба б видати опрічними книжечками, як я тоді давно видавав, то вони швидше будуть розкуплені. Тільки доконче треба б видать їх примірників 200 таки в томі (бо є такі покупці та й земські усякі бібліотеки, що купують усі томи заразом). Окрім того, в XII том научаних статтів треба внести ті статті, що надруковані мною в «Дніпрових хвилях»,— «Українська школа повинна буть національна», «Вигадки великоруських націоналістів і проф. С т р у в е про Україну», «Як готують чай» (в «Каневской неделе») і т. д. (Ці всі номери журналів вкладені мною в пакунок), і статтю проти Пипіна «Українське письменство на літературних позвах з Московщиною». (Ця брошурка, видана Белеєм, переписується одним моїм приятелем, бо там надруковано все старовинним етимологічним правописом — *кôнь, вôл* і т. д.).

Чималих моїх статів — «Сьогочасна часописна мова» та «Криве дзеркало української мови» не варт видавать, бо те все має значіння тимчасового писання задля того, щоб наші письменники в журналах схаменулись і дізнались, що вони своєю українсько-галицькою мішаниною шкодять нашій літературі, бо широка наша публіка не схоче читати книжок, написаних таким жаргоном, після мови Куліша, Стороженка, Шевченка, Панаса Мирного і т. д. Я сам вчитель словесності, і своїм досвідом досвідчився, що можна в класах, де буває 45, 50 душ, можна виправити поступінно мову учеників в писаннях, і цей метод приклав для практики якихсь двох десятків сотрудовників українських журналів, завдав собі пренудну роботу перелічить в кожного автора в його статтях польські та чудер-

нацькі й провінціальні галицькі химерні слова, щоб кожне дізналось за свої хиби. Але я забувся, що маю стосунки не з молодими вченими, а часом з не дуже молодими, котрі в «Украинской жизни» назвали мої замітки «скучными ворчаньями старика». Одначе багацько наших письменників зараз повикидали польські слова, а решта молодих щиро призналась мені, що так збавили свою книжну мову галицькими виданнями, що вже не можуть писати щиро українською мовою. Але декотрі мені казали, що вони, пишучи в журнали статті, силкуються писати, кладучи за грунт і основу народну українську мову, і вони досягли здійснить своє бажання й свій потяг до чистоти мови («Маяк»), але... на наше безщастя, наше письменство було зовсім заборонене...

Другий пакунок з рукописами я передав на схованку д. Жебуньову (він тепер поїхав на ліки в Євпаторію). В цьому пакунку я передав усі мої зшитки, переплетені в дві товсті книжки під заголовком «Сільські мотиви, пейзажі, типи й характеристики». Я це все записував в протязі мого письменського життя по селах. Там є багацько коротеньких оповіданнів, котрі (як-от «Сільська старшина гуляє», «Дві милі») надрукував в «Селі» для подарка д. Сірий. Небіжчик Грінченко, виписуючи для академічного словаря позаписувані на селах слова народної мови, казав мені, що там є багацько оповіданнячок, котрі можна надрукувати. Окрім таких оповіданнячок та картин природи, там є чимало гумористичних оповіданнячок, смішних і схожих на анекдоти. Це все треба б вибрать і видати колись опрічною книжечкою (адрес: Тарасовская, № 20). В VI томі треба друкувати «Кайдашеву сім'ю» не по виданні 1886 року, а по виданні Череповського, виправлене мною в деяких місцях.

Само по собі зрозуміло, що нові усякові видання друкуватимуться в Києві. Дальші видання треба видавати не в томах, а опрічними книжками нарізно, щоб швидше розходились. Дрібні оповіданнячка не для народу треба б видавати невеличкими книжечками, маючи на увазі невелику їх ціну.

Гроші записані на музей В. В. Тарновського от які: В банку «Киевское общество взаимного кредита» по одній «Росписке» на 500 р. на рік (строк 29 іюня цього року), по другій «Росписке» на 800 р. на рік (строк 16 апреля) і в билетах Государственной ренты (коли не

помиляюсь) на 1300 р. Вартість видання кожного тома в друку от яка:

I том, 836 р. (видано 1200 прим.).
V том, 600 р. (видано 1000 прим.).
VII том, 641 р. (видано 1000 прим.).
VIII том, 666 р. (видано 1000 прим.).

Граматика укр[аїнського] язика, 600 р. (видано 1200 [прим.]). Заработку чистого з 1 тома повинно буть на 300 р., з других томів на 150 р. або й менше. З «Української граматики» буде заробітку не більше 30 р., бо я пустив її сливе без заробітку на текущий счет. В «Киевском общ[естве] взаимного кредита» єсть 700 р., виручених од продажу томів. Але я розпочав видавать IX том повістів і можу забрати їх для плати за друк. Вже надрукували півтома, але наборщиків позабирали в військо, і робота спинилась, і я, вже скінчивши «Синтаксис української граматики», попрошу передніше друкувать «Синтаксис граматики».

Фонд для видання моїх книжок повинен бути цілий, а проценти на всі гроші, котрі лежатимуть без обертання, підуть на користь музею, як і заробітки од кожного наступаючого в будучий час видання.

Мій низенький поклін добродійці Коцюбинській.

З пошаною до Вас зостаюсь

Іван Нечуй-Левицький.

Київ, Львовская, № 41, кв. 1.

162. До Іллі Шрага

23 червня 1915 р. 1915 року 10 июня.

Високошановний Ілье Людвиговичу!

Дякую Вас щиро за Ваш лист і за те, що нагадали мені про Земську управу. Я думав, що ця справа залежиться од города й городського музею, а не од Земської управи. Аж тепер я згадав, що як передавали усі речі з Київського музею в Чернігів, то чернігівська Земська управа була спротивилась і не з охотою приймала цей музей Тарновського; бо на нього доводилось витрачаться земству й докладати гроші... Будьте ласкаві, заявіть за мій заповіт Земській управі, що то вона скаже. А як між земцями єсть націоналісти на російському

грунті, то мені здається, що вони спротивляться й не приймуть мого заповіту, бо такі людці ладні викоренить і самий Шевченківський музей Тарновського й саме українське письменство, не то що мої утвори, а на видання їх у світ...

Передніше колись я був хотів записати в духовниці право видання моїх книжок Київському міському музеєві, бо він тоді не був казенний, а Києву була неспромога видержувати його на міський кошт. Але тепер музей достає кошти з казни, і в ньому всім правує казенний чиновник теперішній — єсть людина дуже чесна й щира, але якби посадили на це місце російського націоналіста á la г. Бобринський, от цей заспівав би іншої...

Наш музей тепер має чималий засіб, і якихсь там 200 р. процентів з мого капіталу або й заробіток на виданнях моїх книжок на 500 р. (або на 300 р.) — це для Київського музею нікчемні гроші («Бурлачка» дала мені 300 р. чистого заробітку в опрічнім виданні 1881 року), але тодішнє видання теперішнього VI тома (тоді I-го тома) в 1886 році дало заробітку 550 р., хоч я продавав з хати своєї за 40% уступки, та Гомолінський брав в свою крамницю книжки за готові гроші за 40% уступки. Тепер цей том на черзі видання: «На Кожум'яках», «Голодному й опеньки м'ясо», «Дві московки», «Баба Параска» та «Баба Палажка» і т. д.

Щоб заробіток був більший, треба доконче видавати не менше як 1500 примірників, як я тоді й зробив в останніх виданнях, в цей час я видав V, VII та VIII томи тільки по одній тисячі, а з цієї причини й заробіток з них малий. Мені аби видати томи для престижу, для показу, бо в мене грошей було обмаль на видання. А музей довговічний, не те, що людина, діждеться, поки розійдеться все видання.

В духовниці я написав, щоб за мій капітал фондовий була надрукована у Львові восьма частка перекладу моїх книг не канонічних, котрих «Британське біблійне товариство» не купує й не видає. Але це написане—проблема, бажання на будучий час, бо теперечки у Львові й не можна нічого такого видавать...

Будьте ласкаві, напишіть мені, яка буде резолюція Земської управи, що стосується до моєї духовниці, як не приймуть мого фонду для видання й права на видання в будучім часі, то я мушу, не гаячись, переіначить духов-

ницю, написати вдруге й записати право на видання моїх книжок «Петроградському благотворительному обществу издания дешевых книг», бо треба ж одписати право видання будлі-якій інституції з а в с і д н і й, щоб правували цією справою.

З щирим шануванням до Вас

Іван Нечуй-Левицький.

Київ, Львовська, № 41 кв. 1.

163. До Іллі Шрага

15 липня 1915 р. 1915 року 2 іюля.

Многоуважаемый Илья Людвигович!

В моем духовном завещании записано, на образование фонда для издания моих сочинений, в билетах Государственной 4% ренты не 1300 р., а 1800 р. Билеты эти отданы мною на хранение в киевскую контору Государственного банка. В завещании написано так: все деньги, вложенные мною в банк «Киевского общества взаимного кредита» на год по двум «билетам» (распискам) и на текущий счет должны быть переданы Черниговс[кому] музею.

З пошаною до Вас

Іван Левицький.

Київ.

164. До Єлисея Трегубова

[*1915 р.*]

Високоп[оважний] Єлисею Кипріяновичу!

Я продав одно видання «Миколи Джері», «Біда бабі Парасці» і «Біда бабі Палажці» в Черкаси в Товариство видавниче. Будьте ласкаві, добродію, передайте обидві бабі посильному для вручення для печаті в Черкасах.

З пошаною *Іван Левицький.*

P. S. Ще забувся. Одішліть і оповідання «Чортячу спокусу», хотять видати в Черкасах.

Левиц[ький].

165. До Дмитра Лисиченка

6 лютого 1916 р. 1916 року 23 января.

Високоповажний добродію!

В 1914 році я послав в книгарню 100 примірн[иків] «Граматики українського язика» (ціна 80 к.) та 25 прим. повісті «Не той став» (ціна 30 к.). В январі 1915 року Ви написали мені одкритку, що за 3 місяці 1914 р. продано 28 прим. граматики і 4 прим. «Не той став». За примірники граматики мені прислали 16 р. 52 к., а за 4 прим. «Не той став» 80 к. Про той трус до нас доходила чутка. Дайте мені звістку одкриткою, чи закрита книгарня, чи ні. Чи слать вам повістів IX-й та «Синтаксис» граматики (вийдуть в февралі), чи подождать який час?

Адрес: Львовская ул., 41, кв. 1.

З пошаною *Ів. Левицький.*

1917 р.

166. До невідомого

[*1917 р.*]

Шановний мій добродію!

Передовсім проситиму ухильно дарувати мою забарність старечу. То нездужаю, то щось перебиває повсечасно.

Вже місяць, як одібрав я Вашого листа, а оце тільки зараз пишу Вам. Все думав, чи послухатися Вашої (та й не тільки Вашої, бо і ще дехто мову заводить про те) просьби, і таки надумав: ні, не треба справляти той юбілей. Ось я вже бачу уявки, як то воно буде на ньому: забере голос чубатий (знаєте, певно, чию криву душу на мислі маю) та й піллє, та й піллє солоденьку та рідкеньку цукровицю.

А дума в нього зовсім не про те буде, звісно. А я слухати буду та й думати: «Чи ж то так ти направду, любку, мислиш?» А тоді маю дякувати та впевняти, що, мовляв, прибільшувано мою заслугу і все таке інше. Чи ж то велика радість?

А коли вже конче треба щось про мене говорити, то десь небавки, певно, буде нагода: чую, що знудився по мені цвинтар. І вже загодя бачу, як це воно буде: отак якоїсь днини вранці не встану, поприходять люди і скажуть: «Йому удар приключився». Та й повезуть у сльоту осінню. Будуть іти люди та нишком лаяти, що через мене мусять по тій сльоті чимчикувати. А проте на цвинтарі такого набалакають — куди там! Опісля ж статтю напишуть, що от, мовляв, небіжчик таки добре смішив читателів своєю бабою Палажкою.

Ну, а по всьому на Байковім чи якім там цвинтарі на пам'ятнику букви позітруться і зостанеться лиш якийсь «ський» та й усе.

Отож, кінчаючи це послання, кажу: не треба, серденько, того юбілею, хай йому!

ПРИМІТКИ

І. С. Нечуй-Левицький, крім художніх творів, залишив чималу літературно-критичну, публіцистичну та епістолярну спадщину. У цьому томі подаються біографічні матеріали, вибрані статті, рецензії та листи. З біографічних матеріалів подаються автобіографія, що була опублікована в журналі «Світ» (1881), та уривки з мемуарів та згадок про перебування автора у Богуславському училищі. Ще дві автобіографії друкуються в розділі «Листи», оскільки вони є складовою частиною листів до О. Конисього та О. Огоновського.

У десятому томі подаються лише вибрані статті. Свого часу вони друкувалися в журналах, виходили окремими книжками. Сам письменник не міг видати цих праць окремим томом, бо на перешкоді стала перша світова війна. Не видавалися статті і після смерті письменника.

Більшість статей подається за першодруками, а решта — за автографами.

У примітках наведено дані про першу публікацію твору, вказано джерело, за яким подається текст, вміщено відомості про автограф, коли він зберігся, коротко коментуються згадувані в творі історичні події, особи, книги, органи преси (які не потрапили в реєстр енциклопедій і довідників), уточнюються, коли це потрібно, помилково вжиті у автора дати, імена осіб тощо.

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

ЖИТТЄПИСЬ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ), НАПИСАНА НИМ САМИМ

Вперше надруковано у журналі «Світ», 1881, № 7, стор. 125—127; № 8 і 9, стор. 154—156. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР — ф. 3, № 3112 (далі скорочено — ІЛ). Автограф являє собою лист, що починається словами «Високоповажний добродію», адресований І. Белеєві, редакторові журналу «Світ». Першодрук майже нічим не різниться від автографа. Зроблені тільки незначні скорочення (одного-двох речень), замінені деякі слова («ноября» — на «па-

долиста», «сан» — на «чин» тощо), уточнена пунктуація; стаття розбита на абзаци. Заголовок належить редакції журналу.

За своє життя І. С. Нечуй-Левицький написав не одну автобіографію. З його листування видно, що дві з них (українською та російською мовами) він писав для якогось петербуржця. Писав він біографії О. Кониському у листі 19 квітня 1876 р. та О. Огоновському у листі 12 липня 1890 р. (листи друкуються в цьому томі).

В автографі дата: «1881 року 9 іюня. Кишинів».

Подається за першодруком.

Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священником в Стеблеві... — Батько І. С. Левицького за дорученням П. Куліша записував народні пісні, казки тощо. П. Куліш пізніше писав, що той синок попа, який переписував словесні утвори, зібрані його батьком, був малий Нечуй.

Перед його смертю я привіз йому зі Львова євангелію Кулішевого українського перекладу...— Йдеться про «Євангелію од Матфея» в перекладі П. Куліша та І. Пулюя, яка вийшла у Відні 1871 р.

Мати моя вмерла... — Рік смерті приблизно 1851.

Воиа мала дві пари близнят... — В автографі зазначені їхні імена: Амвросій, Анна, Дмитро та Федір. Там же сказано, що Дмитро недавно скоропостижно вмер (мабуть, 1876 р.).

Восени мене одвезли в Семигори... — Восени 1845 р., там він вчився зиму й літо 1846 р.

Монастирська квартира, в котрій я жив шість рік... — Від 1847 до 1853 р.

Смотрителем в училищі був ігумен монастиря Феодор... — Ігумен Федір Мислінський (бл. 1814—1889), як писав про нього в журналі «Киевская старина» П. Клебановський, був своєрідний «просвітитель» середини XIX ст. Для «искоренения малорусского языка» він завів спеціальні дощечки-нотатки.

«Маяк» — російський щомісячний журнал консервативного напряму. Виходив у Петербурзі 1840—1845 рр.

...купив «Павла та Віргінію»...— твір французького письменника Жака-Анрі Бернардена де Сен-П'єра (1737—1814), виданий 1787 р.

побув рік у батька... — У батька пробув від літа 1859 до весни 1860 р.

був рік учителем в Богуславському духовному училищі... — Призначення на посаду вчителя він одержав 22 квітня 1860 р., а увільнився 20 вересня 1861 р. Про перебування І. Левицького на цій посаді згадував один з його учнів П. Клебановський. Він писав, що І. Левицький був одним з нових, молодих учителів, які не тільки стали уникати щоденного карання учнів різками, а й дуже обурювалися цим каранням і обстоювали цілковите знищення різок.

... вийшов «Базаров» Тургенєва, і критика на його Писарєва. — Роман «Отцы и дети» І. С. Тургенєва вийшов 1862 р., того ж року надрукована і праця Д. І. Писарєва «Базаров».

...мене послали в Полтавську семінарію учителем словесності... — На цю посаду І. Левицький призначений був 9 жовтня 1865 р. Про вчителювання майбутнього письменника пізніше тепло згадував його учень І. А. Зубковський (1848—1933). Він писав, що з викладачів семінарії найбільше впливав на

нього І. С. Левицький, який читав на уроках твори українських письменників, розвивав у своїх учнів художній смак («Архіви України», 1967, № 3, стор. 35).

...В Полтаві я почав писати українську повість «Дві московки». — Це було в 1865 р.

В той час виїхали в Польщу два професори академії... — Це Ф. Г. Лебединцев, майбутній редактор журналу «Киевская старина», і Ю. М. Крижановський.

... мене послали учителем женської гімназії в Каліш ... — Переведено його до Каліської гімназії 20 квітня 1866 р.

... перевели на Підлясся, в Седлець... — Призначення відбулося 3 червня 1867 р.

там я служив шість рік — тобто від 1867 до 1873 р.

...дістав місце в Кишинівській гімназії. — Призначення учителем російської мови в Кишинівську гімназію відбулося 11 серпня 1873 р. У цій гімназії письменник працював до відставки 12 квітня 1885 р.

УРИВКИ З МОЇХ МЕМУАРІВ ТА ЗГАДОК

В БОГУСЛАВСЬКІМ УЧИЛИЩІ

Вперше опубліковано в кн.: Н. Є. Крутікова, Творчість І. С. Нечуя-Левицького, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 205—242. Автограф зберігається у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, ф. І, № 27786 (далі скорочено — ЦНБ).

Писати мемуари І. С. Нечуй-Левицький розпочав на 76-му році життя. У 1894 р. в журналі «Киевская старина» (№№ 9—11) були вміщені мемуари його учня П. Клебановського «Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям)». Автор мемуарів писав про час перебування в цьому училищі, тобто про 1855—1861 рр. Можливо, спомини П. Клебановського й були тим першим поштовхом, що змусили письменника взятися за перо. Та великий розрив у часі (від надрукування мемуарів П. Клебановського і до написання І. Левицьким своїх згадок минуло двадцять літ) дозволяє зробити припущення, що письменник послухався поради агронома з м. Змієва Харківської губернії В. О. Яблоновського, який у листі до нього 12 квітня 1913 р. писав: «Чи Ви вже склали свою автобіографію, чи ні? Як ні, то заходіться тепер; певно, що Вам на віку трапляло багато чого цікавого бачити й чути...

Ви б могли воскресити в пам'яті нащадків багато такого, що швидко вже зотреться з пам'яті людської, а що тим часом дуже корисно було б знати. Через це Ваші мемуари і біографія стали б у великій послузі українському громадянству» (ЦНБ, ф. І, № 27992).

Коли зіставити дату листа (1913) і дату написання споминів (1914), то можна гадати, що лист і подав думку писати мемуари. У рукописі лишився тільки уривок «В Богуславськім училищі», в якому йдеться про роки навчання (1847—1853).

Дата в автографі — «1914 року».

Подається за автографом.

прийшов приказ призначити Канів... повітовим містом замість Богуслава... — Центром повіту Канів був визначений 1837 р. Проте Богуслав вважався повітовим містом

до 1846 р., коли були остаточно переведені в Канів повітові «присутствені місця».

Мацькевич пошанував поета чудовою промовою... — У своїй промові протоієрей І. Мацкевич говорив про великі заслуги українського поета перед народом: «Было время, когда об Украине нашей думали как о стране, недоступной для возвышенных чувств и мыслей; но Шевченко доказал, что сия забытая для народного просвещения страна имеет такое же сердце, такую же душу, доступную для всего высокого и прекрасного... Пройдут века, и отдаленное потомство сынов Украины увидит и узнает, кто был Тарас Шевченко!» (М. К. Чалый, Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка, К., 1882, стор. 197—198).

...де були поховані три перші українські козацькі гетьмани. — У Каневі поховані: Іван Підкова, що був гетьманом у другій половині XVI ст., його наступник Яків Шах, що гетьманував у 1577—1579 рр., і оспіваний козацькою думою Самійло Кішка (гетьман початку XVII ст.).

Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український буржуазно-ліберальний діяч, який у 90-і роки XIX ст. організовував земледобські кооперативні артілі. Проти його «маніловських прожектів» у народницькому дусі (як, наприклад, проект обов'язкового страхування життя всієї сільської людності та ін.) гостро виступав В. І. Ленін.

Як Катерина II одібрала в 1795 році од Польщі наш край... — Помилка в автографі. Треба: «в 1793 році».

Познанський Борис Станіславович (1841—1906) — український етнограф, автор праці «Одяг українців» (М., 1905).

Рильський Тадей Розеславович (1841—1902) — український культурний діяч, батько Максима Рильського. Належав до Київської громади. 1860 р. відмовився від своїх дворяиських привілеїв. Автор праць «До вивчення українського народного світогляду», К., 1903, «Про херсонські заробітки», К., 1904.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазний історик, археолог і етнограф.

...де за гетьмана Тетері... — Незакінчене підрядне речення. Очевидно, автор мав розповісти про фортецю, що її збудував цей гетьман на острові Замку в подарованому йому польським королем Стеблеві і яку в 1664 р. під час повстання українських козаків та селян зруйнував польний гетьман Стефан Чарнецький.

Тетеря Павло (рік народження невідомий — 1670) — гетьман Правобережної України в 1662—1665 рр., ставленик шляхетської Польщі, на службу до якої перейшов, зрадивши український народ. Противник возз'єднання України з Росією. В кінці життя виїхав до Туреччини, де й помер.

Владислав IV Сигізмунд (1595—1648) — польський король у 1632—1648 рр., за якого розпочалась визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. У автора мемуарів тут очевидна помилка. Подаровано Тетері Стеблів тоді, коли він був гетьманом, тобто 1662 р., отже, за польського короля Яна-Казиміра, що був королем з 1648 до 1668 р.

СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД

Мотря Кочубеївна, драма в 5 годинах, мовою мірною, зложення Марка Онука, Полтава, 1864 р. (треба 1861 р.).

Послідний кошовий запорозький, малороссийская опера в 4-х действиях Д. Старицкого, Полтава, 1865 р.

Вперше опубліковано в журналі «Правда», 1868, № 29, стор. 348; № 30, стор. 358—360; № 31, стор. 371—372; № 32, стор. 382—384.

Даний відгук письменника на «Мотрю Кочубеївну» М. Онука — це вже друга рецензія. Першу надрукував П. Куліш в «Основі» (1862, № 3).

Дата в першодруку — «18 червця 1868 р.»

Подається за першодруком.

Онук Марко — псевдонім українського маловідомого драматурга С. Метлинського.

Старицький Дмитро — український драматург і режисер 60-х років XIX ст. Ставив п'єси на сцені Чернігова (разом з Опанасом Марковичем) і в Полтаві.

...як запорожці повертались з Туреччини в підданство руське. — Мова йде про 1828 рік, коли запорожці, проживши після зруйнування Січі в 1775 р. понад п'ятдесят років у Туреччині в Задунайській Січі, знову перейшли на бік царських військ.

Не один польський поет натхнувся поетичним духом нашої козаччини. — Йдеться про таких польських письменників, як С. Гощинський, М. Грабовський, А. Мальчевський, Юзеф-Богдан Залеський та ін., представників так званої «української школи» в польській літературі, які для своїх творів брали теми з історії України.

Чиста штучність — так у автора зветься теорія «мистецтва для мистецтва», проти якої він завжди боровся, вважаючи, що в історичному творі має відчуватися «не одна минувшість, мертва й давня, а сьогочасне життя сьогочасної громади». «Чиста штучність» заперечувала сьогочасність.

«Історія» Маркевича — п'ятитомна «История Малороссии» (М., 1842—1843), написана українським дворянським істориком М. А. Маркевичем (1804—1860).

Поль Вінценти (1807—1892) — польський поет-романтик. Жив у Львові. З кінця 30-х років перейшов на позиції консервативного романтизму, став ідеалізувати шляхетську старовину. У згадуваному тут творі «Mohort, rapsod rycerski z podania» (1885) найвиразніше виявилась його прихильність до шляхти.

«Навіть [такий] великий поет, як Пушкін, не втік од цього духу», тобто од «подражания». Автор солідаризується з пануючим у той час помилковим поглядом на «південні поеми» Пушкіна як на наслідування Байрона.

ОРГАНИ РОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ

Вперше опубліковано в часописі «Основа» (Львів), 1871, № 28, стор. 110—111; № 29, стор. 113—114; № 30, стор. 117—118; № 32, стор. 125—126; № 33, стор. 130; № 35, стор. 139; № 36, стор. 143; № 38, стор. 149—150; № 39, стор. 153—154; № 40, стор. 157—158; № 41, стор. 162; № 42, стор. 165—166; № 43, стор. 170—171; № 44, стор. 175.

У першодруку стаття підписана криптонімом «І. Н.» Цей криптонім розкрив М. Д. Бернштейн в книзі «Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст». , Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 154—156, а також у статті «До характеристики світогляду раннього І. С. Нечуя-Левицького», «Радянське літературознавство», 1966, № 9, стор. 34—37.

Редакція «Основи», вміщуючи статтю, додала до неї таку примітку: «Се та розправа, написана одним з наших українських письменників, що подала п. Вахнянинові матеріал до його відчиту на першім преподавальнім вечорі «Просвіти». Поміщаємо її в цілості, перемінивши тільки правопис, но задержуючи всі особливості мови».

У праці зроблено огляд російських журналів і газет за 1869 і перші місяці 1870 р., охарактеризовано позиції російської преси в суспільних і національно-культурних питаннях, проаналізовано вміщений в цих органах літературний матеріал. Автор показав себе пильним дослідником, людиною прогресивних переконань.

Праця І. С. Нечуя-Левицького, хоч, правда, не позбавлена окремих хиб (суб'єктивно-тенденційна оцінка творів «Кому на Руси жить хорошо» М. Некрасова, «Что делать?» М. Чернишевського, деяких демократичних періодичних видань тощо), була помітним явищем української критики и публіцистики початку 70-х років XIX ст. Написана не пізніше квітня 1870 р. Подається за першодруком.

...Бакунін ...держався комунізму...— Мовиться про утопічний соціалізм, прихильником якого були М. О. Бакунін і О. І. Герцен. «Це був зовсім не соціалізм, а прекраснодушна фраза, добра мрія, в яку прибирала свою тодішню революційність буржуазна демократія, а також пролетаріат, що не звільнився з-під її впливу» (В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 9).

«Всемирный труд» — науково-літературний щомісячний журнал реакційного напряму. Виходив у Петербурзі з 1867 по 1872 р.

«Искра» — російський сатиричний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Петербурзі з 1859 по 1873 р. за редакцією В. С. Курочкіна і М. О. Степанова.

«Будильник» — сатиричний журнал, який перші роки був демократичним органом. З 1865 по 1871 р. видавався в Петербурзі, а з 1873 по 1917 — у Москві. Засновник і редактор М. О. Степанов.

«Санкт-Петербургские ведомости» — політична і літературна газета, офіційний орган царського уряду. У 1863—1874 рр. її редагував ліберальний діяч В. Ф. Корш, який залучив до співробітництва багато видатних літераторів. У 1866 р. на її сторінках обговорювалось питання про навчання на Україні в школах дітей українською мовою.

«Киевлянин» — щоденна газета реакційного напряму, що

виходила в Києві в 1864—1919 рр. Проводила розгнуздану погромно-шовіністичну агітацію.

«Неделя» — щотижнева ліберально-народницька політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі з 1866 по 1901 р.

«Русский вестник» — реакційний орган, виходив з 1856 до 1906 р. Спочатку видавався у Москві. Редактор — консерватор і мракобіс М. Н. Катков. Після визволення селян 1861 р. журнал стає на позиції консервативного дворянства.

«Московские ведомости» — газета, заснована 1756 р., існувала до кінця 1917 р. Виразниця реакційної ідеології царизму і поміщиків-кріпосників. З 1863 по 1887 р. газету редагував М. Н. Катков, який перетворив її на рупор великодержавного шовінізму.

«Голос» — щоденна політична і літературна газета поміркувано-ліберального напрямку. Виходила в Петербурзі з 1863 до 1884 р. Видавець і редактор — А. О. Краєвський.

«Заря» — науково-літературний і політичний журнал реакційного напряму. Виходив у Петербурзі з 1869 до 1872 р. Ідеалом «моральності» і «справедливості» для неї був М. Н. Катков.

«Новое время» — щоденна реакційна газета. Виходила у Петербурзі з 1868 до 1917 р. Спочатку це було поміркувано-ліберальне видання, а з 1876 р., коли перейшла в руки О. С. Суворіна, перетворилась на реакційний орган, що проповідував великодержавний шовінізм і антисемітизм.

«Весть» — консервативна політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі з 1863 до 1870 р. Орган дворянства, не задоволеного з селянської реформи.

Безсонов Петро Андрійович (1828—1898) — історик літератури, слов'янофіл. Його реакційність особливо виявилась у збірнику «Калики перехожие» (1861—1864).

Киреєвський Петро Васильович (1808—1856) — видатний російський збирач фольклору, слов'янофіл. Зібрані ним народні пісні й билини видано після його смерті. У деяких книгах цих пісень є записи українських дум.

«Современник» — літературний і громадсько-політичний журнал. І. С. Нечуй-Левицький робить помилку, коли пише, що журнал називав національний рух у Галичині національною безтактністю (мова йде про непідписану статтю, що належала М. Г. Чернишевському, вміщену під таким заголовком у журналі, 1861, № 7, стор. 1—18). У цій статті Чернишевський різко критикував москвофілів з львівської газети «Слово» за консервативні погляди як у соціальному, так і в національному питаннях. Редакція «Основи» вважала за потрібне поправити автора, давши до цих його слів таку примітку: «Сей докір відносився не до національності нашої, о котрій «Современник» виразився дуже симпатично, тільки до тодішньої німецької політики русинів».

Космополітизм — тут у значенні протиставлення ідеї національності.

...язык тхне болгарщиною... — Як і тодішні прогресивні вчені, автор називає болгарщиною церковнослов'янську мову, яка була літературною мовою східних і південних слов'ян (болгарів, сербів і хорватів у XV—XVII ст.). Церковнослов'янська мова вживалася на Русі не тільки в релігійній, а і в науковій літературі і

великою мірою впливала на російську та українську літературні мови аж до XVIII ст.

«Русское слово» — щомісячний літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1859—1866 рр. Спочатку не мав чітко вираженого напряму. Д. І. Писарєв визначив його революційно-демократичну програму. 1866 р. уряд закрив журнал.

...заборонено видавати в 1864 р. — Треба: 1866 р.

...був виданий... указ завести український язик в народні школи. — Можливо, під таким указом автор розуміє дозвіл на відкриття недільних шкіл, що його дав у жовтні 1859 р. попечитель народної освіти Київського учбового округу М. І. Пирогов. У недільних школах справді навчання часто велося українською мовою. Були видані й українські підручники і серед них «Букварь южнорусский» Т. Г. Шевченка. Офіціального ж царського указу не було.

...другим указом заборонили і тее... — Йдеться про «удостоене височайшого схвалення» розпорядження міністра внутрішніх справ Валуєва від 20 червня 1863 р. про заборону української літератури.

Щебальський Петро Карлович (1810—1886) — російський публіцист, історик реакційного напрямку. Тут мова йде, очевидно, про його статтю «Прежний и нынешний панславизм», що була надрукована в журналі «Русский вестник», 1867, ки. 4.

«Слов'янський з'їзд чи «этнографическая выставка». — Слов'янський з'їзд відбувся у Москві в травні 1867 р. Тоді ж відкрилася і етнографічна виставка. На з'їзді зазнали цілковитої поразки російські панславісти, тобто прихильники державного об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського царизму.

«Биржевые ведомости» — буржуазна газета, що видавалася в Росії з 1861 до 1917 р. Безпринципна і продажна газета бульварного типу.

Новицький Орест Маркович (1806—1884) — філософ-ідеаліст, противник матеріалізму. Професор Київського університету з 1834 по 1850 р.

Візантійство — від Візантії, східної Римської імперії в IV—XV ст. В основі візантійства лежить кріпосницький лад з його елементами: самодержавством, православієм і народністю.

Рибников Павло Миколайович (1831—1885) — російський етнограф і фольклорист. У 1861—1867 рр. видав чотири томи зібраних ним народних пісень.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський фольклорист. Видав збірники казок і легенд.

Ламанський Володимир Іванович (1833—1914) — вчений-славіст реакційного напрямку. Професор Петербурзького університету. Автор праць з історії слов'янства, історії російської літератури.

«Москва» — щотижнева політична і літературна газета, орган слов'янофілів. Видавалася в Москві в 1867—1868 рр. Видавець і редактор — І. С. Аксаков.

«Русский» — реакційна газета, що виходила в Москві 1867—1868 рр. Редактор — М. П. Погодін.

Стебельський Володимир (1847—1891) — український письменник з Галичини, спочатку народовець, потім москвофіл і перед смертю полонофіл. Писав українські і польські поезії, оповідання, публіцистичні статті.

Крестовський Всеволод Володимирович (1840—1895) — російський письменник, автор реакційних романів «Панургове стадо» (1869) і «Дві сили» (1874), в яких зводив наклеп на революціонерів.

Краєвський Андрій Олександрович (1810—1889) — російський публіцист буржуазно-ліберального напрямку. До 1867 р. видавав журнал «Отечественные записки». 1863—1884 рр. — редактор поміркувано-ліберальної газети «Голос».

«Народное дело» — закордонний орган групи соціалістів народників з російської революційної еміграції, що ввійшла в І Інтернаціонал як російська секція. Газета видавалась у Женеві з вересня 1868 по вересень 1870 р. Була далека від марксизму, ідеалізувала сільську общину.

«Марсельєза» Рошфора. — Рошфор Анрі (1830—1913) — французький буржуазний публіцист і політичний діяч. 1869 р. став видавати газету «Марсельєза», в якій виступав з своїми гострими памфлетами проти так званої Другої імперії.

«Современная летопись» — щотижневий додаток до реакційного «Русского вестника». Виходила в 1861—1862 рр.

«Слово» —громадсько-політична і літературна газета, орган москвофілів. Виходила у Львові в 1861—1887 рр. Редактором до 1871 р. був Б. А. Дідицький (1827—1909) — один з ідеологів москвофільства. Писали в ній «язичієм».

«Князь Серебряный» — роман О. К. Толстого (1817—1875), виданий 1862 р.

«День» — російська щотижнева слов'янофільська газета. Виходила в Москві в 1861—1865 рр. Редактор—І. С. Аксаков. Виступала проти шовіністичного цькування слов'ян, що його вели прусські і австрійські органи преси, і замовчувала прояви шовінізму щодо слов'ян в середині Російської імперії.

«Світ» («Свѣтъ») — літературний тижневик, що його видавало «Общество Василія Великого» в Ужгороді в 1867—1871 рр. Напрям клерикальний. Писали в ньому «язичієм».

«Домашняя беседа» — редагована В. Аскоченським щотижнева реакційна газета, що виходила в Петербурзі з 1858 по 1877 р. Вела розгнуздане цькування прогресивної журналістики.

Стасюлевич Михайло Матвійович (1826—1911) — російський історик, публіцист і громадський діяч буржуазно-ліберального напряму. З 1866 по 1908 р. видавав журнал «Вестник Европы».

Последние годы польской Ржечи Посполитой» — праця М. І. Костомарова, на основі якої І. С. Нечуй-Левицький написав свою роботу «Останні часи Річи Посполитої» і вмістив її в № 3—6 журналу «Правда» за 1871 р.

Станіслав-Август Понятовський (1732—1798) — останній король Польщі, що був на троні з 1764 до 1795 р. Слухняна фігура в руках шляхетства і цариці Катерини II.

Торки — тюркомовні племена. Прийшли в причорноморські степи з Приаралля. Вперше згадуються в літопису 985 р. Зазнавши поразки від половців, переселилися на Русь. Частина послов'янилась, частину асимілювали половці. Сліди їх перебування лишились у назвах річок — Торч, Торець, міста Торчеськ.

Старовольський Симон (1588—1656) — польський письменник. У своїх працях подав цінні відомості про українських козаків.

З КИШИНЕВА

Вперше опубліковано в газеті «Діло», 1884, № 141 (додаток до № 141 «Діла»). Автограф зберігається в ІЛ, ф. 100, № 2295.

Захоплений звіт про великий успіх у Кишиневі трупи М. Старицького та М. Кропивницького, що давала вистави від 15 листопада до 1 грудня 1884 р.

Датується початком грудня 1884 р.

Подається за першодруком.

Вірина (Колотоновська) Олександра Іванівна (рік нар. невід. — 1926) — українська артистка. Почала виступати на сцені 1882 р. Виконавиця комедійних і драматичних ролей.

Грицай Василь Овсійович (1856—1910) — український актор. Розпочав свою діяльність 1883 р. в трупі М. Кропивницького. Пізніше був у трупі М. Старицького і один час очолював власну трупу.

В КОНЦЕРТІ

Вперше опубліковано в журналі «Зоря», 1887, № 11, стор. 183—186; № 12, стор. 201—204.

У Росії нарис довго не друкували. 29 жовтня 1898 р. петербурзький цензурний комітет заборонив його друкувати, бо вбачав у творі українофільську тенденцію. Та через місяць нарис був дозволений до надрукування в І томі «Повістей і оповідань» письменника, що вийшов у Петербурзі 1899 р. Надрукований він був і 1909 р. в другому виданні «Повістей і оповідань». 1912 р. його передрукував львівський журнал «Неділя» (№№ 42—44) під заголовком «На концерті».

Дата твору — 1886 р.

Подається за останнім прижиттєвим виданням: І. С. Нечуй-Левицький, Повісті й оповідання, т. І, вид. 2, К., 1909, стор. 186—202.

...сяє ще один день України, день майський... — Йдеться про день 16 (26) травня 1648 р., в який Богдан Хмельницький переміг польське військо під Корсунем. Перемога ця стала сигналом для загального повстання селян і козаків, яке розгорнулося в народно-визвольну війну українського народу.

...славна батова... — славна плеяда.

...де я... милувався Альпами. Автор був у Альпах влітку 1869 р.

Макарт Ганс (1840—1884) — австрійський художник, писав історичні картини.

Берне Карл-Людвіг (1786—1837) — німецький письменник-публіцист, автор «Паризьких листів» і «Менцеля-французоїда».

Брокен — найвища гора Гарцу в Німеччині (1142 *м*), де, за старовинними переказами, збираються на свято відьми у Вальпургієву ніч під 1-е травня.

РОСІЙСЬКА НАРОДНА ШКОЛА НА УКРАЇНІ

Вперше опубліковано в журналі «Правда», 1889, т. 1, вип. II і III, стор. 126—132.

У першодруку підпис — «А. Глаголь». Належність псевдоніму

І. С. Нечуєві-Левицькому незаперечно довів О. І. Дей («Радянське літературознавство», 1967, № 2, стор. 74—75).

Справа школи для народу здавна цікавила І. С. Нечуя-Левицького як учителя. Він бачив сам, як трудно вчити дітей не рідною їм мовою. Це він спостерігав і на Україні, і в Польщі, і в Молдавії. Тому і боровся за те, щоб давати освіту народові рідною мовою, повставав проти русифікації українського населення, запроваджуваної офіційною школою, протестував проти пригнічення і нехтування національної мови. Такий зміст двох статей на педагогічні теми, вміщуваних у томі.

Датується роком надрукування.

Подається за першодруком.

...у к р а ї н с ь к а м о в а д о з в о л е н а... т і л ь к и н а п е р ш е п і в р о к у... — Українська мова була взагалі заборонена в школі. Дітей навіть переслідували за те, що вони говорили рідною мовою (див. «Уривки з моїх мемуарів і згадок», вміщені у цьому томі).

П о л а т і — широкі нари для спання, влаштовувані в російській «ізбі» під стелею між піччю і протилежною їй стіною.

Г о л б ц і — відгородження у вигляді хижки, що їх роблять російські селяни у житлі за піччю.

«Ч е р в о и а я Р у с ь» — реакційна москвофільська газета у Львові, що виходила в 1888—1891 рр. і друкувалася «язичієм».

ПЕДАГОГІЧНА ПРОЯВА В РОСІЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ ШКОЛІ

Вперше опубліковано в журналі «Правда», 1893, т. XIX, вип. 57, стор. 620—623.

Статтю підписано псевдонімом «А. Глаголь».

Передруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1967, № 2, стор. 76—77.

Датується роком надрукування.

Подається за першодруком.

«Р о д н о е с л о в о» У ш и н с ь к о г о... в ж е д а в н о з а б о р о н е н о... — Цей підручник для початкових шкіл був заборонений міністерством освіти 1885 р. і допущений до вжитку в школах лише в 1901 р.

...з д о д а ч е ю і р м о с і в, т р о п а р і в, к о н д а к і в... — назви пісень релігійних книг. І р м о с — перша пісня, що служить зразком для дальших строф; т р о п а р — церковна пісня, найчастіше з однієї строфи; к о н д а к — пісня християнської ритмічної поезії.

«Д о м о с т р о й» п. Сильвестра... — пам'ятка російської літератури XV—XVI ст. Збірник правил поводження в громаді, сім'ї, побуті. Автором другої редакції збірника вважають радника Івана IV Грозного протопопа Сильвестра Медведєва.

Р и г о р и з м *(лат.)* — суворість; неухильне запровадження суворих етичних норм до людської поведінки.

МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА, УКРАЇНСЬКА АРТИСТКА

Вперше опубліковано в журиалі «Зоря», 1893, № 10, стор. 197—200.

Автограф зберігається в ІЛ, ф. 61, № 303.

Датується орієнтовно квітнем 1893 р.

Подається за першодруком.

«Никандр Безщасний» д. Садовського... — назва переробленої М. Садовським п'єси О. Ф. Писемського «Горькая судьбина». Поява на сцені цієї п'єси викликала в 1892 р. нові репресії проти української літератури (пропозиція Головного управління в справах друку Петербурзькому цензурному комітетові 8 січня 1892 р. за № 96).

Астарта — у фінікійській міфології богиня родючості, материнства і любові.

...Віардо, її ментор.... — Славетна співачка і композитор Віардо-Гарсіа Мішель Поліна (1821—1910). І. С. Тургенєв (1818—1883) познайомився з нею 1843 р. і до кінця життя був її другом і наставником.

Загорський Іван Васильович (справжнє прізвище Подзікунов; 1861—1908) — український актор, що працював з М. Кропивницьким з 1880 до 1888 р. а потім грав до 1900 р. в трупі М. Садовського.

Василенко Петро — український актор. У трупі М. Садовського був на ролях резонера.

Мова Денис Миколайович (справжнє прізвище Петров; рік народження невідом. — 1922) — український співак драматичний актор.

Ратмирова Олена Павлівна (1869—1927) — українська співачка і драматична актриса.

Суспіл — участь.

...заміжньої Олени... — Помилка в першодруку. Треба: «заміжньої Галі».

Шредер Фрідріх Людвіг (1744 — 1816) — видатний німецький актор і режисер. Вперше поставив на німецькій сцені п'єси В. Шекспіра.

Конгрів Уільям (1670—1729) — англійський письменник, автор комедій з життя аристократії. Викривав аморальність панівних верств Англії.

Драйден Джон (1631—1700) — англійський поет і драматург, видатний представник класицизму. Автор героїчних п'єс.

Вічірлі — Уічерлі Вільям (1640—1716) — англійський драматург. Змальовував картини розкладу аристократії.

Французький псевдокласицизм — напрям у французькій літературі XVII—VIII ст. в епоху абсолютизму (класицизм). Найвищого розвитку досягнув у трагедіях П. Корнеля (1606—1684), Ж. Расіна (1639—1699), в комедіях Ж.-Б. Мольєра (1622—1673). Теоретичні положення цього напряму сформулював Н. Буало (1636—1711) у поемі «Поетичне мистецтво».

Гейне — помилка в першодруку. Треба: Гейнзе Йоганн Якоб Вільгельм (1749—1803) — німецький письменник, автор роману «Ардінгелло, або Щасливі острови» (1787, 2 тт.).

Гетнер Герман (1821—1882) — німецький буржуазний істо-

рик літератури. Автор «Історії літератури XVIII ст.» (три частини, 1856—1870).

З б и т к и — надмірності.

Д е в р і о н — Д е в р і є н т Едуард (1801—1877) — німецький історик. Автор праці «Історія німецького театрального мистецтва».

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД НАЙНОВІШОЇ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вперше опубліковано в журналі «Радянське літературознавство», 1968, № 4, стор. 71—75. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР, ф. Барв. 4309, п. 281.

Стаття написана в жовтні 1894 р., очевидно, для журналу «Правда», але в свій час не була надрукована.

Подається за автографом.

...д у х с а м о ї у к р а ї н с ь к о ї і с т о р і ї м а й ж е у в с і п о п е р е д н і ч а с и д е м о к р а т и ч н и й. — У цьому твердженні відбилася суперечливість поглядів автора. Навпаки, у своїх художніх творах на історичні теми він змалював боротьбу прогресивних і реакційних течій в українському суспільстві.

В и з н а д в о р и т и — виявити (обнаружить).

К р а с ю ч е н к о — псевдонім О. Я. Кониського (1836—1900), автора повісті «Юрій Горовенко».

Р я д о п р а в л е н с т в о — урядове керівництво, уряд.

К р и н и ц ь к и й — псевдонім І. С. Нечуя-Левицького.

Г р. Г р и г о р і є в и ч — псевдонім Г. І. Цеглинського (1853—1912), українського письменника і громадського діяча, автора комедій з життя галицького суспільства.

СОРОК П'ЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Вперше опубліковано в журналі «Шершень», 1906, № 8, стор. 3.

Датується роком надрукування.

Подається за першодруком.

Ф р а н ц о з Карл-Еміль (1848—1904) — австрійський письменник, критик і публіцист, автор нарисів з життя галицьких і буковинських українців, дослідник українського фольклору та літератури. І. Нечуй-Левицький переказує його оцінку Шевченка з праці «Тарас Шевченко», надрукованої 1878 р. в збірці нарисів «Vom Don zur Donau» («Від Дону до Дунаю»).

Є р е м і я — давньоєврейський пророк, що в своїй «Книзі плачу» оплакував руйнування Єрусалиму та Іудеї вавілонським царем Навуходоносором.

Р е н а н Ернест-Жозеф (1823—1892) — французький письменник, філософ-ідеаліст, історик релігії, автор праць «Життя Ісуса», «Початки християнства» та ін.

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ

Подається вперше за чорновим автографом (ЦНБ, ф. І, № 27799).

У рецензії на альманахи «Розвага» і «Досвітні огні» автор дає стислий огляд творчості українських поетів.

Датується 1906 роком.

Романова Одарка — українська письменниця, авторка книг: «Пісні, думки та легенди» (1896), «Черствий пиріжок» (1895), «Пан та чабан» (1918).

Коваленко Олекса Кузьмич (1880—1927) — український поет, перекладач, упорядник декламатора «Розвага».

Штерн — Стерн Лоренс (1713—1768) — англійський письменник, один з засновників сентименталізму. Автор роману «Сентиментальна подорож Йоріка по Франції та Італії» (1768).

Шерідан Річард-Бринслі (1751—1816) — англійський драматург. Його викривальну комедію «Школа лихослів'я» ставлять в СРСР і досі.

Боденштедт Фрідріх (1819—1892) — німецький письменник і перекладач, 1845 року видав перекладений ним збірник українських пісень «Поетична Україна».

«Буркутські пісні» Франка.— Мовиться про «Буркутські станси».

Горацій Флакк Квінт (65—8 до н. е.) — римський поет. Його творам властивий тонкий гумор і витонченість поетичної форми.

Шамісso Адальберт (1781—1838) — німецький поет і вчений. Автор численних сатиричних творів, спрямованих проти реакції. Вірш, про який тут ідеться, у перекладі Павла Грабовського називається «Прачка».

Словацький Юліуш (1809—1849) — великий польський поет-демократ. Один з основоположників реалістичного напрямку в польській літературі. Багато його творів присвячено Україні.

Баранович Лазар (1620—1693) — церковний, літературний і політичний діяч України XVII ст. Автор книг: «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674).

Галятовський Іоаникій (рік нар. невід. — 1688) —український письменник, громадсько-політичний і культурний діяч. Автор книг: «Ключ разумінія» (1659), «Небо новое» (1665). Особливо відзначився своїми виступами проти уніатів та єзуїтів.

«ДЕ ЛЮДЕ — ТАМ І ЛИХО»

Вперше опубліковано в журналі «Дніпрові хвилі», 1911, № 22, стор. 301—304.

У рецензії яскраво виявилося співчутливе ставлення письменника до народних заворушень початку XX ст. і протест проти кривавих розправ самодержавства з селянами.

Датується роком надрукування.

Подається за першодруком.

Колізей — руїни стародавнього цирку в Римі.

«Дранний хутір» — оповідання Д. Яворницького, опубліковане 1911 р.

Подається вперше за чорновим автографом, що зберігається в ІЛ (ф. 11, № 5).

Після написання пародії «Без пуття, оповідання по-декадентському» в 1900 р. письменник почав писати і статтю, в якій, як він сам говорив, хотів показати «генезу й зародок цього чудернацького з'явища». Вмістити цю статтю він збирався в IX томі своїх творів після згаданої пародії. Свого наміру автор не здійснив, IX том вийшов без цієї статті. В його архіві лишився чорновик статті, яку тут і подаємо.

Датується 1911 роком на підставі вихідних даних розглядуваних видань.

Аналізуючи декадентські твори, І. С. Нечуй-Левицький підкреслює їхню шкідливість для тогочасної української літератури. Слабкою стороною статті є те, що письменник залічує до декадентських творів і деякі оповідання О. Кобилянської та Н. Кобринської, написані в реалістичній манері.

Лунд — мабуть, помилка. З дальшого викладу видно, що мова йде про Г. Лаубе.

Рюккерт Фрідріх (1788—1826) — німецький поет. Автор книги «Панцирні сонети».

Геббель Фрідріх (1813—1863) — німецький прогресивний драматург. Основна його драма «Марія Магдалина». Після революції 1848 р. відійшов від визвольного руху.

Мейснер Альфред (1822—1885) — німецький письменник демократичного напрямку. Представник поезії дрібнобуржуазної течії «істинного соціалізму».

Гартман Моріц (1821—1872) — австрійський письменник. В середині 40-х років — «істинний соціаліст».

Меріке Едуард (1804—1875) — німецький письменник, реакційний романтик, належав до так званої швабської школи.

Салле Фрідріх (1812—1843) — німецький поет. У його поезіях, афоризмах, епіграмах, новелах виявлялись ліберальні тенденції.

Прутц Роберт (1816—1872) — німецький поет, прозаїк, історик літератури. Друкувався в «Рейнській газеті», редактором якої був у 1842—1843 рр. Карл Маркс. Пізніше став захищати буржуазний порядок.

Грег — очевидно, помилка. Мабуть, Гервег Георг (1817—1875) — німецький поет. 1841 р. висунувся як один з видатних політичних ліриків періоду підготовки буржуазної революції 1848—1849 рр. Після революції поділяв погляди анархіста М. О. Бакуніна.

Нордау Макс (1849—1923) — німецький письменник реакційного напрямку. У численних працях підкреслював свою ворожість соціалістичному рухові. У книзі «Виродження» критикував декадентські твори.

Бодлер Шарль (1821—1867) — французький поет, попередник декадентів.

Верлен Поль (1844—1896) — французький поет, один з основоположників символізму.

Вільє де Ліль Адан Філіпп Огюст Матіас (1838—1889) — французький письменник.

Барбе — очевидно, мова йде про Барбе д'Оревільї

(1808—1889) — французького письменника, представника «жахливого» жанру.

Пеладан Жозефін (1858—1918) — французький поет. Писав у дусі Барбе д'Оревільї. Песиміст і містик. Автор праці «Латинський декаданс».

Гюісманс Жорж Шарль Марі (1848—1907) — французький письменник. Спочатку належав до натуралізму в літературі, потім — декадент.

Баррес Моріс (1862—1923) — французький письменник, що створював культ власного «я». Пізніше він визначився як реакціонер і шовініст.

Брандес Георг (1842 — 1927)—датський буржуазний літературний критик і історик літератури. Автор праць: «Найголовніші течії в європейській літературі XIX ст.» (видано в 1872—1890 рр.), «Вражіння з Росії», в якій подав докладні відомості про Т. Г. Шевченка.

«Sonata apassionata». Помилка в автографі. Треба: «Valse melancolique».

Каменецький — треба: Каменський Анатолій Павлович (1876—1941) — російський письменник. Для його творчості характерні біологізм та еротизм. Разом з М. Арцибашевим був виразником літературного розпаду в роки реакції після революції 1905—1907 рр.

Юліан Одступник — Флавій Клавдій Юліан (332—363) — римський імператор (361—363). Був ворогом християнства.

Констанцій — 337 року був імператором Східної імперії, 350—361 (до Юліана) — імператор усієї Римської імперії.

Отто Людвіг (1813—1865) — німецький повістяр, драматург і критик, представник так званого «поетичного реалізму».

...гугенот Жан Каваль'є... Каваль'є Жан (1680—1740) — французький протестант. 1702 р. очолив повстання гугенотів у Севеннах проти французького короля.

Амфітеатров Олександр Валентинович (1862—1923) — російський буржуазний фейлетоніст і белетрист. Під час першої світової війни засиував чорносотенну шовіністичну газету «Русская воля».

«На щаблях життя» — треба: «Щаблі життя».

«Чорний Барс і Біла Пантера» — треба «Чорна Пантера і Білий Ведмідь».

«... Олесеві вірші в великоруському перекладі...» — Переклади ці з'явилися 1909 р. в книзі І. Рукавишникова «Молодая Украина» (СПб., 1909, стор. 93—105).

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР зберігаються два зшитки під заголовками «Сільські і міські сюжети для оповіданнів, пейзажі й характеристики» (ф. І, № 27836) та «Сільські мотиви. Пейзажі, типи й характеристики» (ф. І, № 27794), в яких протягом життя І. Нечуй-Левицький робив фольклорні записи, різні начерки, записував почуті від народу слова. Записи не систематизовані, розкидані. Ними користувався Б. Грінченко, редагуючи

чотиритомний словник української мови. Проте не всі лексичні матеріали використано в словнику, а фольклорні записи взагалі ніколи не публікувалися.

Ми подаємо їх тут за хронологією і в тому порядку, як вони записані в зошитах. Закреслені письменником слова і фрази взято в ламані дужки (< >).

ЛИСТИ

Епістолярна спадщина І. С. Нечуя-Левицького — важливе джерело для дослідження життя і творчості письменника — в значній мірі маловідома і ще повністю не зібрана.

За попередні роки близько третини виявлених досі листів І. С. Нечуя-Левицького опублікував М. С. Возняк («З листування Івана Левицького з Олександром Кониським і Омеляном Огоновським». — «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 63—69; «З листування Івана Нечуя-Левицького з галичанами». — В кн.: «Науковий збірник за рік 1927», т. XXVI. К., ДВУ, 1927, стор. 97—133; «До взносин Ів. Нечуя-Левицького з галичанами (Десять його листів до Ів. Пулюя). — «Літературний архів», 1931, кн. 1—2, стор. 142—153.

Перша публікація п'яти листів І. С. Нечуя-Левицького до В. Барвінського з'явилась в газеті «Руслан» у статті О. Барвінського «Переписка Ів. Левицького (Нечуя) з редактором «Правди» Волод. Барвінським» (1904 р., ч. 285). Вдруге ці листи надруковані у 1931 р. в книзі К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.» (Х.—К., «Пролетар», 1931, стор. 567—570).

Крім того, було опубліковано два листи до П. Я. Стебницького в додатку до монографії про Нечуя-Левицького (К., «Слово», 1924, с. 158—170), один лист до М. Грушевського, надісланий на ім'я Йосипа Рогалевича (журнал «Україна», 1967, № 22, стор. 24), лист до М. Венгжина («Радянське літературознавство», 1968, № 4, стор. 76—77) та кілька уривків з листів до окремих адресатів.

В 1929 р. Ю. О. Меженко — упорядник першого посмертного багатотомного видання творів І. С. Нечуя-Левицького — готував до друку епістолярну спадщину письменника, що мала бути включена до останнього тома. Проте із запланованих дванадцяти томів вийшло протягом 1926—1930 рр. лише одинадцять. Зібраний Ю. О. Меженком матеріал був використаний при упорядкуванні даного тома.

Не всі оцінки і судження І. С. Нечуя-Левицького, висловлені в його листах, сьогодні сприймаються як правильні. Деякі з них відбивали тогочасний рівень науки і нині застаріли або в дальшому розвитку науки про літературу виявились помилковими. Зокрема не можна погодитись з твердженням письменника про розвиток мов трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. І. С. Нечуй-Левицький, слідом за П. О. Кулішем, повторює помилкові твердження щодо значення російських повістей Т. Г. Шевченка. Є й ряд інших суто суб'єктивних тверджень письменника, з якими не можна погодитись.

В даному томі вміщено 166 листів. Це найповніше на сьогодні зібрання епістолярної спадщини письменника, хоч і далеко не повне.

Листи друкуються за автографами, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, в рукописних

фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури Української РСР та в приватних осіб. Частина листів друкується за першодруками або рукописними копіями, зробленими для згаданого видання, яке готував Ю. О. Меженко. У всіх випадках зроблено відповідні посилання.

Листи в томі розміщені в хронологічному порядку. Авторські дати в точній їх транскрипції подаються на тому місці, де їх проставлено в листі. Одночасно до кожного листа вгорі ліворуч проставлено дату за новим стилем.

В примітках на початку подаються короткі текстологічні відомості: за чим друкується, де зберігається, де опубліковано листа, чи друкується вперше. За текстологічною частиною примітки подається стисла характеристика осіб і подій, про які йде мова в листі.

1

Листування І. С. Нечуя-Левицького з Павлом Гнатовичем Житецьким (1837—1911) — видатним українським філологом — охоплює період з 23 квітня 1872 р. до 26 квітня 1906 р. Стосується воно переїзду письменника на проживання до Києва, в чому йому сприяв П. Г. Житецький, друкування творів Нечуя-Левицького та питань українського правопису. Всі чотири опубліковані тут листи подаються вперше за автографами, що зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (ф. І, № 49615, 49617—49619). Цей лист — за автографом І, 49615.

Лопатинський Лев Григорович (1842—1922) — український і російський філолог.

2

Вперше опубліковано в «Записках історичної секції Всеукраїнської академії наук» («Науковому збірнику»), 1927, т. XXVI, стор. 103—104 (далі скорочено: «Записки», 1927, XXVI, стор.). Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 100, № 2294. Подається за першодруком.

Високоповажний добродію! — Очевидно, Нечуй-Левицький звертається до Степана Гучковського, який у 70-і роки був директором друкарні Ставропігійського інституту. Гроші передавалися за виготовлену в цій друкарні коштом автора книгу «Повісті Івана Нечуя», т. 1. До книги входили: «Слівце від видавництва», «Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причепа». Як свідчить М. Драгоманов, це видання обійшлося авторові в 500 крб. за 500 прим.

Сушкевич Корнило (1840—1885) — ліберально-буржуазний громадсько-культурний діяч Галичини. 1867 р. видав уперше в Галичині своїм коштом два томи «Поезій» Т. Г. Шевченка. Один із засновників і керівників «Просвіти» (1868) і товариства ім. Шевченка (1874).

3

З видатним українським композитором І. С. Нечуя-Левицького зв'язувала велика творча дружба. М. В Лисенко (1842—1912) присвятив письменникові «Дві пісні без слів» (Deux chansons sans parolles) для фортепіано (1878). Найвидатніший же твір І. Нечуя-Левицького — повість «Микола Джеря» (1878) присвячено М. Лисенкові. Листування їхне повністю не збереглося. Нині відомо 5 листів М. Лисенка (надруковані у вид.: М. В. Лисенко, Листи, «Мистецтво», К., 1964) та один лист І. Нечуя-Левицького, який друкується вперше в нашому виданні. Подається за автографом (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, відділ рукописів, ф. $\frac{36—3}{151}$).

...почав либретто...— Йдеться про оперету на чотири дії «Маруся Богуславка», надруковану в Києві 1875 р. (див. 9-й том нашого видання).

...з Владимиром Боніфатьєвичем — Антоновичем.

...як Ви писали...— Лист не зберігся.

...зоставив комедію. — В цей час І. Нечуй-Левицький працював над комедією в п'яти діях «На Кожум'яках», надрукованою в Києві 1875 р. (див. 9-й том нашого видання).

4

Вперше — в газ. «Руслан», 1904, № 285.

Вдруге — в книзі «Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.», ч. I, X—К., 1931, стор. 567—568 (далі скорочено «Галичина й Україна...», стор.). Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР, ф. Барвінських, № 4805. Подається за книгою «Галичина й Україна...».

Листування І. С. Нечуя-Левицького з В. Г. Барвінським тривало недовго і стосувалося видання в Галичині різних творів письменника, друкування в «Правді» повістей і оповідань тощо.

Барвінський Володимир Григорович (псевд. Василь Барвінок, Ришмидинов та ін.; 1850—1883) — український буржуазний письменник, критик і публіцист. Редактор органів партії народовців — журналу «Правда» (1876—1880) та газети «Діло» (1880—1883).

Як будете печатати «Хмари»... — Повість «Хмари» була надрукована другим виданням у Львові тільки 1890 р. як 35-й том «Бібліотеки найзнаменитших повістей» (перше видання вийшло в Києві 1874 р.).

«Унія і Петро Могила» — книжка вийшла в Києві 1875 р.

5

Вперше — в газ. «Руслан», 1904, № 285.

Вдруге — в книзі «Галичина й Україна...», стор. 568. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, ф. Барвінських, № 4805.

Подається за книгою «Галичина й Україна...».

Щодо «Хмар», то видавайте... як II часть повіс-

тей. — Друга частина «Повістей» І. С. Нечуя-Левицького у Львові не вийшла.

«Баба Палажка» — надрукована в журн. «Правда», 1875, № 23.

...чом не можна печатати в «Правді» всього ескізу «Міфології»... — Йдеться про дослідження «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології», яке було надруковане в журн. «Правда» 1876 р., №№ 1—9, 13—17, 20, 22, 23, і того ж року вийшло у Львові окремим виданням.

6

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 63—66. Автограф — в ІЛ, ф. 77, № 124/69. Подається за першодруком.

Перші два листи з п'яти містять відповідь письменника на запрошення О. Я. Конисього взяти участь у хрестоматії нової української літератури, яку він задумав видавати в середині 70-х років. Вона не вийшла в світ у зв'язку з забороною української мови в 1876 р. До першого листа додана автобіографія І. С. Нечуя-Левицького, яка призначалася для цієї хрестоматії. Інші три листи стосуються творчих задумів письменника, лікування на водах у Щавниці тощо.

...тепер я пишу «Богдана Хмельницького»... — Книжка вийшла 1878 р. у Львові.

Питель — водяний млин для високосортного помолу.

Щебувши в Київській академії... — Весь цей абзац у автографі викреслено.

7

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 66. Автограф в ІЛ, ф. 77, № 126/221. Подається за першодруком.

«Бідний думкою багатіє» — надруковано в «Правді», 1875, № 24.

...починати читанку для сільських дітей... — Читанка І. С. Нечуя-Левицького в зв'язку з забороною українського слова в 1876 р. в світ не вийшла.

8

Подається вперше. Автограф у ЦНБ, ф. І, № 27941.

Антепович Олексій Данилович — секретар Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Вступивши в 1874 р. членом-співробітником Російського географічного товариства, І. С. Нечуй-Левицький став у ньому співробітничати. З цим листом він послав до Південно-Західного відділу, що перебував у Києві, чотири записи фольклорних оповідань. Письменник не міг знати, що 18 (30) травня відділ товариства був закритий Емським актом 1876 р. Оповідання «Як цариця Катерина ставила короля в Варшаві» має паралель з оповіданням у виданому Південно-Західним відділом товариства збірнику М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы», К., 1876, стор. 214. Так само і оповідання про Палія (там же, стор. 203).

Попросіть Луку Васильовича... щоб зібрав гроші за продані книжки. — Очевидно, за «Повісті», п'єси «Маруся Богуславка» і «На Кожум'яках», оповідання «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти», «Унія і Петро Могила», що вийшли в Києві до 1876 р.

9

Вперше — в газ. «Руслан», 1904, № 285.

Вдруге — в книзі Студинського «Галичина й Україна...», стор. 568—569. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, ф. Барвінських, № 4805. Подається за книгою К. Студинського.

Моя повість «Кайдашева сім'я»... — Повість була надрукована в журн. «Правда» в 1879 р., вип. 3—12, і того ж року вийшла у Львові окремим виданням.

Пипін у своєму новому (2°) виданні «Истории славянских литератур»... — Перший том цього видання вийшов 1879 р. Розділ про галицько-руську літературу з цієї книги був надрукований українською мовою в журн. «Зоря», 1881, №№ 3—7, 9, 10.

«Очерк малор[усской] истории литературы» Прижова. — Мова йде про працю І. Г. Прижова «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з 11 по 18 ст.», в свій час перекладену українською мовою І. С. Нечуєм-Левицьким.

10

Вперше — в газ. «Руслан», 1904, № 285.

Вдруге — в книзі К. Студинського «Галичина й Україна...», стор. 569. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, ф. Барвінських, № 4805. Подається за книгою К. Студинського.

«Кайдашеву сім'ю» мені вернули з Петербурга — Повість була дозволена до друку тільки 1886 р.

11

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 7886).

Комаров Михайло Федорович (1844—1913) — український бібліограф, критик, фольклорист. Листування І. С. Нечуя-Левицького з М. Ф. Комаровим охоплює період з 1879 р. по 1911 р. Зберігся автограф лише першого листа, решта автографів не виявлена, вони друкуються за копіями сина М. Ф. Комарова — Богдана Михайловича, зробленими 1927 р. для Ю. О. Меженка, які й зберігаються в його особистому архіві.

Шкляревський Олексій Сергійович (1839—1906) — український патолог і біофізик. Викладав у Київському університеті.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український літературознавець, член-кореспондент Петроградської Академії наук і академік АН УРСР.

О «Хмарах»... заметка — Вміщено в «Киевских Епархиальных ведомостях» № 2 за 1875 р.

12

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 104—105. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1604/98. Подається за першодруком.

Ви пишете, що ми певно довідались про все з газет. — В. Барвінський писав Нечуєві-Левицькому у недатованому листі (очевидно, з кінця 1879 р.), що у Львові на Руській раді дійшло до розриву між старими русинами й «Словом», органом москвофілів, які орієнтувались на російський царизм і виступали проти розвитку української культури на західноукраїнських землях.

В мене вже є повість.— Мова йде про «Старосвітські батюшки та матушки».

Повість Куліша «Михайло Чернишенко». — Ця повість під назвою «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад, ч. I и II» вийшла з друку в Києві 1843 р.

Трегубов Єлисей Кипріянович (1849—1920) — культурно-освітній діяч, викладач колегії Галагана в Києві, учасник «Громади», співробітник журналу «Киевская старина».

13

Вперше — в газ. «Руслан», 1904, № 285.

Вдруге — в книзі К. Студинського «Галичина й Україна...», стор. 570. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, ф. Барвінських, № 4805. Подається за книгою К. Студинського.

«Бурлачка» вийшла у Києві 1880 р. У журн. «Правда» не друкувалася.

«Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина». — Книжка вийшла 1878 р. у Львові.

Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький». — Книжка вийшла 1879 р. у Львові.

14

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 49617).

Лист стосується цензурних перешкод з виданням творів І. С. Нечуя-Левицького.

Оце недавно виписав я з-за границі «Миколу Джерю». — Мається на увазі львівське видання повісті 1878 р.

«Заря» — щоденна газета ліберального напряму виходила в Києві у 1880—1886 рр.

«Правда» — щоденна газета буржуазно-ліберального напряму, виходила в Одесі у 1877—1880 рр.

Як «Микола Джеря» пригодиться до збірника, то напишіть. — Мається на увазі перша частина українського альманаху «Рада» (1883), де вміщено повість «Микола Джеря».

15

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 49616).

А б а з а Микола Савич (1837—1901) — сенатор, начальник Головного управління в справах друку.

Г р и г о р ' є в Василь Васильович (1816—1881) — буржуазний історик. В 1874—1880 рр.— начальник Головного управління в справах друку.

«Л и с т д о х л і б о р о б і в п р о ж у ч к а - х л і б о ї д а».— Брошура під такою назвою вийшла у 1880 р. в Харкові й підписана ініціалами М. Л.

16

Вперше — в ж. «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 66. Автограф в ІЛ, ф. 77, № 125/223. Подається за першодруком.

...д л я м а л о г о і в е л и к о г о а л ь м а н а х а... — Для малого письменник дав нарис «Шевченкова могила» і оповідання «Приятелі» («Два Кузьми»). Вони були надруковані в альманасі «Луна», К., 1881. Великий альманах не вийшов.

17

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 104. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1604/45. Подається за першодруком.

Б е л е й Іван Михайлович (1856—1921) — український журналіст. Співробітничав у журналі «Друг». У 1881—1882 рр. був редактором журналу «Світ». 1884—1902 рр. — редактор газети «Діло».

Листування І. Нечуя-Левицького з І. Белеєм почалося з 1881 р. і тривало до 1902 р. Шістнадцять листів, які містяться тут, стосуються друкування в журн. «Світ» 1881 р. «Життєписі Івана Левицького (Нечуя), написаної ним самим», бюста, виготовленого для львівських товариств, друкування в «Бібліотеці найзнаменитших повістей» «Причепи», «Хмар» (поправок до них), нездійсненого видання «Князя Єремії Вишневецького».

Ш п а н о в с ь к и й — можливо, Ш п а н о в с ь к и й Л. П., член кишинівського гуртка, очолюваного І. С. Нечуєм-Левицьким.

Б у д е з а в е д е н и й у к р а ї н с ь к и й п р е п о д а в а т е л ь с ь к и й я з и к. — Марні були надії письменника на те, що царизм не тільки скасує заборони українського слова, а й заведе в школах на Україні українську мову. Звістка про це була вміщена в тодішніх одеських газетах.

18

18 листів І. С. Нечуя-Левицького, які вперше друкуються в нашому виданні (автографи їх зберігаються у відділі рукописів ЦНБ, ф. III, № 38349—38366) і 5 листів Б. Д. Грінченка (автографи також зберігаються у відділі рукописів ЦНБ, ф. I, № 27857—27858 і ф. III, № 40970—40972) складають відоме нам листування між цими письменниками, яке охоплює період від 1881 до 1910 р. Початок йому поклав Б. Грінченко у 1881 р., звернувшись до Нечуя-Левицького з проханням допомогти порадою і оцінити перші літературні спроби. Листування дійшло до нас не повністю.

Цей лист подається за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38363).

«Л у н а» — літературний альманах, упорядкований і виданий 1881 р. О. Кониським, перше київське видання українською мовою.

«С т р а н а» — політична і літературна газета ліберально-монархічного напряму; видавалась у Петербурзі 1880—1883 рр. тричі на тиждень (до 1881 р. — двічі). Видавець-редактор — Л. Полонський.

19

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 104. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1604/42. Подається за першодруком.

Ш у х е в и ч Володимир Осипович (1850—1915) — український журналіст і етнограф. Засновник і редактор дитячої газети «Дзвінок» та журналу «Учитель». Автор п'ятитомної праці «Гуцульщина».

20

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38364).

«Л у н а» д о з в о л е н а... — цензурний дозвіл на «Луну» дано в Києві 17 березня 1881 р.

...р е д а к т о р «Д і л а» — В. Г. Барвінський.

П і с к у н о в Фортунат Михайлович — один із перших українських лексикографів. У передмові до «Словниці української (югоруської) мови» (Одеса, 1873) нараховував сім говорів української мови, одним з яких вважав білоруську мову. (Цей погляд, як видно з листа, поділяв і Нечуй-Левицький). У другому виданні («Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской і Австро-Венгерской империи. Составил Фортунат Пискуиов. Издание второе, исправленное и значительно пополненное», К., 1882) запропонував іншу класифікацію діалектів української мови.

Л а с т і в к а — Олена Антонівна Косач (одружена Приходько), тітка Лесі Українки, відома як автор поеми «Ганна» (К., 1881) і низки віршів.

21

Подається вперше за автографом (ЦНБ, ф. III, № 38365).

А л е к с а н д р о в Володимир Степанович (1825—1894) — український письменник, автор оперет «За Неманъ іду» та «Не ходи, Грицю, на вечорниці», видавець альманаху «Складка» (К., 1887—1893). Жив у Харкові.

22

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. I, № 49618).

Я к п о б а ч и т е Л у к у... — Л. В. Ільницький — український громадський діяч, член київської Громади та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, власник друкарні у Києві, де друкувалися видання Громади. Згодом заслання до Сибіру.

23

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38366).

Зимбирський — треба: Земборський, дядько Б. Грінченка.

...Ваші вірші я одіслав. — І. С. Нечуй-Левицький надіслав вірші Б. Д. Грінченка М. П. Старицькому (див. лист М. Старицького Б. Грінченкові від 21 листопада 1881 р. у вид. Михайло Старицький, Твори у восьми томах, т. 8, «Дніпро», К., 1965, стор. 446—447), а також до редакції журналу «Світ».

...двох з них бачив надрукованими. — У перших двох номерах журналу «Світ» за 1882 р. вміщено поезію Б. Грінченка «Неначе і світ такий гарний...».

...в своєму збірникові... — У цей час М. Старицький готував альманах «Рада», перша частина якого вийшла у Києві 1883 р. Тут надруковано вірші Б. Грінченка «Матері», «Сестрі», «Минуле», «Ні, про минулі давні дні», «Весна» та ін.

24

Подається вперше за копією Б. М. Комарова, зробленою 1927 р. для Ю. О. Меженка (зберігається в його особистому архіві).

Лука, мабуть, справді закрутився... — Мається на увазі Л. В. Ільницький.

Нейман Цеслав Гермогенович — український фольклорист та історик ліберально-буржуазного напряму.

25

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 105—106. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1603/65. Подається за першодруком.

З листування І. С. Нечуя-Левицького з І. Франком відомі два листи. У них письменник ділиться враженнями про прочитану повість «Захар Беркут» та про неповторну красу Карпат, де в той час перебував на водах. У другому листі Нечуй-Левицький пише про те, що він поділяє погляди Франка на проект Статуту Наукового товариства ім. Шевченка.

«Захар Беркут». — Ця повість друкувалася в «Зорі», 1883, № 7—15.

Сапогівський Лев (1858—1883) — псевдонім Льва Васильовича, талановитого письменника, автора ряду оповідань і статей у журналі «Зоря».

Масляк Володимир (1852—1924) — поет, співробітник журналів «Зоря» і «Зеркало». Згадуваний тут вірш «До орлів» надрукований у «Зорі», 1882, № 14.

Білоус Федір (1828—1892) — галицький педагог і письменник, автор науково-популярних праць, писаних «язичієм».

Танячкевич Данило (1842—1906) — клерикально-націоналістичний діяч у Галичині.

Обписую трохи Карпати. — Йдеться про нарис «В Карпатах», що був надрукований 1885 р. в газеті «Діло» і того ж року вийшов у Львові окремою книжкою.

26

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 66—67. Автограф в ІЛ, ф. 77, № 125/225. Подається за першодруком.

Дорога страшно мене змучила. — Дорога на води в Щавницю (Австро-Угорщина), де письменник був літом 1884 р.

Дуже радісну звістку подаєте Ви про «Вістник» — тобто про нову всеукраїнську (для Галичини і Наддніпрянщини) газету «Братство», яка мала виходити з 1 липня 1885 р. у Львові за редакцією І. Франка. Була надрукована тільки програма, сама ж газета не вийшла.

27

Подається за публікацією в журналі «Україна» (1967, № 22, стор. 24). Автограф зберігається в ЦДІА у Києві.

Листування І. С. Нечуя-Левицького з М. С. Грушевським охоплює період з 1884 р. по 1906 р. Почалося воно, коли М. С. Грушевський був учнем Тифліської гімназії, а І. С. Нечуй-Левицький вчителював у Кишиневі. Спочатку Грушевський просив письменника відписати йому на ім'я учителя Йосипа Рогалевича, але останній, певно, не передав одержаної відповіді. Тому наступні листи він просив адресувати безпосередньо йому. Листування стосувалось головним чином друкування художніх творів. Автографи листів зберігаються в ЦДІА УРСР у Києві (ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 1—45).

28

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 1—2).

На конверті адреса: «В г. Тифлис Его благородию Михайлу Сергеевичу г. Грушевскому в 1-ю класс. гимназию.
Кишинев».

29

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 4—5).

30

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво», 1920, № 2, стор. 67. Автограф в ІЛ, ф. 77, № 125/227. Подається за першодруком.

«Чи недужий...» — Правильна назва оповідання О. Конського — «Чи злочинець, чи недужий?» Було воно надруковане під криптонімом К. О. Я. в журн. «Зоря», 1885, № 3—5.

Про галичан скажу, що не мені їх мирити... — Це відповідь О. Конському на його лист від 4 травня 1885 р., в якому містилася порада втрутитися в суперечки галицьких літераторів.

Чернівецькі редактори прислали мені запросини до їх альманаху — до «Буковинського альманаху», що вийшов 1885 р. в Чернівцях.

31

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 6—7).

На конверті адреса: «В г. Владикавказ Его превосходительству Сергею Федоровичу г. Грушевскому (для передачи М. Сер. Грушевскому).

Кишинев».

32

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 106. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2296. Подається за першодруком.

Романчук Юліан (1842—1932) — буржуазно-ліберальний громадський діяч народовського напряму, редактор газети «Батьківщина» в 1879—1896 рр.

...отець Омелян — О. Огоновський.

33

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 10—11).

Сталь Анна-Луїза-Жермен де (1766—1817) — французька письменниця.

«Нива» — український літературний збірник. Вийшов у 1885 р. в Одесі. Тут вміщено оповідання І. С. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса».

На конверті адреса: «В г. Тифлис. Его благородию Михаилу Грушевскому, ученику 1-й Тифлисской гимназии.

Кишинев».

34

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 13—14).

«Степ» — альманах, виданий 1886 року в Херсоні. Тут вміщено оповідання І. С. Нечуя-Левицького «Невинна», також оповідання М. Заволоки (псевдонім М. С. Грушевського) «Бідна дівчина».

На конверті адреса: «В Тифлис, Его благородию Михаилу Сергеевичу Грушевскому. В 1-ю Тифлисскую гимназию.

Киев».

35

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 106—107. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2297. Подається за першодруком.

«Свої й чужі» — повість М. С. Грушевського. У «Ділі» вміщена не була.

«Джугур» — оповідання М. С. Грушевського «Бех-аль Джугур. Фантазія» — вміщена в газ. «Діло», 1885, № 66—68.

Лебединцев Феофан Гаврилович (1828—1888) — український ліберально-буржуазний історик, перший видавець і редактор

журналу «Киевская старина». Він переклав російською мовою «Старосвітські батюшки та матушки».

Є надії, що дадуть дві третини [пенсії]. — Пенсію письменникові було збільшено з 200 до 600 крб. на рік з 31 січня 1886 р.

36

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 107. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2298. Подається за першодруком.

Лист написаний на візитній картці І. С. Нечуя-Левицького, без дати.

«На Південній Україні» — друга назва статті «Од Києва до Одеси».

37

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 107. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2290. Подається за першодруком.

«Старі батюшки та матушки» — «Старосвітські батюшки та матушки» в той час видані не були. Вийшли вони на Східній Україні мовою оригіналу лише в 1900 р. в II томі «Повістей і оповідань». В журналі «Зоря» повість надрукована 1888 р. В перекладі російською мовою вміщено в журналі «Киевская старина» 1884 і 1885 рр. Окремою відбиткою з цього журналу вийшла 1886 р.

38

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 107. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2300. Подається за першодруком.

Як буде їхати ваш львівський жених. — Мовиться про І. Франка, який приїхав у Київ навесні 1886 р. і тут одружився.

Передав разом з рукописом обписання Миколаєва ... — Мова йде про рукопис «На Південній Україні».

39

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 16—17).

«Батьківщина» — українська буржуазна газета. Виходила у Львові протягом 1879—1896 рр.

«Складка» — український літературно-художній альманах. Перший випуск, про який пише І. С. Нечуй-Левицький, вийшов у Харкові в 1887 р.

На конверті адреса: «В г. Тифлис. Милостивому государю Михаилу Сергеевичу г. Грушевскому. В 1-ю Тифлисскую гимназию. Киев».

40

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 108, Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2301. Подається за першодруком.

У листі узгоджується правка рукопису «Старосвітських батюшок та матушок», щоб київське і львівське видання були однаковими.

41

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 109—110. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2302. Подається за першодруком.

У листі дано поправки до повісті «Причепа» (за книжкою «Повісті Івана Нечуя», т. 1, Львів, 1872) для підготовлюваного видання у «Бібліотеці найзнаменитших повістей», додатку до газети «Діло». Повість вийшла 1889 р.

...в нас немає надії на видання... — Йдеться про повість «Причепа», яка після неодноразових спроб провести її через цензуру вийшла на Східній Україні тільки в 1901 р. в III томі «Повістей і оповідань» І. С. Нечуя-Левицького.

42

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 111—112. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2303. Подається за першодруком.

Лист містить поправки до повісті «Хмари» (за книгою «Повісті Івана Левицького», К., 1874) для підготовлюваного видання її у «Бібліотеці найзнаменитших повістей». Повість вийшла 1890 р.

Кореспонденція в «Діло» — була надрукована в газ. «Діло», 1890, 15 (27) січня, № 11.

Чи дістала «Зоря» мою повість «Над Чорним морем»?.. — Повість була надрукована в журналі «Зоря», 1890, № 5—21. 1891 р. вийшла у Львові окремим виданням.

Г. Чулай — псевдонім М. Грушевського.

43

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 112—114. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2304. Подається за першодруком.

Київський збірник «Вістки» — надрукований не був.

Для «Киевской старины» компоную «Українські штукарі». — Нарис у російському перекладі надрукований у журналі «Киевская старина», 1890, № 9—11. Мовою оригіналу опублікований у «Правді» в 1891 р. (вип. 7—12) і в 1892 р. (вип. 35—36 і 40).

44

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 114—116. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2305. Подається за першодруком.

Гладилович Дем'ян (1846—1892) — український буржуазний діяч, голова товариства ім. Шевченка у Львові, один із засновників газети «Діло».

45

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 116—118. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2306. Подається за першодруком.

46

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, ст р. 118. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 668. Подається за першодруком.

Василь Лукич (літературний псевдонім Левицького Володимира Лукича; 1856—1938) — галицький культурно-освітній діяч, видавець та літературний критик. У 1890—1897 рр. — редактор журналу «Зоря». Видавав твори І. С. Нечуя-Левицького. Листування з ним (одинадцять листів з 5 квітня 1890 р. до 17 листопада 1894 р.) і стосується різних видавничих справ: друкування в журн. «Зоря» оповідань і повістей та статей («Навіжена», «Поміж ворогами», «Марія Заньковецька, українська артистка»), поправок до цих творів тощо.

Ваш лист з Станіславова. — Йдеться про лист Василя Лукича від 8 квітня 1890 р.

В вашому ділі видання літературного збірника. — У листі Василь Лукич просив прислати матеріал для збірника, що вийшов 1890 р. і мав розсилатись членам товариства «Просвіта» з календарем на рік 1891. Назва збірника — «Квітка» (Львів, 1890).

«Ватра» — літературно-науковий збірник, що його видав Василь Лукич у Стрию 1887 р. Тут була надрукована казка І. С. Нечуя-Левицького «Два брати».

47

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво» 1920, № 2, стор. 67—69. Подається за першодруком.

Обидва листи до О. Огоновського є відповіддю на його листи, в яких автор «Історії літератури руської» просив прислати автобіографію, доповнивши ту, що була надрукована в журналі «Світ», 1881.

У своєму останньому листі О. Огоновський просив уточнити деякі неясні місця в автобіографії.

В «Дзвінок» послав я два невеличкі переклади. — Ці переклади були надруковані 1890 р. в «Дзвінку»: в № 12 — «Вдячний лев», у № 13 — «Малпа злодюжка».

48

Вперше — в журн. «Життя і мистецтво», 1920, № 2 стор. 69. Подається за першодруком.

«Рибалка Панас Круть» — в російському перекладі повість була надрукована в газ. «Киевлянин», 1874, № 8—10.

«Баба Параска» — по-українськи надрукована в газ.

«Киевлянин», 1874, № 11. У львівській «Правді» оповідання надруковане того ж 1874 р. Тоді ж вийшло в Києві окремою книжкою і в збірці «Повісті Івана Левицького», К., 1874.

49

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 118—119. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 669. Подається за першодруком.

...з а с т а в В а ш л и с т. — Йдеться про лист Василя Лукича від 13 серпня 1890 р., в якому він сповіщав, що за дорученням товариства ім. Шевченка з 2 вересня обійме посаду редактора журналу «Зоря», і просив присилати матеріал для надрукування.

П о в і с т ь «Н а в і ж е н а» — надрукована в журналі «Зоря», 1891, № 1—4, 6—10. Того ж року вийшла у Львові окремим виданням.

«В і т р о г о н» — надруковано 1891 р. в львівському журналі «Дзвінок».

П р о ш у п е ч а т а т и п о в і с т ь ф о н е т и ч н о ю п р а в о п и с с ю — тобто удосконаленою «кулішівкою».

50

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 9754).

К і в л и ц ь к и й Євген Олександрович — співробітник редакції журналу «Киевская старина».

Р а д з і є в с ь к и й Ігнат Григорович — небіж І. С. Нечуя-Левицького.

В листі йдеться про надсилку номерів журналу «Киевская старина» (№№ 9—12 за 1890 р.), де вміщено етнографічний нарис І. С. Нечуя-Левицького «Українські гумористи та штукарі».

51

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 119. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2307. Подається за першодруком.

О п о в і д а н н я М а л я р е н к а. — Очевидно, мова йде про оповідання Катерини Маляренко «Понад Дніпром. Картини», яке було вміщене в журн. «Зоря», 1892, №№ 8—9.

52

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 119. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 670. Подається за першодруком.

Цей лист є відповіддю на лист Василя Лукича від 11 травня 1892 р., в якому він просив І. С. Нечуя-Левицького прислати фото для «Зорі» і доповнити біографічні дані. Портрет вміщено в журн. «Зоря», 1892, № 16, стор. 301. Біографії в цьому журналі не надруковано, а зроблено посилання на «Зорю», 1890, №№ 18—24, і 1891, №№ 1—2, де вміщено розділ про письменника з книги О. Огоновського «Історія літератури руської».

53

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 119—120. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 671. Подається за першодруком.

«В о р о г и» — один із заголовків повісті «Поміж ворогами», що була надрукована в журн. «Зоря», 1893, №№ 7—21. Того ж року у Львові вийшла окремим виданням.

«Н и в а» — російський щотижневий популярний ілюстрований журнал буржуазно-ліберального напряму. Виходив у Петербурзі з 1870 до 1917 р.

«Ж и в о п и с н о е о б о з р е н и е» — російський щотижневий ілюстрованиий ліберально-буржуазний журнал, призначений для «семейного чтения». Видавався в Петербурзі з 1872 до 1905 р.

54

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 120. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 672. Подається за першодруком.

...н е в с т и г н у с к і н ч и т и с в о ю п о в і с т ь. — Мовиться про повість «Поміж ворогами».

55

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 120—121. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 673. Подається за першодруком.

Це відповідь на лист Василя Лукича від 23 лютого 1893 р., в якому він сповіщав, що повість «Поміж ворогами» одержав, і просив пояснити деякі незрозумілі в ній слова.

56

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 122. Подається за першодруком.

Чотири листи до Наталії Кобринської від 31 березия 1893 р. до 13 вересня 1900 р. порушують справи літературної мови, громадського характеру роботи митця, містять оцінку окремих творів письменниці, розповідають про новинки російської літератури.

Б у в з а й н я т и й п и с а н н я м п о в і с т і д л я « З о р і» — повісті «Поміж ворогами».

П р о ч и т а в я В а ш у «Я д з ю т а К а т р у с ю». — Це оповідання Н. Кобринської вміщене в журн. «Зоря», 1893, № 1—4, 6.

57

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 123. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 674. Подається за першодруком.

...с т а т т ю п р о д. З а н ь к о в е ц ь к у. — Стаття «Марія Заньковецька, українська артистка» надрукована в журналі «Зоря», 1893, № 10.

58

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 123—124. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 675. Подається за першодруком.

У листі йдеться про поправки до повісті «Поміж ворогами», що друкувалася в журналі «Зоря».

Пришліть етнографічну карту Укр. Русі. — Карта ця вийшла 1893 р. у Львові. Видало її Руське товариство педагогічне.

59

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 124. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 676. Подається за першодруком.

«Житє і слово» — демократичний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Видавець — Ольга Франко. Редактор — Іван Франко. Виходив у Львові 1894 — 1897 рр.

«Не той став» — оповідання було надруковане в журналі «Зоря», 1896, № 11—20. Того ж року у Львові і Києві вийшло окремими виданнями.

60

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 124—125. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 677. Подається за першодруком.

«Російсько-український словник» — словник М. Уманця і А. Спілки, що вийшов у Львові в 1893—1896 рр.

Тр[уди] екс[педиції] Чуб[инського] — «П. Чубинский. Труды экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, приложение: Карта южнорусских наречий и говоров. Сост. в 1871 году».

«Очерки Днестра и Днепра». — Мовиться про працю О. С. Афанасьєва-Чужбинського «Поездка в Южную Россию», 1863, два томи.

Ріттіх. — Йдеться про «Этнографическую карту Европейской России», СПб., 1875, автор якої А. Ф. Ріттіх.

Опис музея — «Каталог предметов малорусской старины и редкостей. Коллекция В. В. Тарновского. Выпуск І. Шевченко», К., 1893.

До листа Василь Лукич дав примітку: «В справі карти вислав докладну копію з листу проф. Іляр. Огоновському 29. І—1894 до ужитку при вид[анні] карти «Просвіти».

Ця народописна карта Г. Величка вийшла у Львові 1896 р.

61

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 19).

«Накидав загальний огляд літератури найновішого періоду». — Йдеться про статтю, надіслану для О. Г. Барвінського. Подається у нашому виданні.

62

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 125. Автограф в ІЛ, ф. 61, № 678. Подається за першодруком.

«Подяка поздоровляльникам» — була надрукована в журн. «Зоря», 1894, № 23, стор. 508.

63

Подається вперше за копією Б. М. Комарова, зробленою 1927 р. для Ю. О. Меженка (зберігається в його особистому архіві).

Внесіть, будьте ласкаві, в словар.— Мається на увазі «Словар російсько-український», який готував М. Ф. Комаров у співавторстві з іншими (видано в чотирьох томах протягом 1893—1896 рр.).

64

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38362).

...з премією за ваші... «Ясні зорі».— П'єсу Б. Грінченка «Ясні зорі» І. Нечуй-Левицький відзначив другою премією згідно з оголошеним ним 1893 р. конкурсом на кращий драматичний твір українською мовою. Перша премія, яку одержав М. Старицький, складала 250 крб. (див. М. В. Лисенко, Листи, стор. 223).

65

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38361).

...по скільки примірників кожної книжки висилати. — У листі до І. Нечуя-Левицького 12(24) квітня 1897 р. Б. Грінченко писав: «Випадком якось не позначив я, якої книжки скільки прислати. Простіть. Роблю це тепер. Усіх книжок Ваших, які тільки є, пришліть по сто примірників кожної, коли вона коштує не дорожче, як 25 коп., а коли дорожче яка, так тієї тільки 50 примірників. Зовсім не присилайте «Кайдашевої сім'ї», бо у нас її багато в харковському виданні. Посилати треба на склад: «Книжному складу Черниговского губернского земства». В своєму листі до складу напишіть, що скидаєте стільки-то процентів за комісію. Відібравши Ваші книжки, склад вишле Вам квиток, а гроші заплате згодом або за частку, яка до того часу продається, або за все. Коли посилатимете залізницею, то треба посилати на ст. «Чернигов — город» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. I, № 27858).

«Гетьман-шляхтич» — первісна назва повісті «Український гетьман Іван Виговський та Юрій Хмельницький».

Білиловський Кесар (Цезар) Олександрович (1859—1934) — український поет і перекладач, видавець альманаху «Складка» (Харків, 1896, і Петербург, 1897). За освітою — медик. В перші роки радянської влади працював у Народному комісаріаті закордонних справ.

«Одступник» — повість, пізніше названа «Князь Єремія Вишневецький».

66

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 20).

«Жизнь и искусство» — літературна, політична і художня газета буржуазно-ліберального напряму, що виходила в Києві з 1893 по 1900 р.

Для збірника юбілейного зготую дещицю. — Мається на увазі збірник «Привіт Івану Франку...», присвячений 25-річчю творчості І. Франка, що вийшов у Львові в 1898 р. Там І. С. Нечуй-Левицький вмістив оповідання «Живцем поховані».

67

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 21—22).

«Русская мысль» — щомісячний літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, що виходив у Москві в 1880—1918 рр.

«Складка» — Випуск, про який пише І. С. Нечуй-Левицький, вийшов у Петербурзі 1897 р. Там вміщено його оповідання «Старі гультяї».

68

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 126—127. Подається за першодруком.

...лист з Вашою промовою... — Йдеться про промову, виголошену Н. Кобринською у Львові 2 листопада 1898 р. з нагоди столітнього ювілею нової української літератури. Промова була надрукована в газеті «Діло» від 5 листопада 1898 р., № 238. Вирізку з цієї газети і одержав І. С. Нечуй-Левицький.

Ваші публіцистичні статті мені дуже до вподоби. — Н. Кобринська була авторкою публіцистичних статей про жіночий рух, про тогочасне життя. Вона ж написала некролог «Фрідріх Енгельс».

Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник. Його повісті реалістично зображують дійсні події. Писав повісті з життя і українських селян. Відзначався великою працездатністю.

Потапенко Ігнатій Миколайович (1856—1929) — російський письменник. У своїх творах «На действительной службе» (1890) і «Живая жизнь» (1897) змальовуваа життя духовенства на Україні та життя і побут студентів-анахоретів.

Ці сутінки... найправдивіше обмальовує Боборикін. — Боборикін Петро Дмитрович (1836—1922) — російський письменник. Нечуй-Левицький, очевидно, має иа увазі його романи «По-другому» («Вестник Европы», 1897, кн. 1—4), де зображено боротьбу народників і марксистів, і «Тяга» («Вестник Европы», 1898, кн. 1—5), роман з життя робітників-ткачів.

69

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 23—24).

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик буржуазно-ліберального напряму.

Ваша промова на столітніх роковинах... — Мається на увазі 100-річчя з часу першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського.

Бо Ломоносов цілком присвоїв... — Заслуги М. В. Ломоносова у реформі російської літературної мови тут розглядаються спрощено. Ломоносов, справді, використав із старокнижних російської і української літературних мов всі корисні для стилю нової літературної мови елементи. Реформа Ломоносова, який, створивши теорію трьох стилів, узаконив проникнення народнорозмовних елементів і в вищі стилі, тобто санкціонував змішування стилів, мала позитивне значення також і для розвитку української літературної мови на шляху її демократизації.

70

Відомі нам листи до П. Стебницького, які вперше друкуються в даному виданні, написані І. Нечуєм-Левицьким у 1899—1905 рр. Автографи їх зберігаються у відділі рукописів ЦНБ (ф. І, №№ 27942—27948, 27803). Цей лист подається за рукописом № 27942.

Стебницький Петро Януарійович (1862—1923) — український письменник (псевдонім — Павло Смуток) і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, один з провідних діячів Петербурзької української громади. Відомі три його листи до І. С. Нечуя-Левицького (автографи зберігаються у відділі рукописів ЦНБ, ф. І, №№ 27981—27983).

...перший том моїх утворів. — Йдеться про видання: Іван Левицький, Повісті й оповідання, т. 1. З портретом автора. С.-Петербург, 1891. Зміст: «Мнкола Джеря», «Запорожці», «Бурлачка», «Баба Параска та баба Палажка», «В концерті», «Два брати», «Вітрогон», «Приятелі», «Рибалка Панас Круть», «Невинна», «Бідний думкою багатіє», «Попались», «Поміж ворогами». Другий том цього видання вийшов наступного, 1900 р. в Києві.

...на книжках Чехова. — Мається на увазі, очевидно, десятитомне видання творів А. П. Чехова («Сочинения», СПб., Изд. и тип. А. Ф. Маркса, 1899—1901).

Морачевський Пилип Семенович (14. XI 1806—1879) — автор низки маловідомих віршів російською та українською мовами, кількох драм, перекладу українською мовою «Нового завіту». Працював над «Словарем малороссийского языка». Переклад «святого письма» за життя Морачевського не друкувався. Частково надрукований вперше 1906 р.

...коли й надруковані — тобто 1891 і 1892 р.

71

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27943).

...остаинього видання утворів Л. Толстого. — Йдеться, очевидно, про десятитомне видання «Сочинения графа Л. Н. Толстого», изд. 10, Типография М. Н. Кушнерева и К°, М., 1897.

...видавати книжку з портретом. — У першому томі «Повістей й оповідань», виданому П. Стебницьким, уміщено портрет І. Нечуя-Левицького роботи О. Сластіона.

72

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 25—26).

73

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27944).

...в «Раді». — Йдеться про видання «Рада». Український альманах за 1883 рік. Частина перша, Видання М. Старицького, К., 1883. Тут на стор. 397—458 вміщено «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798—1883)» М. Комарова.

Гомолінський І. І. — київський книговидавець.

74

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 27—28).

Талмуд — збірка догматичних релігійно-етичних та правових законоположень іудаїзму.

75

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 29—30).

Тарновський Василь Васильович (1837—1899) — поміщик. Зібрав значну колекцію археологічних знахідок і творів мистецтва, яку подарував музею Чернігівського губернського земства.

76

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор .127—129. Подається за першодруком .

...не подякував за... презент — за присланну Н. Кобринською книжку «Дух часу», Львів [1899].

Лаштую до нового видання III том своїх утворів — III том «Повістей і оповідань» вийшов у Києві 1901 р.

В «Сыне отечества» був зміщений критичний погляд на Ваші утвори... такий самий, як і в «Київській старині». — У журн. «Киевская старина», 1900, лютий,

згадується про вихід у Львові книги Н. Кобринської «Дух часу» [1899].

Das Ewig-Weibliche — вічне жіноче (*нім.*), слова з 5 акту II частини «Фауста» Гете.

О р ж е ш к о — О ж е ш к о Еліза (1842—1910) — польська письменниця.

Т а й с а м Л. Т о л с т о й... — Автор листа недооцінює твори Л. М. Толстого, обстоюючи свій суб'єктивний хибний погляд, висловлений ще 1884 р. Пізніше він позитивно оцінив твори Толстого, зокрема роман «Воскресение».

77

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 129—131. Подається за першодруком.

...д я к у ю В а м з а п р и с л а н і В а м и п р е з е н т и к и... — Н. Кобринська 10. IX 1900 р. прислала оповідання «Перша вчителька» і «Про «Нору» Ібсена». На останній брошурі автограф: «Вп. добр. Нечуєві на доказ високого поважения — авторка».

«Р о м а н Р о ж і» Ж а н а д е Л о р і с а — Мовиться про французьку дидактичну і алегоричну поему середньовіччя «Роман про Трояндy», першу частину якої написав близько 1235 р. Гійом де Лорріс, а другу (пізніше) Жан де Мен.

78

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 31—32).

79

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38360).

...в и д а т и а л ь м а н а х... — Задумавши видати альманах на честь П. О. Куліша (вийшов 1903 р. у Чернігові під назвою «Дубове листє»), Б. Грінченко, М. Коцюбинський та М. Чернявський на початку 1901 р. звернулися до багатьох українських письменників з проханням подати до нього свої твори (див., напр.: М и х а й л о К о ц ю б и н с ь к и й, Твори в шести томах, т. 5, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 309). Лист Б. Грінченка до І. Нечуя-Левицького з цього приводу писаний 8 березня ст. ст. 1901 р. і зберігається нині у відділі рукописів ЦНБ (ф. III, № 40972).

...к р и т и к К а р п о в — див. Г е н н а д и й К а р п о в, В защиту Богдана Хмельницкого. Историко-критические объяснения по поводу сочинения П. А. Кулиша «Отпадение Малороссии от Польши», М., 1890.

...к и ї в с ь к и й а л ь м а н а х. — Йдеться, очевидно, про «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836—1900)», К., 1903. Тут надруковано повість І. Нечуя-Левицького «Пропащі».

Б і б л і ю... я п е р е к л а д а в... — Далі І. Нечуй-Левицький відповідає на таке місце з листа Б. Грінченка від 8 березня (ст. ст.) 1901 р.: «Саме тепер я виготовую до друку (коли то він буде!) копію

перекладу біблії, і мені дуже треба знати: з якого саме тексту перекладали біблію Ви, високоповажний добродію. Чи се був текст, близький до рос[ійського] синодального видання і якого: великоруського чи з слов'янського?».

...музей В. В. Тарновського — Музей українських старожитностей, відкритий у Чернігові 1902 р. Зібраний протягом 40 років В. В. Тарновським і подарований ним 1897 р. Чернігівському губернському земству. Складався з великої колекції археологічних знахідок, козацької зброї, рукописів, книжок, творів мистецтва XVI—XIX ст.; туди ж входила найбільша на той час збірка рукописів, листів, малюнків та документів Т. Г. Шевченка (див. «Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. Том 2. Составил Б. Д. Гринченко. Приложение к № 7 «Земского сборника Черниговской губернии 1900 г.», Чернигов, 1900). 1925 р. влитий у новоутворений Чернігівський державний історичний музей. Тут зберігаються автографи перекладу «Біблії» Куліша та Нечуя-Левицького.

Уманець Федір Михайлович (1841—1908) — відомий український юрист, земський діяч на Поділлі і на Чернігівщині, автор праць «Образовательные силы России, СПб., 1871; «Колонизация свободных земель России», СПб., 1884; «Из моих наблюдений по крестьянскому делу»; «Князь Константин Василий Острожский». — «Русский архив», 1904, № 4, стор. 625—634. У 1897—1904 рр. — голова Чернігівської губернської земської управи.

Маціевич Лев Степанович (1843—1915) — український історик та археолог, товариш І. Нечуя ще з Кишинівської гімназії, друкувався в «Киевской старине», в «Историческом вестнике», в «Трудах Бессарабского церковно-археологического общества».

80

Листування І. С. Нечуя-Левицького з І. П. Пулюєм охоплює період з 14 травня 1901 р. до 9 квітня 1905 р. і стосується видання українського перекладу «Біблії» 1903—1904 рр. І. П. Пулюй (1845—1918) — український учений фізик і електротехнік, один з перекладачів «Четвероєвангелія» (Відень, 1871), «Нового завіту» (Львів, 1880), «Старого завіту» (Відень, 1903), перекладач «Псалтиря» українською мовою з давньоєврейської. Відомо 13 листів І. С. Нечуя-Левицького до І. П. Пулюя, автографи яких зберігаються у відділі рукописів ІЛ (ф. 60, №№ 194—206). 10 з них опублікував М. Возняк у статті «До зносин Ів. Нечуя-Левицького з галичанами (Десять його листів до Ів. Пулюя)» («Літературний архів», 1931, кн. 1-2, стор. 142—153). Подаються за автографами, цей лист — за автографом № 194. У відділі рукописів ЦНБ зберігається 8 листів І. Пулюя до І. Нечуя-Левицького 1901—1904 рр. (ф. І, № 27804, 27970—27976).

«Лондонське біблійне товариство» — «The British and Foreign Bible Society» («Британське та іноземне біблійне товариство»), засноване в Лондоні 1804 р. з метою перекладати «Біблію» на нові мови і розповсюджувати переклади серед усіх народів земної кулі. У свій час найвпливовіше серед біблійних товариств.

Сегет Михайло Людвигович (1840—10. І 1904), у якого квартирував І. С. Нечуй-Левицький, був управляючим «Киевским обществом взаимного кредита», гласним київської міської думи.

81

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1—2, стор. 144—145. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 195).

...сповістили мене листом. — Йдеться про лист І. П. Пулюя до І. С. Нечуя-Левицького від 21 травня 1901 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27970).

Переписувались рукописи в горницях небіжчика. — О. М. Куліш писала до І. С. Нечуя-Левицького 7 липня (24 червня) 1901 р.: «Я і сама переписала дві частини «Біблії», третю і четверту частину, а перші дві частини В. В. Тарновський мав посадити (як він мовляв) у себе якусь пані для переписки...» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27904).

82

Цей лист є відповіддю на лист І. П. Пулюя до І. С. Нечуя-Левицького від 30 травня 1901 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27791). Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 145. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 196).

...в чотирьох духовних академіях. — Йдеться про переклади «Біблії» 1860—1862 рр., здійснені професорами та викладачами Київської, Петербурзької, Московської та Казанської духовних академій згідно з постановою синоду від 20 березня (ст. ст.) 1858 р. Головну роль відіграли тут Київська та Петербурзька академії. Переклади супроводжувалися філологічними та історичиими коментарями.

83

Подається вперше за автографом (ІЛ, ф. 60, № 197).

...в хутір Мотронівку. — Нині село Мотронівка Борзнянського району Чернігівської області.

84

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 198).

«Уповносиління» на ваше ймення. — 19(6)червня 1901 р. О. М. Куліш писала до І. С. Нечуя-Левицького: «Посилаю Вам умову (полномочие) з Біблейським товариством про біблію. Прошу покорнійше підписати своє ім'я і найшвидше одіслати д-ру Пулюєві в Прагу, щоб захопити, а то поїде в Альпи на дачу».

Згадуваний «Лист повного права» зберігається у відділі рукописів ЦНБ (ф. І, № 28723).

85

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. ІІІ, № 38359).

Міллярд — до 1902 р. директор Середньоєвропейської агентури «Британського та іноземного біблійного товариства». На цьому посту його змінив Міхаель А. Моррісон.

...добр[одійка] Кулішева оце напередодні писала до мене... — Йдеться про лист Ганни Барвінок, цитований вище, до І. Нечуя-Левицького від 19 червня 1901 р.

86

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 199).

Міллярдового уповносиленого. — Йдеться, очевидно, про Гофера, секретаря Середньоєвропейської агентури «Британського та іноземного біблійного товариства».

...не було і не могло бути. — Листи П. О. Куліша до В. В. Тарновського, що збереглися, свідчать, що він ще за життя передав принаймні частину рукописів у музей української старовини. В листі 16(29) листопада 1896 р. П. О. Куліш писав: «На ознаку того, як я поважаю ваше порання коло забутків рідної нам давнини, посилаю вам ще в'язку шпаргалів. Себе вже випроводжаю в інший, не такий, як сей, світ, маков цвіт, що вранці цвіте, ввечері опаде, а ваша дбайлива збіранина попереживає й ненароджених іще».

...добродійка Кулішева сама привезла рукописи Тарновському»...—О. М. Куліш писала в листі до І. С. Нечуя-Левицького 2 липня (19 червня) 1901 р.: «Я лично Біблію доставила В. В. Тарновському і прохала її і драми і т. інше зберегти; ніщо не давалось в його власність» (ЦНБ, ф. І, № 27903).

Кулішеві листи до Тарновського про цю справу. — У відомих нам листах П. О. Куліша до В. В. Тарновського про право на видання перекладу «Біблії» нічого не говориться

Глінка — особа не встановлена.

Фонетикою-кулішівкою — фонетичним правописом, запровадженим П. О. Кулішем, зокрема в «Кобзарі» Т. Шевченка 1860 р., в журналі «Основа», у своїх виданнях.

Дещо спрощено, без ъ, кулішівка була прийнята у деяких народовських виданнях в Галичині (журнали «Мета», «Правда»), в записках Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, згодом лягла в основу українського правопису на Східній Україні кінця XIX — початку XX ст.

87

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38358).

...лист од ·проф[есора] Пулюя... — Нижче цитується лист І. Пулюя від 6 липня 1901 р., який разом із своїм листом І. Нечуй-Левицький переслав Ганні Барвінок (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27804; див. нижче).

Шраг Ілля Людвигович (1847—1919) — український культурно-громадський та політичний діяч ліберально-буржуазного напряму. Чернігівський адвокат, пізніше — член І Державної думи і один з активних діячів правих буржуазних українських партій. Гласний Чернігівської губернської земської управи.

88

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38357).

Спасибі Вам за звістку... — Мається на увазі лист Б. Грінченка (недатований, автограф зберігається у відділі рукописів

ЦНБ, ф. III, № 40971), в якому він писав: «Тарновський віддав земству музей з такою умовою, щоб нічого з нього ніколи не вивожено з Чернігова. Се було надруковано в офіціальних земських виданнях кілька разів, і кожен може прочитати. Через те губерн[ські] зем[ські] збори не мали змоги вволити волю однієї ученої інституції, яка прохала вислати їй рукописи до Києва (це також надруковано в журналах зборів). Д[обродій]ка Кулішева й Ви подарували первописи перекладу біблії в музей, і земство, постановивши нікому нічого не висилати з музею, не хоче видавати й сих рукописів не то за кордон, а навіть і до Києва. Через те я вислати й первописів нікуди не можу. Прóсіть, коли хочете, про се «душеприказчика Тарновського, председателя Черниговской губ[ернской] управы Федора Михайловича Уманца».

...8 0 т о л к о в н и к і в... — За александрійсько-іудейською легендою, єрусалимський первосвященик, на прохання царя Птоломея Філадельфа (284—247 рр. до н. е.), надіслав йому примірник єврейських священних книг разом з 72 ученими мужами, які виготовили для царя переклад цих книг грецькою мовою. Цей переклад названо перекладом 70 толковників (Septuaqinta), очевидно, тому, що 70 — кругле число і що великий синедріон складався нібито з 70 членів.

...в о с т а н н ь о м у л и с т і... — В листі Ганни Барвінок до І. Нечуя-Левицького від 28 червня (ст. ст.) 1901 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27905).

М а т у ш е в с ь к и й Федір Павлович (1871—1919) — український громадський діяч і письменник буржуазно-ліберального напряму.

89

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1—2, стор. 146. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 200).

...д. Г р і н ч е н к о о д п о в і в м е н і... — Далі цитується лист Б. Д. Грінченка до І. С. Нечуя-Левицького, який зберігається у відділі рукописів ЦНБ (ф. III, № 40971). Лист не датований.

...н е б у л о в и д а в а н о й в и в о ж е н о з Ч е р н і г о в а. — Про це саме пише і О. М. Куліш у листі до І. С. Нечуя-Левицького 21(8) липня 1901 р.: «Я уже Удостоверение послала в Прагу, що Біблія моя, а тілько В. В. Тарновський постановив з музею речей нікуди не видавать» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27907).

Ц е б у л о н а д р у к о в а н о в з е м с ь к и х в и д а н н я х... — Див., напр., «Земский сборник Черниговской губернии», 1900, январь, стор. 22.

...о д н о г о с п р а в л я л ь н и к а — Матушевського.

...1-ша к н и ж к а М о й с е є в а в ж е в и с л а н а. — В цитованому вище листі Б. Д. Грінченко писав: «Першу книгу Мусієву прочитано. Висилаю її д-ві Пулюєві одночасно з цим листом».

90

Листування І. Нечуя-Левицького з Ганною Барвінок збереглося не повністю: нам відомо 4 листи І. Нечуя-Левицького за період від 6 липня 1901 р. до 19 червня 1908 р. Автографи їх зберігаються у відділах рукописів ЦНБ (ф. І, № 27804, 30858) та ІЛ (ф. 61, № 206—207). Відомо також 29 листів Ганни Барвінок до І. Нечуя-

Левицького (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27899, 27901—27928).

Цей лист до Ганни Барвінок дописаний на листі І. Пулюя до І. Нечуя-Левицького від 6 липня 1901 р. Друкується за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27804).

...того бажає д. Пулюй.— І. Пулюй просив І. Нечуя-Левицького: «Пішліть сей лист і пані Кулішевій, щоб вона знала, що робиться» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27804).

91

Єдиний відомий нам лист до українського археолога Степана Леонтійовича Мишковського (Дроздова) подається вперше за автографом, що зберігається у Ю. Меженка. Лист адресований: «В Кошеватое Киевской. С. Мышковскому до востребования».

92

Руденко (Найда) Іоїль Мефодійович — службовець Чернігівської казенної палати, фундатор та член чернігівської «Просвіти», організатор аматорського театру в Чернігові, антрепренер трупи М. Старицького. Був у близьких стосунках з М. М. Коцюбинським, часто бував у нього вдома на засіданнях ради «Просвіти».

Це єдиний відомий нам лист І. Нечуя-Левицького до І. Руденка. Автограф зберігається у відділі рукописів ЦНБ (ф. III, № 45317). Подається вперше за автографом.

...недавнечко писала до мене пані Кулішева...— Йдеться про лист Ганни Барвінок до І. Нечуя-Левицького від 4 січня 1902 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І,—27915).

їде з депутацією до Відня...— Далі цитується таке місце з листа Ганни Барвінок до І. Нечуя-Левицького: «Д. Пулюй сими днями їде до Відня вкупі з депутацією передати міністрові меморіал в справі заложення українського університету у Львові».

93

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 131. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2308. Подається за першодруком.

...мого «Князя Єремію Вишневецького»... — Повість «Князь Єремія Вишневецький» за життя письменника надрукована не була. Вийшла в 1932 р. в Харкові.

...щоб не причепився часом знов краківський Корзон...— Корзон Тадеуш (1839—1918) — польський буржуазний історик, представник Варшавської історичної школи.

«Гетьман Іван Виговський».— Ця повість вийшла у «Бібліотеці найзнаменнтших повістей» 1899 р.

94

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 147. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 80, № 201).

95

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38356).

...од д. Куліше.вої лист. — Йдеться про лист Ганни Барвінок до І. Нечуя-Левицького від 4 січня 1902 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27915), в якому сказано, що Пулюй «передасть і рукопись Св[ятого] п[исьма] Міллярдові. То нездужав Міллярд, то британці бажали нових гарантій — тільки уміння і терпіння д. Пулюя зуміло се діло рушити таким приступом. Заявив секретарю Міллярда, що як до 15 січня не буде передана йому копія Св. п., то він вважатиме контракт за неважний. На се дістав відповідь від секретаря, щоб прислав копію до Відня».

...«машини стукотять, гуркотять»... — В листі до І. Нечуя-Левицького 24 листопада 1901 р. Ганна Барвінок писала: «Щодо біблії, то в моїй голові станки друкарські гуркотять і стукотять, се мені настояще, не писано» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27912).

Я й пишу до неї... — Цей лист І. Нечуя-Левицького нам не відомий.

96

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 131—132. Автограф в ІЛ, ф. 100, № 2309. Подається за першодруком.

Як я... двічі їздив на води — 1884 і 1885 рр.

Вахнянин Наталь Климович (1841—1908) — композитор, письменник, педагог і громадський діяч Галичини. Один з лідерів партії народовців. Автор опери «Купало» та музики до відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати!».

Сембратович Сильвестр (1836—1898) — галицький грекокатолицький митрополит з 1885 р.; від 1895 р. — кардинал.

Площанський Венедикт Михайлович (1834—1902) — галицький історик публіцист москвофільського напряму. Від 1871 р. один з редакторів львівської консервативної газети «Слово».

Зайшла справа про українсько-руський університет у Львові. — 19 вересня 1901 р. австрійському урядові була подана петиція галицьких культурних і політичних діячів про заснування у Львові самостійного українського університету. Петиція лишилася без наслідків. Справа про заснування українського університету була вирішена позитивно тільки в 1914 р., коли вже не можна було в зв'язку з війною провести її в життя.

«Біблія» в перекладі П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя вийшла у Відні 1903 р.

97

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38355).

...том Ваших драм та комедій. — Мова йде про книжку Б. Грінченка «Драми й комедії», Чернігів, 1902.

Поштова картка. На звороті напис: «Один руб. 30 коп. От Ивана Семеновича Левицкого. Пушкинская улица, № 19-й, Киев».

98

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 33—34).

99

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38354).

100

Листування І. С. Нечуя-Левицького і М. Коцюбинського почалося з запрошення до участі в альманасі «З потоку життя» (Херсон, 1905), надісланого І. Нечуєві-Левицькому М. М. Коцюбинським та М. Ф. Чернявським у січні 1903 р. Листи М. Коцюбинського надруковано у вид.: Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, Вид-во АН УРСР, К., 1961 (вперше — в журналі «Життя й революція», 1926, ки. 1, стор. 72—75). Листи І. Нечуя-Левицького до М. Коцюбинського досі не публікувалися. Ми подаємо тут 5 листів — за автографами, що зберігаються в Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського та за копіями Ю. Меженка.

Цей лист є, очевидно, відповіддю на запрошення до участі в альманасі. Друкується вперше за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, № 1954).

Рябошапка Павло Тарасович — український письменник (псевдонім — П. Сич).

«Кін, або Геній розпусти» — твір Олександра Дюма-батька, 1836.

Дмитрієва — очевидно, Валентина Йовівна (1859—1948) — російська письменниця, зв'язана з народовцями-сімдесятниками. Твори її відзначаються мелодраматизмом, зловживанням кримінальною фабулою.

«Неоднакові на вдачу». — Йдеться про повість «Неоднаковими стежками» (див. т. 8 нашого видання).

...збірник д. Вороного — «З-над хмар і з долин». Український альманах. «Збірник творів сьогочасних авторів. Року 1903. Упорядкував і уложив Микола Вороний. Одеса. Тут надруковано твір І. Нечуя-Левицького «Роковий український ярмарок (Лист до однієї пані)».

Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929) — поміщик, автор кількох брошур на сільськогосподарські теми, фінансував «Киевскую старину», «Громадську думку», «Раду» та інші видання.

Номис (Симонов Матвій Терентійович, 1823—1901) — український етнограф, фольклорист. Слова «ножані ступі» взято з «Рассказов М. Т. Симонова (Номиса)» (Издание «Киевской старины», К., 1900, стор. 139).

Коли приймете мій утвір. — Згодом І. Нечуй-Левицький надіслав до альманаху «З потоку життя» оповідання «Гастролі».

101

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 147—148. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 202).

Böhmische Sparcasse — чеська ощадкаса, скарбниця.

Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства. В 1861—1862 рр. редактор журналу «Основа». Пізніше — член Варшавської судової палати. Після відставки жив у Петербурзі. Брат Ганни Барвінок.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація буржуазно-ліберального напряму, заснована у Львові 1868 р. народовцями Н. Вахняиином, О. Партицьким та ін.

Свідзинський Володимир (1885—1941) — український письменник, автор збірок: «Ліричні поезії», «Вересень».

102

Подається вперше за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, № 1955).

Гюговський чоловік, що скале зуби — «Людина, що сміється» («L'homme qui rit» — назва роману В. Гюго, 1869).

103

Подається вперше за автографом (Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, № 1956).

...по тону вашого листа... — 15(28) травня 1903 р. М. Коцюбинський писав до І. Нечуя-Левицького: «Нетерпляче чекаю обіцяного Вами для нашого альманаху оповідання. Будьте ж ласкаві, пришліть, коли можна, швидше, бо вже складаємо збірник» (Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 347).

104

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 35—36).

Труш Іван Іванович (1869—1941) — український живописець і художній критик.

Старицькі — мається на увазі Михайло Петрович Старицький (1840—1904), його донька — українська драматична актриса і режисер Марія Михайлівна Старицька (1865—1930) та інші члени родини.

105

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 148—149. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 203).

...в львівську мужську Українсько-руську гімназію. — Після цих слів І. Нечуй-Левицький спочатку написав: «і в дівчачий львівський інститут», але потім виправив: «і один примірник д. Кобринські».

...продавати українську біблію в Росії. — Відомо,

що І. Пулюй 20 січня 1904 р. особисто звернувся до Головного управління в справах друку в Петербурзі з проханням дозволити ввозити до Росії надрукований у Відні український переклад «Біблії». Копію прохання разом з примірником «Біблії» українською мовою учений надіслав петербурзькій Академії наук. Прохання І. Пулюя до Головного управління в справах друку розглядав синод і визнав його «неподлежащим удовлетворению» (див. «Літературно-науковий вістник», 1904, т. 27, стор. 4—6 і 174—176).

О р ж и ц я — нині районний центр Полтавської області.

П р а з н и к ю б і л е ю д. Л и с е н к а. — 35-ліття музичної і громадської діяльності композитора відзначалося в грудні 1903 р.

106

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 133. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1620/633. Подається за першодруком.

В а ш п о г л я д н а з м і н у с т а т у т у... з о в с і м п р а в д и в и й. — Йдеться про погляд І. Франка, викладений у виданій в 1903 р. брошурі «Проект Статуту Наукового товариства імені Шевченка у Львові». У статті «Мотиви до проектованої зміни Статуту» Франко виступив проти проекту. Статут був схвалений 29 червня 1904 р.

107

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38353).

В «Д о с в і т к а х» К у л і ш е в и х. — Йдеться про видання: П. К у л і ш, Досвітки. Думи і поеми, изд.. 2-е., К., изд. Ф. А. Иогансона, 1878.

«Н а ф и л я х ч а с у». — Йдеться про збірку Сильвестра Яричевського «На филях життя. Новелі» (Чернівці, 1903).

Відкритий лист: «В Киев. Кадетский проулок (Гоголевская), дом № 8-й, в нижнем этаже. Борису Дмитриевичу Гринченку».

108

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 61, № 193).

...н а в а ш л и с т. — Йдеться про лист Ганни Барвінок від 27 грудня (ст. ст.)1903 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. 1, № 27921).

С и м е о н П о л о ц ь к и й (Самуїл Омелянович Петровський-Ситніанович; 1629 — 25.VIII 1680) — білоруський та російський церковний діяч, письменник, педагог. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії.

С л а в и н е ц ь к и й Є п і ф а н і й (?—20.XI 1675) — український і російський філолог, педагог, письменник і перекладач. 1649 р. на прохання царя Олексія Михайловича виїхав до Москви. 1653 р. заснував у Чудовому монастирі першу греко-латинську школу в Москві і був її ректором. Автор слов'яно-латинського словника і виправленого перекладу «Біблії», низки праць і перекладів.

К о с т я н т и н О с т р о з ь к и й (Василь Костянтинович; 1526—1608) — князь, український магнат, київський воєвода, культурний діяч.

Берестейська унія в 1596 році — брестська церковна унія 1596 р., об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі в Бресті.

Козицький Григорій Васильович (1727—21.XII 1775) — письменник і перекладач, з походження українець. Закінчив Київську академію та Лейпцігський університет. Викладав у Петербурзькому університеті, згодом займав високі посади при дворі Катерини II. Один із найближчих соратників Ломоносова, редактор журналу «Всякая всячина», який видавала Катерина II. Вражений адміністративною сваволею, покінчив самогубством.

Максимович Іван — генеральний бунчуковий гетьманської канцелярії. 1709 р. емігрував за кордон. 1714 р. повернувся з царського дозволу на Україну і був висланий до Москви, де служив коректором («справщиком») у синодальній друкарні.

Гуляєв М. С. (?—1866) — професор Київської академії, переклав «Книгу царств» і «Параліпоменон», переклад друкувався в «Трудах Киевской духовной академии».

Тяпинський (білорус. Цяпінскі) Василь — білоруський просвітний діяч, між 1565—1570 рр. видрукував у своїй мандрівній друкарні «Євангеліє» в перекладі на «просту руську мову».

109

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 37—38, 46—47, 49).

Повість «Хмари» з надісланими дописками і виправленнями вийшла у Львові 1904 р. накладом Українсько-руської видавничої спілки.

110

Подається вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. III, № 38352).

...словарь — «Словарь української мови». Зібрала редакція журнала «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Т. 1—4, К., 1907—1909. До словника увійшли слова: *полапки, повстяники, недотепа, нестепний, тямучість, прибутна* (вода); причому слово *тямучість* включено сюди, очевидно, саме за рекомендацією І. С. Нечуя-Левицького.

Відкритий лист: «В городе. Кадетский проулок, Гоголевская, № 8. Е. В. Борису Дмитриевичу г. Гринченку».

111

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 48).

Кревецький Іван (1883—1940) — український буржуазний історик, бібліограф.

Дописочки до «Хмар» послав недавнечко. — Див. лист до М. Грушевського 31 травня 1904 р.

112

Подається вперше за автографом (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, XI, I).

Луценко Іван Митрофанович — лікар, український буржуазно-націоналістичний діяч. Листування І. С. Нечуя-Левицького з І. М. Луценком охоплює період 1904—1906 рр. і стосується друкування в Херсоні й Одесі окремих творів письменника.

«Цензор вже пропустив Одеський збірник». — Мається на увазі альманах «Багаття», що вийшов у 1905 р. в Одесі. Згадане оповідання І. С. Нечуя-Левицького «На гастролях в Микитянах» тут не було надруковане.

Липа Іван Львович (1865—1923) — лікар, письменник, український громадський діяч буржуазного напряму.

Демуцький Порфир Даннлович (1860—1927) — український фольклорист, хоровий диригент і композитор.

Бокль Генрі-Томас (1821—1862) — англійський ліберально-буржуазний історик і соціолог-позитивіст.

Мартинович Порфирій Денисович (1856—1933) — український художник. Вивчаючи побут українського села, опублікував кілька праць з українського фольклору та етнографії.

Лотоцький Олександр Гнатович (1870—1939) — публіцист і буржуазно-націоналістичний громадський діяч, одии із засновників видавництва «Вік».

113

Подається вперше за копією Б. М. Комарова, зробленою 1927 р. для Ю. О. Меженка (зберігається в його особистому архіві).

«Літературний збірник» — виданий у Києві 1903 р., присвячений О. Я. Кониському.

«Дубове листя» — український літературно-художній ілюстрований збірник, виданий у Києві 1903 р.

114

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 150—151. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 204).

...слів, котрих і я не втямлю. — Відповідаючи на цей лист І. Нечуя-Левицького, І. Пулюй писав: «...я зредагував тілько п'ять книг Мойсея і Ваш переклад, книгу Рути. Той Ваш переклад зовсім вірний, і надіюсь, що такі будуть і другі переклади Ваші. Дальшу редакцію робив коректор біблійного товариства, давний мій знайомий священик Слюсарчук, котрому я поручив найбільше про те дбати, щоб не було помилок друкарських, щоб нічого не пропущено та щоб всюди була однакова правопись. У всьому ж мусив він держатись тих норм, як я поставив у зредагованому п'ятикнижжю Мойсея» (ЦНБ АН УРСР, віділ рукописів, ф. I, № 30858).

хосен, хісно — на коректурному примірнику «Молитовника», що зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (ф. I, № 27829), є напис рукою І. Нечуя-Левицького: «В цих листках єсть слово *хісно*, воно галицьке, значить *користь* по-українському. Я його не справив. Справте його, бо ніхто не зрозуміє його. В Галичині ще

кажуть: *хосенний — користний, хосень* — польза. Таких слів наставили галичани при виданні багацько і в перекладі Куліша, і мої. *Колиби* — курені і т. д.»

115

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38351).

В «Гайяваті» Мирного...— Маються на увазі «Декілька пісень про Гайявату. З Лонгфелло», переклад Панаса Мирного («На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник», К., 1904, стор. 439—466).

Відкритий лист: «В городе. Гоголевская улица № 8. Милостивому государю Борису Дмитриевичу г. Гринченко. Киев».

116

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 39).

...юбілейна тяганина втомила мене...— Йдеться про відзначення в грудні 1904 р. 35-річчя літературної діяльності І. С. Нечуя-Левицького.

117

Вперше у кн.: «Іван Левицький Нечуй», «Слово», К., 1924, стор. 158—166. Подається за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. I, № 27945).

«Общество издания общеполезных и дешевых книг» — петербурзьке буржуазно-ліберальне «Благотворительное общество издания общеполезных и дешевых книг для малорусского народа» (27 грудня 1898 р.—1917). Головою товариства в перші роки після заснування був український письменник Д. Л. Мордовець. У 1901 р. до цього товариства приєдналося видавництво Б. Грінченка. Це було перше легальне видавництво української книги, затверджене міністерством. За час свого існування товариство видало 80 різних книжок загальним тиражем понад 1 млн. примірників. П. Стебницький без перерви працював у товаристві як секретар, скарбник і голова.

Київ[ська] видавнича спілка — книговидавниче товариство «Вік», створене 1894 р. з ініціативи О. Кониського. Одним з найактивніших організаторів його був В. Доманицький. Діяльність видавництва спрямовувалася ліберально-буржуазними українськими письменниками і публіцистами. Головними серіями видавництва були «Українська бібліотека» і «Селянська бібліотека». Значне місце займають і товсті книжки — збірки творів класиків української літератури, художні і ювілейні альманахи (зокрема, «На вічну пам'ять Котляревському», 1904). За період 1900—1905 рр. «Вік» надрукував 91 книжку тиражем близько 325 тис. прим.

...книжечку д. Грушевського...— Йдеться про «Оповідання» М. Грушевського (К., «Вік», 1904).

...Максимовичевої правописі. — М. О. Максимович (1804—1873) в питанні про правопис обстоював традиційне написання в українській мові і виступав проти фонетичного правопису.

Нестор-літописець — видатний давньоруський письменник і літописець (рік народження невідомий — помер після 1113 р.), імовірний автор і упорядник «Повісті временних літ».

...в казках Рудченка. — Йдеться про видання: «Народные южнорусские сказки», вып. 1—2, К., изд. И. Рудченка, 1869—1870.

Дикарєв Митрофан Олексійович (псевдонім М. Крамаренко; 1864—1899) — російський і український етнограф.

Левицький Орест Іванович (1848—1922) — український історик, академік АН УРСР (з 1919 р.) і письменник (псевдоніми — Л. Орленко, І. Беркут та ін.). Дотримувався ліберально-буржуазних поглядів.

«Сіра кобила» — оповідання П. Куліша, надруковане вперше в «Хаті» (Петербург, 1860).

... Ваш лист і вирізку за біблію... — Очевидно, П. Стебницький надіслав І. Нечую-Левицькому вирізку з газети «Биржевые ведомости», де повідомлялося про те, що Академія наук подала на розгляд синоду переклад «Біблії» українською мовою, здійснений П. С. Морачевським. Це повідомлення передруковано в «Киевлянине» 24 січня 1905 р. Цей лист І. Нечуя-Левицького, між іншим, спростовує вигадки про нього, ніби письменник читав газети з великим запізненням після їх виходу.

...поздоровлення з юбілеєм. — 35-річчя літературної діяльності І. Нечуя-Левицького відзначалося 19 грудня 1904 р. З цієї нагоди письменник дістав багато поздоровлень, вітальних адресів, телеграм тощо. Частина з них зберігається у рукописних відділах ЦНБ та ІЛ.

118

Вперше — в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 152. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 205).

...писала до мене д. Кулішева. — Йдеться про лист Ганни Барвінок від 25 січня 1905 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27922).

...Ваш молитовник... — І. Нечуй-Левицький має на увазі таке місце з уже цитованого листа І. Пулюя: «Коли 1869-го року, якщо добре пригадую собі, я переложив Молитовник нашою мовою і попросив митрополита Сембратовича о його апробату, то він обіцяв мені її дати, «як не буде нічого проти католицької віри». Коли ж той самий митрополит, що буцім прихилявся до народовців і шукав їх ласки, вернув з Відня до Львова, то послухав попів москвофілів і їх ватажка Малиновського і дозволив консисторії знищити мою рукопись «по праву каноническому» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 30858).

119

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 40—41).

...Галицьке видання «Хмар» і «Гуморесок». — Повість «Хмари» і «Гуморески» І. С. Нечуя-Левицького видані у Львові 1904 р.

«Руська хата» — ілюстрований літературно-художній і науково-громадський журнал. Виходив у Львові в 1905—1906 рр.

Гулак-Артемовський Олекса Львович — небіж українського поета П. П. Гулака-Артемовського (1790—1865).

...другий, полтавець, ще й досі живе. — Особа не встановлена.

120

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 38350.

«Кругова діаграма» — «Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів. Подає д-р І. Пулюй», вирізка із «Збірника секції математично-природничо-лікарської Товариства імені Шевченка», т. 9, Львів, 1905.

Відкритий лист: «В городе. Гоголевская улица № 8. Его высокоблагородию Борису Дмитриевичу Гринченку».

121

Вперше в «Літературному архіві», 1931, № 1-2, стор. 143. Подається за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 206).

...на запитання Британського біблійного товариства...— У листі від 6 квітня 1905 р. І. П. Пулюй писав до І. С. Нечуя-Левицького: «Англицьке біблійне товариство питається в мене, з якого тексту Куліш і Ви перекладали Старий Завіт, з єврейського чи з якого іншого, та які переклади були у Вас ще під руками. Відпишіть, будьте ласкаві, чим скоріше про свій переклад, а коли що знаєте про те, з якого тексту Куліш перекладав, то напишіть і про його переклад» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27976).

...згорів в Мотронівці. — Під час пожежі на хуторі Мотронівці 1885 р. згоріли рукописи багатьох поетичних творів Куліша.

122

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 63766).

Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український літературознавець і письменник буржуазно-ліберального напряму.

«Кельти й їх письменство» —стаття І. С. Нечуя-Левицького не була надрукована. Автограф зберігається у відділі рукописів ЦНБ (І, 27837; І, 27788).

Листівка має адресу: «В Киев, Караваевская ул. № 43, четвертый этаж, милостивому государю Ивану Матфеевичу Стешенку. 1905 г. 31 марта».

123

Вперше у вид.: «Іван Левицький Нечуй», «Слово», К., 1924, стор. 166—170. Подається за автографом (ЦНБ, відділ рукописі ф. І, № 27946).

Я оце таки обрушусь статтею в «Київ[ській] с[тарині]».— Ця стаття під назвою «Сьогочасна часописна мова

на Україні» була надрукована 1907 р. в журналі «Україна» (т. 1, кн. 3, стор. 280—331).

Віланд Христоф Мартин (1733—1813) — німецький письменник.

124

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк 42).

...виписка з «Трудів експ[едиції] Чубинського...— Мається на увазі семитомне видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Русский край», підготовлене українським етнографом П. П. Чубинським (1839—1884).

Реклю Жан-Жак-Елізе (1830—1905) — французький географ та соціолог.

На конверті адреса: «Австрія. Галиція, г. Львов. Ostereich Galizien. Lemberg.

Его высокоблагородию профессору Грушевскому Михаилу Сергеевичу.

Ан. Н. Нъ Professor M. Hruschewskij,
улица Чарнецкого № 26,
Киев».

125

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 44).

У листі висловлені помилкові погляди письменника на перепис народів Росії 1897 р.

126

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27947).

...як і оце ви пишете.— Зауваження до правопису І. Нечуя-Левицького висловлені в листі П. Стебницького від 12. V 1905 р.

...напитавши собі видавця... — Йдеться, очевидно, про Г. Л. Фронцкевича, який 1887 р. випустив твори І. Нечуя-Левицького «Дві московки», «На кожум'яках», «Маруся Богуславка», «Баба Параска та баба Палажка», «Голодному й опеньки — м'ясо», «Кайдашева сім'я», «Приятелі».

...книжок 1905 року...— 1905 р. вийшли твори І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем. Повість», вид. 2, К., изд. Е. П. Череповского; «Повісті й оповідання», т. 2, вид. 3, К., тип. І. І. Чоколова; «Повісті й оповідання», т. 4, К., изд. Е. П. Череповского; «Старосвітські батюшки та матушки. Повість-хроніка», вид. 3, К., тип. І. І. Чоколова.

...словарь спілки... — «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки, виданий М. Комаровим у Львові в чотирьох томах у 1893—1896 рр.

...видавець «Драмованої трилогії». — «Драмована трилогія» П. Куліша, 3 частини, видана 1900 р. печатнею «Печатное дело» у Харкові. ч. 1. — «Байда, князь Вишневецький, староруська драма, 1553—1564; ч. 2 — «Петро Сагайдачний, староруська драма», 1621; «Цар Наливай, староруська драма», 1596.

...гох-дойтш — нова форма літературної німецької мови, що розвинулася протягом XIV—XVIII ст. з верхньонімецьких діалектів.

«Ходімо за ним» (За Г. Сенкевичем. Переповів О. Конисський), СПб., 1905 — видання «благотворительного общества».

127

Подається вперше за автографом (ЦНБ, ф. III, № 38349).

«Досвітні огні» — збірка поезії й прози до читання й декламації. Упорядкував Б. Грінченко, вид. Є. Череповського, К., 1906. Тут уміщено оповідання І. Нечуя-Левицького «Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти».

Мирославський — Мирославський-Винников К. П. — український драматург і театральний діяч.

128

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 14).

«Рідний край» — український щотижневий громадський і літературно-науковий журнал буржуазно-ліберального напряму. Виходив у Полтаві (1905—1907), Києві (1908—1914) і Гадячі (1915—1916).

...д. Чикаленко теж думає видавать український журнал. — Йдеться про літературно-мистецький журнал «Нова громада», що виходив у Києві в 1906 р.

Шемет Володимир Михайлович (1873—1933) — український громадсько-політичний діяч буржуазно-націоналістичного напрямку. Редагував газету «Хлібороб», що виходила у Лубнах в 1905—1906 рр.

129

Подається вперше за автографом (ЦНБ, ф. I, № 27948).

Грімми — брати Якоб (1785—1863) та Вільгельм (1786—1859) — німецькі філологи, автори 16-томного «Німецького словника» і чотиритомного зібрання «Дитячих та сімейних казок».

Бонівар де Франсуа (1493—1570) — національний герой Швейцарії, автор хроніки м. Женеви. З наказу герцога Савойського Карла III був ув'язнений кілька років у Шильйонському замку. Герой поеми Д. Байрона «Шильйонський в'язень».

...попсованого празького... — «Кобзарь», т. 1, 2, Прага, 1876. Т. 1 — з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського; т. 2 — з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина».

Русов Олександр Олександрович (1847—1915) — український етнограф, фольклорист, статистик і громадський діяч прогресивного спрямування.

130

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 30858). Лист дописано на листі І. Пулюя до І. Нечуя-Левицького без дати.

...д. Пулюй одписує... — Цей лист І. Пулюя зберігається у відділі рукописів ЦНБ, ф. І, № 30858.

131

Подається вперше за автографом (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 594, арк. 44).

132

Подається вперше за копією Ю. О. Меженка.

...надрукувать так, як було написано в рукопису. — 2(15) грудня 1904 р. М. Коцюбинський писав до І. Нечуя-Левицького: «Конче пришлю Вам коректуру та уважатиму своїм обов'язком зберегти всі особливості Вашого письма» (Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, стор. 388).

«Перша ластівка» — альманах молодих українських письменників. Упорядкував Микола Чернявський. Херсон, 1905.

«Громадська думка» — буржуазно-ліберальна газета, що виходила в Києві з 31 грудня ст. ст. 1905 р. до 15 вересня 1906 р. Продовженням її була газета «Рада» (виходила до липня 1914 р.).

Петербуржці вже писали докори. — Йдеться, зокрема, про лист П. Стебницького до І. Нечуя-Левицького від 12 травня 1905 р. (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27981).

«Нова громада» — ліберально-буржуазний літературно-науковий місячник, який видавав 1906 р. В. Леонтович.

133

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, XI, 2).

«З потоку життя» — альманах, виданий у 1905 р. в Херсоні, де було вміщено оповідання І. С. Нечуя-Левицького «Гастролі».

Смоленський Леонід Анастасійович — український культурно-освітній діяч, перекладач, один з керівників Одеської громади.

134

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 49619).

Листівка з адресою: «В Киев, Андреевский спуск, дом Андр[ея] И[вановича] Слинка, в флигеле, дом. № 34, квартира № 29, Его высокородию Павлу Игнатьевичу Житецкому».

135

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. XI, № 3).

«Про Одеський альманах ні слуху, ні вісті».— Мається на увазі альманах «Багаття». Тут оповідання «На гастролях в Микитянах» ие було вміщене. Вперше воно надруковаие у 1912 р. в книзі «Нові повісті й оповідання» (т. 8).

136

Лободовський Михайло Федотович (1874—1913) — український письменник-клерикал, редактор-видавець «газети для крестян і міщан хліборобів» «Порада», що виходила 1906 р. в Харкові. Перекладав українською мовою «Біблію» і «Тарас Бульба» М. Гоголя. У відділі рукописів ЦНБ збереглося два його листи до І. Нечуя-Левицького (ф. І, № 27802 і 27961). Відомо сім листів І. Нечуя-Левицького до М. Лободовського, автографи яких зберігаються у відділі рукописів ІЛ (ф. 11, №№ 7—13).

Подаються вперше. Цей лист — за автографом № 7.

...рецензент в «Раді» — М. П-ський — Павловський Мефодій Іванович, автор статті «З українських журналів. Науковий та літературно-публіцистичний місячник «Україна» № 1 та № 2 за январь та февраль 1907 року» у газеті «Рада» від 9 березня 1907 р.

...в своєму «докладі» в Академію наук.— 6 січня 1907 р. українська комісія при Академії наук у Петербурзі в складі О. Лотоцького, О. Русова, П. Саладилова, П. Стебницького і О. Шахматова обговорила повідомлення П. Стебницького про український правопис і прийняла постанову, в якій було, між іншим, зазначено: «Протокол і доклад П. Стебницького вислати на розгляд відомих знавців української мови: Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Доманицького, П. Житецького, А. Кримського, С. Кульбакина, М. Лободовського, Б. Ляпунова, К. Михальчука і В. Науменка, просячи їх свої уваги подати якомога скоріше» («Рада», 1907, 9 лютого).

«Світова зірниця» — український тижневик для селян. Видавався в 1906—1914 рр. в Могилеві-Подільському, с. Пеньківці та у Києві. Редактор Й. Волошиновський.

137

Подається вперше за автографом (ІЛ, ф. 11, № 8).

...статтю проф. Сумцова. — «Современный украинский литературный язык». Надруковано в газеті «Южный край», 1907 р., № 9063.

«Южный край» — газета «общественная, политическая и литературная». Виходила в 1881—1915 рр. у Харкові. Редактор-видавець — А. А. Йозефович.

«Тяжким шляхом» — стаття Б. Грінченка, надрукована 1906 р. у «Раді» (№№ 26—69) і окремим виданням. Має підзаголовок «Про українську пресу».

...він родом з Черкаського повіту.— П. П. Артемовський-Гулак народився в селі Городище Київської губернії, нині райцентр Черкаської області.

«Рідна справа» — українська газета, видавалася 1907 р. у Петербурзі двічі на тиждень. Редактор-видавець — С. Нечитайло, пізніше — М. Хотовицький.

...мій сват — очевидно, М. Хотовицький.

...три галицькі граматики. — Йдеться, очевидно, про граматики української мови Й. І. Лозинського, І. Могильницького та І. Огоновського.

Могильницький Іван (1777—1831) — культурно-освітній і церковний діяч на західноукраїнських землях, автор першої в Галичині граматики української мови (1829).

Огоновський Іларій Михайлович (1854—1929) — український філолог і педагог. У співавторстві з В. Коцовським написав «Методичну граматику...» (1894).

...незнайомим мені добродієм. — Цей лист нам не відомий.

138

Лист до «Британського та іноземного біблійного товариства» надісланий Нечуєм-Левицьким 30(17) жовтня 1907 р. Автограф його нам не відомий. Дату встановлено на підставі листа директора середньо-європейської агентури товариства М. Моріссона до І. Нечуя-Левицького 12 грудня 1907 р. Збереглася чернетка листа (у копії Ю. Меженка), яка вперше друкується в нашому виданні.

...перевод Евангелия на украинский язык. — Йдеться про переклад П. Морачевського.

139

Радзієвський Олексій Іванович — небіж І. Нечуя-Левицького, приват-доцент Київського університету. Це єдиний відомий нам лист І. Нечуя-Левицького до О. Радзієвського. Подається вперше за копією Ю. Меженка.

140

Уривок з листа подається за публікацією В. Даниилова «Материалы для биографии Н. И Костомарова», вміщеною в журналі «Україна» (1907 р., № 11—12, стор. 239).

Данилов Володимир Валеріанович (нар. 1881 р.) — український і російський фольклорист, літературознавець і педагог. Листування І. С. Нечуя-Левицького з В. В. Даниловим охоплює період 1907—1909 рр., коли останній проживав в Одесі. Цей уривок листа стосується висловленого М. І. Костомаровим у квітні 1882 р. невдоволення, що Ф. Г. Лебединцев не хотів вміщувати у «Киевской старине» повісті І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». Названа повість друкувалась в «Киевской старине» протягом 1884—1885 рр.

141

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 51781).

Лист І. С. Нечуя-Левицького є привітанням М. К. Заньковецькій з нагоди 25-ліття її діяльності на українській сцені.

142

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 9).

«Харьковские губернские ведомости» — громадсько-політична і літературна газета, що виходила в Харкові у 1838—1916 рр. Мала офіційну і неофіційну частини. З 1910 до 1916 р. «часть официальная» виходила окремо.

Полтавець — псевдонім Віктора Ілляшевича, священика з Полтавщини, дописувача «Киевской старины», «Ради» тощо.

«Молода Україна» — журнал для дітей старшого та молодшого віку, що виходив як місячний додаток до «Рідного краю» у Києві в 1906, 1908—1914 рр. Редактор-видавець — Олена Пчілка. Вийшло 43 номери.

Ідзиковський Владислав Леонович — київський книгопродавець і видавець, власник книжково-нотної крамниці.

Кам'янецький єпископ — Парфеній. Під його наглядом друкувався за постановою синоду український переклад «Біблії» П. Морачевського.

143

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 10).

144

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 60, № 193).

145

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 35553).

Датується за змістом листа.

Лист містить зауваження і пропозиції щодо мовного оформлення газети «Рада», яка видавалась коштом Є. Х. Чикаленка.

146

Відомий тільки один лист І. Нечуя-Левицького до Марії Миколаївни Грінченко (М. Загірньої, 1863—1928) — української письменниці, дружини Б. Грінченка. Автограф зберігається у відділі рукописів ЦНБ, ф. III, № 43037. Писаний після смерті Бориса Дмитровича, що сталася 6 травня 1910 р. Листи М. Загірньої до І. Нечуя-Левицького не відомі.

Подається вперше за автографом.

147

Подається вперше. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР, ф. В. М. Гнатюка, № 101/п. 18.

В кінці листа дописка В. Гнатюка, адресована І. Шрагові:

«Високоповажний добродію!

Посилаю Вам копію листа д. Івана Левицького, якого я запитував також у сій справі як одного з посередників так, як д. Лисенка. Робіть із тим, що уважаєте за потрібне.

З правдивим поважанням

Волод. Гнатюк».

Видавнича спілка — Українсько-руська видавнича спілка, кооперативне товариство, засноване у Львові 1899 р. з ініціативи М. С. Грушевського.

148

Вперше — в журн. «Радянське літературознавство», 1968, № 4, стор. 76—77. Автограф у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР, ф. НТШ, спр. 1950, стор. 3—4. Подається за першодруком.

Венгжин Микола — викладач української мови і літератури в Рогатинській гімназії у Галичині, видавець журналів.

«Живцем похований» — надруковано в збірнику «Привіт д-ру Ів. Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності».

Афонський пройдисвіт» — надрукований у журналі «Правда», 1890, № 1—3. Ввійшов у VIII т. «Нових повістей і оповідань» (К., 1911, на обкладинці — 1912).

«Скривджені й нескривджені» — надруковано в газеті «Діло», 1892, № 4—6, 8—12. У березні 1912 р. ця індуська легенда була переписана й вислана письменникові в Київ.

Зайдіть в «Просвіту», візьміть цей адрес і привезете мені. — Мовиться про адрес, яким ушанувала львівська «Просвіта» І. С. Нечуя-Левицького в день його 35-літнього ювілею. М. Венгжин привіз його письменникові в Київ у серпні 1912 р.

149

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 11).

«Таврический» — громадська, економічна, літературна і політична газета. Виходила в Сімферополі в 1905—1914 рр. один-два рази на тиждень, з № 361 — щоденно. Видавець — Д. В. Коломийцев.

150

Подається вперше за копією Б. М. Комарова, зробленою 1927 р. для Ю. О. Меженка (зберігається в його особистому архіві).

Коваленко Григорій Олексійович (1868—1937) — український письменник, автор книг з історії України.

Іловайський Дмитро Іванович (1832—1920) — російський історик і публіцист дворянсько-монархічного напряму.

«Час» — кооперативне видавництво у Києві, засноване 1908 р.

151

Лист писано в Лук'янівську тюрму. Подається вперше за автографом, що зберігається у Ю. Меженка.

Заклинський Ростислав — український письменник, автор розвідок про І. Франка та інших праць.

Ваш отец... — Роман Заклинський (1852—1931), галицько-український письменник, дослідник Ю. Федьковича, автор популярних книжок.

152

Подається вперше за копією Ю. О. Меженка.

...звістка про слабість — М. Коцюбинський у цей час лежав у клініці О. Образцова у Києві.

...табль-дот — франц. table d'hôte, загальний обідній стіл в пансіонах, курортних їдальнях і ресторанах.

І частку «української граматики» — «Граматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1 — Етимологія, ч. 2 — Синтаксис) надрукована 1914 р. у Києві.

...IX тома.— Дев'ятий том «Повістей й оповідань» І. Нечуя-Левицького (вид. 2) так само вийшов 1914 р. у Києві.

153

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 12).

«Світло» — педагогічно-освітній місячник, що видавався В. Лозинським, видавцем журналу «Шершень», у Києві в 1910—1914 рр. Авторами його були С. Васильченко, А. Тесленко, Л. Пахаревський, П. Тичина.

«Южная заря» — громадсько-політична і літературна газета, що виходила в 1906—1915 рр. у Катеринославі.

154

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 63767).

Кононенко Мусій Степанович (1864—1922) — український поет.

Листівка має адресу: «Киев, Бульвар № 31 (возле Арестантс[кой...]), флигель, Его высокородию Елисею Кирияновичу Трегубову».

155

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 63768).

Написано у зв'язку з підготовкою Українським науковим товариством у Києві «Словника української мови».

Листівка має адресу: «Киев, Большая Подвальная, № 36, кв. 8, В «Українське научне товариство».

156

Вперше — в «Записках», 1927, XXVI, стор. 133. Автограф в ІЛ, ф. 3, № 1632/97. Подається за першодруком.

«Граматика українського язика» І. С. Нечуя-Левицького вийшла у вересні 1914 р.

Студинський Кирило Йосипович (1868—1941) — громадсько-культурний діяч, літературознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

Сікорський М. А. — автор книги «Всеобщая психология с физиогномикой». 3-є видания його книги не вийшло.

Французький словар Літтре. — Мова йде про «Словник французької мови» (1863—1872) французького філософа, філолога, лікаря і політичного діяча Літтре Поля-Еміля (1801—1881). У словнику простежена історія кожного слова.

«Богдан Хмельницький» — Твір І. Нечуя «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» видано заходом М. Павлика у Львові 1878 р.

Рукописи моїх статтів... манускрипти «Великої Руїни на Україні». — Де знаходяться ці рукописи — невідомо.

Друкую оце IX том моїх утворів. — IX том «Повістей і оповідань» вийшов з позначенням на титулі: «1914». X і XI томи не вийшли.

Заклинський Богдан (1886—1941) — галицький фольклорист, громадсько-культурний діяч, видавець популярної та наукової літератури.

Написав «Генезу» моїх декотрих утворів. — Рукопис «Генези» не розшуканий.

157

Подається вперше за автографом (ЦНБ, відділ рукописів, ф. III, № 60475).

Саливон Григорій Дмитрович — український культурно-освітній діяч.

...Я записав в духівниці Чернігівському музеєві Тарновського. — І. С. Нечуй-Левицький у своєму заповіті право видання творів передав Чернігівському музею української старовини.

Череповський Овсій Прокопович — київський книгопродавець.

«Почтовая карточка. Здесь, Скобелевская ул., д. № 11, кв. 1, студенту Гр. Дм. Саливону».

158

Листування І. Нечуя-Левицького з управляючим українською книгарнею «Слово», що відкрилася в Катеринославі наприкінці 1913 р., збереглося не повністю. У Ю. Меженка зберігаються лише два листи І. Нечуя-Левицького до Д. Лисиченка.

159

Подається вперше за копією, зробленою Ю. О. Меженком у 1927 р. Автограф не зберігся.

Жебуньов Леонід Миколайович (1851—1919) — український культурно-освітній діяч, активно займався книговидавничою справою.

«Українство на літературних позвах з Московщиною» — стаття І. С. Нечуя-Левицького, видана у Львові 1891 р. окремою книгою.

160

Подається вперше за автографом (ІЛ, відділ рукописів, ф. 11, № 13).

...Ви пишете... — 27 (ст. ст.) квітня 1915 р. М. Лободовський писав до І. Нечуя-Левицького: «У Львові 11 польських газет, а русинських ані одної. От би й треба у Кнєві видавати, а туди одсилати газети» (ЦНБ, відділ рукописів, ф. І, № 27961).

...позакривав усі українські журнали. — На початку 1915 р. у Києві запроваджено ряд цензурних обмежень. 5 січня оголошено про циркуляр військової адміністрації, яким заборонялися всі друковані видання, які не проходили військової цензури.

«Згода» — 16 березня 1915 р. «Киевская мысль» писала: «Киевский губернатор дозволив С. М. Підгорському видавати в Києві на малоросійському наріччі журнал «Згода» («Согласие»). Вийшов єдиний номер».

«Тепла роса» — український двотижневий журнал, присвячений питанням сільського господарства та кооперації, що виходив у Москві в березні 1915 р. Припинений після № 2.

«Украинская жизнь» — місячник, виходив у Москві в 1911—1916 рр. Політична програма — невиразна, суперечлива, наявні ліберальні й буржуазно-націоналістичні тенденції. Друкувала статті і літераторів-марксистів (М. Горький, А. Луначарський та ін.).

161

Збереглося три листи І. Нечуя-Левицького до І. Шрага з 1915 р. Автографи їх не відомі. Подаються вперше за копіями Ю. Меженка.

«Каневская неделя» — російсько-українська щотижнева газета-журнал. Видавалася в Каневі 1913 р. (з 11 січня до 28 квітня). Редактер-видавець — Л. С. Сергєєв.

«Скучными ворчаньями старика» — йдеться про рецензію на брошуру І. Нечуя-Левицького «Криве дзеркало української мови», надруковану за підписом С. Е-мовъ в «Украинской жизни» (1913, № 2, стор. 105—107).

«Маяк» — українська щотижнева газета для селянської і робітничої інтелігенції. Виходила в Києві 1914 р. Редактор — З. Шевченко.

«Сільська старшина гуляє» — треба: «Сільська старшина бенкетує!» У примітці до цього оповідання (т. 9, стор. 468) зазначено, що воно вперше надруковане у восьмому томі «Нових повістей й оповідань» І. Нечуя-Левицького (1911). Цим виправляємо помилку.

«Село» — українська народна ілюстрована газета для селян і

робітників, яку видавала Ганна Ямпольська у Києві в 1909—1911 рр. Виходила щотижня. Редакторами її були Г. Ямпольська, Іван Малич, Юрій Сірий.

С і р и й — справжнє прізвище та ім'я — Юрій Тищенко (1880—?), український видавець і письменник, автор низки оповідань, новел, популярних брошур, дитячих розповідок. У 1909—1911 рр. редагував часописи «Село» та «Засів».

162

Подається вперше за копією Ю. Меженка.

Б о б р и н с ь к и й — мається на увазі граф Олексій Бобринський, голова археологічної комісії.

163

Подається вперше за копією Ю. Меженка.

164

Подається вперше за копією Ю. Меженка.

Датується орієнтовно 1915 роком.

165

Подається вперше за автографом, що зберігається у Ю. Меженка. На поштовій картці адреса: «В г. Катеринослав, в книжный магазин «Слово», Полицейская ул. № 36».

166

Подається за копією В. І. Чередниченко.

Лист не було відправлено адресату. Неповний текст листа опублікували В. Я. Дашкевич (газ. «Вечірній Київ», 25 жовтня 1963 р.) і С. Хаврусь (газ. «Літературна Україна», 16 січня 1968 р.).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. С. Нечуй-Левицький. *Фото 1912 р.* 4—5
2. І. С. Нечуй-Левицький з своїми білоцерківськими приятелями. Зліва направо: В. М. Левицький, М. М. Дубовик, М. П. Левицький, І. С. Нечуй-Левицький, С. Л. Дроздов, Ю. С. Дроздов. Фото 1912 р. . . . 160—161
3. Перша сторінка автобіографії І. С. Нечуя-Левицького. Автограф. 186
4. У Стеблівському народному літературно-меморіальному будинку-музеї І. С. Нечуя-Левицького (1-а та 2-а зали) 256—257
5. Стеблів. Народний літературно-меморіальний будинок-музей І. С. Нечуя-Левицького в день відзначення 50-річчя від дня смерті письменника (14 квітня 1968 р.) 416—417

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абаза М. С. 281, 283, 284, 329, 529
Адріанов 222
Акимович М. 44—45
Аксаков І. С. 88, 105, 514, 515
Александров В. С. 290, 530
Амфітеатров О. В. 211, 522
Анастасієв А. І. 280
Андрєєв Л. М. 195, 203, 211—212, 214, 222
Антепович О. Д. 271, 274, 465, 526
Антонович В. Б. 43, 257, 510, 525
Апулей 13
Аріманн 221
Арістофан 158, 159
Арцибашев М. П. 203, 219, 522
Аскоченський В. І. 107—108, 515
Астарта 151, 518
Ауербах Б. 76, 116
Афанасьєв О. М. 89, 514
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 343, 344, 512, 539
Байрон Д. Н.-Г. 45, 61, 122, 172, 176, 369, 371, 372, 484, 511, 560
Бакунін М. О. 80, 512, 521
Бантиш-Каменський Д. М. 8, 263
Баранов А. 144, 147
Баранович Л. 179, 520
Барбе д'Оревільї 193, 519, 521
Барвінок Ганна 326, 373, 377, 379, 390, 393, 402, 403, 404, 408, 409, 411, 461, 478, 480, 484, 485, 546—550, 552, 553, 557
Барвінський В. Г. 259, 274, 275, 278, 280, 406, 523, 525, 528, 530
Барвінський О. Г. 462, 485, 492, 495, 523, 539
Барвінські 519, 525, 527, 528
Баррес М. 193, 522
Барський 444
Батий 45
Безсонов П. А. 77, 89, 513
Белей І. М. 286, 288, 301, 304, 305, 306, 308, 310, 313, 316, 318, 321, 333, 361, 370, 391, 395, 403, 408, 409, 416, 485, 498, 507, 529
Бердяєва 400
Бернштейн М. Д. 512
Беранже П.-Ж. 76
Бернарден де Сен-П'єр Ж. А. 508
Берне К. Л. 129, 190, 206, 516
Бетховен Л. 121
Бєлінський В. Г. 269, 301
Білінський 45, 47
Бирода 408
Білий 276, 284
Білиловський Ц. О. 348, 540
Білозерський В. М. 161, 326, 403, 552
Білоус Ф. 293, 294, 531
Боборикін П. Д. 353, 541
Бобринський О. 501, 569
Богарне Є. 395
Боденштедт Ф. 179, 520
Бодлер Ш. 193, 196, 214, 521
Бокаччо Д. 199, 368
Бокль Г.-Т. 425, 555
Бомарше П.-О. К. 159
Бонівар Ф. 560
Боровиковський Л. 307

Брандес Г. 196, 208, 522
Браніцька О. 53
Браніцький 40, 41, 53, 54, 55
Браніцький К. 40, 42, 53
Браніцькі 40
Буало Н. 518
Буслаєв Ф. І. 77
Бюхнер Ф.-К. 81
Вагнер Г.-Л. 159
Валуєв П. О. 514
Василенко П. 156, 518
Васильченко С. 566
Вахнянин Н. К. 512, 550, 552
Вебер К.-М. 129
Величко Г. 539
Верлен П. 193, 214, 521
Венгжин М. 186, 485, 523, 565
Виговський І. 125, 354, 362, 391, 458, 462, 466, 549
Винниченко В. К. 195, 200, 205, 206—215, 222
Вишенський І. 411
Вишневецький Є. 348, 361, 362, 369, 373, 391, 394, 395, 529, 540, 549, 560
Віардо-Гарсіа М.-П. 153, 518
Віктории 145, 146
Віланд Х.-М. 447, 559
Вільгельм II. 497
Вільє де Ліль Адан 193, 521
Вінберг Л. 189, 519
Вірнна (Колотоновська) О. 119, 516
Вічірлі (Уічерлі В.) 158, 518
Владислав IV 49, 510
Вовчок Марко 163, 367, 396, 404, 447
Возняк М. С. 523, 545
Волатовський А. 139, 144
Володимир Мономах 60
Волошиновський Й. 470, 562
Вольтер 159
Вороний М. 401, 551
Гагарін В. 105
Галаган П. 280
Галайда — див. Хоткевич Г. М.
Галятовський І. 179, 520
Гарібальді Д. 116
Гартман М. 190, 205, 521
Гебель Ф. 190, 205, 521
Гегель Г.-В.-Ф. 81, 189, 301
Гейне Г. 129, 130, 173, 189, 190, 191, 193, 206, 213, 518
Гейнзе Й.-Я.-В. (помилково Гейне) 159, 518
Гервасій 398
Гервег Г. 190, 521
Герцен О. І. 80, 441, 512
Гете Й.-В. 129, 130, 159, 215, 351, 364, 365, 543
Гетнер Г. 159, 518
Гінтер 227
Глаголь А.— див. Нечуй-Левицький
Гладилович Д. 321, 394, 535
Глібов Л. І. 175, 178, 279
Гліпка 547
Гнатюк В. 423, 424, 463, 484, 485, 564, 565
Гнедич М. І. 200, 452
Гоголь М. В. 11, 14, 61, 77, 78, 116, 140, 142, 159, 178, 263 268, 450, 562
Гогоцький С. С. 278
Годунов Б. 371
Голіцин Ю. 79
Головінський З. 42
Гольденберг 140
Гомер 105, 199
Гомолінський І. І. 315, 360, 501, 543
Гонкури 445
Гоппа І. 126, 208
Гончаров І. О. 114, 115
Горацій Ф. К. 175, 520
Горький М. 568
Готьє Т. 195
Гофер 547
Гофман Е.-Т.-А. 195, 202
Гощинський С. 511
Грабовський М. 511
Грабовський П. А. 177
Гребінка Є. П. 163
Грег — див. Гервег Г.
Греч М. І. 20
Григор'ев В. В. 275, 281, 283, 284, 529
Григоріевич Г.— див. Цеглинський Г. І.
Грицай В. О. 119, 516
Грімм Я. та В. (брати) 459, 560
Грінченко Б. Д. 165, 166, 168, (Чайченко), 171, 175, 203, 287, 288, 290, 291, 347, 372, 380, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 393, 396, 398, 410, 423, 424, 431, 434, 436, 442, 446, 452,

456, 457, 464, 465, 483, 491, 494, 496, 499, 522, 531, 540, 544, 545, 547, 548, 550, 551, 554, 560, 562, 564
Грінченко М. М. (М. Загірня) 483, 564
Гросман 118
Грушевський М. С. 168, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 344, 348, 349, 353, 358, 361, 362, 369, 397, 403, 407, 409, 413, 423, 427, 431, 433, 440, 444, 447, 448, 460, 462, 472, 482, 487, 488, 489, 490, 523, 532, 533, 534, 535, 540, 554, 559, 560, 565
Гулак-Артемовський О. Л. 441, 558
Гулак-Артемовський П. П. 163 172, 471, 562
Гуляєв М. С. 413, 554
Гуменний 8
Гуня Д. Т. 111
Гурець 23
Гус Ян 94
Гуцков К. 189—191, 193, 203, 206, 521
Гучковський С. 524
Гюго В. 116, 195, 406, 552
Гюісманс Ж.-Ш.-М. 193, 522
Давид 361
Давиденки 263
Данилов В. В. 475, 563
Данте А. 14, 30, 127, 130, 204, 215, 220, 268, 365
д'Аннунціо Г. 219
Дарвін Ч. 82
Дашкевич В. Я. 569
Дашкевич П. 37, 38, 39
Девріон (Деврієнт) Е. 159, 519
Дей О. І. 517
Демуцький П. Д. 555
Демуцький П. І. 424
Дем'яновський 20—21
Державін Г. Р. 355
Дикарєв М. О. 435, 436, 454, 455, 457
Дідицький Б. А. 102, 103, 106, 116, 117, 515
Діккенс Ч. 178, 183, 369
Дінтер 358
Дмитрієва В. Й. 400, 551
Дніпрова Чайка 177
Добролюбов М. О. 79, 269
Доде А. 191, 445
Доманицький В. М. 556, 562
Достоєвський Ф. М. 364
Доценко А. В. 226
Драгоманов М. П. 449, 524, 526
Драйден Д. 158, 368, 518
Дюма О. 208, 551
Ездра 25, 26
Есхіл 158
Евріпід 158
Єремія 170, 176, 519
Єрмін 139, 141, 144, 147
Єрмолов О. П. 104
Жебуньов Л. М. 494, 499, 568
Желехівський Є. 186, 473, 474, 478, 479, 520
Житецький П. Г. 255, 281, 290, 467, 524, 561, 562
Жозефіна 395
Жуковський В. А. 113, 146
Заволока М.— див. Грушевський М. С.
Загорський (Подзікунов) І. В. 156, 518
Зайончек 112
Заклинський 493
Заклинський Б. 567
Заклинський Роман 564
Заклинський Ростислав 489, 566
Залеський Ю.-Б. 511
Залізняк М. 126, 127, 271
Замойський 371
Занд Жорж 195, 198
Заньковецька М. К. 119, 148—160, 340, 476, 518, 538, 563
Затиркевич-Карпинська Г. П. 119, 156
Зефиров 290
Зимбирський 531
Золя Е. 191, 214, 215, 365, 445
Зубковський І. А. 508
Ібсен Г. 368
Іван Грозний 517
Ігельстром 111
Ігнатович Й. 373
Ідзиковський В. Л. 445, 477, 564
Ілляшевич В. 476, 564
Іловайський Д. І. 488, 565
Ільницький Л. В. 274, 291, 292, 360, 428, 451, 527, 530, 531
Йогансон 411
Йосип 266
Йозефович 562
Кавальє Ж. 208, 522

Каменецький — див. Каменський А. П.
Каменський А. П. 203, 211, 214, 522
Кантемір А. Д. 146, 355, 413
Каракозов Д. В. 80, 84, 91, 94, 95, 101
Карамзін М. М. 397, 452
Карл Великий 204
Карл II 158
Карл III 560
Карпенко-Карий І. К. 168, 396, 431, 433, 445, 446, 457
Карпов Г. 371, 372, 542
Катерина I 398
Катерина II 43, 53, 108, 109, 111—114, 270, 272, 273, 355, 412, 510, 515, 526, 554
Катранов 315
Катков М. Н. 83—88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 101—105, 115, 142, 143, 513, 515
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 72, 163, 176, 183, 397, 400, 426, 459
Келюс 341
Киреєвський П. В. 77, 88, 89, 513
Кирило 146, 454
Кисіль А. 371
Кияниця А. І. 495
Ківлицький Є. О. 333, 535
Кілинський 111, 112
Кіркор 106
Кішка Самійло 510
Клебановський П. І. 54, 55, 508, 509
Клименко 445
Клінгер Ф. М. 159
Кобилянська О. Ю. 197, 198, 213, 521
Кобринська Н. І. 165, 198, 338, 351, 363, 366, 409, 521, 538, 541, 543, 544, 552
Ковалевський 52
Коваленко Г. О. 488, 563
Коваленко О. К. 171, 177, 437, 470, 520
Кожанчиков Д. Ю. 460
Козицький Г. В. 412, 554
Коломацький Максим 24—27, 33, 37, 38, 50, 51
Коломийцев Д. В. 565
Коломийцев 20
Кольцов О. В. 87, 146
Комаров Б. М. 527, 529, 540, 565
Комаров М. Ф. 276, 291, 292, 331, 345, 356, 424, 426, 466, 487, 527, 540, 543, 559
Конгрів У. 158, 518
Кониський О. Я. 166, 168 (Красюченко), 260, 270, 285, 288, 293, 294, 298, 307, 332 (Кошовий), 348, 394, 404, 405, 428, 449, 452, 485, 507, 508, 519, 523, 526, 530, 532, 544, 555, 556, 560
Кононенко М. С. 491, 566
Константцій 204, 522
Корейво Б. 315, 358
Корзон 391, 395
Коркішко 263
Корнель П. 518
Корній 266
Корш В. Ф. 512
Косач (Приходько) О. А. 530
Костомаров М. І. 108—114, 161, 162, 163, 269, 283, 284, 298, 302, 326, 330, 332, 362, 372, 397, 475, 484, 515, 560, 563
Костянтин Острозький 412, 553
Костюшко Т. 111, 112
Котляревський 72, 147, 162, 163, 165, 172, 175, 178, 187, 215, 261, 315, 351, 400, 432, 434, 448, 451, 455, 459, 542, 556
Коцевольський 8
Коцовський В. 563
Коцюбинська В. І. 500
Коцюбинський М. М. 165, 177, 373, 399, 404, 407, 427, 429, 437, 445, 446, 457, 463, 467, 489, 490, 544, 549, 551, 552, 561, 566
Краєвський А. О. 88, 96, 102, 513, 515
Крашевський Ю. І. 352, 362, 365, 541
Кревецький І. 423, 554
Крестовський В. В. 95, 515
Креховський 38—39, 40, 43, 53
Кречмер 454
Крижановський Ю. М. 509
Крилов І. А. 146
Кримський А. Ю. 172—175, 177, 178, 400, 426, 428, 445, 446, 457, 469, 562
Кропивницький М. Л. 118, 119, 148, 158, 164, 168, 290, 307, 457, 470, 518

Крутікова Н. Є. 509
Кулжинський 214
Куліш П. О. 8, 70, 161, 163, 172, 177, 201, 263, 270, 279, 326, 327, 359, 362, 370-373, 375, 377, 378, 382—385, 392, 393, 397, 398, 409, 411, 425, 433, 434, 436, 438, 442, 443, 447, 453, 455, 461, 467, 468, 471, 473, 474, 478, 479, 484, 508, 509, 520, 523, 528, 544, 545, 547, 550, 553, 556, 557, 558, 560
Кульбакін С. 562
Купрін О. І. 211
Курочкін В. С. 512
Кутузов М. І. 142
Кушелев-Безбородко 79
Кушнерьов М. Н. 543
Ламанський В. І. 93, 514
Лаубе Г. 189, 190, 191, 193, 206, 521
Лебединцев Ф. Г. 304, 306, 475, 509, 583
Левицька А. Л. 8, 17, 508
Левицька А. С. 264, 508
Левицький А. С. 264, 508
Левицький В. 336
Левицький В. Г. 32
Левицький Д. С. 264, 508
Левицький М. В. 32, 510
Левицький М. О. 171, 491
Левицький О. І. 354, 436, 542, 557
Левицький С. С. 7—17, 263, 277, 508
Левицький Ф. С. 264, 508
Левітов О. І. 78
Левко 266
Ленін В. І. 510, 512
Ленц Я.-М.-Р. 159
Леонтович В. 561
Леонтовичі 263
Леонтьев П. М. 84
Лермонтов М. Ю. 77, 78, 177, 369, 371
Лесаж А.-Р. 14, 267
Липа І. Л. 557
Лисенко М. В. 120, 122, 126, 127, 132, 133, 134, 171, 256, 257, 281, 283, 304, 307, 341, 373, 393, 405, 407, 408, 525, 540, 553, 565
Лисиченко Д. 494, 503, 567
Лисянський 31, 34, 36, 37
Лихнякевич 39
Лісницький 354
Літтре П.-К. 493, 496, 565
Лободовський М. Ф. 468, 471, 476, 478, 487, 490, 496, 562
Лозинський В. 566
Лозинський Й. І. 563
Ломоносов М. В. 146, 355, 397, 400, 411, 412, 413, 432, 542
Лонгфелло Г. 556
Лопатинський Л. Г. 255, 524
Лорріс Гійом де 544
Лотоцький О. Г. 426, 437, 446, 455, 457, 555, 562
Лубенець Т. 140
Лукич Василь 324, 332—335, 340 342, 345, 536—539
Луначарський А. В. 568
Лунд 519
Луценко І. М. 424, 466, 467, 555
Люїс 82
Лютер М. 204, 215, 443, 560
Ляпунов Б. 562
Макарт Г. 129, 516
Маковей О. 179, 359
Маковський К. Є. 172
Максимович І. 554
Максимович М. О. 412, 434, 454, 460, 495, 556
Малецький 277
Малиновський 557
Малич І. 569
Маляренко К. 333, 537
Мальчевський А. 511
Маркевич М. А. 8, 68, 263, 511
Маркович Д. В. 304, 308, 400
Маркович О. В. 511
Маркс А. Ф. 542
Маркс К. 521
Мартинович П. Д. 426, 435, 455, 555
Марчевські 28—29
Мар'яна 264
Масляк В. 293, 301, 531
Матушевський Ф. П. 386, 548
Мацієвич Л. С. 373, 545
Мацкевич І. 28, 29, 30, 45, 510
Медведєв Сильвестр 145, 517
Меженко Ю. О. 521, 523, 524, 527, 531, 549, 551, 555, 561, 563—569
Мейснер А. 190, 205, 521
Мен Жаи де 368, 544
Меріке Е. 190, 205, 521

Меркурій 45, 46
Метерлінк М. 192, 193, 194, 196, 212, 215
Метлинський Д. 59, 64—68, 511
Меттерніх К.-В.-Л. 92, 190
Мефодій 146, 454
Микешин М. Й. 558
Микола I 20, 30, 43, 59, 83, 91, 142, 147
Милославський С. 355
Мирний Панас 148, 164, 166, 168, 183, 431, 457, 498, 556
Мирославський-Винников К. П. 457, 560
Мислінський Ф. 11, 19, 30, 35, 45, 53, 59, 266, 508
Михальчук К. 562
Мишковський (Дроздов) С. Л. 389, 549
Міллер-Маляр (Мюллер Ф.) 159
Міллярд 380, 382, 390, 391, 393, 546, 547, 550
Мілль Д.-С. 81
Міцкевич А. 216, 365
Мова (Петров) Д. М. 156, 518
Могила Петро 328, 497, 525, 527
Могильницький І. 472, 566
Молешотт Я. 82
Мольєр Ж.-Б. 178, 518
Мопассан Гі де 172, 196, 209, 210 211, 214
Морачевський П. С. 99, 356, 357, 542, 557, 563, 564
Мордарьєв 437
Мордовець Д. Л. 556
Морочковська М. М. 10
Моррісон М.-А. 473, 474, 475, 478, 479, 480, 546, 563
Мотря 9, 264, 265, 367
Моцарт В.-А. 128, 129, 131
Мундт Т. 189, 190, 206, 521
Мюссе А. 371
Навуходоносор 519
Надсон С. Я. 221
Наливайко С. 8, 263
Наполеон I 183, 395
Наполеон III 106, 351
Науменко В. 562
Нейман Ц. Г. 531
Некрасов М. О. 78, 87, 116, 512
Немирич Ю. 354
Нерон 365
Нестор 434, 454, 557
Нетупський Д. 21—22, 23, 38
Нетупський Я. 19, 21, 22—23, 26, 38
Нечаєв С. Г. 81, 101
Нечитайло С. 560
Нечуй-Левицький І. С. 164, 165, 168, 485, 517, 519, (О. Криницький), 489, 507, 508, 510—514, 516, 517, (Глаголь), 522 і т. д.
Никанор 475
Ніцше Ф. 196
Новиков 412
Новицький Н. 491
Новицький О. М. 89, 514
Номис М. Т. 402, 551
Нордау М. 191—194, 196, 213, 521
Observator 220
Образцов О. 566
Огоновський І. М. 563
Огоновський О. 325, 331, 334, 472, 507, 508, 523, 533, 536, 537, 539
Ожешко Е. 365, 543
Олег 488
Олександр I 108
Олександр II 80, 84, 86, 91, 95, 161
Олексій Михайлович 371, 553
Ольга 488
Олесь О. 215—216, 219, 220, 221, 522
Онук Марко —див. Метлинський Д.
Ормузд 221
Островський О. М. 63, 78, 79, 148
Остряник Я. 109, 111
Отто Людвіг 205, 522
Павлик М. І. 565
Павло 266
Павловський М. І. 562
Павлюк (Гудзан, Бут) П. М. 109, 111
Палій С. 273, 526
Пальмерстон Г.-Д.-Т. 104
Партицький О. 329, 552
Парфентій 564
Пахаревський Л. 198, 566
Пеладан Ж. 193, 202, 522
Петрарка Ф. 130
Петро Многогрішний 413
Петро I 75, 411
Петров М. І. 332, 527

Пипін О. М. 108, 275, 278, 412, 498, 527
Пирогов М. І. 524
Писаренко 426
Писарєв Д. І. 15, 508, 514
Писемський О. Ф. 114, 518
Підгорський С. М. 568
Підкова І. 510
Піскунов Ф. М. 288, 530
Площанський В. М. 394, 550
Плющ О. 198—199, 200—201, 203—204, 212
По Е.-А. 116
Погодін М. П. 93, 105, 514
Подляська О. 229
Познанський Б. С. 43, 510
Полевой 260, 270
Полонський Л. 530, 560
Полоцький С. 411, 553
Полунін 96, 101
Поль Вінценти 70, 511
Помщанський 401
Попов 260
Попов В. 445
Потабенько 53
Потапенко В. О. 359
Потапенко І. М. 352, 353, 400, 551
Прижов І. Г. 527
Прутц Р. 190, 191, 205, 521
Птоломей 385, 548
Пузиревський 360
Пулюй І. П. 327, 373, 374, 376, 377, 378, 380—387, 389, 390, 392, 393, 396, 402, 408, 409, 410, 429, 438, 442, 460, 462, 467, 473, 474, 478, 479, 480, 508, 523, 545, 546, 547, 549, 550, 553, 555, 557, 558, 561
Пушкар М. 354
Пушкін О. С. 14, 15, 61, 65, 73, 77, 78, 142, 221, 263, 268, 355, 397, 511
Пчілка Олена 477, 564
Пшибишевський С. 219
Рабле Ф. 452, 459
Радзивіл 395
Радзієвський І. 333, 537, 563
Радзієвський О. 474, 563
Радчиха 9, 265
Расін Ж. 518
Ратмирова О. П. 156, 518
Рафальський 329, 475
Реклю Е. 448, 449, 559
Рембрандт (Гарменес ван Рейн) 124, 126
Ренан Е.-Ж. 170, 176, 519
Решетников Ф. М. 78, 79
Рибников П. М. 89, 514
Рильський М. Т. 510
Рильський Т. Р. 43, 510
Рогалевич Й. 523, 532
Романова О. 175, 520
Романчук Ю. 301, 533
Ромер 329
Рошфор А. 101, 515
Руданський С. В. 175, 178, 282, 284, 396, 404
Руденко І. М. 390, 549
Рудченко І. 435, 450, 557
Рукавишников І. 522
Русов О. О. 461, 562
Рюккерт Ф. 190, 205, 521
Рябошапка П. Т. 399, 551
Савелій 11
Сагайдачний П. 371, 560
Садовський М. К. 119, 148, 156, 160, 518
Сайко К. 426
Саксаганський П. К. 119, 408
Саладилов П. 562
Саливон Г. Д. 493, 567
Салле Ф. 190, 205, 521
Салтиков О. Д. (князь) 79
Салтиков-Щедрін М. Є. 78, 115, 328
Самійленко В. І. 172, 174, 175, 178
Самовидець 8
Сапогівський Л. 293, 531,
Свидницький А. П. 396
Свідзинський В. Ю. 404, 552
Святослав 488
Сегет М. Л. 313, 315, 321, 325, 332, 374, 377, 391, 413, 545
Сембратович С. 394, 550, 557
Сенкевич Г. 362, 365, 560
Сервантес М. 14, 267
Сергеєв Л. С. 568
Сидоров 437
Синчевський 330
Сіверс 109
Сікорський М. А. 197, 492, 567
Скарятін 106
Скворцов 44
Сковорода Г. С. 47
Скотт В. 267
Славинецький Є. 411, 553

Сластіон О. 543
Слєпцов В. О. 78
Слинка А. І. 561
Словацький Ю. 177, 520
Смирнов 140
Смоленський Л. А. 466, 559
Сологуб Ф. К. 195, 196, 199, 200—201, 203, 211—214, 222
Соломирецькі 355
Соломон 358
Софокл 158
Соханський 412
Сошенко І. М. 42
Сошенко М. 42
Спарро 304—306
Спасович В. Д. 108, 278
Сталь А.-Л.-Ж. 302, 533
Станіслав Август 40, 109, 515
Старицька М. М. 552
Старицький Д. 59, 69—73, 511
Старицький М. П. 118, 119, 148, 164, 168, 291, 328, 341, 342, 347, 348, 435, 446, 457, 484, 516, 531, 540, 543, 549, 552
Старицькі 408
Старовольський С. 110, 515
Стасов В. В. 108
Стасюлевич М. М. 108, 283, 515
Стебельський В. 94, 514
Стебницький П. Я. 356, 357, 359, 432, 434, 444, 449, 459, 523, 543, 556, 557, 559, 562
Степанов М. О. 512
Стерн Л. (Штерн) 178, 183, 520
Стешенко І. М. 444, 558
Стороженко О. П. 163, 177, 178, 188, 284, 498
Страхов 29—30, 31, 44
Стрижевський 19
Струве П. Б. 498
Студинський К. Й. 493, 495, 523, 527, 528, 565
Суворін О. С. 315, 513
Суворов О. В. 112, 142
Сумароков О. П. 355, 452
Сумцов М. Ф. 471, 472, 476, 562
Сухопара І. 271, 272
Сушкевич К. 256, 275, 301, 524
Сціпурський 281, 283
Сю Є. 14
Танячкевич Д. 293, 531
Тарновська С. В. 382
Тарновський В. В. 343, 363, 373—375, 382, 389, 385, 387, 390, 484, 493, 499, 501, 539, 543, 545—548
Татищев В. М. 412
Твен Марк 178
Текелій 221
Тесленко А. Ю. 566
Тетеря (Моржковський) П. І. 49, 354, 257, 510
Тимченко Є. К. 424
Тичина П. Г. 566
Тищенко Ю. (Юрій Сірий) 498, 569
Толстой Д. А. 86, 97, 142, 143
Толстой Л. М. 357, 365, 542, 543
Толстой О. К. 63, 104, 116, 515
Томиленко В. 111, 257
Трегубов Є. К. 280, 336, 356, 491, 497, 502, 528, 566
Тредьяковський В. К. 117, 398
Трезвінська А. Л. 263
Трезвінський Д. Л. 10
Трезвінський Є. Л. 10, 19, 20, 27, 265
Трезвінський Л. 8
Троїцький 12
Труш І. І. 407, 552
Тулов М. А. 279
Тургенєв І. С. 15, 95, 96, 114, 116, 153, 159, 269, 364, 365, 369, 508, 518, 560
Турчак М. 272, 273
Тяпинський В. М. 413, 554
Уайльд О. 193, 194, 196, 212—213, 214, 219
Уїтмен У. 193, 194
Українка Леся 175, 530
Уманець М. 539, 559
Уманець Ф. М. 373, 387, 389, 545, 548
Успенський Г. І. 78
Успенський М. 78
Ушинський К. Д. 55, 138, 144, 517
Федькович О.-Ю. 165, 177, 566
Фейєрбах Л. 81, 82
Флорер 118
Флоринський 482
Фогт 82
Фонвізін Д. І. 355
Формейєр 454
Франко І. Я. 164, 165, 168, 179, 292, 330, 332, 349, 351, 394, 403, 408, 409, 410, 411, 431, 449, 472, 493, 520, 531, 532, 534, 539, 541, 553, 565

Франко Ольга 539
Франс А. 445
Фронцкевич Г. Л. 559
Франсоз К.-Е. 169, 175, 519
Фрейліграт Ф. 190, 205
Фріц 283
Хаврусь С. Л. 454, 569
Херасков М. М. 146
Хмельницький Б. М. 8, 109, 111, 125, 261, 262, 273, 274, 280, 328, 347, 348, 354, 371, 462, 466, 487, 488, 492, 494, 510, 516, 526, 528, 544, 567
Хмельницький Ю. Б. 280, 328, 462, 466, 528
Хомяков О. С. 88
Хоткевич Г. М. 201—203, 212
Хотовицький М. 562
Цеглинський Г. І. 168, 519
Ціммерман 82
Чалий М. К. 510
Чарнецький С. 510
Чередниченко В. І. 569
Череповський Є. П. 171, 445, 456, 457, 462, 477, 494, 499, 559, 560, 567
Чернишевський М. Г. 80, 512, 513
Чернявський М. Ф. 404, 464, 465, 466, 470, 544, 551, 561
Черняк 19, 38
Чехов А. П. 356, 359, 542
Чикаленко Є. Х. 437, 457, 481, 551, 560, 562
Чоколов І. І. 445, 495, 559
Чубинський П. П. 343, 404, 428, 436, 447, 539, 559
Чулай — див. Грушевський М. С.
Шамісso Ш.-Л.-А. 177, 520
Шатобріан Ф.-Р. 14
Шафран 483
Шах Я. 510
Шахматов О. О. 562
Шевченко В. 17
Шевченко З. 568
Шевченко Т. Г. 14, 17, 29, 42, 59, 70, 87, 95, 99, 127, 142, 147, 161, 163, 166, 169, 170, 172, 175, 176, 188, 221, 268—270, 285, 297, 301, 354, 363, 369, 372, 375, 394, 396, 397, 403, 408, 409, 410, 432, 437, 441, 455, 458—461, 487, 498, 501, 510, 514, 519, 521, 522, 524, 529, 539, 545, 547, 560
Шекспір В. 64, 116, 158, 199, 220, 363, 484, 485, 518
Шемет В. М. 458, 560
Шерідан Р.-Б. 178, 183, 520
Шіллер Ф. 63, 159, 215, 447
Шкляревський О. С. 277, 527
Шмідт 14
Шопенгауер А. 81
Шпільгаген Ф. 116
Шпановський Л. П. 286, 529
Шраг І. Л. 384, 385, 484, 497, 500, 502, 547, 565, 568
Шредер Ф.-Л. 158, 518
Штальшмідт 380
Шуберт Ф. 129
Шульга І. М. 172
Шульга 10, 11, 31, 32—37
Шульга Т. 11, 35, 36
Шульжівна П. 10, 11, 32, 34, 36
Шульжівна Т. 36
Шульгін 330, 332
Шуман Р. 129
Шухевич В. О. 288, 315, 408, 409, 530
Щебальський П. К. 93, 514
Щурат В. Г. 179, 449
Юліан Одступник 204, 522
Яблоновський А. О. 509
Яворницький Д. І. 181, 183, 185, 520
Яворський 448
Ямпольська Г. 569
Ян із Сливини 105
Ян-Казимір 510
Яричевський С. 553
Ярослав Мудрий 28

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО, ВМІЩЕНИХ У ВИДАННІ

Апокаліпсична картина в Києві VIII, 259—263 [1]
Афонський пройдисвіт V, 315—355
Баба Параска та баба Палажка III, 5—26
Без пуття VII, 294—350
Біда бабі Парасці Гришисі VIII, 211—227
Біда бабі Палажці Солов'їсі VIII, 228—254
Бідний думкою багатіє III, 27—33
Бурлачка III, 143—299
Вечір на Владимирській горі IX, 70—94
В диму та в полум'ї IX, 316—395
Вітрогон VI, 92—100
В Карпатах IV, 355—388
В концерті X, 120—135
Вольне кохання IX, 19—55
Гастролі VIII, 130—187
Голодному й опеньки —м'ясо IX, 289—315
Два брати V, 28—45
Дві милі VIII, 255—258
Дві московки I, 51—101
«Де люде — там лихо» X, 181—185
Дивовижний похорон IX, 7—18
Дикий пан II, 369—376
Дрегочин та Остріг V, 14—23
Дрібна рибка V, 26—27
Єврейський скнеря IX, 428—429
Живцем поховані VII, 260—293
Життепись Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим X, 7—17
Жовті гуси IX, 137—139
Загальний огляд найновішої руського-української літератури X, 161—168
Запорожці II, 338—358
Забудько IX, 413—414
З Кишинева X, 118—119
Кайдашева сім'я III, 300—434
Київські прохачі VII, 359—447
Князь Єремія Вишневецький VII, 5—259
Кохання з притичинами IX, 140—160
Критичний огляд X, 59—73
Ласий до меду парубок IX, 415—417
Листи X, 253—502
Любовь с преградами IX, 433—463
Марія Заньковецька, українська артистка X, 148—160
Мар'яна Погребнячка й Бейліс IX, 161—162
Маруся Богуславка IX, 165—218
Микола Джеря III, 34—142
Навіжена VI, 5—91
На гастролях в Микитянах VIII, 5—129
Над Чорним морем V, 100—314
На Кожум'яках IX, 219—288

[1] Римська цифра означає том, арабська — сторінку.

Невинна V, 5—13
Неоднаковими стежками VIII, 264—482
Неслухняна жінка IX, 423—427
Не той став VI, 301—418
Ніч на Дніпрі VIII, 188—198
Органи російських партій X, 74—117
Педагогічна проява в російській народній школі X, 144—147
Піддурив фершала-масажиста IX, 418—419
Повість про те, як мужик харчував двох генералів II, 361—368
Поміж ворогами VI, 140—300
Попались IX, 396—409
Призва запасних москалів IX, 420—422
Причепа I, 126—370
Приятелі IV, 13—37
Пропащі V, 46—99
Рибалка Панас Круть I, 102—125
Роковий український ярмарок VII, 351—358
Російська народиа школа на Україні X, 136—143
Сільська старшина бенкетуе! IX, 129—136
Скривджені й нескривджені VI, 101—139
Сокільська гора VI, 419—420
Сорок п'яті роковини смерті Тараса Шевченка X, 169—170
Старі гультяї VI, 421—460
Старосвітські батюшки та матушки IV, 38—322
Телеграма до Грицька Бинди IX, 56—69
Українська декадентщина X, 187—222
Українська поезія X, 171—180
Українські гумористи та штукарі V, 356—446
Уривки з моїх мемуарів та згадок X, 18—58
Фольклорні записи X, 223—252
Хмари II, 5—387
Хрестини VIII, 199—210
Цап та баран V, 24—25
Чортяча спокуса IV, 323—354
Шевченкова могила IV, 5—12
Шкодливе ягня IX, 95—128

ЗМІСТ

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ 5

ЖИТТЄПИСЬ ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ), НАПИСАНА НИМ САМИМ 7
УРИВКИ З МОЇХ МЕМУАРІВ ТА ЗГАДОК. В БОГУСЛАВСЬКІМ УЧИЛИЩІ 18

СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ 57

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД . . 59
ОРГАНИ РОСІЙСЬКИХ ПАРТІЙ 74
З КИШИНЕВА 118
В КОНЦЕРТІ 120
РОСІЙСЬКА НАРОДНА ШКОЛА НА УКРАЇНІ 136
ПЕДАГОГІЧНА ПРОЯВА В РОСІЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ ШКОЛІ 144
МАРІЯ ЗАНЬКОВЕЦЬКА, УКРАЇНСЬКА АРТИСТКА . . 148
ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД НАЙНОВІШОЇ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ 161
СОРОК П'ЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 169
УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ . . 171
«ДЕ ЛЮДЕ — ТАМ І ЛИХО» 181
УКРАЇНСЬКА ДЕКАДЕНТЩИНА 187

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ 223

ЧЕРКЕСИ ВИМОЛИЛИ В БОГА ДОЩУ НА 10 КАРБОВАНЦІВ 225
[ПІСНІ] . . . 226
ПІСНІ-АКРОСТИХИ 230
НАРОДНІ СЛОВА 237

ЛИСТИ 253

1872

1. До Павла Житецького. 23 квітня 1872 р. 255

1873

2. До управи Ставропігійської друкарні. 26 січня 1873 р. 256

1874

3. До Миколи Лисенка. 1 липня 1874 р. 256

1875

4. До Володимира Барвінського. 22 лютого 1875 р. 258
5. До Володимира Барвінського. 29 серпня 1875 р. 259

1876

6. До Олександра Кониського. 1 травия 1876 р. 260
7. До Олександра Кониського. 18 травня 1876 р. 270
8. До Олексія Антеповича. 3 червня 1876 р. 271

1879

9. До Володимира Барвінського. 1 березня 1879 р. 274
10. До Володимира Барвінського. 26 вересня 1879 р. 275
11. До Михайла Комарова. 13 жовтня 1879 р. 276

1880

12. До Володимира Барвінського. 16 січня 1880 р. 278
13. До Володимира Барвінського. 27 жовтня 1880 р. 280
14. До Павла Житецького. 25 грудня 1880 р. 281
15. До Миколи Костомарова. 26 грудня 1880 р. 283

1881

16. До Олександра Кониського. 10 січня 1881 р. 285
17. До Івана Белея. 6 квітня 1881 р. . 286
18. До Бориса Грінченка. 21 червня 1881 р. 287
19. До Івана Белея. 23 червня 1881 р. . 288
20. До Бориса Грінченка. 22 серпня 1881 р. 288
21. До Бориса Грінченка. 15 жовтня 1881 р. 290

1882

22. До Павла Житецького. 29 січня 1882 р. 290
23. До Бориса Грінченка. 28 лютого 1882 р. 291

1884

24. До Михайла Комарова. 21 лютого 1884 р. 291
25. До Івана Франка. 5 серпня 1884 р. . . 292
26. До Олександра Кониського. 16 вересня 1884 р. 294
27. До Михайла Грушевського. 7 жовтня 1884 р. 295
28. До Михайла Грушевського. 30 листопада 1884 р. 296

1885

29. До Михайла Грушевського. 12 березня 1885 р. 297
30. До Олександра Кониського. 23 травня 1885 р. 298
31. До Михайла Грушевського. 9 червня 1885 р. 300
32. До Івана Белея. 29 червня 1885 р. . 301
33. До Михайла Грушевського. 17 серпня 1885 р. 301

1886

34. До Михайла Грушевського. 7 січня 1886 р. 303
35. До Івана Белея. 8 січня 1886 р. 304
36. До Івана Белея. . . 305
37. До Івана Белея. 14 січня 1886 р. 305
38. До Івана Белея. 21 березня 1886 р. . 306
39. До Михайла Грушевського. 4 квітня 1886 р. 307
40. До Івана Белея. 23 травня 1886 р. 308

1889

41. До Івана Белея. 24 березня 1889 р. 310

1890

42. До Івана Белея. 23 січня 1890 р. 313
43. До Івана Белея. 21 лютого 1890 р. 316
44. До Івана Белея. 12 березня 1890 р. 318
45. До Івана Белея. 24 березня 1890 р. 321
46. До Василя Лукича. 17 квітня 1890 р. 324
47. До Омеляна Огоновського. 24 липня 1890 р. 325
48. До Омеляна Огоновського. 9 серпня 1890 р. 331
49. До Василя Лукича. 6 листопада 1890 р. 332

1891

50. До Євгена Ківлицького. 6 березня 1891 р. 333

1892

51. До Івана Белея. 22 лютого 1892 р. 333
52. До Василя Лукича. 2 липня 1892 р. 333
53. До Василя Лукича. 12 жовтня 1892 р. 334
54. До Василя Лукича. 24 листопада 1892 р. 335

1893

55. До Василя Лукича. 27 лютого 1893 р. 336
56. До Наталії Кобринської. 12 квітня 1893 р. 338
57. До Василя Лукича. 2 травня 1893 р. 340
58. До Василя Лукича. 28 жовтня 1893 р. . 340
59. До Василя Лукича. 27 листопада 1893 р. 342
60. До Василя Лукича. 20 грудня 1893 р. 343

1894

61. До Михайла Грушевського. 2 листопада 1894 р. 344
62. До Василя Лукича. 29 листопада 1894 р. 345
63. До Михайла Комарова. 10 грудня 1894 р. 345

1896

64. До Бориса Грінченка. 22 січня 1896 р. 347

1897

65. До Бориса Грінченка. 22 квітня 1897 р. 347

1898

66. До Михайла Грушевськ̧ого. 12 січня 1898 р. 348
67. До Михайла Грушевського. 3 березня 1898 р. 349
68. До Наталії Кобринської. 8 грудня 1898 р. 351

1899

69. До Михайла Грушевського. 14 січня 1899 р. 353
70. До Петра Стебницького. 21 лютого 1899 р. 356
71. До Петра Стебницького. 15 березня 1899 р. 357
72. До Михайла Грушевського. 22 березня 1899 р. 358
73. До Петра Стебницького. 29 березня 1899 р. 359
74. До Михайла Грушевського. 12 травня 1899 р. 361
75. До Михайла Грушевського. 12 липня 1899 р. 362

1900

76. До Наталії Кобринської. 5 липня 1900 р. 363
77. До Наталії Кобринської. 25 вересия 1900 р. 366
78. До Михайла Грушевського. 11 грудня 1900 р. 369

1901

79. До Бориса Грінченка. 24 лютого 1901 р. 372
80. До Івана Пулюя. 14 травня 1901 р. 373
81. До Івана Пулюя. 27 травня 1901 р. 374
82. До Івана Пулюя. 8 червня 1901 р. 376
83. До Івана Пулюя. 20 червня 1901 р. 377
84. До Івана Пулюя. 23 червня 1901 р. 378
85. До Бориса Грінченка. 24 червня 1901 р. 380
86. До Івана Пулюя. 2 липня 1901 р. 382
87. До Бориса Грінченка. 11 липня 1901 р. 383
88. До Бориса Грінченка. 15 липня 1901 р. 385
89. До Івана Пулюя. 18 липня 1901 р. 387
90. До Ганни Барвінок. 19 липня 1901 р. 389
91. До Степана Мишковського. 5 грудия 1901 р. 389

1902

92. До Іоїля Руденка. 23 січня 1902 р. 390
93. До Івана Белея. 28 січня 1902 р. 391
94. До Івана Пулюя. 8 лютого 1902 р. 392
95. До Бориса Грінченка. 10 лютого 1902 р. 393
96. До Івана Белея. 26 лютого 1902 р. 394
97. До Бориса Грінченка. 26 лютого 1902 р. 396
98. До Михайла Грушевського. 28 лютого 1902 р. 397
99. До Бориса Грінченка. 12 березня 1902 р. 398

1903

100. До Михайла Коцюбинського. 20 січня 1903 р. 399
101. До Івана Пулюя. 26 січня 1903 р. 402
102. До Михайла Коцюбинського. 21 квітня 1903 р. 404
103. До Михайла Коцюбинського. 1 червня 1903 р. 407

1904

104. До Михайла Грушевського. 21 січня 1904 р. 407
105. До Івана Пулюя. 27 січня 1904 р. 409
106. До Івана Франка. 13 березня 1904 р. 410
107. До Бориса Грінченка. 26 березня 1904 р. 410
108. До Ганни Барвінок. 22 квітня 1904 р. . . 411
109. До Михайла Грушевського. 31 травня 1904 р. 413
110. До Бориса Грінченка. 10 червня 1904 р. 423
111. До Михайла Грушевського. 2 червня 1904 р. 423
112. До Івана Луценка. 17 липня 1904 р. . 424
113. До Михайла Комарова. 7 листопада 1904 р. 426
114. До Івана Пулюя. 25 листопада 1904 р. 429

1905

115. До Бориса Грінченка. 27 січня 1905 р. 431
116. До Михайла Грушевського. 30 січня 1905 р. 431
117. До Петра Стебницького. 7 лютого 1905 р. 432
118. До Івана Пулюя. 18 лютого 1905 р. . . 438
119. До Михайла Грушевського. 22 лютого 1905 р. 440
120. До Бориса Грінченка. 25 лютого 1905 р. 442
121. До Івана Пулюя. 9 квітня 1905 р. 442
122. До Івана Стешенка. 13 квітня 1905 р. 444
123. До Петра Стебницького. 3 травня 1905 р. . 444
124. До Михайла Грушевського. 22 травня 1905 р. 447
125. До Михайла Грушевського. 28 травня 1905 р. 448
126. До Петра Стебницького. 21 вересня 1905 р. 449
127. До Бориса Грінченка. 16 листопада 1905 р. 456
128. До Панаса Мирного. 23 грудня 1905 р. 457

1906

129. До Петра Стебницького. 2 січня 1906 р. 459
130. До Ганни Барвінок. 11 січня 1906 р. . . 461
131. До Михайла Грушевського. 26 березня 1906 р. 462
132. До Михайла Коцюбинського. 10 квітня 1906 р. 463
133. До Івана Луценка. 19 квітня 1906 р. 466
134. До Павла Житецького. 26 квітня 1906 р. 467
135. До Івана Луценка. 6 жовтня 1906 р. 467

1907

136. До Михайла Лободовського. 13 квітня 1907 р. 468
137. До Михайла Лободовського. 29 травня 1907 р. . 471
138. До Британського біблійного товариства. [Жовтень] 1907 р. 473
139. До Олексія Радзієвського. [Жовтень 1907 р.] 474
140. До Володимира Данилова [1907 р.] 475

1908

141. До Марії Заньковецької. 21 січня 1908 р. . 476
142. До Михайла Лободовського. 28 квітня 1908 р. 476
143. До Михайла Лободовського. 7 червня 1908 р. 478
144. До Ганни Барвінок. 2 липня 1908 р. 478

1909

145. До Євгена Чикаленка [Вересень 1909 р.] 481

1910

146. До Марії Грінченко. 28 червня 1910 р. . 483
147. До Володимира Гнатюка. 5 листопада 1910 р. 484
148. До Миколи Венгжина. 17 листопада 1910 р. 485

1911

149. До Михайла Лободовського. 27 січня 1911 р. 487
150. До Михайла Комарова. 25 жовтня 1911 р. 487

1912

151. До Ростислава Заклинського. 19 червня 1912 р. 489

1913

152. До Михайла Коцюбинського. 9 січня 1913 р. 490
153. До Михайла Лободовського. 25 березня 1913 р. 490
154. До Єлисея Трегубова. 16 листопада 1913 р. 491

1914

155. До Українського наукового товариства. 2 лютого 1914 р. 492

1915

156. До Олександра Барвінського. 26 січня 1915 р. 492
157. До Григорія Саливона. 18 лютого 1915 р. 493
158. До Дмитра Лисиченка. 19 березня 1915 р. 494
159. До Леоніда Жебуньова. 16 квітня 1915 р. . 494
160. До Михайла Лободовського. 21 травня 1915 р. 496
161. До Іллі Шрага. 13 червня 1915 р. 497
162. До Іллі Шрага. 23 червня 1915 р. 500
163. До Іллі Шрага. 15 липня 1915 р. 502
164. До Єлисея Трегубова [1915 р.] 502

1916

165. До Дмитра Лисиченка. 6 лютого 1916 р. 503

1917

166. До невідомого. [1917 р.] 503

ПРИМІТКИ 505

Список ілюстрацій 570

Іменний покажчик 571

Алфавітний покажчик творів І. С. Нечуя-Левицького, вміщених у виданні 580

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦКИЙ ИВАН СЕМЕНОВИЧ

Собранне сочиненнй в десяти томах. Том 10.

(На украинском языке)

*

Редактор *М. Л. Мандрика*
Оформлення художника *В. Й. Хоменка*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Коректор *Л. М. Яцута*

Зам. № 276. Вид. 846. Тираж 20 000. Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 18,375+ 4 вкл. Умови. друк. аркушів 31,12. Обліково-видавн. аркушів 34,32. Підписано до друку 21/XI — 1968 р. Ціна 1 крб. 35 коп.

*

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3.

*

Київська книжкова друкарня № 5
Державного комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпіна, 4.